

**zonder marge
geen centrum**

een pleidooi voor
rechtvaardige transitie

Zonder marge geen centrum

Een pleidooi voor rechtvaardige transities

Frank van Steenbergen

Het onderzoek waarop dit proefschrift is gebaseerd, is financieel ondersteund door: Kansfonds, Zevende kaderprogramma van de Europese Commissie, JPI-Urban Europe en de Gemeente Rotterdam.

© Frank van Steenbergen, 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslagontwerp: Serana Angelista

Drukker: Ridderprint

Zonder marge geen centrum.
Een pleidooi voor rechtvaardige transities.

No Margin, No Center.
A rationale for just transitions.

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus

Prof.dr. R.C.M.E. Engels

en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op

vrijdag 2 oktober 2020 om 13.30 uur

door

Frank Sebastiaan van Steenberg
geboren te Ede

Promotiecommissie

Promotor:

Prof.dr. D.A. Loorbach

Overige leden:

Prof.dr. B. Cantillon

Prof.dr. J. Grin

Prof.dr. E.A. Van Zoonen

Copromotor:

Dr. F.R. Dinis de Araújo Avelino

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	1
Inleiding	5

DE FUNDAMENTEN

Hoofdstuk 1. Afbakening en vraagstelling	11
1.1 Ongelijkheid als gemene deler	11
1.2 Fundamentele systeemverandering als vertrekpunt	17
1.3 Over welke transitie(s) hebben we het eigenlijk?	20
1.4 Vraagstelling proefschrift	25
Hoofdstuk 2. Onderzoeksopzet	29
2.1 De fundamenteen van transitieonderzoek	30
2.2 Transitie management als onderzoeksmethode	37
2.3 Casusstudie-ontwerp	45
2.4 Casusselectie: een mix aan processen van in- en uitsluiting	47
2.5 Casus 1: de omgang met 'armoede'	51
2.6 Casus 2: de omgang met 'zwerfjongeren'	53
2.7 Casus 3: de omgang met 'achterstandswijken'	56
2.8 Meervoudige persoonlijkheidsstoornis in de praktijk	59
2.9 Methodologische mitsen en maren	61

DE CONCEPTEN

Hoofdstuk 3. Transitie en systemische in- en uitsluiting	67
3.1 Armoede en ongelijkheid binnen transitiestudies	67
3.2 Armoede en ongelijkheid als systemische verschijnselen	70
3.3 Systeeminnovatie in de periferie	74
3.4 Systemen van interdependencies	79
3.5 Reflectie	84
Hoofdstuk 4. Marginaliteit als brug tussen transitie en in- en uitsluiting?	87
4.1 Een proces van sociale sluiting	87
4.2 Marginaliteit als verbindend fenomeen	92
4.3 Marginaliteit als theoretisch en empirisch concept	98
4.4 Een conceptualisatie van marginaliteit	101
4.5 Toegevoegde waarde van het marginaliteitsconcept	111
Hoofdstuk 5. Een samensmelting van de marges	115
5.1 Een selectieve waarneming van marginaliteit	115
5.2 Rechtvaardigheid als oriënterend principe	116
5.3 Transitiebestuur als democratische praktijk	119
5.4 Pluriformiteit, veerkracht en autonomie als bouwstenen	121
5.5 Een conceptualisatie van meervoudige marginaliteit	122

DE EMPIRIE

Hoofdstuk 6. Het welvaartssysteem in transitie	137
6.1 Transitie in de armenzorg	137
6.2 Van liefdadigheid naar handhaving (ca. late middeleeuwen - 1600)	139

6.3 Van handhaving naar verheffing (ca. 1600 – 1800).....	147
6.4 Van verheffing naar bestaanszekerheid (ca. 1800 – 1965).....	154
6.5 Van bestaanszekerheid naar verdienmodel (ca. 1965 - heden).....	162
6.6 Trendbreuken en parallellen in de geschiedenis van de armenzorg	169
Hoofdstuk 7. Jongeren zonder (t)huis	179
7.1 Introductie & afbakening	179
7.2 Het beschrijven van discursieve interdependenties	184
7.3 Het beschrijven van institutionele interdependenties	194
7.4 Het dynamiseren van interdependenties	203
7.5 Het beïnvloeden van interdependenties	212
7.6 Afsluitende reflecties	222
Hoofdstuk 8. Afwijkende plekken	225
8.1 Introductie en afbakening	225
8.2 Het beschrijven van discursieve interdependenties	230
8.3 Het beschrijven van institutionele interdependenties	244
8.4 Het dynamiseren van interdependenties	253
8.5 Het beïnvloeden van interdependenties	263
8.6 Afsluitende reflecties	276
DE SYNTHESE	
Hoofdstuk 9. Transitie vanuit de marges	281
9.1 De systemische omgang met armoede en ongelijkheid.....	282
9.2 Ruimte voor systeemverandering?	290
9.3 Systeeminterdependenties herzien	294
9.4 Marginaliteit in transitie herzien	297
Hoofdstuk 10. Conclusies.....	305
10.1 Beantwoording centrale vraagstelling	305
10.2 Armoede als realiteit en sociale constructie.....	308
10.3 Het welvaartssysteem in transitie	309
10.4 Meervoudige marginaliteit als conceptueel raamwerk	311
10.5 Een zoektocht naar alternatieve paradigma's, netwerken en plekken.....	312
10.6 Transitiebestuur als opbouw- en afbouwwerk.....	314
10.7 Discussiepunten voor de toekomst.....	316
10.8 Epiloog.....	319
Referenties	323
Bijlage A: Overzicht interviews	347
Bijlage B. Overzicht arenasessies	355
Bijlage C. Monitoring & observaties.....	359
Bijlage D. Media-analyses	363
Bijlage E. Carnisse in Beeld	367
Bijlage F. Institutioneel netwerk carnisse	371
English summary	375
Over de auteur	385

VOORWOORD

Het lijkt een idyllisch zomers tafereel. Op een zonovergoten middag ben ik omringd door een heldergroene omgeving in volle bloei. Ik zit op een parkbankje en links naast me is een groepje volwassenen enorme bellen aan het blazen. Rechts zit een oudere man te bellen. Ik kijk uit op een hertenkamp waar de herten net gevoerd worden en vervolgens door de bomen dartelen. Ik besluit een rondje om het hertenkamp te lopen en spot ook een rondscharrelende pauw. Aan de andere kant, bij de kerk, staan nog twee bankjes. Op het eerste bankje zitten twee mannen. Ik groet ze en krijg een zuinig knikje terug. Op het tweede bankje gebruikt een oudere vrouw een paraplu tegen de zon. Ik neem een glimlachende groet van haar in ontvangst. Een man die zojuist de herten heeft gevoerd, geeft de vrouw een pauwenveer. De vrouw is er blij mee en een van de mannen naast haar is minstens zo enthousiast. Ik vraag de dierenverzorger hoe deze plek is ontstaan. “Dat zou ik nou ook wel eens willen weten”, zegt hij enthousiast, “ik verzorg hier alleen de dieren”. Wellicht weten de boswachters meer, hij raadt me aan ze op het internet op te zoeken. Ik besluit terug te lopen naar mijn bankje, wandel weer langs de vrouw die inmiddels een appel aan het schillen is voor de herten en een van de mannen op het bankje wenst me dit keer een stralende dag.

In het gros van de onderzoeksrapporten en beleidsdocumenten zou vanaf hier een wending in het verhaal plaatsvinden. Een verschuiving waarin achter deze zomerse façade sprake is van kwetsbare bewoners die te kampen hebben met isolement, armoede, taalachterstanden en een hele waslijst met ‘multi-problematiek’. De wijk Carnisse, waar het verhaal zich afspeelt, zou een zogenaamde ‘focuswijk’ genoemd worden in Rotterdam Zuid. En over de specifieke rafelrand van de wijk waar ik nu zit, zou worden verteld dat het al jarenlang wordt geteisterd door hangende mensen die de hele dag bier drinken op bankjes. Waar sommigen niet langs durven te lopen en zich onveilig voelen. Tien jaar geleden begon ik onderzoek te doen in Carnisse en sindsdien voel ik mij ongemakkelijk met deze problematisering. Misschien ook omdat het een wijk is die veel weg heeft van de wijk waar ik zelf ben opgegroeid.

In dit proefschrift geef ik dit ongemak een plaats. Door bijvoorbeeld de notie van ‘focuswijk’ te ontleden en te reflecteren op mijn jarenlange onderzoekservaring. Het hertenkamp staat symbool voor een deel van de centrale inzichten. Het is namelijk een plek die volgens bewoners al decennia bestaat, waar het zelden over gaat en waarvan niemand de ontstaansgeschiedenis van lijkt te kennen. Ook de boswachters niet. Het verhaal gaat dat het in privaat bezit is, aangelegd zodat stadse mensen in aanraking konden komen met deze dieren. Het stamt wellicht uit een tijd dat er ook een hertenkamp midden op het Weena lag in de jaren ‘80. Interessant genoeg is de plek – geheel anders dan veel andere publieke plekken in dit soort wijken – onaantastbaar en gaan alle bezuinigingen, reorganisaties, beleidsmodegrillen en bouwplannen aan de plek voorbij. Het leidt tot een zekere autonomie, en juist dat is

een cruciaal element gebleken in de bestudering van plekken, personen en paradigma's in de marge binnen proefschrift.

Het schrijven van dit proefschrift was een welkome periode van reflectie na jarenlang ondergedompeld te zijn in de (onderzoeks)praktijk. Als actieonderzoeker heb ik met een bijzonder pallet aan mensen mogen samenwerken aan radicale systeemverandering. Hierbij was ik zelf onderdeel van het systeem dat ik kritisch bevroeg, dat klinkt net zo moeilijk als het is. Bij vlagen had ik het gevoel opgeslokt te worden door de praktijk en snakte ik naar ruimte om te reflecteren op wat ik al die jaren had uitgespookt. Ik had vooral een empirisch verhaal, maar transitiestudies gaven nog weinig handvatten om mijn bevindingen te conceptualiseren. Uiteindelijk is die ruimte gevonden. Met dank aan Kansfonds dat een gulle financiële bijdrage heeft geleverd aan dit proefschrift. Uit de onconventionele stap van het fonds om dit proefschrift te financieren, blijkt hun steun en vertrouwen alsmede de noodzaak voor een fundamentele bespiegeling op de thematiek.

Mijn dank aan alle mensen die op de een of andere manier hebben bijgedragen aan de totstandkoming is groot. In het bijzonder wil ik alle deelnemers aan alle interviews, sessies en experimenten bedanken. Het zijn er veel te veel om op te noemen, maar zonder hen was dit proefschrift een kleurloze bedoeling geweest. Hetzelfde geldt voor alle Veerkrachtcollega's waarmee ik ruim vier jaar heb geploeterd in Carnisse en de collega's binnen Van De Straat, met name Hella en Marleen, waar ik ruim zes jaar mee ben opgetrokken.

Tevens ben ik grote dank verschuldigd aan mijn academische anker: DRIFT. Inmiddels zijn er teveel Drifters om op te noemen. Vandaar een collectief dankwoord aan hen allemaal (inclusief ex-Drifters en kersverse Drifters) voor hun toewijding, kritische reflectie en pragmatisch handelen. In het bijzonder wil ik Derk bedanken, die blijkbaar iets in mij zag toen we tijdens mijn sollicitatieprocedure vooral over voetbal spraken. Ook wil ik mijn kamergenoot van het eerste uur (Chris) en mijn medeschijfstrijders (Shivant en Roebin) bedanken. En uiteraard Julia en Flor die al jarenlang, ook tijdens dit proefschrift, bevlogen en inspirerende sparringpartners zijn.

Tot slot nog de mensen aan wie ik vooral in het allerlaatste stadium van dit proefschrift dank ben verschuldigd: de kleine commissie voor het tegenlezen en het geven van feedback, Noortje voor de redactie van het complete proefschrift, Rachel voor de redactie van de samenvatting en Serana voor het krachtige coverontwerp.

Natuurlijk mogen mijn (schoon)familie en vrienden niet ontbreken in dit dankwoord. Vooral mijn lieve ouders en broer hebben een enorme bijdrage geleverd aan dit proefschrift of ze het nu beseffen of niet. En m'n Hannie wiens onvoorwaardelijke steun en betrokkenheid geen grenzen kennen.

INLEIDING

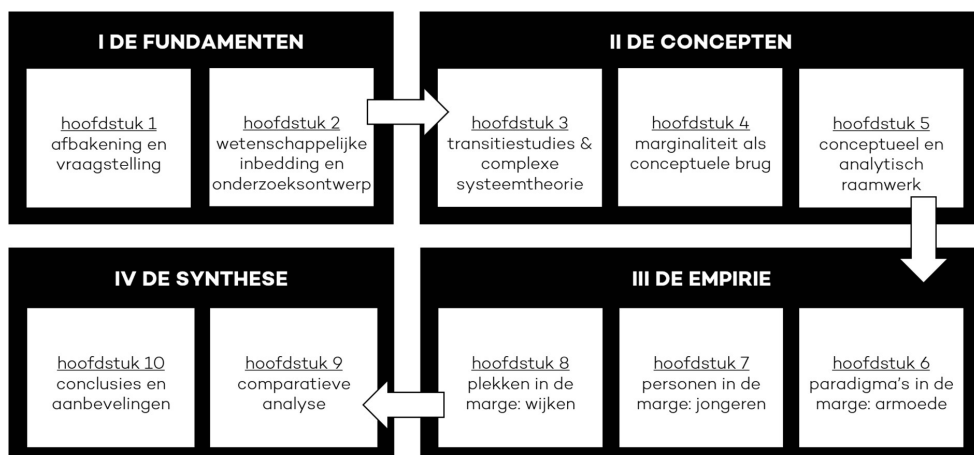
Inclusiviteit? De tekstverwerker zet er een rode streep onder. Als suggestie geeft de spellingscheck: exclusiviteit. Dat kent het wel. Exclusiviteit wordt doorgaans gezien als iets dat een identiteit, een product of een merk onderscheidt van een ander. Het is een kwalificatie dat aan een bepaald object bestaansrecht of status verleent. Uitsluiting creëert waarde. Hetzelfde geldt voor insluiting, maar hier betreft het andere waarde(n) zoals gelijkheid, onderlinge solidariteit en meerstemmigheid. Echter, beide termen kennen ook negatieve effecten namelijk dat bij uitsluiting iemand niet mag binnenkomen in een ruimte of bij insluiting dat iemand wordt opgesloten in een ruimte. Beide termen zijn onderdeel van een proces van sluiting; van het creëren van een zekere orde of evenwicht. Daarmee kennen ze ook een paradoxale relatie tot elkaar: insluiten betekent inherent uitsluiten en vice versa. Het werkwoord 'sluiten' stamt uit de 13^e eeuw als synoniem voor 'toedoen' en veronderstelt het actief stellen van grenzen. Het bevragen van maatschappelijke ordes en het bijbehorende politieke proces van grenzen stellen staan centraal binnen dit proefschrift.

In het bijzonder richt dit proefschrift zich op de dominante ordes in maatschappelijke (sub)systemen. Het wetenschappelijke veld van transitiestudies tracht radicale omslagen in deze systemische ordes of evenwichten te beschrijven, duiden en te beïnvloeden. De in- en uitsluiting van alternatieven staat daarbinnen centraal. Zo wordt de dominante orde binnen een systeem geconceptualiseerd als het 'regime'. Door globale uitdagingen op het vlak van klimaatverandering, schaarste van hulpbronnen en technologische innovatie staat de bestaande orde in systemen onder druk. Als antwoord op die uitdagingen ontstaan alternatieven die de dominante orde bevragen en uitdagen, zogenaamde 'niches': praktijken, organisatievormen en ideeën die afwijken van de norm. Binnen transitiestudies wordt waarde toegedicht aan zulk soort 'afwijkingen' die zich veelal in de marge bevinden dan wel gemarginaliseerd worden. Ze herbergen een zeker transformatief potentieel en staan een radicale systeemverandering voor.

Waar dit transitieperspectief is toegepast op bijvoorbeeld het energie-, mobiliteits-, voedsel- en zorgsysteem is tot op heden geen adequaat antwoord geboden op de vraag hoe omgegaan moet worden met een specifieke vorm van in- en uitsluiting, namelijk die van (groepen) mensen die te kampen hebben met armoede. Hoe kan armoede – en in het verlengde sociaaleconomische ongelijkheid – worden begrepen vanuit het perspectief van radicale systeemverandering? En hoe kunnen we de hardnekkigheid alsmede de reproductie van armoede duiden? Deze lacune probeer ik in dit proefschrift te adresseren door de volgende vraag centraal te stellen: hoe kan een transitieproces gericht op een radicale systeemomslag gerelateerd worden aan fenomenen als de 'armenzorg', 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken'? Hoe kunnen we de dialectiek van in- en uitsluiting begrijpen en wat kan het theoretisch en praktisch

opleveren voor transitiestudies en -sturing? Dit is de thematiek die ik in dit proefschrift verken en die ik zowel conceptueel als empirisch tegen het licht zal houden.

Dit proefschrift is opgedeeld in vier delen. Het eerste deel (hoofdstuk 1 en 2) presenteert de vraagstelling en het onderzoeksontwerp. In hoofdstuk 1 wordt de inkadering en afbakening van het proefschrift behandeld en in hoofdstuk 2 volgt een wetenschappelijke positionering van het onderzoek. Vervolgens licht ik het onderzoeksontwerp toe inclusief een onderbouwing van de geselecteerde casuïstiek. Het tweede deel (hoofdstuk 3, 4 en 5) behandelt de conceptuele inkadering van dit proefschrift. In hoofdstuk 3 ligt de nadruk op de conceptualisatie van armoede en sociale in- en uitsluiting binnen transitiestudies en de systeemtheorie. In hoofdstuk 4 sta ik stil bij studies rondom sociale in- en uitsluiting en introduceer ik de notie van 'marginaliteit' om een brug te slaan tussen transitiestudies en diverse disciplines uit de sociale wetenschappen, in het bijzonder de sociologie. Met het vijfde hoofdstuk sluit ik het tweede deel van dit proefschrift af en presenteer ik een conceptueel raamwerk waarmee ik de casuïstiek zal analyseren.

Figuur 1. Visualisatie opbouw proefschrift.

Het derde deel (hoofdstuk 6, 7 en 8) van dit proefschrift bevat de empirische bevindingen uit de drie geselecteerde casussen. In hoofdstuk 6 behandel ik historische paradigmaverschuivingen omtrent armoede vanuit een transitieperspectief. Hoofdstuk 7 beschrijft de discursieve en institutionele omgang met personen en groepen in een marginale situatie, te weten jongeren die te kampen hebben met dak- en of thuisloosheid. Vervolgens sluit ik het empirische deel af met hoofdstuk 8 waarin de focus ligt op plekken in de marge en ik de discursieve en institutionele omgang met 'achterstandswijken' behandel. Het vierde deel van dit proefschrift (hoofdstuk 9 en 10) bestaat uit een synthese van de conceptuele en

empirische inzichten. In hoofdstuk 9 volgt allereerst een comparatieve analyse van de drie casussen. Vervolgens worden in hoofdstuk 10 de implicaties beschreven voor verder wetenschappelijk onderzoek en aanbevelingen gepresenteerd voor de praktijk.

DE FUNDAMENTEN

DEEL I AFBAKENING EN INBEDDING VAN HET ONDERZOEK

- Hoofdstuk 1 Een inleiding en afbakening van het onderzoek evenals een presentatie van de centrale vraagstelling.
- Hoofdstuk 2 Een uiteenzetting van de methodologische bouwstenen van het onderzoek, de algehele onderzoeks aanpak en de wijze waarop dit is vertaald naar een praktische uitwerking.

AFBAKENING EN VRAAGSTELLING

Hoe kan sociale in- en uitsluiting worden begrepen vanuit het perspectief van radicale systeemverandering? Om deze startvraag behapbaar te maken is een eerste inkadering en afbakening van dit proefschrift noodzakelijk. In dit hoofdstuk focus ik mij in eerste instantie op mensen en plekken die zich in een gemarginaliseerde positie bevinden ten gevolge van een schaarste aan financiële middelen. Daarmee bezie ik de notie van armoede als voornaamste vorm van sociale in- en uitsluiting, althans voor een eerste inkadering van dit proefschrift. Na een korte uiteenzetting van armoede – en in bredere zin sociaaleconomische ongelijkheid – introduceer ik het wetenschappelijke veld van transitiestudies. Dit veld heeft als doel om fundamentele systeemverandering te begrijpen, te bestuderen en te beïnvloeden. Een combinatie van deze verkenningen leidt tot een verdere afbakening van het proefschrift en tot de introductie van een centrale vraagstelling in paragraaf 1.4.

1.1 Ongelijkheid als gemene deler

Armoede wordt doorgaans gezien als een onwenselijk maatschappelijk fenomeen en/of als een vorm van onrechtvaardigheid. Mensen die in armoede leven worden uitgesloten van het maatschappelijk verkeer en zijn doorgaans minder kansrijk dan mensen die over voldoende economisch kapitaal beschikken. Armoede vormt daarmee een brandpunt voor maatschappelijke aandacht en wordt 'bestreden' door middel van een breed pallet aan interventies binnen velden als het welzijnswerk, het onderwijs en de gezondheidszorg. Zoals de socioloog Abram de Swaan stelt: "Het armoedeprobleem is voor de maatschappelijk gevestigden een probleem van collectieve actie" (De Swaan, 1996, p. 15). Maar wat betekent armoede eigenlijk en hoe kunnen we het begrijpen?

1.1.1 Armoede als marginaal verschijnsel?

De eerste stap om tot collectieve actie te geraken is om armoede te definiëren en vervolgens de omvang in kaart te brengen en daarmee maatschappelijke urgentie aan te wakkeren. Tal van instanties, zoals de OECD¹, de World Bank, de Verenigde Naties, Oxfam Novib, het CBS, het SCP, etc. trachten dit te doen door middel van statistieken die veelal gerelateerd zijn aan het inkomen van mensen of huishoudens. Zo definieert het CBS armoede als volgt: "Armoede, of beter gezegd

¹ OECD staat voor Organisation for Economic Co-operation and Development.

inkomensarmoede is gedefinieerd als het hebben van onvoldoende geld (inkomen) om een bepaald consumptieniveau te realiseren dat in Nederland als minimaal noodzakelijk wordt geacht” (CBS, 2018, p. 3). Zij gaat hier niet uit van absolute armoede, want “armoede in West-Europese landen (...) is niet zozeer een kwestie van fysiek overleven”. Als absolute armoede het meetpunt is – of zoals de VN stelt het voorzien in basisbehoeften als voeding, onderdak, medische zorg, etc. – dan “bestaat er geen armoede in Nederland” (CBS, 2018, p. 13). Het gaat binnen dit soort definities veelal om relatieve armoede die gekoppeld wordt aan het algemene welvaartsniveau van de maatschappij waarvan mensen deel uitmaken. Het meten van armoede is echter altijd onderwerp van discussie.²

In 2016 moesten 590.000 van de 7,2 miljoen huishoudens rondkomen van een laag inkomen³, wat neerkomt op 8,2% van het totale aantal huishoudens in Nederland (CBS, 2018). Dit komt overeen met de stelling van het OECD dat het percentage mensen die een inkomen hebben onder de armoedegrens in Nederland 8,3% is. Daarmee scoort Nederland wereldwijd vrij gemiddeld (OECD, 2017).⁴ De laagst scorende landen zijn Denemarken (5,5%), Finland (5,8%) en Tsjechië (6,4%). Uitschieters aan de hoge kant zijn Zuid-Afrika (26,6%), Costa Rica (20,4%), Brazilië (20%) en de VS (17,8%). In Nederland is dit percentage in de afgelopen jaren redelijk stabiel gebleven, hoewel steeds meer mensen langdurig in armoede leven⁵ en steeds meer sprake is van ‘werkende mensen’ in armoede.⁶

Daarnaast is armoede ook een ruimtelijk verschijnsel, niet alleen tussen landen en continenten, maar ook op lokaal niveau in steden, regio’s en wijken. Het percentage huishoudens dat in armoede leeft is bijvoorbeeld het hoogst in Rotterdam: 15,3%. Daarna volgen Groningen (14,7%) en Amsterdam (14,6%) (CBS, 2018). Groningen is echter de gemeente met het hoogste percentage huishoudens dat langdurig onder de lage-inkomensgrens zit: 7,4% in 2016. Daarna volgen Rotterdam (7,3%) en Amsterdam (7,1%). In een stad als Rotterdam groeit 1 op de 5 minderjarige kinderen op in een gezin dat kampt met armoede. Tevens kampfden in 2015 1 op de 6 Rotterdammers met ernstige schulden (meer dan 100.000 huishoudens); een kwart

² Lister (2004) concludeert op basis van de literatuur over armoede dat geen enkele methode toereikend en bevredigend is, laat staan dat er een perfecte methode bestaat.

³ Het CBS definieert een laag inkomen – oftewel een huishouden met risico op armoede - als een inkomen onder de 1.030 euro voor een eenpersoonshuishouden en voor eenoudergezin met twee minderjarige kinderen 1.560 euro.

⁴ Het OECD hanteert de volgende definitie van de ‘armoedegraad’: “De ratio van het aantal mensen (in een bepaalde leeftijdsgroep) wiens inkomen onder de armoedegrens valt; waarbij de helft van de mediaan van het huishoudinkomen van de totale populatie wordt gehanteerd” (Zie: <https://data.oecd.org/inequality/poverty-rate.htm>). Zie ook de online OECD-database ‘Poverty rate’ <https://data.oecd.org/inequality/poverty-rate.htm#indicator-chart> (geraadpleegd op 18 juli 2018).

⁵ Volgens het CBS moesten in 2017 224.000 huishoudens al ten minste vier jaar achtereen van een laag inkomen rondkomen. Met langdurige armoede wordt bedoeld dat mensen langer dan 3 jaar onder de armoedegrens leven.

⁶ Volgens het SCP (2016) werkt bijna de helft van de mensen die in armoede leven in loondienst of als zzp’er. Mensen met betaald werk als belangrijkste eigen inkomensbron maken ruim 40% van de totale groep armen uit (zie: http://digitaal.scp.nl/armoedein kaart2016/werkende_en_niet-werkende_armen/).

daarvan kan niet meer worden afgelost en wordt gecategoriseerd als problematische schuld (Rekenkamer Rotterdam, 2017).

Overigens is armoede geen strikt stedelijk fenomeen. In tegendeel, vanuit een globaal perspectief leeft het overgrote deel van de mensen in armoede in rurale gebieden (Dercon, 2009). Hoewel de beschikbare data beperkt is en daardoor een methodologisch verantwoorde schatting lastig te maken is, wordt geschat dat ongeveer 76% van de mensen in armoede in rurale gebieden verblijven (in vergelijking: ongeveer 58% van de mensen leeft in rurale gebieden) (Ravallion et al., 2007). Stedelijke en rurale vormen van armoede kennen diverse karakteristieken in termen van toegang tot diensten en voorzieningen zoals gezondheidszorg, onderdak, voedsel, infrastructuur, etc.

Tot slot is armoede een tijdloos verschijnsel. Of zoals Vranken (2004) het stelt: “Nochtans moeten we vaststellen dat, door dik en dun, een aanzienlijk deel van de bevolking in armoede blijft leven” (Vranken et al., 2004, p. 42). Desondanks is armoede wel afgenomen: naar schatting leefde rond 1850 21% van de Nederlandse bevolking in extreme armoede (Harry Lintsen, 2018). Ook in die tijd was armoede een van de meest belangrijke maatschappelijke kwesties. De cijfers van toen en nu onderschrijven zowel de omvang en persistentie van de problematiek. Armoede is dan ook zeker geen marginaal verschijnsel. Hoe kunnen we dit persistente karakter verklaren?

1.1.2 Armoede als politiek en relationeel verschijnsel

In de literatuur wordt armoede breder gedefinieerd dan in bovenstaande statistische definities die voornamelijk gerelateerd zijn aan het beschikbare inkomen en het algemene niveau van welvaart in een maatschappij. Zo stelt Lister (2004) dat armoede drie dimensies kent: 1) de context van socio-economische ongelijkheid en sociale klasse; 2) de materiële en immateriële ervaring van armoede waarin ongelijkheid in termen van bijvoorbeeld gender, etniciteit, fysieke en psychische gebreken en leeftijd wordt meegenomen; en 3) de ruimtelijke dimensie waarin de fysieke en sociale omgeving centraal staat. Vranken & De Boyser (2005) onderscheiden vier dimensies: hoogte, diepte, breedte en tijd. De hoogte staat voor de omvang van armoede (zoals die bijvoorbeeld in de voorgaande paragraaf beschreven is), de diepte gaat over de afstand ten opzichte van de rest van de maatschappij, de breedte gaat over de uitsluiting in relatie tot andere domeinen (zoals werken, wonen, gezondheidszorg, onderwijs, etc.) en tijd gaat over de veranderlijke dynamiek en de reproductie van armoede (2005, pp. 31-33).

Hoewel armoede in zowel absolute als relatieve zin begrepen kan worden als een harde realiteit die ervaren wordt door miljoenen mensen in de wereld, kan het ook als een sociaal construct worden begrepen. Oftewel, het kan ook begrepen worden als een uitvloeisel van concurrerende conceptualisaties, definities en meetmethoden.

Armoede kan vanuit deze optiek in haar historische, culturele en politieke context bezien worden met alle onderliggende assumpties en waardeoordelen van dien. Zo stelt Himmelfarb (1984) dat door economische en sociale transformaties in de 19^e eeuw tijdens de industriële revolutie ruimte ontstond voor een 'morele verbeelding' die de concepten van 'armoede' en 'werkloosheid' introduceerde. De notie van leven in armoede verschoof daarmee van een natuurlijk verschijnsel naar een sociaal verschijnsel. Het werd een sociaal probleem dat kon worden geadresseerd (of zelfs worden opgelost) vanuit specifieke waarden, belangen en ideologieën.

Lister (2004) concludeert: "De conceptualisatie, definitie, en het meten van armoede hebben allen politieke implicaties en reflecteren tevens politieke posities" (2004, p. 186). De definities en conceptualisaties van armoede kunnen niet losgezien worden van het beoogde politieke nut en doel dat bijvoorbeeld onderzoekers, ambtenaren, actievoerders of politici hieraan koppelen. In dit licht is het interessant om deze (politieke) perspectieven en verklaringsmodellen van armoede te expliciteren. Vranken (2004) onderscheidt zes invalshoeken die ten eerste bestaan uit drie oorzakelijke niveaus: wordt de oorzaak van armoede gezocht bij het individu (micro), de maatschappij (macro) of bij het tussenliggende niveau van instituties en gemeenschappen (meso)? Vervolgens worden deze oorzakelijke niveaus gekoppeld aan de vraag of de oorzaak van armoede als intern wordt gezien ('schuld') of als extern ('ongeval')" (Vranken 2004, p. 40-43).

	Interne oorzaak	Externe oorzaak
Bij het individu (micro)	<p>Persoonlijke tekorten Het slachtoffer is verantwoordelijk</p>	<p>Persoonlijke ongevallen Een ongeluk kan iedereen overkomen</p>
Bij de instituties (meso)	<p>Institutionele tekorten Sociale, bureaucratische en andere drempels</p>	<p>Sociale status van de institutie Stigmatisering door een dienst of voorziening</p>
Bij de samenleving (macro)	<p>Structureel model De samenleving zit zo in elkaar</p>	<p>Conjunctureel model Snelle economische en sociale veranderingen</p>

Figuur 2. Diverse perspectieven en verklaringen van armoede (Vranken et al., 2004).

Deze zesdeling laat een diversiteit zien aan politieke verklaringen van armoede. Het belang van deze diverse percepties op armoede – en sociale uitsluiting in het algemeen – is dat diverse (groepen) mensen iets anders verstaan onder het begrip alsmede andere causale relaties veronderstellen (zie ook Levitas et al., 2007). Dit kleurt niet alleen hun perceptie van de oorzaken van ‘het probleem’, maar ook de oplossingsrichtingen om armoede of uitsluiting te adresseren.

Maar hiermee is de persistentie van de problematiek nog niet per se verklaard. Deze is wel gegeven vanuit de sociologie, bijvoorbeeld door Herbert Gans die een functionalistische verklaring van de persistentie van armoede geeft (naar Merton, 1938). Hij telde destijds 15 positieve functies die armoede vervult voor het maatschappelijk leven en die economisch, sociaal, cultureel en politiek van aard zijn. Zo zorgt armoede ervoor dat het ‘vieze werk’ gedaan wordt (e.g. gevaarlijk werk tegen lage lonen), dat armoede beroepen creëert die de armen dienen, dat armoede een afzetmarkt van consumptiegoederen creëert en dat armoede ertoe leidt dat straffen gemakkelijker kunnen worden uitgedeeld om normen te handhaven. Hoewel functionele alternatieven volgens Gans mogelijk zijn – en daarmee armoede in essentie een onnodig verschijnsel is – zijn deze alternatieven disfunctioneel voor de vermogenden, aangezien ze een radicale herverdeling van hulpmiddelen en kapitaal impliceren. Ook Lister (2004) stelt: “Armoede kan het beste begrepen worden als een functie van sociale, economische en politieke structuren en processen die een ongelijke distributie van hulpmiddelen (‘resources’) creëren en bestendigen zowel binnen als, in een globale context, tussen maatschappijen” (2004, p. 51).

De antropoloog Sahlins (2012) stelt: “Armoede is niet een welomschreven geringe hoeveelheid goederen, en evenmin een relatie tussen middelen en doelen; het is vooral een relatie tussen mensen. Armoede is een sociale status, en als zodanig een uitvinding van de civilisatie” (Sahlins, 2012, p. 37). Ook de Nederlandse socioloog De Swaan beziet armoede als een sociale relatie: “Altijd en overal waren de levensomstandigheden van de armen afhankelijk van hun tegenstanders, de rijken. Of liever: de armeren hadden de rijkere nodig om te overleven, en de rijkere de armeren om hun voorsprong te handhaven” (De Swaan, 1996, p. 25). Hij stelt: “De interdependentie tussen rijken en armen, tussen machtigen en machtelozen de kern vormt van het collectiviseringsproces”, zoals deze is geaccumuleerd in de welvaartsstaat (De Swaan, 1996, p. 15). Armoede is daarmee ook een relationeel concept, wat vragen voor dit proefschrift opent zoals: hoe worden grenzen gedefinieerd? Wie en wat valt daarbinnen, wat valt daarbuiten en hoe? Dit type vragen opent de deuren tot een focus op discursieve en institutionele afhankelijkheden.

1.1.3 De ongelijke verdeling van welvaart

Waar de casuïstiek van dit proefschrift vertrok vanuit een focus op armoede als conditie, verschuift de focus – vanwege het relationele karakter van armoede – richting ongelijke verhoudingen in brede zin. Daarmee sluit het aan bij de discussie over

ongelijkheidsrelaties die recent aan populariteit heeft gewonnen (bijvoorbeeld sinds de studie van Piketty, 2013). Maar ook binnen de ongelijkheidsliteratuur ligt een sterke focus op sociaaleconomische factoren met het inkomen als belangrijkste graadmeter. Daarnaast spelen bij het meten van die ongelijkheid meerdere complexe factoren mee. Daarom is ook hier sprake van methodologische versnippering. Een veelgebruikte indicator om ongelijkheid in kaart te brengen is de Gini-coëfficiënt. Uitgaande van deze indicator is in de periode 2001-2015 de ongelijkheid in inkomen uit loon, winst en vermogen – oftewel primair inkomen – in Nederland gestegen van 0,53 naar 0,56.⁷ Ook andere indicatoren laten een marginale verschuiving zien. Zo bleef de inkomensongelijkheid in Nederland in de periode 2001–2016 nagenoeg gelijk volgens berekeningen met de Theil-coëfficiënt, de Robin Hood-index en de Ratio 80/20 (Bos et al., 2018). Echter, de inkomensongelijkheid binnen en tussen OECD-landen is in de afgelopen jaren wél gegroeid. Het OECD stelt dat de ongelijkheid in veel geïndustrialiseerde landen de afgelopen drie decennia tot een recordniveau is gestegen.⁸ Deze verschillen in constatering kunnen verklaard worden door de wijze waarop iemand ongelijkheid beziet en begrijpt. Hoewel de gemiddelde ongelijkheid in de laatste eeuwen is teruggedrongen⁹, neemt de 'extreme ongelijkheid' toe. Uit de cijfers van het OECD blijkt dat de rijkste 10% in de OESO-landen nu bijna tien keer zoveel verdient als de armste 10%. Oftewel, het gat tussen de allerarmsten en allerrijksten is sterk toegenomen. Zo stelt Oxfam Novib dat de rijkste 42 mensen evenveel vermogen hebben als de armste 3,7 miljard mensen, ofwel meer dan de helft van de wereldbevolking.¹⁰ Deze verschillende foci openen zowel de mogelijkheid tot een positieve stellingname ('we zijn nog nooit zo gelijk geweest') als een kritische stellingname ('we zijn nog nooit zo ongelijk geweest'). Vandaar dat de econoom Joseph Stiglitz stelt dat sprake is van steeds rijkere landen met steeds armere mensen (Stiglitz, 2007). Kortom, het bepalen van (on)gelijkheid is dan ook afhankelijk van de wijze waarop een verdelingsvraagstuk wordt aangevlogen. Oftewel, hoe door wie en op basis van welke maatstaven de norm en de afwijking daarvan worden geconceptualiseerd.

⁷ Het CBS stelt over die ongelijkheid dat: "De ongelijkheid in besteedbaar inkomen van huishoudens is sinds 2001 vrijwel niet veranderd. Voor herverdeling stegen de inkomensverschillen uit loon, winst en vermogen wel, maar door toenemende herverdeling via sociale uitkeringen, belastingen en premies werd deze stijging gecompenseerd" (CBS 2017).

⁸ Zie: OECD (2018), "Income distribution", OECD Social and Welfare Statistics (<https://doi.org/10.1787/data-00654-en>) (database geraadpleegd op 24 juli 2018).

⁹ Zo laat historisch onderzoek van Smits & Lintsen (2018) zien dat de ongelijkheid in inkomen 0,48 was rond het jaar 1850 en 0,32 was rond 2010 (berekend op basis van GINI-coëfficiënt). De gemiddelde levensverwachting is tussen die jaren gestegen van 37 naar 81 jaar.

¹⁰ De rijkste 1% van de wereldbevolking bezit meer dan de helft van de rijkdom. Dat blijkt uit het jaarlijkse onderzoek naar de kloof tussen arm en rijk, uitgevoerd door ontwikkelingsorganisatie Oxfam Novib. In 2017 had de rijkste 1% van de bevolking 50,1% van het vermogen, tegen 49% een jaar eerder (Oxfam, 2018).

1.2 Fundamentele systeemverandering als vertrekpunt

Tegelijkertijd wordt door diverse instanties (zoals Oxfam, Unesco en het World Economic Forum) gewaarschuwd voor een verdere groei van 'extreme ongelijkheid'. Redenen daarvoor zijn een toegenomen flexibilisering van arbeid, een verdere commodificatie van huisvesting en belastingvoordelen voor de extreem rijken en internationale bedrijven. Daarnaast leiden de gevolgen van klimaatverandering tot een precarisering van reeds kwetsbare regio's en gemeenschappen. De onzekere situatie van de meest kwetsbaren zal verder worden gevoed, waarschuwen diverse wetenschappers, opiniemakers en politici.¹¹

1.2.1 Over het belang van een systemisch perspectief

Dit proefschrift vertrekt vanuit de presumptie dat processen van in- en uitsluiting zijn ingebed in allerlei maatschappelijke systemen die armoede en ongelijkheid (re)produceren. Het onderschrijft de persistentie en tijdloosheid van armoede en ongelijkheid en de diepgelegen wortels van de complexe problematiek, in de bestuurskundige literatuur ook wel 'wicked problems' genoemd (Rittel & Webber, 1973). Ongelijkheid, maar ook klimaatverandering, worden tot dit type problemen gerekend, omdat ze meerdere systemen omvatten: een oplossing in het ene systeem kan leiden tot een nieuw probleem in een ander systeem. Door deze intrinsieke samenhang stuit elke poging om iets aan de problemen te doen op grote weerstand, zelfs als er voldoende politiek of maatschappelijk draagvlak is om het probleem te verhelpen. Dit komt doordat er geen consensus bestaat over de noodzakelijke kennis dan wel over de centrale waarden die op het spel staan¹². De hoge diversiteit aan betrokken actoren maakt dat het handelingsperspectief beperkt wordt. Armoede en ongelijkheid kunnen niet los worden gezien van discussies binnen een veranderend welvaartssysteem (denk aan de afbouw van de verzorgingsstaat), de neoliberale transformatie van het economisch systeem, de flexibilisering en precarisering van

¹¹ Meerdere denkers hebben zich inmiddels gebogen over de notie van precarisering. Zo heeft Judith Butler inzichtelijk gemaakt wat onveilige kwetsbaarheid ('precariousness') inhoudt voor diverse maatschappelijke posities in termen van het 'lijden van de ander' en systemisch geweld (Butler, 2004). Maar ook de econoom Guy Standing (2014) en socioloog Loic Wacquant gebruiken de notie van het 'precariaat', dat een neologisme is van 'precair' en het 'proletariaat'. Dit is een groeiende klasse van mensen die in de nasleep van de economische crises – en het neoliberale kapitalisme in algemene zin – in toenemende onzekerheid leven op sociaal, economisch, cultureel en politiek vlak. Dit precariaat kenmerkt zich door flexibele contracten, lage inkomens, een gering sociaal netwerk en/of het ontbreken van politieke invloed. Deze sociale klasse is volgens Standing vatbaar voor populisme en extremisme en vormt daarmee een democratisch gevaar. Lorey (2016) stelt dat precarisering – en de onzekerheid die daarmee gepaard gaat – een 'regeerinstrument' is geworden (2016, p. 13) waardoor we enerzijds geregeerd worden alsmede onszelf regeerbaar maken. Ze stelt: "Wanneer we precarisering niet begrijpen, begrijpen we de hedendaagse politiek en economie niet" (2016, p. 12).

¹² Korsten (2016) stelt hierover: "Wicked problems' zijn ingewikkeld door kennistekorten en waardenstrijd waardoor consensus vaak ver weg is" (Korsten, 2016, p. 1).

arbeid (denk aan 'werkende armen') en aan discussies binnen aangrenzende systemen als onderwijs en huisvesting.

Om deze connecties te verklaren is het van belang om een systemisch perspectief te hanteren. De complexe systeemtheorie (of complexiteitstheorie) ontstond aan het begin van de 20e eeuw en focust zich op het doorgronden van de complexiteit en onderlinge afhankelijkheid tussen en binnen systemen. Het heeft een oorsprong binnen een diversiteit aan alfa-, gamma- en bèta-disciplines zoals de natuurkunde, wiskunde, filosofie en sociologie. Dit proefschrift neemt de systeemtheorie als vertrekpunt omdat het een complex en meervoudig begrip van de problematiek mogelijk maakt. Tevens kan het helpen om zowel de continuïteit als de veranderbaarheid van systemen te begrijpen en verklaren. Hiermee opent het de mogelijkheid om een veranderkundig perspectief te hanteren en om die verandering te beïnvloeden.

1.2.2 Ontstaan en kernprincipes van transitiestudies

Dit proefschrift wordt in het licht geplaatst van een specifiek type systeemverandering, te weten transities. In de afgelopen twintig jaar hebben internationale wetenschappers vanuit diverse disciplines gewerkt aan het tot wasdom brengen van het wetenschappelijk veld omtrent duurzaamheidstransities (Markard et al., 2012). De term transitie wordt wijdverbreid gebruikt binnen diverse wetenschappelijke disciplines¹³ en verwijst naar een non-lineaire verandering van een bepaald dynamisch equilibrium (of ordening) naar een andere (Loorbach et al., 2017). Onder een 'transitie' wordt doorgaans verstaan een fundamentele verandering in de structuur, cultuur en werkwijzen op systeemniveau (Rotmans & Loorbach, 2010, p. 109). Het veronderstelt een verschuiving van een systemisch evenwicht waar een dominante orde wordt vervangen door alternatieve ordening. Deze complexe adaptieve systemen veranderen meestal niet geleidelijk maar sprongsgewijs. De verandering is bovendien niet lineair. Transities worden ook wel beschreven als evolutionaire revoluties (Rotmans, 2003, p. 61).¹⁴

Transitiestudies combineren de notie van radicale systeemverandering met een normatieve richting, te weten die van duurzaamheid. Hoewel de notie van duurzaamheid steeds meer wordt geaccepteerd onder de noemer duurzaamheidsstudies (oftewel 'sustainability science'), is het innemen van een

¹³ Bijvoorbeeld in de demografie (een demografische transitie), ecologie (transitie van een ecosysteem), de psychologie (transitie in iemands ontwikkeling), en fysica (een faseovergang of fasetransitie van stoffen).

¹⁴ Binnen transitiestudies staan een aantal kernconcepten centraal. Zo worden transities geduid als het gevolg van interacties op verschillende niveaus (multilevel): tussen veranderingen binnen dominante structuur, cultuur en werkwijzen (het regime), autonome maatschappelijke ontwikkelingen (het landschap) en alternatieve praktijken en radicale innovaties (niches) (Geels, 2011). Een andere eigenschap van transities is dat ze integraal van karakter zijn en het gevolg van veranderingen in economie, technologie, beleid, ecologie en samenleving (multi-domein). Noodzakelijkerwijs zijn transities dus ook de uitkomst van de interactie tussen allerlei partijen en organisaties (multi-actor).

uitgesproken stelling over een (on)gewenste richting van een systeemverandering een dubieuze daad binnen de wetenschap. Binnen 'de wetenschap' zou een streven naar objectieve kennis namelijk centraal moeten staan. Zowel transitiestudies als duurzaamheidsstudies – alsmede tal van andere wetenschappelijke velden – spelen echter met de notie van objectieve kennis en leggen de nadruk op noties als complexiteit en reflexiviteit (zie hoofdstuk 2).

Naast het bestuderen van transitieën als autonome processen, wordt binnen transitiestudies ook bekeken hoe transitieën beïnvloed kunnen worden. Hoe kunnen systemen meer gestuurd kunnen worden richting gewenste en duurzame transitieën? Dit brengt een specifieke sturingsfilosofie met zich mee waarin de volgende kenmerken centraal staan: het inspelen op de lange termijn, omgaan met structurele onzekerheden, een integrale aanpak en een multi-actor proces. Deze kenmerken vormen de vuistregels voor bijvoorbeeld het begrip 'transitiemanagement' (Loorbach, 2010). Via processen van visievorming, agenda- en coalitievorming is de assumptie dat maatschappelijke transitieën op de korte termijn beïnvloed kunnen worden. Bijbehorende strategieën zijn het emanciperen en mobiliseren van transformatieve, dan wel disruptieve innovaties. Door in te spelen op de aanwezige transitiedynamiek in een systeem kan het agentschap¹⁵ van actoren worden verkend alsmede hoe dit agentschap de snelheid en richting van transitieën richting duurzaamheid kan beïnvloeden. Volgens Loorbach et al. (2017) kan transitiesturing omschreven worden als: "Een multi-actor proces waarin systemische oplossingen, disruptieve innovaties en (reflexieve) instituties gevormd worden door te experimenteren en te leren" (Loorbach et al., 2017, p. 612). Deze vorm van sturing binnen netwerken en systemen – ook wel governance genoemd – bouwt voort op de idee dat de netwerksamenleving allerlei manieren van collectieve actie en zelforganisatie faciliteert rondom bepaalde maatschappelijke problematiek (zie ook paragraaf 2.2.1).

1.2.3 Toepassingen van het transitieperspectief

Het veld van transitiestudies is sinds het einde van de jaren '90 van de vorige eeuw bezig aan een opmars. De initiële focus binnen transitieonderzoek lag op het analyseren van transitieën in socio-technische systemen die veelal direct aan duurzaamheidsproblematiek waren gekoppeld, zoals het mobiliteitssysteem, energiesysteem en voedselsysteem (Loorbach et al., 2017; Markard et al., 2012). Sindsdien is het veld volop in ontwikkeling. Recente verschuivingen in de toepassing zijn een toenemende focus op geografisch afgebakende systemen, zoals landen

¹⁵ Agentschap is een Nederlandse vertaling van het concept 'agency'. Binnen de sociale wetenschappen wordt agentschap veelal gebruikt in relatie tot structuur, zoals in de structuratietheorie van de socioloog Giddens. Binnen het gebruik van het concept agentschap wordt doorgaans de nadruk gelegd op het handelen van 'agenten' (of actoren) en de structuren die zowel gezien kunnen worden als een medium van het handelen als wel een uitkomst van het handelen. Zie Grin et al. (2010, pp. 42-51) voor een theoretische uiteenzetting van de link tussen structuur en agentschap in relatie tot transitiestudies.

(Coenen et al., 2012), steden (Frantzeskaki et al., 2017; Wittmayer & Loorbach, 2016) en wijken (Wittmayer et al., 2014). Transitiestudies hebben van oorsprong een sterke focus op westerse landen als Nederland, België, Duitsland, Australië, het Verenigd Koninkrijk en Scandinavische landen. In de laatste jaren is ook toepassing waarneembaar in andere delen van de wereld, zoals in Afrika en Azië (Silvestri et al., 2018; Swilling et al., 2016; Wieczorek, 2018).

Tevens is een verschuiving zichtbaar in de toepassing op een ander type systemen, zoals socio-ecologische systemen (Galaz et al., 2012; Haberl et al., 2011; Olsson et al., 2014), socio-economische systemen (Loorbach & Lijnis Huffenreuter, 2013; Van Den Bergh, 2013) of de gezondheidszorg (Broerse & Grin, 2017). Waar transitiestudies eerder bekritiseerd werden op het apolitieke karakter van het veld (Meadowcroft, 2009, 2011; Kenis et al., 2016) is door de jaren heen steeds meer nadruk komen te liggen op machtsrelaties alsmede op de politiek-filosofische en ethische kanten van transitieonderzoek en transitiesturing (Hendriks & Grin, 2007; Grin, 2010; Avelino et al., 2016; Jhagroe, 2016; Paredis, 2013). Ook wordt vaker stilgestaan bij de rol van diverse actoren (Avelino & Wittmayer, 2016; de Haan & Rotmans, 2018) en in het bijzonder de rol van het maatschappelijk middenveld en 'grassroots'-initiatieven (Haxeltine et al., 2018; Seyfang & Haxeltine, 2012; Smith & Raven, 2012). Dit soort intellectuele verrijkingen zijn volgens Loorbach et al. (2017) niet alleen een kwestie van een toename in perspectieven, maar representeren vooral een verschuiving in het object van duurzaamheidstransities: van een focus op socio-technische systemen naar een erkenning dat socio-ecologische, socio-economische en socio-politieke systemen even belangrijke objecten van studie zijn (Loorbach et al., 2017).

De verschuiving in de toepassing van 'transitiesturing' kent eenzelfde ontwikkeling. Ook hier valt op dat het lokale schaalniveau steeds belangrijker wordt. Parkstad Limburg, Texel, Zeeland, Noord-Holland en Friesland zijn voorbeelden van regio's waar transitie management is toegepast. Voorbeelden van lokale toepassingen op het niveau van stad of wijk, zijn: Gent, Antwerpen, Leuven, Carnisse (Rotterdam) en Finkenstein (Oostenrijk) (zie bijvoorbeeld Wittmayer et al., 2014). Ook wordt in recente jaren transitie management steeds meer toegepast om de dynamiek in het 'sociale domein' te duiden, waarmee wordt gerefereerd aan een overkoepelend veld van systemen waaronder de gezondheidszorg, welzijnswerk, sociale zekerheid, maatschappelijke opvang, etc. Tot slot zien we in de toepassing een sterke verschuiving van een nauwe focus op duurzaamheidsprofessionals uit het maatschappelijk middenveld en de ambtenarij naar een brede focus op (sociale) ondernemers, bestuurders en bewoners.

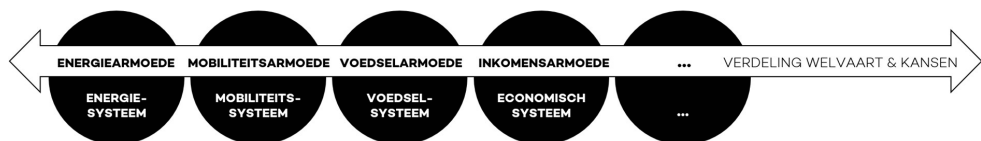
1.3 Over welke transitie(s) hebben we het eigenlijk?

Dit proefschrift is gedurende bovenstaande verschuivingen binnen het veld van transitiestudies tot wasdom gekomen. Echter, rondom de thematiek van armoede en

ongelijkheid bestaat vanuit een transitieperspectief nog in beperkte mate conceptuele en empirische literatuur (meer hierover in hoofdstuk 3). Veel van het werk is nog exploratief en agenderend van aard, zo ook de praktische toepassing van transitie management rondom deze thematiek. Kortom, het is de hoogste tijd voor een meer fundamentele reflectie. Een eerste stap in dit zoekproces is om vragen te stellen als: hoe kunnen we armoede en ongelijkheid bezien vanuit transitiestudies? Over welk(e) systeem en/of systemen gaat het eigenlijk? En wat is transformatief of duurzaam in welke context als het gaat over de problematiek van armoede en ongelijkheid?

1.3.1 De verdeling van lasten en baten binnen transities

Binnen dit proefschrift hanteer ik de volgende twee perspectieven om naar armoede en ongelijkheid te kijken. Ten eerste zie ik armoede en ongelijkheid als neveneffecten van de transitiedynamiek binnen allerlei functionele systemen. In hoeverre correleert bijvoorbeeld een energietransitie met een toe- of afname van armoede en ongelijkheid? Hier gaat het om de verdeling van lasten en baten van een specifieke transitie en de mate waarin kansen tussen verschillende groepen en actoren verdeeld worden. Tevens gaat het om wie (geen) toegang heeft tot bepaalde voorzieningen zoals schone energie of gezond voedsel en wie wel/niet de vaardigheden heeft om bepaalde procedures en besluiten te beïnvloeden.

Figuur 3. Conceptualisatie van armoede en ongelijkheid als integraal onderdeel van transities op systeemniveau.

Binnen transities van het economisch systeem, energiesysteem, mobiliteitssysteem en voedselsysteem kan respectievelijk worden gesproken over inkomensarmoede¹⁶, energiearmoede¹⁷, vervoersarmoede¹⁸ en voedselarmoede¹⁹. Armoede en ongelijkheid maken volgens deze aanvliegroute een inherent onderdeel uit van de aanwezige transitiedynamiek binnen het systeem dat bestudeerd wordt. In deze zin

¹⁶ Dit is de dominante inkadering van armoede en ongelijkheid, maar zoals aan het begin van dit hoofdstuk beschreven kennen deze verschijnselen vele vertakkingen en dimensies.

¹⁷ Onder 'energiearmoede' wordt "een toestand bedoeld waarbij een persoon of huishouden bijzondere moeilijkheden ondervindt om zich te voorzien van de energie die nodig is om zijn/haar elementaire noden te bevredigen" (Huybrechs et al., 2011, p. 1).

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Lucas et al. (2016).

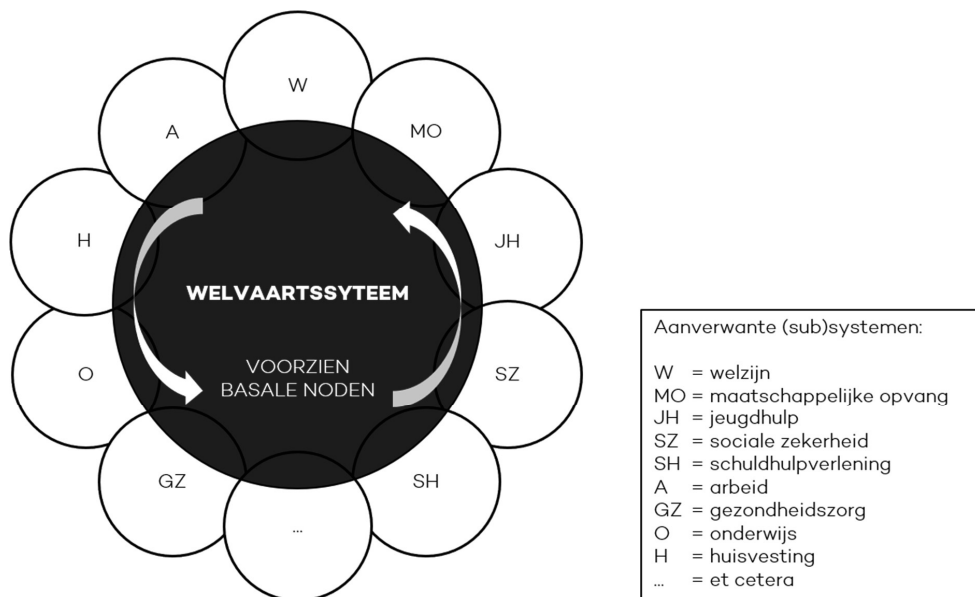
¹⁹ Zie bijvoorbeeld Dowler (2002).

zouden processen van in- en uitsluiting een integraal object van studie moeten zijn binnen transitiestudies (zie figuur 3). De normatieve oriëntatie van bijvoorbeeld een energietransitie of mobiliteitstransitie kan vanuit deze inkadering gekoppeld worden aan een inclusieve, eerlijke of rechtvaardige transitie.

1.3.2 Een transitie van het welvaartssysteem?

Ten tweede zie ik de transitie van het welvaartssysteem als een mogelijke invalshoek om de huidige en historische omgang met mensen en plekken in een marginale positie in te kaderen. Hiermee wordt dit specifieke systeem object van studie. Onder het welvaartssysteem versta ik het gehele arrangement aan structuren, opvattingen en gedragingen dat mensen van een bepaalde gemeenschap in hun basale noden voorziet (denk aan voedsel, onderdak en een inkomen). Het welvaartssysteem moet niet gezien worden als een synoniem voor de welvaartsstaat, dan wel de verzorgingsstaat. De organisatie van welvaart is namelijk een tijdloos fenomeen is en niet het exclusieve domein van de staat. De verzorgingsstaat is dan ook een relatief modern fenomeen. Het is te zien als een tijdelijk dominant equilibrium van het welvaartssysteem in veelal Westerse landen sinds begin/medio 20^e eeuw. Veelal gaan huidige bespiegelingen over het welvaartssysteem niet verder terug dan de notie van de verzorgingsstaat, zoals de invloedrijke studie van Esping-Andersen (1990) naar welvaartsstaten. Dit proefschrift hanteert echter een historische inbedding en plaatst het welvaartssysteem in een perspectief van constante verandering (zie hoofdstuk 6). Dit is noodzakelijk om zich niet blind te staren op de staat als dominant organiserend principe.

De functie van het welvaartssysteem is gericht op de maatschappelijke provisie van een minimumniveau aan fysieke en materiële welvaart en sociale ondersteuning. Door middel van een herverdeling via uitkeringen en belastingen alsmede het bewaken van mensen- en grondrechten wordt in collectieve zin een mate van sociale zekerheid geboden. Het biedt een vorm van stabiliteit in een onzekere en complexe wereld die ten goede zou moeten komen aan alle lagen van (diverse) gemeenschappen. De basiswaarden van dit welvaartssysteem zijn onder andere solidariteit, gelijkheid en rechtvaardigheid. Een greep uit de centrale actoren in dit systeem: nationale en lokale overheden, charitatieve instellingen, religieuze gemeenschappen en meer informele groepen uit het maatschappelijk middenveld.

Figuur 4. Conceptualisatie van het welvaartssysteem inclusief interacterende (sub)systemen die deels zijn ingericht om ook armoede en ongelijkheid te adresseren.

De notie van welvaart wordt tevens verder opgerekt door in termen van 'welzijn' te spreken. Dit is bijvoorbeeld het geval bij diverse wereldwijde instanties zoals de Verenigde Naties²⁰ en het OECD²¹. Ook in de definiëring van welzijn ligt een zwaartepunt op armoede en ongelijkheid, maar gaat het meer om de kwaliteit van leven en de toegang tot basale noden, hulbronnen en vaardigheden. Globaal en lokaal bestaat dan ook een wirwar aan definities en afbakeningen wat duidelijk maakt dat ook in dit welvaartssysteem complexe (of 'wicked') problemen – en dus diverse en conflicterende waarden en normen - centraal staan. Vanwege de ambigue notie van welvaart en/of welzijn zijn veel van de onderliggende problemen en oplossingsrichtingen gerelateerd aan andere systemen, zoals het onderwijssysteem, arbeidssysteem of huisvestingssysteem. In die zin is het adequater om in termen van een samenspel aan systemen, een zogenaamd knutselwerk ('patchwork') van subsystemen (Van Raak, 2016). In figuur 4 is dit samenspel met diverse (sub)systemen binnen het welvaartssysteem gevisualiseerd. Overigens is het

²⁰ Zie bijvoorbeeld de Sustainable Development Goals (SDG) die de VN in 2015 heeft samengesteld. Hierin zijn doelen opgenomen als: alle vormen van armoede overal ter wereld op te lossen, een einde te maken aan honger en het terugbrengen van ongelijkheden binnen en tussen landen.

²¹ Het OECD onderscheidt drie dimensies binnen de notie van welzijn ('well-being'): 1) kwaliteit van leven (bestaande uit gezondheid, werk-leven balans, onderwijs en vaardigheden, sociaal binding, kwaliteit milieu, etc.), 2) materiële condities (inkomen en welvaart, werk en inkomen, huisvesting) en 3) hulbronnen voor een toekomstig welzijn (bronnen als natuurlijk, economisch, menselijk en sociaal kapitaal). Het bouwt onder andere voort op de 'capabilities approach' van de econoom en filosoof Sen (2007).

afbakenen van systemen een arbitraire, subjectieve en ook politieke daad, waar ik in hoofdstuk 2 op terugkom.

Nederland alsmede andere landen in Europa hebben in de afgelopen jaren te kampen gehad met de nasleep van economische crises, grootschalige bezuinigingen, de ontmanteling van oude welzijnsstructuren en een terugtrekkende verzorgingsstaat. Denk hierbij aan de decentralisaties van overheidstaken van de Rijksoverheid naar gemeenten in 2015 (op het vlak van de jeugdhulp, werk en inkomen en de zorg aan langdurig zieken en ouderen). Deze ontwikkelingen gaan gepaard met een roep om fundamentele verbetering (een zogenaamde ‘transformatie’) van diverse subsystemen waarin een integrale en mensgerichte aanpak veelal centraal staat. Huidige instituties en bijbehorende manieren van doen, denken en organiseren staan in toenemende mate onder druk, waardoor een opening lijkt te ontstaan voor systeemverandering. In dit proefschrift tracht ik het huidige tijdsgewricht te duiden: in hoeverre is sprake van fundamentele verandering in de structuur, cultuur en werkwijzen van het welvaartssysteem? Of is slechts sprake van symptoombestrijding en incrementele verandering? In welke mate worden armoede en ongelijkheid momenteel in stand gehouden en gereproduceerd? Door deze vragen te stellen, tracht ik voorbij te gaan aan oppervlakkige probleemanalyses waarin systeemverandering wordt gereduceerd tot het propageren van trendgevoelige beleidsoplossingen zoals een integrale samenwerking tussen actoren.

1.3.3 Functionele en geografische afbakeningen

Bovenstaande twee systemische inkaderingen van armoede en ongelijkheid liggen in elkaars verlengde en zijn in praktische zin moeilijk van elkaar te onderscheiden. Beide inkaderingen komen dan ook aan bod in dit proefschrift, al ligt de primaire focus op de tweede inkadering, te weten het welvaartssysteem. Een belangrijke reden hiervoor is dat dit systeem minimaal is onderzocht binnen het veld van transitiestudies (zie hoofdstuk 3).²² Tevens hanteer ik voor dit proefschrift een geografische afbakening die primair het politiek-bestuurlijke systeem van Nederland betreft waarbinnen secundair Nederlandse steden en wijken worden afgebakend (zie hoofdstuk 2). Deze afbakening past bij de eerder beschreven verschuiving binnen transitiestudies naar een meer geografisch perspectief op transities. Tegelijkertijd biedt dit een interessante link naar het feit dat armoede en ongelijkheid ruimtelijke verschijnselen zijn (zie paragraaf 1.1.1). Zo stelt Powell et al. (2001) dat een focus op plekken (en ruimtelijke

²² Net als bij Van Raak (2016) – die zich focust op het gezondheidszorgsysteem – is de keuze voor het welvaartssysteem gemotiveerd door de drang om bij te dragen aan een verbreding van transitiestudies, te weten die van een verschuiving op socio-technische systemen naar socio-economische systemen en maatschappelijke systemen in het algemeen. Ondanks de verschuivingen uit de afgelopen jaren (zie paragraaf 1.2.3) worden de transitiekunde en -praktijk namelijk nog altijd voornamelijk toegepast op technische en fysieke domeinen. In die zin test dit proefschrift in hoeverre de transitietheorie een bias heeft richting het technische aspect van systeemtransities en mogelijke ecologische, economische en sociale uitdagingen onderbelicht laat. Dit proefschrift tracht tevens nieuwe toepassingsvelden, onderzoeksvragen en objecten van studie te verkennen.

dimensies) het gat tussen de concepten van armoede en sociale uitsluiting kan overbruggen (2001, p. 254).

Binnen deze afbakeningen is het van belang om te blijven benadrukken dat ik de omgang met armoede en sociaaleconomische ongelijkheid als voornaamste in- en uitsluitingsmechanisme bezie. Echter, ik ben mij bewust van de tekortkomingen van een eendimensionaal perspectief. Of zoals Lister (2004) stelt: “Interventies die armoede willen bestrijden ook de onderliggende ongelijkheden moeten adresseren en ingebed moeten zijn in een bredere aanpak van uitsluiting op basis van gender, etniciteit, fysieke en/of psychische beperkingen en leeftijd” (2004, p. 73). Deze multi-dimensionaliteit van in- en uitsluiting alsmede de institutionele omgang met gemarginaliseerde mensen en plekken is wel degelijk object van studie. Ondanks de primaire focus op armoede is het doel om in hoofdstuk 9 en 10 processen van in- en uitsluiting als integraal verschijnsel en object van studie te bezien binnen transitiestudies.

1.4 Vraagstelling proefschrift

Vanwege de meervoudigheid aan in- en uitsluitingsmechanismen is een interdisciplinaire aanvliegroute een vereiste. In dit proefschrift wordt de transitieliteratuur bevraagd vanuit disciplines als de sociale geografie, economie, filosofie, antropologie en politieke wetenschappen. Ik probeer echter vooral te putten uit de discipline die het bestuderen van sociale in- en uitsluiting als primaire focus heeft, te weten de sociologie.

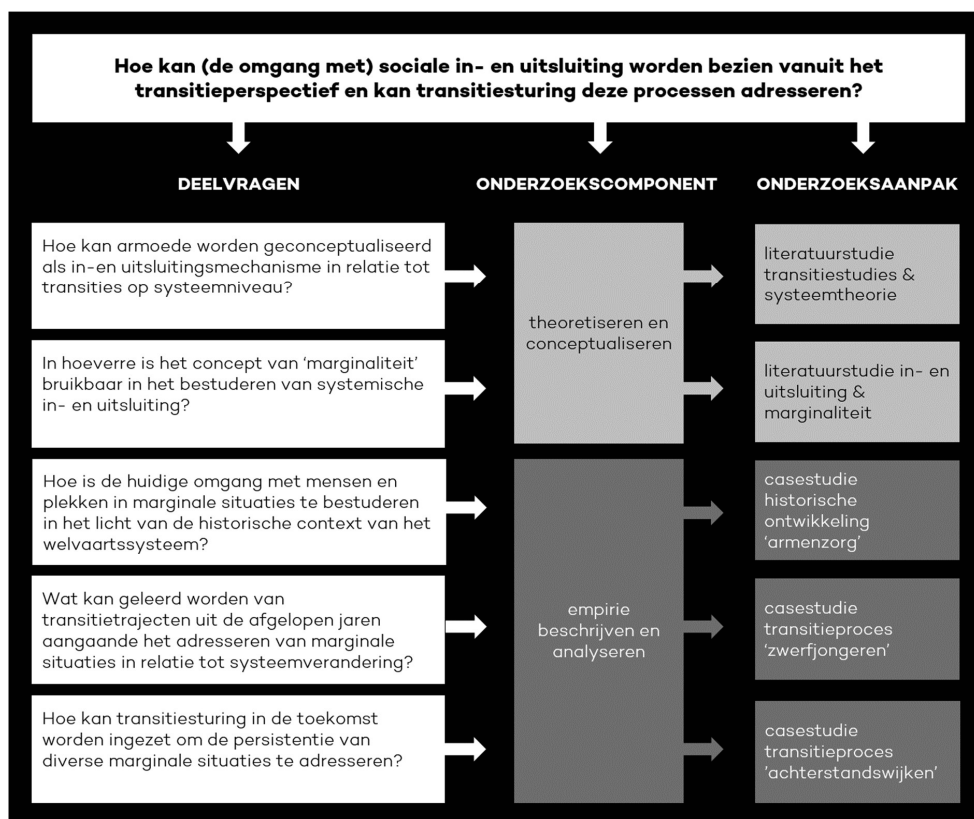
De centrale vraagstelling van dit proefschrift luidt als volgt:

Hoe kunnen sociale in- en uitsluitingsprocessen worden begrepen vanuit een transitieperspectief en hoe kan transitiesturing deze processen adresseren?

Deze vraagstelling wordt gespecificeerd door middel van de volgende subvragen:

1. Hoe kan armoede worden geconceptualiseerd als in- en uitsluitingsmechanisme in relatie tot transitie op systeemniveau?
2. In hoeverre is het concept van ‘marginaliteit’ bruikbaar in het bestuderen van systemische in- en uitsluiting?
3. Hoe is de huidige omgang met mensen en plekken in marginale situaties te bestuderen in het licht van de historische context van het welvaartssysteem? Welke parallellen en trendbreuken zijn hierin te onderscheiden?
4. Wat kan geleerd worden van transitietrajecten uit de afgelopen jaren aangaande het adresseren van marginale situaties in relatie tot systeemverandering?
5. Hoe kan transitiesturing in de toekomst worden ingezet om de persistentie van diverse marginale situaties te adresseren?

Deze vraagstelling zal ik zowel conceptueel als empirisch adresseren. Conceptueel zal ik inzichten vanuit de transitieliteratuur over sociale in- en uitsluiting combineren met inzichten vanuit andere disciplines binnen de sociale wetenschappen. Om die combinatie theoretisch te verkennen introduceer ik het concept van marginaliteit. Om deze vraagstelling empirisch te onderzoeken gebruik ik een meervoudig casestudie-ontwerp dat zich richt op mensen en plekken in een marginale positie in Nederland. In het bijzonder richt ik mij op drie casussen: de 1) 'armenzorg', 2) 'zwerfjongeren' en 3) 'achterstandswijken'. Ik gebruik hier bewust aanhalingstekens vanwege de implicaties die deze labels hebben op de (institutionele) erkenning en omgang met deze mensen en plekken. Alle casussen hebben een expliciete of impliciete focus op armoede en bovendien is sprake van processen van meervoudige in- en uitsluiting.

Figuur 5. Visualisatie centrale vraagstelling en onderzoeksopzet.

Sinds 2011 ben ik als onderzoeker betrokken geweest bij twee transitietrajecten gericht op de ondersteuning van jongeren zonder vaste woon- of verblijfplaats (casus 2) en de transformatie van stedelijke wijken die slecht scoren op gemeentelijke indices

(casus 3) (zie volgende hoofdstuk). In beide processen is gewerkt volgens de methodiek van transitie management, wat de mogelijkheid biedt om ex post te evalueren in hoeverre deze vorm van transitie sturing een bijdrage heeft geleverd aan een fundamentele omslag van het welvaartssysteem dan wel de omgang met specifieke marginale situaties. Deze onderzoeks aanpak is gevisualiseerd in bovenstaande figuur.

Dit proefschrift tracht te verkennen in hoeverre het transitie perspectief überhaupt geschikt is als heuristiek en analyse kader voor het bestuderen van armoede en sociale in- en uitsluiting in bredere zin. Tevens wordt bekeken in hoeverre het sturings raamwerk van transitie management kan leiden tot (het identificeren van) concrete doorbraken om die in- en uitsluiting (duurzaam) te adresseren. Samengevat heeft het onderzoek een drieledige doelstelling:

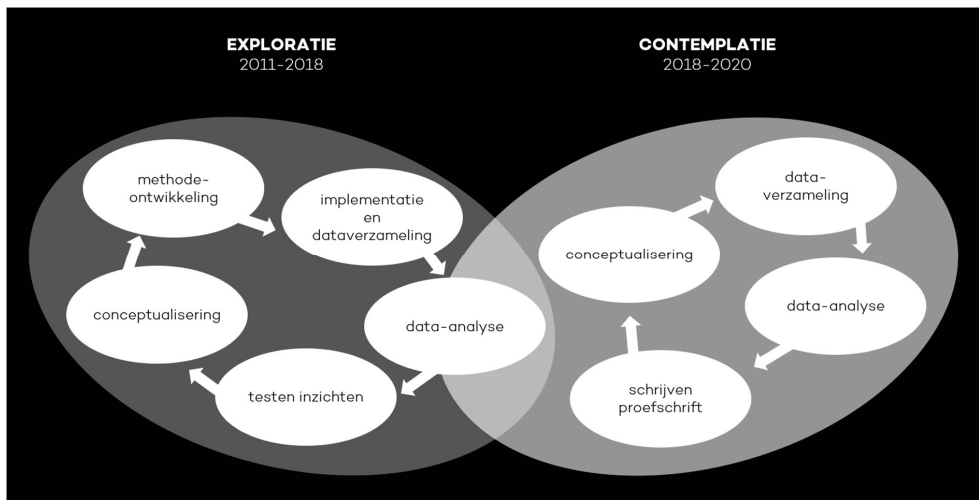
- Het bieden van een reflectie op de in- en uitsluiting van mensen en plekken in een marginale positie vanuit een transitie perspectief. Het idee is om een brug te slaan tussen inzichten uit diverse wetenschappelijke disciplines en deze in te bedden in het veld van transitie studies (en vice versa). Deze vertaling moet leiden tot een theoretische gronding en een conceptueel raamwerk.
- Het bijdragen aan een beter begrip van de historische omgang met (meervoudige) marginaliteit en een reflectie op de effectiviteit binnen de huidige omgang. Hierbij ligt de nadruk op de dominante structuur, cultuur en werkwijzen en welke mogelijke (institutionele) omslagen hierin vereist zijn en hoe transitie sturing hierop kan inspelen.
- Het bieden van handvatten voor professionals en organisaties in de praktijk, zoals onderzoekers, ambtenaren, welzijnswerkers, fondsmedewerkers, etc. om adequater om te gaan met mensen en plekken in een marginale situatie. Hierbij is de insteek om concreet te handelen op een wijze die in lijn is met fundamentele systeemverandering.

In het volgende hoofdstuk sta ik uitgebreid stil bij het onderzoeksontwerp zelf en de onderbouwing daarvan. Tevens volgt een wetenschappelijke positionering van dit proefschrift en van mijn onderzoekspraktijk.

ONDERZOEKSOPZET

Hoe kunnen processen van in- en uitsluiting in de praktijk onderzocht worden vanuit het vetrekpunt van fundamentele systeemverandering? Aan de hand van deze vraag zal ik mijn onderzoeksontwerp alsmede mijn wetenschappelijke positionering als onderzoeker illustreren en onderbouwen. Allereerst is het zaak om een basaal idee te krijgen van mijn onderzoeksproces alvorens ik de methodologische fundamenten van dit proefschrift uiteenzet. Het proces valt grofweg op te delen in twee delen die in elkaars verlengde liggen, maar ook een sterk accentverschil kennen: een exploratiefase in de periode 2011-2018 en een contemplatiefase in de periode 2018-2020.

Het algehele onderzoeksproces is gestart vanuit de ambitie om de omgang met groepen en plekken in een marginale situatie te begrijpen vanuit een transitieperspectief. Vanuit deze ambitie zijn in 2011 en 2013 twee onderzoeksprojecten opgestart waarin ik als onderzoeker actief ben geweest: een project gericht op de ondersteuning van jongeren zonder vaste woon- of verblijfplaats en een project gericht op de transformatie van een Rotterdamse stadswijk. Beide zijn opgezet volgens de methodiek van transitie management (zie paragraaf 2.2) waarin tussen 2011 en 2018 exploratief actieonderzoek is verricht naar de historische, huidige en toekomstige omgang met marginale groepen en plekken. Middels een iteratief proces zijn in deze exploratiefase meerdere cycli doorlopen van de volgende activiteiten: methodiekontwikkeling, dataverzameling, data-analysering, testen van inzichten en conceptualisering vanuit transitiestudies. Gedurende deze fase ontstond de behoefte aan een meer fundamentele reflectie op de casuïstiek om parallellen en patronen te ontleden vanuit alle data. Tevens zag ik een noodzaak om processen van in- en uitsluiting breder te bezien dan vanuit transitiestudies en een link te leggen met andere wetenschappelijke velden, in het bijzonder de sociologie. Hiermee werd een nieuwe fase ingeluid van contemplatie waarin wederom een cyclus is doorlopen van een herconceptualisering, aanvullende dataverzameling, data-analysering en het verwerken van de bevindingen in dit proefschrift. Dit onderzoeksproces is in onderstaande figuur gevisualiseerd.

Figuur 6. Visualisatie onderzoeksproces.

Ik pretendeer niet dat de onderzoeksaanpak vooraf in detail was uitgewerkt en vervolgens rigide werd uitgevoerd. Hoewel ik wel degelijk vanuit een methodologische basis – te weten transitie management – te werk ging, was het eerder door het engagement in de praktijk dat mijn onderzoeksproces stapsgewijs vorm kreeg. Het onderzoeksproces kent daarmee een sterk iteratief, inductief en interpretatief karakter. Met klem wil ik hier benadrukken dat dit proefschrift niet los te zien is van de twee onderzoeksprojecten uit de periode 2011-2018 en dat zij de basis vormen voor de gemaakte keuzes in het algehele onderzoeksproces als de inhoud van dit proefschrift. Aangezien in beide projecten een transitieperspectief werd gehanteerd, is het allereerst zaak om in paragraaf 2.1 de methodologische bouwstenen voor dit perspectief te expliciteren. Vervolgens zal ik in de vervolgparagrafen de onderzoeksaanpak meer in detail beschrijven en de gemaakte keuzes daarin onderbouwen.

2.1 De fundamenteën van transitieonderzoek

In wetenschappelijke kringen heeft bovenstaande onderzoeksproces nog altijd een onconventioneel karakter; zowel het actieonderzoekcomponent als het veld van transitiestudies in algemene zin, bevinden zich – net als de onderzoeksthematiek zelf – in de marges ten opzichte van de wetenschappelijke normen. Echter, zoals ik zal beargumenteren vraagt het verklaren en begrijpen van zowel alledaagse verschijnselen als systeemveranderingen, mijns inziens om een alternatieve doch adequate en degelijke ontologische en epistemologische positionering. Daartoe

introduceer ik in deze paragraaf drie bouwstenen die de methodologische basis vormen voor dit proefschrift.

2.1.1 Methodologische verscheidenheid binnen transitiestudies

Het conceptuele begrip van transities bouwt van origine voort op theorieën uit diverse wetenschappelijke disciplines zoals innovatiestudies en technologiestudies ('Science & Technology Studies'), evolutionaire economie, sociologie en complexiteitsstudies (Grin et al., 2010). Het veld van transitieonderzoek kent daarmee een hoge diversiteit in termen van methodologische, epistemologische, conceptuele en thematische foci (Loorbach et al., 2017). Elk van de stromingen kent haar eigen assumpties over de wijze waarop transities te identificeren zijn en hoe de sociale realiteit te begrijpen is. Zo bestaat een meer analytisch perspectief dat transities voornamelijk historisch en achteraf beschrijft; een meer evaluatief perspectief dat huidige emergente transities en ontvouwende patronen van verandering tracht te herkennen en beschrijven; en een meer experimenteel perspectief dat zich focust op emergente transities, hier toekomstvoorspellingen aan koppelt en de wenselijkheid daarvan onderzoekt (Grin et al., 2010). Loorbach et al. (2017) onderscheiden daarnaast drie verschillende onderzoeksvelden met elk haar disciplines en methodologische achtergronden en doeleinden. Ten eerste het socio-technische perspectief dat voortbouwt op concepten en inzichten vanuit innovatiestudies, geschiedkunde, technologische studies en praktijktheorie; ten tweede het socio-institutionele perspectief dat voortbouwt op de sociale wetenschappen zoals sociologie, bestuurskunde, beleidsstudies, economie, geografie en politicologie; en ten derde het socio-ecologische perspectief dat voortbouwt op disciplines als ecologie, biologie, 'resilience theory' en complex-adaptieve systeemtheorie.

Ondanks deze heterogeniteit en de fundamentele verschillen in ideeën over de rol van onderzoek en de wijze waarop transities onderzocht dienen te worden, zijn de overeenkomsten tussen de diverse perspectieven legio. Want hoewel sommige perspectieven meer geneigd zijn naar het 'objectief' beschrijven en begrijpen van transities, heeft het meeste transitieonderzoek een expliciete focus op een normatief doel, oftewel duurzaamheid. Tevens bouwt het transitieonderzoek voort op enkele kernconcepten vanuit de complexiteits- en systeemtheorie om bestaande veranderdynamiek te begrijpen. Dit zijn: non-lineariteit, multilevel dynamiek, co-evolutie, emergentie en variatie en selectie (Loorbach et al., 2017). Door middel van dit type concepten wordt een zekere waarde toegekend aan innovatie, aan het experimenteren en het leren om tot een nieuw stabiel evenwicht van een systeem te komen. Binnen dit soort concepten gaat het niet zozeer om welke causale relatie kan worden aangetoond dan wel om welk maatschappelijk verschijnsel het meest van belang is. Het gaat meer om een (h)erkenning van de wijze waarop diverse verschijnselen elkaar vormen en hoe zij zich tot elkaar verhouden over een langere periode van tijd.

De methodologische verscheidenheid in transitiestudies vereist een scherpere positionering van dit proefschrift en mijzelf als onderzoeker. Daarom zal ik in onderstaande paragrafen de drie methodologische bouwstenen van dit proefschrift beschrijven, te weten: complexiteit, reflexiviteit en transdisciplinariteit.

2.1.2 Complexiteit en de limiet aan kennis

De eerste methodologische bouwsteen voor dit proefschrift is de notie van complexiteit. Deze notie sluit aan bij de studie naar ongestructureerde en diepgewortelde (of 'wicked') problemen gerelateerd aan de (on)duurzaamheid of (on)rechtvaardigheid van systemen. Dit type problematiek zo stelt Miller (2013): "Snijdt door grenzen van disciplines heen en trotseert zowel simpele probleemdefinities als oplossingen; daagt niet alleen de analytische hulpmiddelen en benaderingen van wetenschappers uit, maar ook de bruikbaarheid van wetenschappelijke kennis" (Miller, 2013, p. 290). Complexiteit gaat uit van een dynamische interactie van een meervoud aan elementen binnen zelforganiserende systemen (Wells, 2012, p. 20). De invalshoek van complexiteit brengt epistemologische uitdagingen met zich mee. Zo stelt Cilliers (2005) dat kennis provisioneel is: "We kunnen geen puur objectieve of finale claims maken over de complexe wereld. We moeten keuzes maken en daarin kunnen we niet aan het normatieve en ethische domein ontsnappen" (2005, p. 259). Diffuse en onherleidbare oorzaak-en-gevolg-relaties zijn een feit en moeten worden aanvaard, zo stelt hij. Want in iedere analyse van complexe systemen wordt een specifieke bril opgezet vanuit een bepaalde discipline om naar deze systemen te kijken. Dit strookt met de inzichten vanuit het marginaliteitsconcept uit hoofdstuk 4. De norm – en dus ook de afwijking daarop – kan nooit een puur wetenschappelijk begrip vormen: het verenigt altijd de spanning in zich tussen "het leven en de leer" (Van den Brink, 2004). Miller (2013) concludeert dan ook: "De daad van het definiëren van aspecten van een 'wicked' probleem voor wetenschappelijk onderzoek is inherent waardegeladen, met implicaties voor democratische probleembenaderingen en het streven naar potentiële oplossingen" (Miller, 2013, p. 289).²³ Hij volgt Latour (2004) door te stellen dat binnen de epistemische macht van de wetenschap – zeker als het wordt gepresenteerd of gezien als waarde vrij – normatieve en politieke kwesties kunnen gaan domineren.

Dezelfde complicaties spelen rondom de afbakening van het analyseveld in dit proefschrift. Ook binnen transitieonderzoek is elke systeemafbakening arbitrair. Want hoe bepaal je de grenzen en welke criteria en relaties neem je wel en niet mee? Dit type keuzes bepaalt vervolgens wat je als onderzoeker wel en dus ook niet ziet. Het afbakenen en het stellen van grenzen doet per definitie afbreuk aan de intrinsieke verbondenheid van systemen en gaat voorbij aan holistische zienswijzen binnen

²³ Duurzaamheid is volgens Miller bijvoorbeeld een concept 'in de maak': "doordat wetenschappers relevant onderzoek proberen te doen naar duurzaamheid, helpen ze duurzaamheid tegelijkertijd te definiëren" (Miller, 2013, p. 281).

filosofische tradities en concepten uit de complexiteits- en systeemtheorie.²⁴ Zo stelt Richardson (2016) op basis van het werk van de socioloog Niklas Luhmann dat het afbakenen van systeemgrenzen een omstrede en subjectief proces is, omdat het gebaseerd is op de identificatie van het doel van een systeem op basis van 'het gezichtspunt van de observeerder' (Luhmann, 2012).²⁵ Oftewel, een afbakening is observant-specifiek, of zoals Van Doorn & Lammers (1959) stellen dat niet de structuur van de werkelijkheid als uitgangspunt moet worden gekozen omtrent systeemafbakeningen, maar veeleer de vraagstelling van de onderzoeker zelf.²⁶ Het stellen van grenzen tussen het systeem en de omgeving is tevens een politieke daad (zie Rasch & Wolfe, 1995). Zo stelt Bradshaw (2007) in een review naar theorieën rondom armoede dat de keuze voor een theorie en het definiëren van een probleem niet alleen wetenschappelijk, maar ook normatief geladen is. Het type keuzes aan theorieën en probleemperceptie heeft tevens een bepaald type (politieke) oplossing als gevolg. Of zoals Schiller (1972) stelt: "Welk perspectief op armoede we uiteindelijk omarmen zal een directe onderbouwing zijn voor het publieke beleid dat we nastreven" (1972, p. 4). De geschiedkundige O'Connor (2001) gaat zelfs een stap verder en stelt dat armoedeonderzoek in het geheel een politieke daad en een uitoefening van macht is, omdat dit veld is beïnvloed door waarden en een bias van een geschoolde elite die tracht armen en benadeelden te categoriseren, stigmatiseren en vooral te neutraliseren door een analyse die de politieke natuur van sociale en economische ongelijkheid tracht te verdoezelen (2001, p. 29).

Het probleem met pogingen om complexiteit te definiëren is dan ook dat betekenisgeving inherent subjectief is. Definities en afbakeningen zijn gebaseerd op en afhankelijk van het perspectief van de observeerder. Oftewel, ze zijn uitvloeijsels van "een eigenschap van de observeerder en niet van het geobserveerde systeem" (Corning, 1998, p. 197). In de literatuur is dan ook een brede consensus dat het centraal stellen van complexiteit een afwijzing van de positivistische school van wetenschap impliceert (zie bijvoorbeeld Cilliers, 2002, 2005, 2016; Espinosa & Walker, 2011; Morin, 1992; O'Connor, 1994; Ravetz, 2006; Tainter, 2006; Tainter & Taylor, 2014). Het impliceert een paradigmatische verschuiving naar een contingent en omstrede wereldbeeld. Complexiteit als uitgangspunt vraagt vervolgens om een bescheiden en nederige wetenschappelijke positie en om het verzet tegen puur objectieve en universeel geldige kennis. Deze stellingname mag echter geen vrijbrief zijn voor relativisme, wetenschappelijke luiheid of om alle vormen van kennis maar in twijfel te trekken. Het feit dat onze kennis gelimiteerd is, is geen ramp, maar een conditie voor kennisontwikkeling, zo stelt Cilliers (2005). Grenzen maken kennis

²⁴ Zoals het anarchie-concept: een type systeemsturing dat alles en iedereen omvat en waarin iedereen betekenisvol in kan deelnemen (Gunderson & Holling, 2002).

²⁵ Diverse belanghebbenden in een complex systeem zoals een stad zullen radicaal verschillende perspectieven hebben of zelfs verschillende voorstellingen hebben van zowel de doelen van stedelijke (sub)systemen als van de stad zelf (Richardson, 2016). Ook Van Raak (2015) stelt dat binnen transitiesturing: "Systeemafbakeningen typerende wijs bestaan uit een combinatie van meer objectieve beschrijven, subjectieve beschrijven en normatieve elementen" (2015, p. 44).

²⁶ De 'omgeving' van een systeem is volgens hen "een restbegrip, pas te definiëren nadat de systeemeenheid is afgebakend" (Van Doorn & Lammers, 1959, p. 267).

mogelijk en de notie van complexiteit zou juist uitdagend moeten werken voor wetenschappers.

In de context van dit proefschrift daagt de notie van complexiteit mij uit om grenzen van wetenschappelijke disciplines te doorbreken en de productie van zogenaamd 'objectieve wetenschappelijke kennis' kritisch te bezien. Het daagt uit tot een interdisciplinaire werkwijze en tot het putten uit diverse manieren van onderzoeken en kennisproductie. Op die manier kunnen de fundamenteën van wetenschappelijke kennis worden bevroegd en in relatie worden gebracht met andere typen kennis.

2.1.3 Reflexiviteit en het bevragen van posities

Een tweede bouwsteen voor dit proefschrift is de notie van reflexiviteit dat – net als complexiteit – een prominente positie inneemt in het bestuderen en beïnvloeden van transities. Reflexiviteit is echter een term, die zowel overmatig gebruikt als ondergedefinieerd is.²⁷ Reflexiviteit is niet hetzelfde als reflectie, of zoals Chiseri-Strater (1996) stelt: "Reflectie vereist niet een 'ander', terwijl reflexief zijn zowel deze ander vereist als een zelfbewustzijn van het proces van zelfonderzoek" (1996, p. 130).²⁸ Reflexief zijn draagt volgens Pillow (2003) niet alleen bij aan het produceren van kennis die helpt om de hedendaagse wereld te begrijpen, maar ook inzichten oplevert over hoe deze kennis wordt geproduceerd (2003, p. 178). Reflexiviteit wordt veelal begrepen als een continu proces van zelfbewustzijn tijdens het onderzoeksproces dat helpt om de praktijk en de constructie van kennis binnen het onderzoek zichtbaar te maken en dus om meer accurate analyses van onderzoek te produceren (2003, p. 178). Of zoals Macbeth (2001) stelt: "Veelal is reflexiviteit een deconstructieve oefening van het lokaliseren van de intersecties tussen de schrijver, de ander, de tekst en de wereld, alsmede het doorgronden van die representatieve oefening zelf" (2001, p. 35).

Kenway & McLeod (2004) maken een onderscheid tussen drie verschillende vormen van reflexiviteit. Ten eerste wordt reflexiviteit als een ontologische categorie getypeerd en als een structureel kenmerk van de late en hoge moderniteit geconceptualiseerd (zoals in het werk van Bauman, 2013; Beck, 1992; Giddens, 1991). Ten tweede typeren zij reflexiviteit als een methodologische stellingname, die met name in feministisch en post-structuralistisch onderzoek wordt gehanteerd. Hierin worden het zelfbewustzijn, de positie en aannames van de onderzoeker centraal gesteld in het onderzoeksproces en in het bestuderen van 'de ander' of 'het object' en de productie van zowel betekenis als kennis en waarheid. Deze methodologische interventies

²⁷ De term wordt gebruikt in diverse disciplines waardoor het een verscheidenheid aan betekenissen kent (Pillow, 2003). De notie is ontstaan in de wetenschappelijke literatuur in relatie tot het probleem van en de spanning tussen de noties van structuur en agentschap (zie ook hoofdstuk 3).

²⁸ Overigens komt reflexiviteit wel voort uit de traditie van reflectie. Laatstgenoemde term kent haar oorsprong uit de idee van de Verlichting waarin het vermogen van de mens werd omarmd om te redeneren over zijn of haar eigen noodlot en de koers van de toekomst.

trachten dominante epistemologische claims te laten wankelen en te herzien (zie bijvoorbeeld St Pierre & Pillow, 2000). Ten derde typeren Kenway & McLeod (2004) een vorm van reflexiviteit die de individuele notie van de onderzoeker ontstijgt en de nadruk legt op het systemische karakter van de onderzoeks- en wetenschapspraktijk. In lijn met de socioloog Pierre Bourdieu gaat het hier niet alleen om de tekstuele en autobiografische zelfreferentie en de onderbewuste disposities van de individuele onderzoeker zelf, maar om een studie van het 'epistemologisch onderbewustzijn' en de 'sociale organisatie' van een specifieke wetenschappelijke discipline (in zijn geval de sociologie) (Bourdieu & Wacquant, 1992, p. 40).²⁹ Emirbayer & Desmond (2012) stellen dat een reflexieve houding vraagt om het ter discussie stellen van veronderstellingen en privileges op drie niveaus: de sociale positie (e.g. in termen van ras of klasse), de disciplinaire positie (e.g. sociologie of transitiestudies) en de scholastische positie (e.g. de wetenschap of de intellectueel).³⁰

Dit type reflexieve praktijk kan helpen om onszelf als onderzoeker (en mens) te begrijpen alsmede onze positie in de wereld en de sociale realiteit van en tussen anderen. In zo'n tussenpositie is het zaak om (de eigen) praktische waarden, assumpties, dichotomieën en theorieën die de alledaagse praktijk vormgeven kritisch te bevragen. Tevens vraagt het om een kritische blik op de eigen discipline, in dit geval transitiestudies en in hoeverre dit bijvoorbeeld een bias heeft naar (socio-technische) innovatie en welke normen en ordeningen binnen het veld centraal staan.

Vanuit deze reflexieve insteek heb ik binnen mijn onderzoek een meer inductieve methode gehanteerd. Gaandeweg ben ik tijdens het testen van voorlopige inzichten tegen een aantal praktische en conceptuele puzzels aangelopen en ben ik hiaten in de theorievorming gaan (h)erkennen. Het iteratief onderzoeken van transities is voor een reflexieve praktijk waarbij het onderzoeksproces in dienst staat van het continu leren in en van de praktijk, oftewel door actie in de praktijk (noem het 'reflectie').

2.1.4 Transdisciplinariteit en het leren te balanceren

De derde – en laatste – methodologische bouwsteen voor mijn proefschrift is de notie van transdisciplinair onderzoek. Binnen transitiestudies worden klassieke methodologische tradities doorgaans gezien als gelimiteerd wanneer het gaat om het adequaat begrijpen en analyseren van (de politiek van) duurzaamheidstransities.³¹

²⁹ Alsmede om het historiseren van de rede en het gebruik van meerdere perspectieven in het belichten van een verschijnsel ('spaces of points of view') (Bourdieu, 2000; Bourdieu et al., 1999).

³⁰ Zij passen dit toe op wat zij noemen 'race scholarship'. Dit doen zij vanuit verschillende disciplines, maar maken een claim dat dit breder toepasbaar is op het wetenschappelijke veld.

³¹ Jhagroe (2016) positioneert zichzelf tussen twee extremen van het traditioneel methodologische spectrum, te weten positivistisch-realisme en interpretief-constructivisme, en introduceert een kritisch constructivisme als alternatieve methodologie. Dit soort tweedelingen wordt vaker gemaakt binnen de wetenschap, zoals tussen normale wetenschap en post-normale wetenschap. De gangbare wetenschap wordt gekenmerkt door bijvoorbeeld de wetenschapsfilosofie van Thomas Kuhn (1962) die een meer traditiegetrouwe vorm van wetenschap voorstaat waarin systematisch wordt voortgebouwd op eerdere kennis en disciplines. De post-normale wetenschap wordt gekenmerkt door bijvoorbeeld

Transitieonderzoek zou veeleer gaan om het combineren van en het laveren tussen diverse ontologische en epistemologische stellingnames en een (kritisch) engagement. Daarin heeft het raakvlakken met bijvoorbeeld interpretatieve onderzoeksbenaderingen en het sociaal-constructivisme (Berger & Luckmann, 1966).³²

Omdat een reflexieve houding tot een onderzoekspraktijk kan leiden waarin elke vorm van kennis in twijfel wordt getrokken, doen Avelino & Grin (2016) een pleidooi voor een 'reconstructieve benadering' als epistemologische basis voor transitiestudies. Zo'n type onderzoeksproces start met een fase van deconstructie, maar wordt opgevolgd door een fase van reconstructie waarin diepgewortelde kennis en praktijken worden aangevuld dan wel vervangen (2016, p. 21). In dit reconstructieproces interacteren diverse typen kennis met elkaar. Wittmayer (2016) maakt een onderscheid tussen drie vormen van kennis: wetenschappelijke kennis, actiegerichte kennis en reflexieve kennis.³³ Vanwege het samenspel aan diverse kennisvormen kan transitieonderzoek ook wel worden getypeerd als interdisciplinair, transdisciplinair en ook interparadigmatisch (Avelino, 2011; Wittmayer, 2016).

Het itereren tussen diverse theorieën en typen kennis is een uitdagende praktijk. Het vraagt namelijk om een geëngageerde positie van de onderzoeker en om een koppeling van contextuele ervaringskennis aan bredere institutionele en systemische ontwikkelingen. Actieonderzoek is een manier om deze transdisciplinaire positie om te zetten in de praktijk. Het is een type onderzoeksopvatting voor sociale wetenschappers die ontevreden zijn over de huidige staat van de wereld en die een behoefte hebben om dominante onderzoekspraktijken te veranderen (Brydon-Miller et al., 2003 in Bartels & Wittmayer, 2018).³⁴ Reason & Bradbury (2001) bezien

een wetenschapsfilosoof als Jerome Ravetz (2006) die onzekerheid en alternatieve wetenschappelijke praktijken en instituties voorstaat. Een andere tweedeling is bijvoorbeeld het onderscheid tussen mode 1 en mode 2 kennis (Nowotny et al., 2003). Hierin wordt mode 1 kennis gesitueerd als het traditionele paradigma binnen de wetenschap. Mode 1 wordt gekarakteriseerd door een hegemonie van theoretische of experimentele wetenschap die een classificatie aan disciplines kent alsmede een autonomie van wetenschappers en hun gastheer-instituties (de universiteiten) voorstaat (Nowotny et al., 2003). Mode 2 – ook wel context-sensitieve kennis genoemd (Gibbons, 2000) – wordt de context centraal gesteld. De onderzoeksomgeving spreekt namelijk terug tot de wetenschap (omgekeerde communicatie). Het veronderstelt een sociaal gedistribueerde kennisproductie, wat noopt tot een omarming van transdisciplinariteit, reflexiviteit en een diverse set aan kwaliteitscontroles en verantwoordingsmechanismen. Mode 2 kennis zou beter passen bij de veranderende maatschappij, waarin zowel de wetenschap als maatschappij moeilijker van elkaar zijn te onderscheiden en beiden meer open, interactieve systemen zijn geworden (Gibbons, 2000).

³² Dit type benaderingen verwerpt het essentialisme van orthodoxe paradigma's en geeft ruimte aan sociale verandering en de subversie van dominante paradigma's en de doxa met al haar consensus, vanzelfsprekendheden en assumpties (Bourdieu, 2000). Dit strookt met de notie van transitie waarin een destabilisatie van huidige regimes alsmede de institutionalisering van nieuwe sociale ordes centraal staat.

³³ Binnen de laatste twee vormen wordt ook wel gesproken over ervaringskennis (of 'tacit knowledge'). Hiermee wordt kennis bedoeld die alleen na de feit of daad kenbaar wordt (Schwartz-Shea & Yanow, 2012).

³⁴ Volgens Bartels & Wittmayer (2018) is actieonderzoek gebaseerd op "een kritische houding ten opzichte van onrechtvaardigheden, uitsluiting en ongelijkheden of – meer positief gesteld – een engagement tot het cultiveren van democratische sociale verandering" (2018, p. 5).

actieonderzoek als een verzamelnaam ('familie') van diverse benaderingen en praktijken en komen tot de volgende definitie: "Een democratisch proces gericht op de ontwikkeling van praktische kennis in het streven naar waardevolle humane doelen, gegrond in een participatief wereldbeeld" (2001, p. 1). Door middel van participatieve processen wordt getracht koppelingen te maken tussen zowel actie en reflectie als theorie en praktijk. De kern van actieonderzoek wordt gevormd door het ontwikkelen van zowel praktische als conceptuele contributies. Dit vereist een "uitvoering van onderzoek *met* mensen in plaats van *over* mensen" (Reason & Bradbury, 2001) alsmede een relationeel perspectief op de wereld om ons heen (Bartels & Wittmayer, 2018).

De notie van transdisciplinariteit heeft tot een participatieve onderzoeksinsteek geleid waarin ik samen met een diverse set aan actoren inzichten heb gecreëerd rondom de omgang met mensen en plekken in een marginale situatie. Ook is gebruik gemaakt van diverse kwalitatieve dataverzamelmethode binnen het actieonderzoek om de complexiteit van de casuïstiek te kunnen bestuderen (zie ook paragraaf 2.4.2). Tezamen met de noties van complexiteit en reflexiviteit vormt transdisciplinariteit de methodologische basis van dit proefschrift. In de komende paragrafen zal ik het onderzoeksonderwerp dat hieruit is voortgevloeid meer in detail omschrijven en onderbouwen.

2.2 Transitie management als onderzoeksmethode

Een eerste stap tot een verdere explicitering van mijn onderzoeksonderwerp is om uitgebreid stil te staan bij transitie management als onderzoeksmethode. Het is in de exploratiefase van mijn onderzoek waarin deze vorm van onderzoeken een centrale plek heeft ingenomen. Deze methodiek stelt de actieonderzoeker in staat om bevindingen en inzichten continu te testen, aan te passen en te verrijken in omgevingen die gekenmerkt worden door een grote verscheidenheid aan actoren. Naast dat het een onderzoeksmethode is om transities beter te begrijpen, is het tegelijkertijd een methode om transities te beïnvloeden.

2.2.1 De 'sturing' van transities

Transitiesturing bouwt voort op de idee dat de netwerksamenleving leidt tot allerlei manieren waarop actoren zichzelf organiseren om oplossingen te bedenken voor maatschappelijke problemen. Dit type sturing kan gezien worden als een alternatief ten opzichte van lineaire en top-down manieren van sturing. In wezen is sturing nog een te optimistische insteek, aangezien transities niet te sturen zijn. Het gaat meer om het beïnvloeden hoe actoren zichzelf organiseren en hoe verschillende typen van agentschap elkaar aanvullen en versterken. Dit beïnvloeden van transities wordt ingegeven vanuit de aanname dat de kanteling van een regime per definitie (deels)

wordt geïnitieerd door zogenaamde innovatieve 'niches' in de marges van het systeem onder studie (zie ook hoofdstuk 3).

De ambities om te komen tot nieuwe manieren van doen, denken en organiseren en het doorbreken van een aantal hardnekkige ('wicked') problemen, impliceren dat een aanpassing van de huidige status quo onvoldoende is. Dit vraagt van zowel netwerken als individuen een zekere reflexiviteit waarin verschillende manieren van leren belangrijk zijn. Door de waarde die wordt toegedicht aan zelforganisatie, pleit transitieonderzoek voor een sturingsfilosofie waarin een multi-actor proces centraal staat en waarin systeemoplossingen, disruptieve innovaties en reflexieve instituties worden vormgegeven door samen te experimenteren en te leren. In de focus op cocreatie en multi-actor processen is de transitiesturing sterk geïnspireerd door inzichten vanuit (meta-)governance (Jessop, 2003), multilevel governance (Hooghe & Marks, 2001) en netwerk-governance (Eising & Kohler-Koch, 1999).

Transitietheorieën stellen dat slimme impulsen de veranderkracht van de samenleving aanspreken om samen sneller of anders in de richting van een duurzame toekomst te bewegen. De gewenste transities zijn immers onmogelijk van bovenaf of op centrale wijze af te dwingen, te beheersen of te controleren, maar kunnen met slimme interventies wel worden gestimuleerd en beïnvloed. Een centrale speler is er niet: een transitie drijft op een samenspel van bedrijven, overheden, burgers en het maatschappelijk middenveld. Tevens stelt transitiesturing dat transities wel aan te wakkeren en te versnellen zijn door op strategisch, tactisch en operationeel niveau te schakelen. Daarnaast is de richting van transities te beïnvloeden (bijvoorbeeld in de richting van duurzaamheid) door in te spelen op de aanwezige veranderdynamiek in maatschappelijke systemen en door complexiteit als uitgangspunt en kans te zien. Andere principes binnen transitiesturing zijn: a) het streven naar systeeminnovatie en niet naar optimalisatie; b) het streven naar diversiteit in mogelijke oplossingen; c) het faciliteren van cocreatie binnen multi-actor processen; d) het vinden van veranderaars die alternatieve ideeën, praktijk en relaties voorstaan; en e) het leren door reflexieve monitoring (Loorbach, 2007).

Gezien de complexiteit en onzekerheid van transities is vooral dit laatste aspect van leren een centraal aspect binnen transitiesturing. Het leren betreft hier een blijvende wijziging van interpretatieve kaders van een actor (Van Mierlo & Beers, 2018). Deze kaders bestaan uit een verstrengeling van empirische en normatieve waarden en opvattingen, die acties van individuen regisseren inclusief de communicatieve en expressieve dimensies van die acties (Grin & Loeber, 2006; Grin et al., 2010). In het leren kan onderscheid gemaakt worden tussen het 'single loop' en 'double loop' leren (Argyris & Schön, 1996) en waar de eerste vooral gaat om cognitieve kennis, gaat het in de tweede vorm om fundamentele assumpties, waarden en identiteiten. Binnen transitiesturing is het zaak die tweede categorie te bevragen en dit type leren vindt vooral plaats in sociale omgevingen. Dit sociale leren kan gezien worden als een proces waarin diverse actoren interacteren, hun verschillende perspectieven op de werkelijkheid met elkaar uitwisselen en samen met elkaar ontwikkelen. In dit proces

worden onderliggende assumpties, normen, waarden en kennisclaims ter discussie worden gesteld (Garmendia & Stagl, 2010). Deze vorm van reflexiviteit strookt met de sociaal geconstrueerde kennisproductie die in de voorgaande paragraaf uiteen is gezet. Door het onderhandelen, uitwisselen, bediscussiëren en co-creëren van kennis kunnen actoren hun eigen positie en probleemperceptie op een andere manier bezien (Grin et al., 2010). Het creëren van open en beschermde ‘communicatieve ruimtes’ is een van de doelstellingen binnen transitiesturing – dat ook in actieonderzoek centraal staat (zie Reason & Bradbury, 2010). Deze ruimtes stellen mensen in staat om (van elkaar) te leren en om (zelf-)kritisch te zijn. Deze reflexiviteit wordt binnen transitiesturing als een voorwaarde gezien voor de machtiging³⁵ van actoren waardoor zij beter in staat zijn om in te spelen op bestaande transitiedynamiek (Avelino, 2011).

Binnen het veld van duurzaamheidstransities bestaan diverse methodische benaderingen om dit type reflexieve ruimtes te creëren, zelforganisatie te stimuleren en in te spelen op de aanwezige veranderdynamiek in de maatschappij. Kerneigenschappen van dit soort sturingsmethodieken zijn: een multi-actor context, het herformuleren van problemen, het belang van visievorming, het belang van experimenteren en het belang van monitoren en leren (Loorbach et al., 2017). Voorbeelden van sturingsmethodieken zijn strategisch niche management (Raven et al., 2010), reflexieve governance (Voß et al., 2006) en transitie management (Loorbach, 2010).

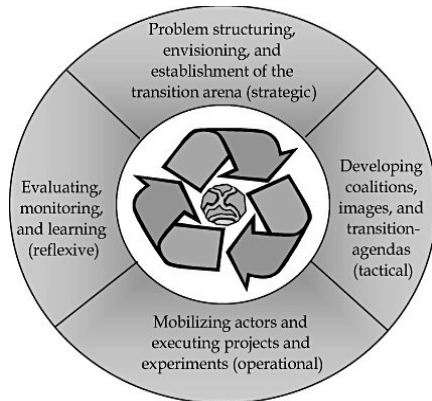
2.2.2 Transitie management als methodiek

Voor dit proefschrift is transitie management gehanteerd als actieonderzoeksmethodiek om maatschappelijke veranderdynamiek te analyseren en te voeden. Transitie management leunt op de eerder beschreven principes van transitiesturing door netwerken van veranderaars (zogenaamde ‘koplopers’³⁶) te creëren en te experimenteren met nieuwe rollen, samenwerkingen en relaties tussen diverse maatschappelijke actoren. Deze methodiek heeft als insteek om een collectieve zoektocht en leerproces te organiseren gericht op duurzame oplossingen op zowel de lange als korte termijn. Dit gebeurt doorgaans in een beschermde en creatieve ruimte waarin gereflecteerd kan worden op alternatieve manieren van doen, denken en organiseren. Door strategische probleemstructurering en visievorming wordt een gevoel van urgentie en richting gecreëerd om vervolgens op tactisch niveau via netwerk- en coalitievorming een verbreding op te zoeken rondom specifieke duurzaamheidsopgaven. Enerzijds worden systeemobstakels en perverse effecten uit de gezamenlijke analyse geagendeerd door die coalities en anderzijds wordt op operationeel niveau door middel van concrete experimenten gewerkt aan die opgaves

³⁵ In dit proefschrift gebruik ik de term ‘machtiging’ als Nederlandse vertaling van het woord ‘empowerment’, wat zoveel betekent als het in staat stellen van iets of iemand om in een bepaalde behoefte of doel te voorzien.

³⁶ Zie hoofdstuk 3 voor een reflectie op dit begrip.

in de praktijk op basis van het motto 'al doende leren en al lerende doen'. Deze reflexiviteit wordt aangeboord om de visie en experimenten te verdiepen en bij te schaven, zodat een adaptieve methodiek ontstaat. De methodiek is gevisualiseerd in onderstaande figuur.

Figuur 7. De cyclus van transitie management (Loorbach, 2010).

De applicatie van transitie management is divers en heeft in de afgelopen tien jaar meerdere verschuivingen gekend (zie paragraaf 1.2.3). In eerste instantie werd het vooral toegepast op functionele systemen die traditioneel worden gekoppeld aan duurzaamheid zoals energie, mobiliteit en landbouw. Vanaf 2007 werd het ook toegepast in bijvoorbeeld de gezondheidszorg en vanaf 2010 is de toepassing van transitie management ook meer verschoven naar geografische systemen zoals steden, regio's en gemeenten. Parallel hieraan is ook het type koplopers verbreed, waar eerst veelal de focus lag op professionals (van overheden, ngo's, marktpartijen, etc.) is dit verschoven naar bijvoorbeeld bewoners en sociaal ondernemers.

Een ander doel van transitie management is om een beschermde omgeving te creëren waarin perspectieven en inzichten door diverse actoren worden gedeeld, oftewel waarin sociaal leren wordt gefaciliteerd en gestimuleerd. Het zijn ruimtes die Nowotny et al. (2003) een 'agora' noemen, een verzamel- of marktplaats als "een domein voor kennisproductie, waarin actoren het onderzoeksproces binnentreden en waar kennis wordt belichaamd in mensen en projecten" (2003, p. 192). Het zijn de publieke plekken waar wetenschap en maatschappij tot elkaar en met elkaar spreken. Wittmayer (2016) geeft aan dat deze ruimtes in verschillende onderzoekstradities anders worden genoemd, zoals een communicatieve ruimte (Wicks & Reason, 2009 voortbouwend op Habermas), een arena voor dialoog in actieonderzoek (Greenwood & Levin, 2007) en binnen het transitie- en duurzaamheidsonderzoek wordt deze ruimte de transitiearena genoemd (Loorbach, 2010).

2.2.3 Onderzoeksactiviteiten binnen transitie management

Binnen transitie management staat een aantal onderzoeksactiviteiten centraal die ik heb gehanteerd in mijn onderzoeksontwerp. Overkoepelende doelen van deze activiteiten zijn: het analyseren van een duurzaamheidsopgave; het op gang brengen van een maatschappelijke beweging van diverse belanghebbenden; het creëren van publieke en democratische ruimtes voor discussie en verbeelding; het realiseren en tentoonstellen van alternatieve praktijken; en het creëren van een lerende omgeving.

2.2.3.1 Transitieanalyse

De transitieanalyse speelt binnen transitie management een cruciale rol aangezien door deze analyse het systeemdenken wordt geïntroduceerd en/of bevorderd en worden bestaande opgaven in het transitieperspectief geplaatst (Roorda et al., 2012). De transitieanalyse bestaat uit een systeemanalyse en een actoranalyse. In de systeemanalyse wordt het systeem in kwestie functioneel en/of geografisch afgebakend en in een historisch perspectief geplaatst waarin oog is voor trends en trendbreuken in de (dominante) structuur, cultuur en werkwijzen. Vanuit de geschiedenis wordt door middel van interviews en deskstudie de huidige transitiedynamiek in enkele kernconcepten gevat, zoals het multilevel-perspectief (Geels, 2011) en/of de X-curve (Loorbach et al., 2017). Dit levert een duiding op van het huidige tijdsgewricht en leidt tot een herformulering van de opgaves in kwestie. Eventueel wordt deze probleemanalyse in participatieve zin getest en aangescherpt. Middels de actoranalyse worden relevante actoren en hun onderlinge (machts)relaties binnen een systeem in kaart gebracht. De actorenanalyse kan bestaan uit drie stappen: actoridentificatie, indeling en clustering en de uiteindelijke selectie van veranderaars die ook wel 'koplopers', 'dwarsdenkers', 'kantelaars' en 'verbinders' worden genoemd (Rotmans, 2014). Op basis van de actorindeling en criteria kan een geïnformeerde en gestructureerde discussie worden gevoerd over welke actoren te betrekken in bijvoorbeeld de transitiearena.

2.2.3.2 Transitiearena

De arena is een tijdelijk innovatienetwerk van een select aantal actoren die gezamenlijk nadenken en werken aan een duurzame toekomst van een bepaald systeem (Loorbach, 2010). Een divers maar select gezelschap van omstreeks 15-25 mensen – de eerdergenoemde 'koplopers' – vormt de kern van het arenaproces. Deze 'koplopers', 'dwarsdenkers' of 'kantelaars' zijn afkomstig uit diverse professionele gremia en hebben verschillende perspectieven en oplossingsrichtingen voor een duurzaamheidsopgave. Wat ze gemeen hebben is dat ze op alternatieve manieren bezig zijn, intrinsiek gecommitteerd zijn aan de opgave en verder willen denken dan hun eigen expertise, wereldbeeld en belangen. De deelnemers komen op persoonlijke titel in een beperkt aantal sessies bijeen. Het doel is om een maatschappelijke

beweging op gang te brengen gericht op een duurzame systeemverandering. In een beschermde omgeving en in de luwte van regime-structuren wordt als collectief een cyclus doorlopen van probleemstructurering, visievorming en agendavorming. Vervolgens wordt door middel van praktijkexperimenten alsmede gerichte coalitievorming getracht de beweging verder te verbreden en op te schalen.

2.2.3.3 Transitie-experimenten

Een transitie-experiment is een specifiek type innovatieproject dat is gericht op het verkennen van radicaal alternatieve manieren om in maatschappelijke noden te voorzien (Van den Bosch, 2010). Het zijn “projecten die willen bijdragen aan een duurzame ontwikkeling van een sector of gebied door te werken aan systeeminnovatie” (Van Mierlo et al., 2010, p. 11). Door af te wijken van de gebruikelijke manier van doen (oftewel “gangbare praktijken, gewoonten, onderlinge relaties en institutionele structuren”) kunnen transitie-experimenten nieuwe manieren van handelen ontwikkelen waarbij ook de context mee verandert en over de contextuele inbedding van experimenten wordt geleerd (Frantzeskaki et al., 2018). Hiervoor is een vorm van monitoring noodzakelijk die de reflexiviteit van het project bevordert. Transitie-experimenten helpen om de transitie te versnellen en mogelijke oplossingsrichtingen tastbaar en zichtbaar te maken: “Een transitie-experiment is geen doel op zich, maar een instrument om duurzame en radicale verschillende werkwijze te stimuleren” (Avelino et al., 2011, p. 17). Een transitie-experiment kan verschillende functies hebben (bijvoorbeeld mobiliserend, iconisch of katalyserend) en is een manier om de kloof te overbruggen tussen langetermijnvisie en kortetermijnactie. Door aan te tonen dat het anders kan, ontstaat mogelijk op een bredere schaal discussie over innovatie en alternatieven op het bestaande. Door te experimenteren leren betrokkenen hoe een bijdrage geleverd kan worden aan een gewenste transitie. Tevens kan geleerd worden hoe de impact van een effect verhoogd kan worden volgens de methodiek van verdiepen, verbreden en opschalen (Van den Bosch, 2010).³⁷ Ook al is leren een expliciet doel, de intentie blijft dat experimenten ook direct resultaat opleveren.

2.2.3.4 Transitie monitoring

Binnen transitiesturing gaat de monitoring niet zozeer om een evaluatie van interventies en of de doelen met de voorgenomen middelen wordt bereikt, maar of de interventies bijdragen aan het creëren van een beweging of omgeving waarin een

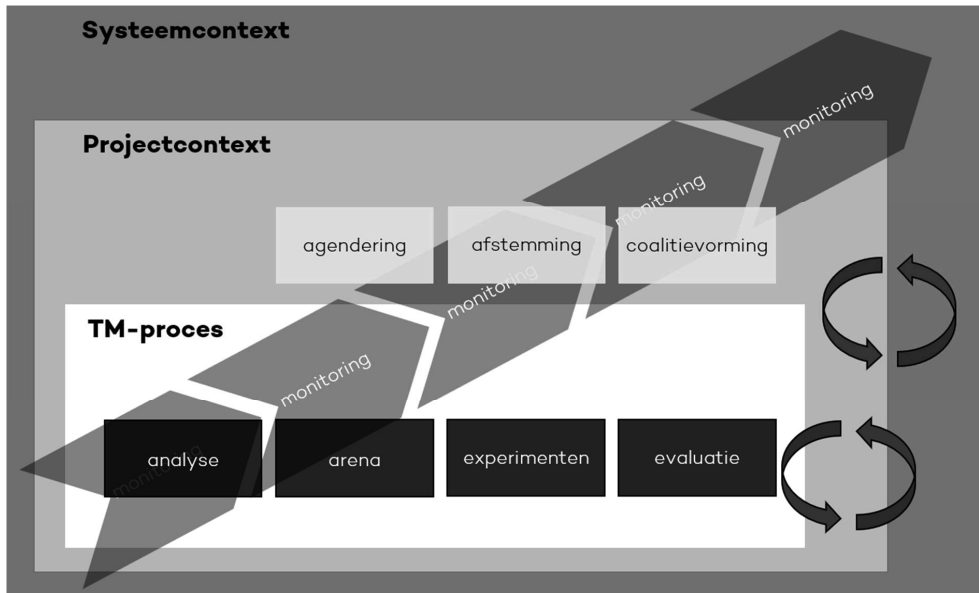
³⁷ Verdiepen gaat over het leren van de mogelijkheden en beperkingen van het transitie-experiment, dus zowel over de vernieuwende praktijk als de context waarbinnen het plaatsvindt. Verbreden gaat over het herhalen van een (soortgelijk) initiatief in een andere context of het verbinden van het project met andere systemen, domeinen en partners. Het opschalen gaat over het inbedden en beïnvloeding van de vernieuwende praktijken in de dominante structuren, culturen en werkwijzen (bijvoorbeeld op het niveau van instituties of wet- en regelgeving).

netwerk van partijen bepaalde duurzaamheidstransitie kunnen nastreven (Taanman, 2014). Het gaat dus minder om een beoordeling op zich, maar om een proces dat de leerervaringen (het vallen en opstaan) van de deelnemers ondersteunt en hun handvatten biedt om de volgende stappen te zetten (Van Mierlo et al., 2010). Gezien de complexiteit en onzekerheden van transitie, starten programma's vaak niet met specifieke en gekwantificeerde doelstellingen dan wel een scherp beeld van welke transitie centraal staat. Deze doelstellingen en visie worden gaandeweg ontwikkeld alsmede de netwerken en interventies die nodig zijn om ze te behalen (Taanman, 2014). Er wordt geleerd over de transitie-uitdagingen en -dynamiek in brede zin (op bijvoorbeeld technologisch, ecologisch, sociaal en institutioneel vlak), de handelingsperspectieven, effecten van interventies en mogelijke aanpassingen aan het programma zodat de effectiviteit versterkt kan worden. Binnen dit soort programma's wordt een 'lerende omgeving' gecreëerd in alle onderdelen van het programma. Daarnaast kan de monitoring gebruikt worden om de resultaten van transitie-interventies (beter) te communiceren, te verantwoorden en aan te passen aan veranderende kansen en urgenties. Het aanboren van de reflexiviteit van deelnemers is het doel van de monitoring en door dit in participatieve zin te doen wordt het sociaal leren (Garmendia & Stagl, 2010) versterkt waardoor onderliggende assumpties, normen en waarden ter discussie worden gesteld. Het monitoren en begeleiden van transitieprogramma's vergt coproductie van onderzoekers en andere belanghebbenden en experts vanwege de onzekerheden alsmede de gevestigde belangen die in het spel centraal staan (Funtowicz & Ravetz, 1993). De monitoring zou dan ook een transparant proces moeten zijn om het constante onderhandelen over de focus van het programma inzichtelijk te maken.

2.2.3.5 Inbedding transitieprogramma's

Doorgaans wordt in transitieprogramma's een mix van bovenstaande activiteiten ingezet waarin een programmatische manier van werken wordt gehanteerd. Deze worden ook wel 'transitielabs' (Nevens et al., 2013) of 'living labs' (Bulkeley et al., 2016) genoemd. In dit type processen is aandacht voor de strategische, tactische en operationele componenten en wordt een meer coherent geheel nagestreefd. Zo wordt bijvoorbeeld gewerkt aan een variëteit aan experimenten, ook wel een experimentportfolio genoemd die elkaar versterken. De analyse, arena en experimenten kunnen chronologisch plaatsvinden, maar deze kunnen ook parallel aan elkaar lopen.

Het transitieproces is veelal een beperkt onderdeel van een specifiek project of traject dat vervolgens weer is ingebed binnen een bredere systeemcontext. Deze drie niveaus zijn gevisualiseerd in figuur 8.

Figuur 8. Inbedding transitieprocessen waarin onderscheid wordt gemaakt tussen het daadwerkelijke transitieproces, de projectcontext en de bredere systeemcontext.

Ook binnen de programma's staat het leren centraal. De monitoring is dan ook een integraal aspect van alle activiteiten. Het leren binnen programma's vindt plaats op drie niveaus: het niveau van het transitieveld of het systeem; het niveau van het gehele werkveld en directe netwerk van het programma; en het niveau van de afzonderlijke experimenten.³⁸ De actieonderzoeker volgt binnen dit type processen een iteratieve werkwijze waarin door middel van een systeemperspectief constant nieuwe kennis wordt opgebouwd. Zowel het proces zelf als de kennisvorming ontstaan gaandeweg in plaats dat deze vooraf gedefinieerd en gepland zijn volgens een stappenplan dan wel het testen van afgebakende hypothesen. In paragraaf 2.8 maak ik inzichtelijk op welke manier een vertaling is gemaakt van bovenstaande activiteiten in de onderzochte casuïstiek.

³⁸ Het is voornamelijk de samenhang tussen deze niveaus die het mogelijk maakt om transitietrajecten bij te sturen en te verbeteren. Om de adaptiviteit binnen het proces te vergroten is het zaak om leercycli in te bouwen in de monitoringsaanpak (Van Mierlo et al., 2010). Op deze manier kan het programma al doende worden gevolgd en bijgestuurd. Dit bijsturen is belangrijk omdat transities in de praktijk gepaard gaan met onzekerheid en chaos. Nieuwe mogelijkheden kunnen zich aandienen, terwijl andere acties afgebouwd dienen te worden.

2.3 Casestudie-ontwerp

Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven maak ik in dit proefschrift gebruik van een casestudie-ontwerp, een vorm van kwalitatief onderzoek waarin verschillende instrumenten als diepte-interviews, participatieve observaties en deskstudie worden ingezet om een hedendaags sociaal fenomeen te bestuderen. De casestudie wordt – hoewel wijdverspreid toegepast – niet altijd even degelijk begrepen en geconceptualiseerd. Door epistemologische vooronderstellingen alsmede vanwege de complexiteit die inherent is aan kwalitatieve casussen, kan wetenschappelijke striktheid moeilijk zijn om aan te tonen en kunnen onderzoeksbevindingen moeilijk te rechtvaardigen zijn (Baskarada, 2014). Vandaar dat in de komende paragrafen van dit hoofdstuk verder wordt stilgestaan bij de inrichting van het casestudie-ontwerp.

Volgens Yin & Davis (2007) is een casestudie-ontwerp geschikt om een verschijnsel in al haar diepte te begrijpen doordat de alledaagse contextuele condities worden meegenomen in de analyse. De grens tussen verschijnsel en context is hierin niet helder afgebakend (Yin, 1981, 2003), net zoals dit onderscheid binnen het bestuderen van transities ook nooit evident is (zie ook paragraaf 3.2 over systeemafbakening). Het werken met actuele casussen maak het overigens mogelijk om bepaalde ontwikkelingen te bestuderen terwijl ze zich voordoen (Flyvberg, 2006). Door oog te hebben voor de context kan bijvoorbeeld verklaard worden welke beslissingen zijn genomen en hoe besluiten zijn geïmplementeerd en wat het effect daarvan was. Deze contextgebonden kennis is essentieel om het alledaagse verschijnsel in al haar complexiteit te bevatten en te begrijpen.

Een casestudie-ontwerp laat daarnaast ruimte voor een inductieve werkwijze waarin de onderzoeksoepzet open genoeg is om mogelijke vernieuwende inzichten, iteraties en vragen te verkennen. Het ontwerp vertrekt vanuit de assumptie dat diverse variabelen de context – en dus het verschijnsel onder studie – vormgeeft en dat onverwachte ontwikkelingen zich voor kunnen doen. Volgens George et al. (2005) is het ontwerp daarom uitermate geschikt om complexe causale relaties te bestuderen.³⁹ Het onderzoeksproces volgt dan ook niet per se een lineair proces, de onderzoeksstappen kunnen herhaald worden of door elkaar, langs elkaar en parallel lopen.

Naast het in kaart brengen van de context van een specifieke casus kan worden gekozen voor een vergelijking van verschillende casussen. Een enkele casestudie is beter als een onderzoeker bijvoorbeeld een bepaalde groep of plek in detail wil doorgronden, maar ik ben meer geïnteresseerd in het beter begrijpen van een breder beeld van de omgang met armoede en processen in- en uitsluiting in verschillende contexten. Vandaar dat ik voor dit proefschrift de keuze heb gemaakt voor een

³⁹ Complexe causale relaties zoals padafhankelijkheden, terugkoppelingsmechanismen, equifinaliteit (verschillende alternatieve paden die leiden tot dezelfde uitkomst) of multifinaliteit (verschillende uitkomsten die volgen uit een en dezelfde waarde van een variabele), zijn namelijk moeilijk via een andere methode bloot te leggen (George et al., 2005, pp. 9–10).

comparatief ontwerp met meerdere casussen (Stake, 2013). Meervoudig casuonderzoek maakt het niet alleen mogelijk vergelijkingen te maken binnen en tussen de casussen, maar vergroot tevens de generaliseerbaarheid van de bevindingen (Yin, 2003) alsmede de mogelijkheid tot theorievorming (Eisenhardt & Graebner, 2007). Daarbij stelt het de onderzoeker in staat om de overeenkomsten en verschillen tussen casussen beter te begrijpen, hoewel de methodiek veelal tijdrovend en duur is (Baxter & Jack, 2008).

Naast de vergelijkbaarheid van de casussen is het tevens van belang om – vanuit insteek van zowel lange-termijnsysteemverandering, maar ook eerder beschreven notie van reflexiviteit – de casussen ook in hun historische context te plaatsen. Om de wederzijdse afhankelijkheden in (sub)systemen te doorgronden en operationaliseren is volgens Schuitmaker (2012) een combinatie nodig van een descriptieve systeemanalyse op basis van historische praktijken met een meer inductieve systeemanalyse die gericht is op het achterhalen van interpretaties van huidige innovatieve en alternatieve praktijken (2012, p. 1024).

Type analyse	Beschrijving analyse	Uitkomsten van analyse
<i>Historisch geïnformeerde systeemanalyse</i>	Analyse van secundaire literatuur en archiefmateriaal met een focus op voortdurende problemen zoals die zijn beschreven door kernspelers en – analisten.	Overzicht van de onderliggende succesfactoren van een (sub)systeem met hun negatieve neveneffecten en historische trendbreuken van regimes.
<i>Interpretatieve ('conduct') analyse van de alternatieve praktijken die de geïdentificeerde problematiek adresseren</i>	Interviews met kernspelers over hun interpretatieve kaders. Een focus op hun gewenste oplossingen, probleemdefinities, empirische kennis en normatieve ideeën, etc. Tevens participatieve sessies om deze noties ook gezamenlijk te bespreken en observaties om deze in actie te bestuderen.	Een overzicht van wat de alternatieve praktijken doen, hoe ze werken en waarom ze worden geïnitieerd. Een scherper beeld van de alternatieve structuur, cultuur en werkwijzen en hoe deze zich afzetten ten opzichte van het regime.
<i>Contextuele analyse van alternatieve praktijken die de geïdentificeerde problematiek adresseren</i>	Verder onderzoek naar specifieke kernonderwerpen die gerelateerd zijn aan de problematiek door interviews, participatieve sessies, observaties en literatuuronderzoek.	Overzicht hoe het systeem zich manifesteert en wat het tracht te behouden en (re)produceert door de acties van mensen en instituties. Daarnaast inzicht in hoeverre een alternatieve praktijk transformatief is.

Tabel 1. Adaptatie van de drie analyseniveaus van Schuitmaker (2012) voor het identificeren en ontrafelen van persistente problemen.

In bovenstaande tabel gebaseerd op Schuitmaker (2012) worden drie typen analyse beschreven: een historische systeemanalyse; een interpretatieve analyse van nieuwe praktijken; en een contextuele analyse van de nieuwe praktijken. Dit pleit naast de bestudering van de hedendaagse omgang met armoede en in-en uitsluiting, ook voor een algehele historische inbedding van die omgang. Oftewel, deze driedeling vraagt om een zekere diepte en reikwijdte binnen het onderzoeksontwerp om recht te doen aan zowel de historische, contextuele en interpretatieve elementen van systeemveranderingen.

2.4 Casusselectie: een mix aan processen van in- en uitsluiting

De empirische focus van dit proefschrift ligt, zoals in hoofdstuk 1 reeds benadrukt, op het welvaartssysteem. Het welvaartssysteem als centrale casuïstiek is binnen transitiestudies een relatieve noviteit. In een veld dat nog altijd sterk wordt gedomineerd door socio-technische analyses, is dit proefschrift een poging om het transitieperspectief toe te passen op een ander type sociaal systeem.⁴⁰ Qua functionele afbakening is dit welvaartssysteem gericht op hoe de maatschappelijke lasten en baten verdeeld worden zodat alle mensen binnen een bepaalde gemeenschap in hun basale noden kunnen voorzien (zoals voldoende inkomen, huisvesting, onderdak, etc.). Qua geografische afbakening richt ik me in dit proefschrift primair op de situatie in Nederland en in secundaire wijze op Nederlandse steden en wijken. Deze operationele begrenzing van het systeem is multi-interpretabel, want zoals eerder aangegeven wordt een afbakening altijd vormgegeven door objectieve, subjectieve en normatieve elementen.

Het gaat mij binnen de bestudering van dit systeem primair om processen van sociale in- en uitsluiting. De ambitie is om te onderzoeken hoe de centrale functie van het systeem (i.e. het bieden van sociale zekerheid en stabiliteit) door de tijd heen is georganiseerd. De nadruk ligt daarin op de discursieve en institutionele omgang met personen en plekken die als 'kwetsbaar' of 'marginaal' worden getypeerd. Met klem wil ik hier benadrukken dat het mij niet gaat om de wijze waarop welvaart wordt berekend en door wie. Ook gaat het mij niet om wat het algemeen aanvaarde niveau van welvaart of welzijn is, in materiële dan wel immateriële zin. Aangezien ik geen econoom ben, focus ik mij niet op (alternatieven voor) het Bruto Binnenlands Product (BBP) en heb ik niet de ambitie om alternatieve welvaartsindices te ontwikkelen (voor een Gini- of Theil-index). Vanwege de wijdvertakte organisatie van het welvaartssysteem (zie hoofdstuk 1) zal er geen enkelvoudig regime zijn binnen dit systeem, maar een zogenaamde 'lappendeken' van regimes (van Raak, 2016)⁴¹ die rekening houden met verschuivende en in elkaar overlappende en overlappende grenzen en wederzijdse afhankelijkheden.

⁴⁰ Dit past in de verschuiving van het socio-technische systemen naar maatschappelijke systemen binnen transitiestudies (van Raak, 2016). Transitiestudies hebben van oudsher sterke wortels in de technologische (innovatie)literatuur. Hoewel dit wetenschappelijke veld zich heeft ontwikkeld tot een meer algemene theorie, ligt binnen de toepassing een sterke nadruk op technische en/of fysieke casussen. In recente jaren bestaat inmiddels meer nadruk op socio-economische transities, alsmede op de ethische aspecten van transities. Zo is in de onderzoeksagenda van de Sustainability Transitions Research Network (STRN) een onderzoeksthema opgenomen omtrent de distributie van lasten en baten, rechtvaardigheid en armoede (Köhler et al., 2017). Het welvaartssysteem is – net als bijvoorbeeld het gezondheidszorgsysteem (Broerse & Grin, 2017) – een ideale test om de bias binnen transitiestudies ter discussie te stellen en tevens kan het bewijs opleveren om het transitieperspectief op andere maatschappelijke en socio-economische systemen toe te passen.

⁴¹ Zie ook verderop in dit proefschrift (paragraaf 3.2.2)

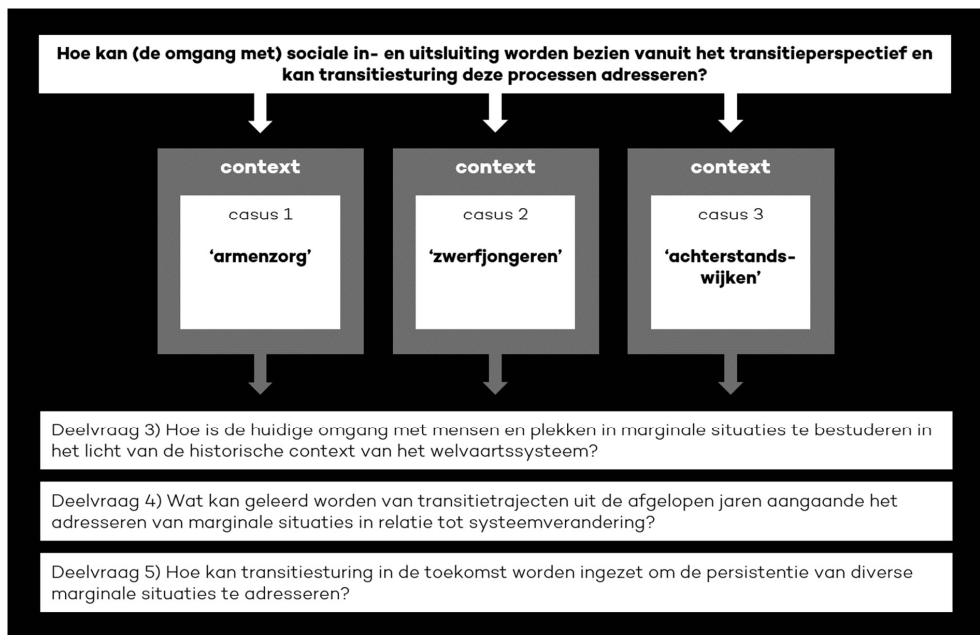
2.4.1 Meervoudig case-studieontwerp

Om de reikwijdte van het proefschrift te vergroten, maak ik gebruik van een meervoudig casestudie-ontwerp. Binnen de selectie van meervoudige casussen moet volgens Stake (2013) rekening worden gehouden met algemene stelregels: a) een casus is relevant in relatie tot het doel van de studie; b) de casussen kennen een diversiteit in contexten; en c) de casussen lenen zich voor het leren over de complexiteit van het verschijnsel en de contexten daarvan. Een belangrijke reden voor het meervoudige casestudie-ontwerp is om te bestuderen hoe processen van in- en uitsluiting zich manifesteren in verschillende (discursieve en institutionele) omgevingen. Deze meervoudigheid koppel ik vervolgens aan een holistisch ontwerp (Yin, 2003) waarin de drie casussen afzonderlijk van elkaar inzichten kunnen bieden in processen van in- en uitsluiting in het kader van het welvaartssysteem.⁴² Voor dit proefschrift includeer ik de volgende casussen:

1. De historische en huidige omgang met 'armoede', oftewel mensen die kampen met schaarste in financiële middelen.
2. De historische en huidige omgang met 'zwerfjongeren', oftewel jongeren die kampen met dak- en/of thuisloosheid.
3. De historische en huidige omgang met 'achterstandswijken', oftewel wijken die afwijken van stedelijke statistieken op diverse domeinen (welzijn, huisvesting, inkomen, etc.).

Deze drie casussen zijn direct gerelateerd aan het empirische deel van de centrale vraagstelling van dit proefschrift. In het bijzonder moet de casuïstiek inzicht bieden in de deelvragen drie tot en met vijf (zie figuur 9). De casus 'armenzorg' moet vooral inzicht bieden in de historische omgang met mensen en plekken in een marginale situatie. De casussen 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' moeten vooral inzicht bieden in de wijze waarop transitiesturing de huidige omgang met mensen en plekken in een marginale situatie weet te beïnvloeden.

⁴² Deze holistische aanpak staat in tegenstelling tot een ingebedde casestudie ('embedded case study') waar er binnen eenzelfde casus meerdere onderzoekseenheden worden onderscheiden. Vanuit die geneste insteek was een alternatieve aanvliegroute geweest om het welvaartssysteem als primaire casus te nemen en daarbinnen de drie casussen te plaatsen als subcasus. In dat geval zou dit proefschrift de (historische) transitie(s) van het welvaartssysteem als thema hebben.

Figuur 9. Visualisatie van meervoudig casestudie-ontwerp gerelateerd aan de centrale vraagstelling van dit proefschrift.

De geselecteerde casussen komen voort uit onderzoeksprojecten waarin ikzelf als primaire onderzoeker heb geparticipeerd: ten eerste Van De Straat (2013-heden), een transitietraject gericht op de in- en uitsluiting van jongeren die (potentieel) te kampen hebben met dak- en thuisloosheid in Nederland; en ten tweede Veerkracht Carnisse (2011-2016), een transitietraject gericht op integrale wijkontwikkeling in de wijk Carnisse (Rotterdam). Beide transitietrajecten hebben een nadruk op hoe in- en uitsluiting begrepen kan worden vanuit een transitieperspectief en hoe transitiesturing kan worden toe- en aangepast om systeemverandering op gang te brengen. Binnen beide trajecten is transitie management ingezet als onderzoeksmethodiek en is gewerkt met een combinatie van de activiteiten uit paragraaf 2.2. Hierdoor zijn de resultaten op een gedegen wijze te analyseren en te vergelijken. Deze twee casussen vormen zogenaamde 'ex-post' analyses van de twee transitietrajecten aangezien de interpretatie van het datamateriaal achteraf plaatsvindt.

Sinds de start van de empirische fase in 2011 ben ik – zoals Schwartz-Shea & Yanow (2012) het noemen – in een proces van 'ontvoering' ('abduction') waarin empirische ervaringen botsen met theoretische discussies en ik als onderzoeker als het ware 'ontvoerd' ben door de puzzels, spanningen en verrassingen die opdoemen vanuit die botsingen. Ik volgde in de afgelopen jaren een iteratieve werkwijze door constant te wisselen tussen het lezen van academische literatuur, het faciliteren van sessies, het aanscherpen van analyses, het meedraaien in projecten en experimenten, het

aanscherpen van sturingsinstrumenten, etc. om daarmee telkens puzzelstukken te vergaren en te plaatsen.

2.4.2 Mix aan kwalitatieve onderzoeksinstrumenten

Deze meervoudige casuselectie stelt mij in staat om zowel descriptief als inductief te werk te gaan. Deels kan ik processen van in- en uitsluiting beschrijven op basis van bestaande literatuur en data. Anderzijds kan ik vanuit de twee transitietrajecten de huidige en de toekomstige omgang met ‘armenzorg’, ‘zwerfjongeren’ en ‘achterstandswijken’ meer interpretatief en contextueel benaderen. In onderstaande tabel is de selectie van de casussen en gebruikte instrumenten inzichtelijk gemaakt.

Casus	Subsysteem	Werkwijze	Onderzoeksinstrument	Data
'Armenzorg'	Welvaartssysteem	Descriptief	Historische analyse en reconstructie van transities binnen de 'armenzorg' in Nederland.	Deskstudie op basis van secundaire literatuur.
'Zwerfjongeren'	Maatschappelijke opvang	Descriptief & inductief	Actieonderzoek Van De Straat (2013-heden): transitietraject gericht op de in- en uitsluiting van jongeren die (potentieel) kampen met dak- en thuisloosheid in Nederland.	Interviews, secundaire literatuur, participatieve observaties, participatief proces.
'Achterstands-wijken'	Stedelijke wijken	Descriptief & inductief	Actieonderzoek Veerkracht Carnisse (2011-2016): transitietraject gericht op integrale wijkontwikkeling in de wijk Carnisse (Rotterdam) waarbij de inzet was om de veerkracht van lokale gemeenschappen (die veelal te kampen hebben met armoede en sociale uitsluiting) te stimuleren.	Interviews, secundaire literatuur, participatieve observaties, participatief proces.

Tabel 2. Selectie casussen en methodieken.

In de drie casussen heb ik een mix aan kwalitatieve instrumenten gehanteerd, te weten:

- Deskstudie: secundaire literatuur zoals onderzoeksrapporten, wetenschappelijke studies, beleidsrapporten, wetgeving, websites, e.d. Ook is een media-analyse uitgevoerd op het gebruik van de labels 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' in kranten (via de database 'LexisNexis')
- Interviews: semigestructureerde vragenlijsten waarin in diverse fases (zie casusbeschrijvingen) verschillende vragenlijsten zijn gehanteerd. In de systeemanalyse hadden de vragen bijvoorbeeld een meer verkennend en oriënterend karakter, terwijl in de evaluatiefase meer vragen bevatte gericht op resultaat- en impactmeting. Bij de start van beide transitietrajecten is tijdens de systeemanalyse eenzelfde type vragenlijst gehanteerd (zie bijlage A). De interviews zijn vrijwel altijd systematisch afgenomen, het merendeel is opgenomen met een audio-recorder. Overigens zijn altijd uitvoerige aantekeningen gemaakt tijdens de interviews en is een kort verslag gemaakt.

- Participatieve sessies: de actieonderzoekers hebben diverse sessies georganiseerd en gefaciliteerd evenals de verslaglegging uitgevoerd. In deze sessies zijn drie typen te onderscheiden: 1) de arenasessies met een select gezelschap van 10-30 deelnemers waarin vaste stappen worden doorlopen (zie paragraaf 2.2.3); 2) sessies gericht op het vormen van coalities en verbreding van de arena's (veelal met een groot aantal deelnemers, omstreeks 70-150 mensen); en 3) reflectiesessies monitoringssessies met diverse directbetrokkenen (het aantal deelnemers kan verschillen tussen 3 en 25 mensen). Niet van alle participatieve sessies is een audio-opname gemaakt. Wel zijn altijd uitvoerige notities gemaakt en is een korte verslaglegging gemaakt (zie bijlage B).
- Observaties: participerende observaties tijdens door anderen georganiseerde sessies, overleggen, workshops, etc. In de meeste gevallen zijn uitgebreide notities gemaakt tijdens deze observaties (zonder eenduidig observatieformat of -protocol) (zie bijlage C).

Door deze mix aan instrumenten en databronnen kon bijvoorbeeld worden bestudeerd hoe diverse betrokkenen bepaalde verschijnselen percipieerden en interpreteerden en hoe processen van betekenisgeving verliepen.⁴³ Uiteindelijk heeft dit geleid tot een rijke set aan data zoals in de volgende paragrafen ook inzichtelijk zal worden gemaakt. Vanwege de omvang zal slechts een selectie van de data worden gebruikt. Voor de verwerking, interpretatie en analyse van de data uit de beide transitietrajecten heb ik een meer inductieve handswijze gehanteerd. In hoofdstuk 5 presenteer ik een analytisch kader voor het empirische deel. Dit raamwerk geldt als basis voor de empirische hoofdstukken. In deze hoofdstukken combineer ik een beschrijvende werkwijze op basis van een analyse van secundaire literatuur met een inductieve werkwijze op basis van een analyse van interviews, sessies en observaties. In de komende paragrafen ligt ik de drie verschillende casussen in detail toe.

2.5 Casus 1: de omgang met 'armoede'

De eerste casus betreft een historische studie van dominante percepties omtrent de idee van armoede in Nederland. Binnen die analyse ligt de nadruk op dominante paradigma's door de tijd heen, oftewel hoe werd armoede in de afgelopen eeuwen gepercipieerd als sociaal probleem? Hoe werden de 'armen' institutioneel en discursief in- of uitgesloten in een bepaalde sociale orde? Hoe en door wie wordt hiernaar gehandeld en prioriteit aangegeven? Door te kijken hoe de interpretaties en het handelen door de tijd heen veranderen, is het mogelijk de 'armenzorg' te historiseren. Tegelijkertijd maakt het historische interacties inzichtelijk tussen het

⁴³ Dit vergroot de zogenaamde 'triangulatie' van het onderzoek, i.e. een belichting vanuit diverse invalshoeken door het gebruik van verschillende dataverzamelingstechnieken.

welvaartssysteem en andere aanverwante (sub)systemen zoals huisvesting, arbeid, criminaliteit, rechtspraak, hulverlening en opvang.

Om de historische omgang met armoede te analyseren ga ik enkele eeuwen terug in de tijd. Op basis van secundaire literatuur tracht ik een historische interpretatie vanuit het transitieperspectief te geven. Ik maak voornamelijk gebruik van studies en rapporten van Nederlandse en Vlaamse historici, sociologen, bestuurskundigen, politicologen, etc. uit de 20^e en 21^e eeuw. De historische interpretatie heeft een exploratief karakter aangezien een uitgebreide archiefstudie en bronnenonderzoek niet haalbaar is en ook niet nodig is voor de doelstellingen van dit proefschrift. De data voor deze casus is in die zin getint, niet alleen omdat het uit tweede hand komt, maar ook omdat – zoals de historicus Collingwood stelt – veel historisch onderzoek geïnterpreteerd wordt vanuit hedendaagse begrippenkaders en daardoor inboet aan objectiviteit.⁴⁴ Tevens worden stemmen van mensen in een marginale positie doorgaans minder goed gedocumenteerd en onderzocht in historische studies. Vandaar dat in deze casus de focus voornamelijk ligt op de wisselende regimes in de omgang met armoede.

Waarom überhaupt iets willen toevoegen aan de bestaande geschiedkundige literatuur over armoede en personen en groepen in een marginale situatie? Oftewel, wat is het onderscheidend vermogen van een historische transitieanalyse? In principe is het doel van deze verkenning om een integraler beeld te schetsen van de historische omgang met armoede en marginaliteit. Door bestaande empirische beschrijvingen in een transitieperspectief te plaatsen en zowel parallellen als trendbreuken te conceptualiseren kan een meer systematische samenvatting ontstaan van kenmerkende omslagen in dominante constellaties (dan wel regimes) door de tijd heen.⁴⁵ Het nederige doel is om het werk van historici niet te imiteren, maar te complementeren (Goudsblom, 2007).

Periode	Fase TM-proces	Rol als onderzoeker
Medio 2013 – Eind 2013	Systeemanalyse maatschappelijke opvang in Nederland	Deskstudie op basis van bestaande secundaire literatuur over de historische omgang met dak- en thuisloosheid. Deze studie is breder ingebed binnen de omgang met armoede
Begin 2014 – eind 2014	Systeemanalyse maatschappelijke opvang in internationaal perspectief	Deskstudie op basis van bestaande secundaire literatuur over de maatschappelijke opvang in relatie tot de welvaartsstaat in internationaal perspectief
Medio 2018 – eind 2019	Systeemanalyse armenzorg in Nederland	Deskstudie op basis van bestaande secundaire literatuur over de historische omgang met armoede in Nederland

In retrospectief zijn drie verschillende fases van het historiseren van de ‘armenzorg’ te onderscheiden. In 2013 is een eerste systeemanalyse uitgevoerd van de

⁴⁴ Hij stelt de objectiviteit van de geschiedenis ter discussie wat hem ook wel een ‘historische relativist’ maakt volgens Dray (1999). Volgens Collingwood (1994) moet een historicus zich zoveel mogelijk inleven in de mensen en omgangsvormen van de periode die hij of zij bestudeert en deze niet beoordelen en/of veroordelen op grond van hedendaagse opvattingen (een zogenaamde ‘re-enactment of the past’).

⁴⁵ Hierbij moet worden gewaakt voor historische inconsequenties, zoals ‘anachronisme’ waarin historische verschijnselen in een onjuiste tijd worden geplaatst.

maatschappelijke opvang (zie ook de volgende paragraaf). Aangezien dit subsysteem echter een relatief modern fenomeen is, is dit subsysteem breder ingekaderd binnen de historische omgang met armoede. In 2014 is een vergelijkbare systeemanalyse uitgevoerd van de maatschappelijke opvang, maar dan in een internationaal perspectief (en minder historisch). Hiervoor is de bredere inkadering van de welvaartsstaat in diverse landen gebruikt. In de periode 2018-2019 is een meer uitgebreide studie van het systeem ‘armenzorg’ uitgevoerd op basis van secundaire literatuur. Hierdoor ontstond een meer integrale blik op de historische omgang met armoede en aanverwante fenomenen als dak- en thuisloosheid, segregatie en criminaliteit.

2.6 Casus 2: de omgang met ‘zwerfjongeren’

Binnen de tweede casus staan jongeren centraal die (potentieel) kampen met dak- en/of thuisloosheid. Volgens het CBS telt Nederland anno 2017 ongeveer 12.400 jongeren tussen de 18-30 jaar die kampen met dak- en/of thuisloosheid.⁴⁶ Het betreft jongeren die feitelijk niet altijd dakloos zijn, maar wel een en/of zwervend bestaan leiden (en dus ‘bankhoppen’, ‘couchsurfen’, bij vrienden of kennissen slapen, etc.). In 2013 ben ik als actieonderzoeker betrokken geraakt bij het programma Van De Straat gericht op de in- en uitsluiting van jongeren die (potentieel) kampen met dak- en thuisloosheid.⁴⁷ Dit transitietraject heeft een landelijke focus qua agendering en kennisontwikkeling, maar heeft ook een lokale praktijk door middel van experimenten in Leeuwarden, Groningen, Rotterdam en Amsterdam. Het programma richt zich naast concrete doorbraakexperimenten in de praktijk op de mobilisatie van een brede set aan maatschappelijke partners (woningcorporaties, gemeenten, ministeries, opvanginstellingen, werkgevers, schuldhulpinstellingen, onderwijsinstellingen, fondsen, etc.). Het subsysteem dat in deze casus centraal staat is die van de maatschappelijke opvang (in het bijzonder de opvang voor jongeren tussen de 18 en 23 jaar).

Project	Van De Straat
Partners	Stichting Zwerfjongeren Nederland, Federatie Opvang, Kamers met Kansen en DRIFT
Regio	Nederland en diverse gemeenten (waaronder Groningen en Leeuwarden)
Duur	2013-heden
Financiering	Kansfonds ⁴⁸

Begin 2013 contacteerde het programma Van De Straat DRIFT met de vraag of een uitwisseling van ideeën tot de mogelijkheden behoorde. Het collectief bestaande uit

⁴⁶ Jongeren van 18-30 jaar vormen volgens het CBS 41% van het totale aantal mensen zonder (t)huis in Nederland (zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/51/dakloos-vaker-jong-en-niet-westers>).

⁴⁷ In totaal zijn in de periode 2013-2018 vier collega-onderzoekers betrokken geweest bij Van De Straat, waarvan drie slechts tijdelijk zijn aangesloten.

⁴⁸ De experimenten werden tevens mede-gefinancierd door diverse ministeries (Ministerie Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en het Ministerie Volksgezondheid, Welzijn en Sport).

Zwerfjongeren Nederland, Federatie Opvang en Kamers met Kansen⁴⁹ en financieel ondersteund door het Skanfonds (nu Kansfonds) was van mening dat de problematiek in de maatschappelijke opvang diepgeworteld was binnen het huidige systeem. 'Iedere jongere een plan' was in 2013 het credo van het programma waarin de inzet was om binnen afzienbare tijd dak- en thuisloosheid onder jongeren volledig op te lossen. Eerst moesten de jongeren in beeld worden gebracht en vervolgens moest samen met hen een toekomstplan worden gemaakt. Sinds de betrokkenheid van DRIFT is het programma echter omgebouwd tot een transitietraject waarin – tegen het licht van de decentralisaties in 2015 – deze jongeren als 'lakmoesproef' golden. Met andere woorden: als de uitsluiting van deze jongeren kan worden geadresseerd dan kan het systeem voor iedereen werken. Sindsdien is een transitiearena uitgevoerd en is gewerkt aan het gezamenlijk formuleren van een transitieagenda. Op basis daarvan zijn meerdere experimenten geïnitieerd, bijvoorbeeld in twee steden rondom de overgangperiode op het 18^e levensjaar wanneer iemand voor de wet volwassen wordt en dus een verschuiving plaatsvindt van rechten en plichten ('18-min/18-plus'). Tevens is rondom het recht op onderwijs ('Onderwijs Op Maat') een experiment uitgevoerd in twee steden en is omtrent schuldenproblematiek van de jongeren een experiment gestart. Aan de fases was telkens een ander accent in mijn rol als onderzoeker gekoppeld (zie tabel 3). In het kort was mijn rol in 2013 meer klassiek onderzoekend, in 2014 activerend, in 2015 adviserend en in 2016-2017 zowel adviserend als onderzoekend. De intensiteit van deze rol was bij de start van het transitietraject het meest intensief en nam geleidelijk af tot een bescheiden rol op de achtergrond rondom bijvoorbeeld een gericht evaluatieonderzoek of een incidenteel monitoringsoverleg.

In totaal zijn 41 semigestructureerde interviews afgenomen met in totaal 52 respondenten uit voornamelijk Groningen, Leeuwarden en Rotterdam evenals enkele landelijke experts.⁵⁰ De eerste 20 interviews zijn afgenomen gedurende de systeem- en actoranalyse in de periode medio 2013 – eind 2013 waarin ook een deskstudie is uitgevoerd naar de historische opbouw van de maatschappelijke opvang. Het arenatraject is in december 2013 van start gegaan en heeft een klein jaar geduurd. Tijdens de eerste twee sessies werd stilgestaan bij een collectieve probleemstructurering van het subsysteem van de maatschappelijke opvang en werd de richting bepaald voor een gewenste omslag binnen dit systeem. Vervolgens zijn twee sessies georganiseerd om een bijbehorende actieagenda te formuleren inclusief praktische experimenten. Ook is een landelijk congres georganiseerd waarin een brede set aan actoren binnen de maatschappelijke opvang aanwezig waren. Het arenatraject werd afgesloten met een sessie waarin landelijke coalitievorming werd besproken in oktober 2014.

⁴⁹ Kamers met Kansen is gedurende het traject opgeheven en ondergebracht bij Stichting Zwerfjongeren Nederland.

⁵⁰ Bij 27 interviews heb ik als eerste of tweede interviewer gefungeerd. Daarnaast zijn 14 interviews door collega-onderzoekers afgenomen. In alle beide situaties was ik echter eindverantwoordelijk voor de semigestructureerde vragenlijsten. Zie bijlage A voor een opzet van de vragenlijst.

Periode	Fase TM-proces	Rol als onderzoeker	Dataverzameling
Begin 2013 – medio 2013	Verkennde fase	Schrijven projectvoorstel, eerste overleg met projectteam, bepalen rolverdeling, etc.	-
Medio 2013 – eind 2013	Analysefase (systeem en actor)	Interviews afnemen, afstemmingsoverleg met transitieteam, vormgeven transitiearena door opzet van sessies mede te bepalen en deelnemers mede te selecteren.	20 interviews met respondenten uit Leeuwarden en Groningen evenals landelijke experts (in totaal 24 respondenten) 1 deskstudie gericht op het in kaart brengen van de maatschappelijke opvang
Eind 2013 – eind 2014	Arenafase	Vorbereiding van de sessies, facilitatie van de sessies, verslaglegging van de sessies. Het directe contact met deelnemers lag bij andere leden van het transitieteam.	4 participatieve arenasessies met 30-42 personen per sessie 1 landelijke verbredingssessie (+/- 130 personen) 1 participatieve workshop rondom het bouwen van coalities (9 personen)
Eind 2014 – eind 2016	Experimenteerfase	Advisering over bijvoorbeeld de focus van het programma en het afnemen van interviews met deelnemers aan experimenten.	3 participatieve observaties binnen het experiment 18-min/18-plus 5 participatieve observaties binnen het experiment Onderwijs op Maat ⁵¹ 2 deskstudies naar experimenten 18-min/18-plus en Onderwijs op Maat 4 participatieve observaties binnen overige experimenten (zoals rondom schulden en huisvesting)
Eind 2016 – eind 2017	Evalueerfase	Afnemen interviews, deskstudie, schrijven van publicaties over de experimenten.	6 interviews binnen het experiment Onderwijs op Maat (in totaal 8 respondenten) 15 interviews binnen het experiment 18-min/18-plus (in totaal 20 respondenten) 2 reflectiesessies binnen het de experimenten 18-min/18-plus en Onderwijs op Maat 1 landelijk congres in het kader van de afsluiting
Medio 2013 – eind 2018 (en continu)	Monitoringsfase	Periodieke monitoringsgesprekken met transitieteam (omstreeks 1x per kwartaal), periodiek overleg met gehele projectteam (omstreeks 1x per jaar), aanscherpen transitieanalyse, advisering focus van het programma.	21 monitoringsoverleggen op praktisch niveau 8 monitoringssessies op strategisch niveau 4 monitoringsgesprekken met opdrachtgever ⁵²

Tabel 3. Overzicht actieonderzoeksproces Van De Straat.

⁵¹ Een collega-onderzoeker heeft geparticipeerd in deze sessies. Ikzelf slechts in twee van de sessies, een mini-conferentie over de uitkomsten van het experiment en een reflectiesessie over de impact van het experiment.

⁵² Alleen degene meegerekend waar ikzelf bij aanwezig was.

Tijdens de experimenteerfase is in totaal 12 keer participatief geobserveerd tijdens sessies met omstreeks 8-15 deelnemers.⁵³ Het overige deel van de interviews (21 stuks) is afgenomen om twee experimenten te evalueren (Onderwijs op Maat en 18-min/18-plus). Deelnemers in de experimenten zijn bevraagd naar hun ervaringen en inzichten. De monitoringsfase is een continu proces geweest sinds de start van het traject in 2013 tot en met 2018. In totaal hebben 21 monitoringssessies plaatsgevonden op praktisch niveau (gem. 3,5 per jaar), terwijl in zes jaar 8 monitoringssessies op strategisch niveau hebben plaatsgevonden (gem. 1,33 per jaar) en 4 sessies met de opdrachtgever hebben plaatsgevonden. De inzichten uit deze fases zijn verwerkt in hoofdstuk 7. De data in dit hoofdstuk is voornamelijk afkomstig uit de analysefase, arena-fase en de evalueerfase. Hoewel niet direct geput wordt uit de data van de experimenteerfase en de monitoringsfase kennen de inzichten uit die fases wel impliciet hun doorwerking in hoofdstuk 7, aangezien deze lastig zijn los te koppelen van de andere fases in het gehele traject.

2.7 Casus 3: de omgang met ‘achterstandswijken’

Ten derde is gekozen voor een geografische focus van marginaliteit: de plekken die gezien worden als afgelegen, problematisch en/of kwetsbaar. Voor dit proefschrift richt ik me op stedelijke ‘achterstandswijken’, oftewel geografische en bestuurlijke eenheden die afwijken van de stedelijke normen en gemiddelden. Het subsysteem dat hier centraal staat is ‘de wijk’ en in het bijzonder Carnisse, een wijk met ongeveer 11.000 inwoners in het zuidelijke deel van Rotterdam. In 2011 was DRIFT een van de vier partijen binnen Veerkracht Carnisse, een vierjarig programma gericht op het experimenteren met integrale wijkontwikkeling in Carnisse waarbij de inzet was om de veerkracht van lokale gemeenschappen en netwerken (die veelal te kampen hebben met armoede en sociale uitsluiting) te stimuleren door concrete acties in de buitenruimte, bij gezinnen thuis en op school.

Project	Veerkracht Carnisse
Partners	Creatief Beheer, Bureau Frontlijn, Rotterdam Vakmanstad en DRIFT
Regio	De wijk Carnisse in Rotterdam
Duur	2011-2016
Financiering	Pact op Zuid (gemeente Rotterdam en Ministerie van Binnenlandse Zaken) Tevens onderzoekssubsidies in de periode 2011-2013 vanuit InContext ⁵⁴ (EU 7 ^e kaderprogramma) en in het jaar 2014-2016 vanuit GUST ⁵⁵ (JPI-Urban Europe)

Veerkracht Carnisse ontstond toen vier Rotterdamse partijen – Rotterdam Vakmanstad, Bureau Frontlijn, Creatief Beheer en DRIFT – elkaar rond 2009 tegenkwamen in Rotterdamse wijken. Zij herkenden zich in elkaars visie en deelden hun kritiek op de reguliere stadsvernieuwingsaanpak. Die aanpak vonden ze te fysiek-

⁵³ Een uitzondering op deze omvang van de sessies, was een brede uitwisselingsbijeenkomst in het kader van Onderwijs op Maat in Leeuwarden, waar ongeveer 60-70 mensen aan deelnamen.

⁵⁴ Voor meer informatie, zie: <https://incontext-fp7.eu/home.html>.

⁵⁵ Voor meer informatie, zie: <http://www.urbanlivinglabs.net/>.

economisch en sectoraal ingestoken, over de hoofden van de bewoners gaan, en te weinig duurzaam. Volgens hen moesten de bewoners en hun vaardigheden meer centraal staan. Zo ontstond het plan om samen te werken in één wijk, met het idee ook dat een integrale samenwerking maatschappelijke meerwaarde zou opleveren. Die opvatting strookt met de bredere trend binnen het publieke domein omtrent integrale samenwerking en wijkgericht werken. De gedeelde assumptie is dat integraliteit een positief effect heeft op de efficiëntie en effectiviteit van interventies en dat middels een integrale aanpak sociale problemen kunnen worden voorkomen. De partners benaderden de gemeente Rotterdam, en na een lange lobbyperiode ging deze met het consortium in zee.

Veerkracht Carnisse kent vier interactievelden: Thuis, School, Buiten en Wijk. Die komen voort uit de werkvelden van de deelnemende organisaties. Bureau Frontlijn ondersteunt kinderen en hun ouders met (opvoed-)vaardigheden. Creatief Beheer beheert samen met vrijwilligers twee publieke tuinen in Carnisse en knapt met bewoners buurten en straten op. Rotterdam Vakmanstad/Skillcity biedt integraal onderwijs aan voor kinderen op de basisscholen (door middel van judolessen, tuinlessen en filosofielessen). DRIFT bracht de wijk in kaart, heeft gewerkt een gezamenlijke transitievisie en -agenda en heeft gereflecteerd op de samenwerking.

Gedurende het gehele programma (september 2011 - februari 2016) was ik samen met enkele collega's als actieonderzoeker betrokken in de wijk Carnisse.⁵⁶ In totaal zijn 158 semigestructureerde interviews in deze periode afgenomen met in totaal 184 respondenten.⁵⁷ In elke fase hadden de interviews een verschillend focuspunt: waar tijdens de analysefase de insteek meer verkennend en oriënterend was, lag de focus in latere fases meer op het testen van inzichten en het meten van resultaten en impact. Ook zijn gaandeweg telkens deelnemers van het Veerkrachtconsortium zelf geïnterviewd, waar in de analysefase bijvoorbeeld een meer sterke focus lag op bewoners en wijkprofessionals (ambtenaren, docenten, welzijnswerkers, jeugdwerkers, etc.). Het arenatraject heeft ruim een jaar in beslag genomen. In totaal zijn 8 arenasessies georganiseerd waarin de eerder beschreven cyclus is doorlopen van probleemstructurering., visievorming en agendavorming (zie paragraaf 2.2.3). Tevens heeft een verbreding plaatsgevonden met een bewonersbijeenkomst van ruim 100 bewoners.

⁵⁶ Drie andere onderzoekers zijn betrokken geweest bij de dataverzameling. Tevens zijn zes masterstudenten betrokken geweest bij de dataverzameling die hun scriptie schreven over Veerkracht Carnisse. Een van de andere kernonderzoekers heeft tevens een uitvoerige methodologische beschrijving opgenomen in haar proefschrift (zie Wittmayer 2016).

⁵⁷ Bij 81 interviews ben ik als eerste of tweede interviewer betrokken geweest. 37 interviews zijn door collega-onderzoekers van DRIFT afgenomen. De overige 40 interviews zijn door scriptie-studenten afgenomen. In alle drie de gevallen was ik (eind)verantwoordelijk voor de semigestructureerde vragenlijsten. Tevens heb ik de studenten (mede) begeleid in hun scriptieonderzoek. Zie bijlage A voor een opzet van de vragenlijst.

Periode	Fase TM-proces	Rol als onderzoeker	Dataverzameling
Pre 2011 - medio 2011	Verkennde fase	Schrijven projectvoorstel, vormen van consortium, lobby naar de gemeente, etc. ⁵⁸	-
Medio 2011 – medio 2012	Analysefase (systeem- en actor)	Data verzamelen ter input voor de systeem- en actoranalyse middels deskstudie en interviews. Tevens participatieve observaties tijdens wijkoverleggen, overleggen met projectteam, observaties in de wijk (bezoeken van specifieke plekken). Op basis van de inzichten is een monitoringsraamwerk ontwikkeld.	38 interviews met diverse betrokkenen in Carnisse en Charlois (met 51 respondenten) 21 participatieve observaties tijdens overleggen in Carnisse 1 deskstudie naar Carnisse en Charlois op basis van secundaire literatuur 3 overleggen met het Veerkracht-consortium over de insteek en inbedding van activiteiten
Begin 2012 – medio 2013	Arenafase	Het voorbereiden, faciliteren en evalueren van de transitiearena in Carnisse. In totaal hebben 20 mensen deelgenomen aan de arena.	8 participatieve workshops met betrokkenen in Carnisse (5-18 deelnemers per sessie), inclusief een verbredingsbijeenkomst met ongeveer 100 deelnemers
Begin 2012 – eind 2015	Experimenteerfase	Diverse experimenten ondersteunen en mede-initiëren, zoals rond de heropening van het lokale wijkcentrum ('Hart voor Carnisse'), het heropenen van de lokale educatieve tuin ('Carnissetuin'), het opzetten van een winkel rond ruilhandel, een stage-traject voor MBO-studenten ('Wijkbegeleider') en de introductie van een lokaal gemeenschapsfonds ('Community Bond').	5 participatieve workshops binnen het experiment wijkcentrum 15 participatieve observaties binnen het experiment wijkcentrum 63 participatieve observaties binnen het experiment Carnissetuin 25 participatieve observaties binnen diverse experimenten 56 participatieve observaties tijdens overleggen in Carnisse
Begin 2015 – medio 2015	Evalueerfase	Het inzichtelijk maken van het bereik, de resultaten en de impact van Veerkracht. Verwerken van de inzichten in rapportages voor zowel de opdrachtgever als een breder publiek.	34 interviews met diverse betrokkenen uit Carnisse (in totaal 35 respondenten) 1 participatieve workshop over de impact van Veerkracht
Begin 2012 – begin 2016 (continu)	Monitoringsfase	Het monitoren van 1) het gehele Veerkrachttraject, 2) het arenatraject en 3) de experimenten (in het bijzonder het wijkcentrum en de gemeenschapstuin. Naast participatieve observaties ook interviews afgenomen en monitoringssessies georganiseerd. Tevens (half)jaarlijkse voortgangsrapportages geschreven en andere papers en essays geschreven op basis van alle inzichten.	86 interviews met diverse betrokkenen uit Carnisse (in totaal 98 respondenten) 3 monitoringssessies met deelnemers experiment wijkcentrum 29 maandelijkse voortgangsoverleggen met het Veerkrachtconsortium 2 participatieve workshops over de impact van publieke plekken en institutionele netwerken in Carnisse 11 monitoringsoverleggen met Veerkrachtconsortium

Tabel 4. Overzicht actieonderzoeksproces in Carnisse.

⁵⁸ Ikzelf was niet betrokken in deze fase, maar collega's vanuit DRIFT wel.

In de experimenteerfase is gedurende vier jaar samen met bewoners en wijkprofessionals gewerkt aan diverse experimenten die pasten bij zowel de ontwikkelde visie in de arena ('Bloeiend Carnisse') als de Veerkrachtfilosofie. Het jaar 2015 stond in het teken van de evalueerfase waarin – naast een evaluatiesessie – ook een interviewronde is uitgevoerd met betrokkenen die veelal meerdere jaren betrokken waren in Carnisse. Ook de monitoringsfase is vrij omvangrijk met de uitvoer van 86 interviews en de (mede-)organisatie van tal van monitoringssessies en participatieve workshops. De inzichten uit deze data zijn verwerkt in hoofdstuk 8. Dit hoofdstuk put hoofdzakelijk uit de data van de evaluatiefase uit 2015. Daarnaast zijn monitoringsinterviews gebruikt in het kader van de monitoring van de twee kernexperimenten, te weten het wijkcentrum ('Hart voor Carnisse') en de gemeenschapstuin ('Carnissetuin').

2.8 Meervoudige persoonlijkheidsstoornis in de praktijk

Binnen Veerkracht Carnisse en Van De Straat was ik als actieonderzoeker in een proces van 'ontvoering' (zie paragraaf 2.4.1) waarin ik constant moest navigeren en balanceren tussen diverse activiteiten, zoals het faciliteren van arenasessies en reflectiesessies, het bijwonen van netwerksessies, het lezen van academische literatuur, het afnemen van interviews, het analyseren van empirisch materiaal, het observeren tijdens de experimenten, het adviseren en coachen van de transitieteams en het schrijven van rapporten, papers en essays. Deze iteratieve werkwijze vereiste diverse rollen als actieonderzoeker. Mede gebaseerd op de praktijk in Carnisse beschrijven collega-onderzoekers Wittmayer & Schöpke (2014) vijf rollen van een actieonderzoeker: reflectieve wetenschapper, procesfacilitator, kennismakelaar, veranderaar en zelf-reflexieve wetenschapper. Waar in onderstaande tabel een redelijk 'schoon' overzicht wordt gegeven van de activiteiten, is de praktijk een stuk complexer en 'rommeliger' dan een chronologisch overzicht van de vier kern onderzoeksactiviteiten zoals beschreven in paragraaf 2.2.3.

Activiteit	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Systemen analyseren	■		□	□				■□●	■□●
Arena's faciliteren	■	■	□	□					
Experimenteren		■	■	■□	■□	□	□		
Monitoren	■	■	■	■□	■□	■□	□	□	

Tabel 5. Onderzoeksactiviteiten in de afgelopen 9 jaar. Legenda: ■ = Veerkracht Carnisse; □ = Van de straat ● = Armezorg.

Het onderzoeksinstituut DRIFT⁵⁹ vormde de institutionele context waarin ik met collega-onderzoekers de verschillende rollen kon bespreken en vorm kon geven. Hoe

⁵⁹ DRIFT B.V. is een onderzoeksinstituut aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en doet onderzoek naar duurzaamheidstransities in een breed scala aan functionele en geografische systemen (denk aan

kon bijvoorbeeld gebalanceerd worden tussen het waarborgen van een relatief onafhankelijke positie en het creëren van impact door bijvoorbeeld het faciliteren van sessies en experimenten?⁶⁰ Dit soort frequente zelfreflecties zijn cruciaal om het onderzoeksproces transparant te houden, vooral ook omdat de rol van een (actie)onderzoeker een publieke en politieke component kent (Jhagroe, 2016). Kennisproductie kent, zoals eerder aangegeven in dit hoofdstuk, namelijk normatieve elementen. Zeker als het gaat om transitieprocessen die vragen om een verkenning van wat (on)wenselijk is in termen van duurzaamheid en rechtvaardigheid. Het maken van keuzes binnen de monitoring om ergens wel of niet op te concentreren, heeft een structurerende macht binnen dit soort transitieprocessen (Taanman, 2014). Zeker als intern projectleider van zowel Van De Straat en Veerkracht Carnisse werd ik bij vlagen diep de praktijk ingezogen en werd het zicht houden op de verschillende rollen mistig. Door ruimte te hebben voor reflectie vanuit de monitoring in beide transitieprocessen heeft de iteratieve werkwijze en het balanceren tussen activiteiten en rollen een expliciete plek gekregen. Het schrijven van het proefschrift gaf mij vervolgens de kans om te reflecteren op gemaakte keuzes en verzamelde data door middel van het ex post vergaren, aanvullen en synthetiseren van data alsmede een nieuwe fase van systeemanalyses in 2018 en 2019.

Overigens leek mijn schizofrene positie minder bevraagd te worden door de mensen met wie ik in de praktijk samenwerkte. Met het merendeel van de mensen had ik een vrij afstandelijke relatie. Zo werd ik veelal gezien als ‘de onderzoeker’ die reflecteerde op wat anderen aan het doen waren (ook al was ik in straten van Carnisse bloemen aan het planten). Ik was degene die slechts incidenteel aansloot bij activiteiten en participatief observeerde. Diverse mensen met wie ik samenwerkte waren benieuwd naar mijn reflecties, doch ik vaak niet de praktische antwoorden kon geven die men soms wenste of verwachtte. Veelal was mijn rol om hun vragen en ervaringen in een breder kader te plaatsen van complexe systeemverandering en maatschappelijke trends. Ook binnen het Veerkracht Carnisse-consortium werd ik nooit volledig geaccepteerd als praktisch deskundige door collega’s, ook al was dat vaak een strategie om zichzelf te legitimeren en hun eigen rol af te kunnen bakenen. Door hen werd ik veelal gepercipieerd als de onderzoeker die ‘praktijkvreemd’ was. Door bewoners en wijkprofessionals in Carnisse werden mijn collega en ik omschreven als ‘activerende onderzoekers’ wiens reflecterende houding op prijs werd gesteld (zie

energietransitie, mobiliteitstransitie en transitie van steden en wijken). DRIFT heeft vier kernactiviteiten: academisch onderzoek, advies, onderwijs en publieke dialoog & debat. Het is een instituut onder de EUR Holding, waardoor zij geen aanspraak maakt op eerste geldstromen van de staat, maar financieel onafhankelijk is. Onderzoekopdrachten worden commercieel geacquireerd bij diverse opdrachtgevers zoals gemeenten, provincies, ngo’s, e.d. of via meer gangbare kanalen binnen het wetenschappelijk veld zoals EU- en NWO-subsidies.

⁶⁰ Om te navigeren tussen de verschillende activiteiten, heb ik ook incidenteel aantekeningen gemaakt van reflecties en ervaringen in (digitale) notitieboeken en deze gespiegeld aan ervaringen van collega’s. Ik heb gedurende de empirische fase echter niet systematisch een logboek bijgehouden van mijn ervaringen als onderzoeker. Het systematisch werken met een logboek had mij in staat gesteld om wat McGowan et al. (2014) noemen een ‘onderzoeksreis’ (‘research journey’) inzichtelijk te maken dat als reflexief kader kan worden gehanteerd om complexe problemen te synthetiseren.

hoofdstuk 8). Binnen Van De Straat waren veel onderzoeksactiviteiten meer reflecterend van aard, waardoor het conflict en de spanning tussen verschillende rollen en activiteiten minder aanwezig was.

2.9 Methodologische mitsen en maren

In dit hoofdstuk heb ik uiteengezet hoe ik processen van in- en uitsluiting binnen het welvaartssysteem zal bestuderen. In het gepresenteerde methodologisch kader bouw ik voort op inzichten vanuit de complexiteitstheorie, de notie van reflexiviteit en transdisciplinair onderzoek. Deze stellingname leidt tot een kritische houding ten opzichte van dominante wetenschappelijke paradigma's alsmede ten opzichte van het bestaan van absolute kennis en de waarheid. Hoewel onderzoek nooit waarde vrij is, zou dit echter geen vrijbrief mogen zijn om alle kennis te relativiseren. Ik heb wel degelijk de ambitie om tot generaliseerbare uitspraken en theorievorming te geraken op basis van mijn data. Vandaar dat ik het van cruciaal belang acht om mijn onderzoeksproces inclusief gemaakte keuzes, motivaties en rollen zo transparant mogelijk te presenteren in dit hoofdstuk.

Zoals ik heb betoogd, vraagt de limiet aan kennis om alternatieve vormen van onderzoeken. Uiteindelijk heeft dat in mijn ontwerp geleid tot het toepassen van transitie management als vorm van actieonderzoek. Deze inductieve methode is toegepast binnen twee casussen (naar personen en plekken), maar wordt gecombineerd met een meer klassieke descriptieve studie in de casus gericht op de armenzorg. Deze combinatie stelt mij in staat om de casussen en bijbehorende (sub)systemen te historiseren en contextualiseren. Om te weten hoe huidige systemen te bestuderen en beïnvloeden zijn, zal enerzijds een besef moeten bestaan van de historische opbouw van dat systeem alsmede de bijbehorende machtsrelaties en afhankelijkheden. Anderzijds is praktijkkennis nodig van de huidige staat van het systeem en de bijbehorende machtsrelaties en afhankelijkheden. Of zoals een van de grondleggers van actieonderzoek en psycholoog Kurt Lewin het stelt: als men echt iets wil begrijpen, dan moet men datgene trachten te veranderen.⁶¹ Dit type kennisproductie binnen actieonderzoek – inclusief bijbehorende kwaliteitsnormen – is voer voor een reeds lopend debat dat nog lang niet is afgerond (Hessels & Van Lente, 2008).

Dit proefschrift heeft vanwege de gehanteerde methodologie een sterk exploratief en beschrijvend karakter. Waar casestudie-onderzoek in het algemeen al bijdraagt tot

⁶¹ De volgende quote wordt doorgaans aan Lewin toegeschreven (zoals in Greenwood & Levin, 2006): "Leren is effectiever wanneer het een actief proces is dan een passief proces: wanneer je echt iets wilt begrijpen, probeer datgene dan te veranderen". Echter, de originele quote van Lewin is moeilijk te achterhalen.

een relatief grotere validiteit van inzichten⁶², stelt meervoudig casuonderzoek de onderzoeker in staat om vergelijkingen te maken tussen de verschillende casussen en hun context. Dit vergroot de generaliseerbaarheid van de bevindingen. Tevens leidt het onderbouwen van inzichten en onderzoeksvragen in verschillende empirische contexten tot een sterkere theorievorming (Eisenhardt & Graebner, 2007). Echter, Reason & Bradbury (2010) stellen dat actieonderzoek veel moeilijker te generaliseren is dan traditioneel kwantitatief onderzoek. Tevens zou het een nieuwe standaard vereisen van noties als validiteit, degelijkheid en betrouwbaarheid. Dit is – zo stellen de auteurs – vooral het geval bij participatieve vormen van onderzoek, waar de validiteit van het onderzoek op meerdere manieren wordt bepaald door de context van de onderzoekers, de participanten en de kaders van het onderzoek. Hiertegenover staat een relatief rijkere ontwikkeling van contextuele data, ervaringen en praktijkkennis.

De selectie van casussen kent echter ook haar beperkingen aangezien ik me vooral richt op een bepaald soort marginale posities en daaraan gekoppelde (sub)systemen. Door niet te concentreren op alle wijken, maar op zogenaamde ‘achterstandswijken’, door niet te concentreren op alle jongeren, maar op ‘zwerfjongeren’ en door niet op alle sociaaleconomische relaties te concentreren maar op de ‘armenzorg’, heb ik een (normatieve) keuze gemaakt door mij in empirische zin te richten op een beperkt spectrum binnen de in- en uitsluiting in de context van het Nederlandse welvaartsstelsel. Echter, door de bredere theoretische inkadering alsmede de hoeveelheid verzamelde data, hoop ik in hoofdstuk 9 en 10 wel degelijk conceptuele en empirische uitspraken te kunnen doen die de context van dit proefschrift ontstijgen.

⁶² Binnen casestudie-onderzoek is het namelijk mogelijk om relatief veel data te verzamelen die normaal gesproken ex ante onderzoek schaars voorhanden is. Een nadeel van casestudie-onderzoek is dat door de grote hoeveelheid aan data het lastig kan worden om de details te ontstijgen.

DE CONCEPTEN

DEEL II SYSTEMISCHE IN- EN UITSLUITING HERZIEN

- Hoofdstuk 3 Een studie naar de complexe systeemtheorie en transitietheorie waarin de vraag wordt beantwoord in hoeverre deze handvatten bieden voor het bestuderen van armoede en ongelijkheidsrelaties.
- Hoofdstuk 4 Een introductie tot studies gericht op processen van in- en uitsluiting en een uiteenzetting van de mogelijke meerwaarde van het concept van marginaliteit.
- Hoofdstuk 5 Een combinatie van de inzichten uit hoofdstuk 3 en 4 en een presentatie van een conceptueel raamwerk om meervoudige marginaliteit te bestuderen in het licht van radicale systeemverandering.

TRANSITIES EN SYSTEMISCHE IN- EN UITSLUITING

In hoeverre is binnen transitiestudies aandacht voor processen van sociale in- en uitsluiting van mensen die kampen met schaarste van financiële middelen? Zoals in het vorige hoofdstuk benadrukt, is een beter begrip van armoede – en in het verlengde ongelijkheid – cruciaal om transities te begrijpen. Of zoals Swilling & Annecke (2012) stellen: “Een transitie die socio-economische ongelijkheden intact houdt kan niet duurzaam worden genoemd” (2012, p. xiii). Vervolgens draai ik de rollen om en tracht ik inzichtelijk te maken welk potentieel een meer systemische kijk op in- en uitsluiting kan hebben. Oftewel, wat kunnen de systeemtheorie en transitiestudies – met hun focus op het bestuderen van dynamische evenwichten en systeemordeningen – ons leren over processen van in- en uitsluiting in brede zin?

3.1 Armoede en ongelijkheid binnen transitiestudies

Armoede en ongelijkheid zijn vanuit het transitieperspectief te bezien als een peristent probleem an sich en als een symptoom van een zekere onduurzaamheid binnen systemen. Echter, het bestuderen van deze fenomenen alsmede het adresseren daarvan is binnen transitieonderzoek relatief onontgonnen terrein: als het al wordt benoemd dan slechts zijdelings als een facet van de onduurzaamheid binnen een bepaald systeem. Slechts zelden vormt (de omgang met) armoede en ongelijkheid een object van studie binnen transitiestudies.

3.1.1 Een relatief onontgonnen terrein

Binnen dit proefschrift hanteer ik twee manieren om armoede en ongelijkheid te conceptualiseren vanuit transitiestudies (zie ook hoofdstuk 1). Ten eerste zie ik armoede als een neveneffect van de transitiedynamiek binnen allerlei (sub)systemen. Zowel binnen bijvoorbeeld de transities van het energiesysteem, mobiliteitsysteem en voedselsysteem kan respectievelijk worden gesproken over energiearmoede, vervoersarmoede en voedselarmoede. Armoede en ongelijkheid maken volgens deze aanvliegroute een inherent onderdeel uit van de aanwezige transitiedynamiek binnen het systeem dat bestudeerd wordt. Recent is binnen de transitieliteratuur sporadisch aandacht voor deze focus op armoede in relatie tot duurzaamheidstransities (zie bijvoorbeeld Hiteva (2013) die oog heeft voor de notie van energiearmoede in relatie tot hernieuwbare elektriciteit).

Ten tweede zie ik de transitie van het welvaartssysteem als een mogelijke invalshoek om de huidige en historische omgang met mensen en plekken in een marginale positie in te kaderen. Hiermee wordt dit specifieke systeem object van studie. In de afgelopen jaren is slechts een exploratieve studie verschenen omtrent het welvaartssysteem (zie Wittmayer et al., 2014). Recent is met de studie van Lintsen et al. (2018) een eerste poging gedaan om historisch en systematisch te kijken vanuit een transitieperspectief naar zowel het welvaartssysteem als armoede in relatie tot duurzaamheidstransities vanaf 1850 tot 2010 in Nederland. Los van de waardevolle en rijke historische data heeft deze studie een sterke focus op de groei van het algemene welzijn in relatie tot duurzaamheidsthema's als voeding, agricultuur, energie en grondstoffen, maar een conceptualisatie dan wel theoretische bespiegeling van het fenomeen van armoede – dan wel uitsluiting of ongelijkheid in brede zin – ontbreekt. Binnen de transitieliteratuur is overigens wel aandacht voor een aanverwant systeem dat een sterke invloed heeft op de verdeling van welvaart, namelijk de hervorming van het globale economische systeem (zie Van den Bergh, 2011; Antal & Van Den Bergh, 2013; Loorbach & Lijnis Huffenreuter, 2013; Swilling, 2013; Van Den Bergh, 2013; Avelino et al., 2015; Longhurst et al., 2016; Loorbach et al., 2016). Daarnaast is ook geschreven over de rol van transformatieve sociale innovatie en de invloed van economische conjunctuur als 'game changer' (zie bijvoorbeeld Avelino et al. (2017).

Tevens is in de laatste jaren aandacht besteed aan de positie van zogenaamde 'ontwikkelingslanden' waarin een expliciete link wordt gemaakt met armoede (zie Romijn, Raven & de Visser, 2010; Swilling, Musango & Wakeford, 2016; Hansen et al., 2018; Ramos-Mejía, Franco-Garcia & Jauregui-Becker, 2018; Wieczorek, 2018). Ramos-Mejía et al. (2017) zijn echter de enige die armoede conceptualiseren binnen een transitiecontext: "We begrijpen armoede als een multidimensionaal verschijnsel dat een deprivatie van vermogens veroorzaakt en het welzijn van mensen ondermijnt" (2017, p. 218). Daarin baseren zij zich op het werk van Amartya Sen.⁶³ Tevens stelt Ramos-Mejía et al. (2017) voor om de aanpak van armoede te combineren met duurzaamheidstransities en ziet een uitdaging in: "Het voorkomen van de reproductie van slechtwerkende instituties die ten gunste komen aan de privileges van een kleine groep, terwijl het welbevinden van de grote groep ondermijnd wordt" (2017, p. 222).

3.1.2 De tekortkomingen van duurzaamheid

Diverse auteurs maken eenzelfde pleidooi om de notie van duurzaamheid open te breken dan wel aan te vullen met de aanpak van armoede. Zo pleiten Romijn et al. (2010) om de agenda omtrent klimaatverandering en duurzaamheid te combineren met die van armoedebestrijding, lokale gemeenschapsopbouw en een aanpak gericht

⁶³ Het verlichten van armoede zou volgens Sen (2007) gepaard moeten gaan met een inzet op de vermogens van mensen. Een 'vermogensbenadering' moet mensen in staat stellen om een leven te leiden wat zij waardevol achten alsmede dat het hun keuzevrijheid moet vergroten. Dit zou alleen kunnen in een context met goedwerkende instituties die geëngageerd zijn aan sociale zekerheid.

op het aanboren van capaciteiten (2010, p. 336). En zo stelt Swilling et al. (2016) dat een 'rechtvaardige transitie' bestaat uit een tweedelige inzet op zowel het menselijk welbevinden (in termen van inkomen, onderwijs en gezondheid) als duurzaamheid (in termen van decarbonisatie, grondstoffenefficiëntie en het herstel van ecosystemen) (2016, p. 650).

In principe omvat de notie van duurzaamheid wel degelijk een focus op het menselijk welbevinden, wanneer bijvoorbeeld de toonaangevende Brundtland-definitie uit 1987 wordt gehanteerd (onder de noemer 'triple bottom line'). Echter, duurzaamheid is een omstreden begrip waarin enige consensus lastig aan te wijzen is (Connelly, 2007; Hopwood et al., 2005). Het is uiterst ambigu, subjectief en context-specifiek (Kasemir et al., 2003). Aangezien het sterk waardegeladen is (Norton, 2005), is het ook politiek: zowel neoliberale economen, als eco-fascisten en socialisten kunnen met het concept uit de voeten en laden het met hun eigen opvattingen en normen. Ook Loorbach (2014) stelt dat duurzaamheid steeds meer wordt gebruikt als een regime-strategie in plaats van een transformatief concept. Juist vanwege deze bezwaren wordt duurzaamheid binnen de wetenschap zelden tot niet geoperationaliseerd en/of verschillend gedefinieerd.⁶⁴ Het wordt doorgaans gezien als een "oriëntatie voor verandering met een open einde" (Grin et al., 2010, p. 2).

Echter, het groene aspect en ecologische punt staat veelal voorop binnen de hantering van duurzaamheid in transitiestudies.⁶⁵ Het humane aspect en noties als uitsluiting, ongelijkheid en armoede kennen een minder prominente plek. Vandaar dat Schöpke (2018) bijvoorbeeld stelt dat het expliciet stellen van menselijke noden en intergenerationele rechtvaardigheid binnen duurzaamheid een vereiste is, terwijl

⁶⁴ Volgens Miller (2013) worden twee oriëntaties van duurzaamheid onderscheiden, te weten universalistische en procedurele duurzaamheid. Binnen een universalistische oriëntatie wordt een 'dunne' definitie duurzaamheid gebruikt waarin iedereen het eens kan worden over de centrale waarden en doelen. Deze open definitie zorgt voor een lege huls zodat onderzoekers hun werk aan het normatieve kader kunnen relateren, maar uiteindelijk een waarde vrije stellingname kunnen hanteren in hun werk (Schöpke, 2018). Ook Miller (2013) stelt dat duurzaamheidswetenschappers vooral een keuze maken voor de dunne variant van duurzaamheid om hun onderzoeksagenda's (moreel) te legitimeren. In tegenstelling tot deze dunne definitie staat een 'dikke' of 'dichte' definitie. In een 'dikke definitie' wordt duurzaamheid contextueel ingebed binnen een bepaalde plek en een bepaalde groep mensen. Door die inbedding ontstaat ruimte voor conflict waarin ethische, politieke en wetenschappelijke kwesties bediscussieerd kunnen worden. Binnen transitiestudies wordt doorgaans sterk geleund op de dunne variant van duurzaamheid. Tegenover deze universele oriëntatie van duurzaamheid, staat procedurele duurzaamheid waarin de focus op duurzaamheid meer wordt ingestoken vanuit een sociaal leerproces. Dit is een meer methodologische insteek die de focus legt op de wijze waarop duurzaamheid wordt gedefinieerd en hoe paden worden ontwikkeld die het nastreven (Miller 2013). In tegenstelling tot bij een dunne definitie, ligt de nadruk op het operationaliseren en definiëren van duurzaamheid middels een participatief of democratisch proces gerelateerd aan een specifieke plek, groep en tijd. Schöpke (2018) stelt dat transitie management – de methodiek gehanteerd in dit proefschrift (zie hoofdstuk 2) – een dunne moraal met een procedurele aanpak combineert als het gaat om de notie van duurzaamheid (zie bijvoorbeeld ook Wittmayer et al., 2014). Oftewel, transitie management faciliteert een participatief leerproces voor een contextuele vertaling van duurzaamheid door het begrip lokaal betekenis te geven en relevant te maken (Schöpke, 2018).

⁶⁵ Dit ecologische aspect wordt ook wel gezien als de manier om de economie een zetje in de juiste richting te geven dan wel te transformeren. Zo stelt Grin et al. (2010) dat het "de beste manier is om de economische crisis op te lossen" (Grin et al., 2010, p. 1).

andere wetenschappers op de blinde vlek voor socio-economische ongelijkheden en strijd hebben gewezen binnen duurzaamheidsdiscussies (Agyeman, 2008; Jhagroe, 2016; Swilling & Annecke, 2012).

Discussies omtrent deze problematiek worden tot op heden nog slechts sporadisch en zijdelings geïntroduceerd, bijvoorbeeld in het aanduiden van een bepaalde lacunes binnen transitiestudies. Veelal gebeurt dit vanuit de kritiek dat transitiestudies onvoldoende oog heeft voor machtsrelaties en/of de politieke dimensie van transities waarmee de dominante orde eerder wordt herbevestigd dan radicaal wordt bevestigd (zie Debruyne & Bisschop, 2013; Kenis et al., 2016; Meadowcroft, 2011; Shove & Walker, 2007). Ondanks de nadrukkelijke focus op de politiek van transities hebben meerdere auteurs geclaimd dat transitiestudies eigenlijk weinig te zeggen hebben over de verdeling van lasten en baten van transities in termen van kansengelijkheid ('equity') en rechtvaardigheid, alsmede de politieke economie van transities (Eames & Hunt, 2013; Swilling & Annecke, 2012). Recent heeft Jhagroe (2016) daarom opgeroepen om meer reflexief te zijn op de ethische en democratische dimensie (en het gebrek daaraan) binnen de innovatie- en transitieliteratuur wanneer het gaat om de winnaars en verliezers van transitieprocessen in het bijzonder en innovatieprocessen in het algemeen. Zijn oproep roept vragen op over de impact van transitie-interventies zoals: welke probleempercepties en vragen worden ingesloten en buitengesloten? Wie is in staat om te participeren in bepaalde discussies? En hoe worden de lasten en baten (her)verdeeld in socio-economische en ook socio-ecologische termen? In hoofdstuk 5 sta ik verder stil bij de implicaties van een democratisering van transitieprocessen alsmede de notie van rechtvaardigheid als oriënterend principe voor transitieprocessen.

Kortom, binnen transitiestudies is nauwelijks tot geen empirisch onderzoek verricht naar de wijze waarop of de intensiteit waarmee armoede en ongelijkheid zich manifesteren binnen transities, dan wel hoe deze thematiek geadresseerd kan worden middels transitiesturing. Op basis van deze review stel ik dat binnen transitiestudies een fundamentele reflectie en conceptualisatie noodzakelijk is van de problematiek omtrent armoede en ongelijkheid.

3.2 Armoede en ongelijkheid als systemische verschijnselen

In deze paragraaf tracht ik processen van in- en uitsluiting te conceptualiseren vanuit een systemische benadering. Hiervoor bouw ik voort op inzichten vanuit de complexe systeemtheorie (of complexiteitstheorie)⁶⁶ die gericht is op het doorgronden van de complexiteit en onderlinge afhankelijkheden binnen en tussen systemen. Bovenal is deze theorie van belang in het bestuderen van dynamische evenwichten van

⁶⁶ Dit wetenschappelijk veld ontstond aan het begin van de 20e eeuw en kent haar oorsprong in het werk van de systeemtheorie van bijvoorbeeld de bioloog Ludwig von Bertalanffy en kent ingrediënten van een diversiteit aan alfa, gamma en bèta disciplines zoals de natuurkunde, wiskunde, filosofie en sociologie.

systemen: het tracht dominante systeemordeningen te analyseren waarin oog is voor de in- en uitsluiting van alternatieven en afwijkingen.

3.2.1 Het systeem en de interactie met haar omgeving

Allereerst is het van belang om een scherper beeld te krijgen van de conceptualisatie van complexe systemen. Deze worden beschouwd als open systemen aangezien zij in wisselwerking staan met hun omgeving (context) en zich voortdurend ontwikkelen en ontvouwen binnen en tussen diverse domeinen en schaalniveaus. Ondanks die constante evolutie zijn "(sociale) systemen min of meer autonome, en daarmee min of meer stabiele eilanden in een voortdurend veranderende sociale omgeving" (Van Doorn & Lammers, 1959). Ze worden ook wel beschouwd als adaptief aangezien ze de capaciteit hebben om zich aan te passen en te leren van historische ontwikkelingen (Rotmans & Loorbach, 2009). Wat een complex adaptief systeem speciaal maakt zijn de non-lineaire relaties waarin onderdelen van het systeem met elkaar communiceren en elkaar beïnvloeden onder constant veranderende condities. Vandaar dat complex adaptieve systemen unieke kenmerken hebben zoals: co-evolutie, emergentie en zelforganisatie. Hierdoor ontstaat veel variatie binnen en tussen systemen. De specifieke eigenschappen van complexe systemen zijn afhankelijk van hun wordingsgeschiedenis, waardoor zulke systemen worden gekenmerkt door padafhankelijkheid, oftewel de structurerende werking van het verleden. In tegenstelling tot een eendimensionaal en monocausaal perspectief, wordt binnen de complexiteitstheorie de samenhang alsmede de onderlinge afhankelijkheden tussen en binnen systemen bestudeerd.

De hoge dichtheid van het netwerk aan interconnecties tussen en over schalen en ruimtelijke locaties maakt het lastig om te definiëren waar een bepaald systeem eindigt en een volgend systeem en/of de omgeving begint. Gezien het hoge abstractieniveau van systeemanalyses is het niet gemakkelijk een vast te begrenzen aantal kenmerken van systemen aan te duiden (Van Doorn & Lammers, 1959).⁶⁷ Richardson (2016) stelt dat een objectieve realiteit van het systeem niet bestaat. Hij concludeert: "Elk systeem is daarom autopoietisch en zelfreferentieel in de zin dat het zichzelf definieert als losstaand en ten opzichte van de omgeving waarin het genest is" (Richardson, 2016, p. 31). Deze notie van autopoiesis (letterlijk 'zelf-productie'), een begrip uit de biologie⁶⁸, wordt ook gebruikt door Niklas Luhmann, een prominente denker binnen de systeemtheorie. Sociale systemen zijn volgens hem zelfreferentieel en hebben elk een eigen communicatieve taal en codes die gericht zijn op het zelfbehoud en de reproductie van (elementen van het) systeem in kwestie.

⁶⁷ Van Doorn & Lammers (1959) spreken in die zin van 'omgeving' als een restbegrip dat pas te definiëren is nadat de systeemeenheid is afgebakend. Zie ook paragraaf 2.1 voor de implicaties van het stellen van deze systeemgrenzen.

⁶⁸ Deze notie is geïntroduceerd door de biologen Maturana & Varela in 1972.

Persistente problemen kunnen alleen adequaat geadresseerd worden middels een specifieke beleidsoplossing wanneer sprake is van een operationeel gesloten systeem. Het probleem behoort dan toe aan een enkelvoudig regime (Van Raak, 2016). Juist die enkelvoudigheid is binnen de bestrijding van armoede en ongelijkheid ver te zoeken aangezien de meervoudige uitsluiting (sub)systemen treft als schulden, onderwijs, huisvesting, arbeid, gender, etniciteit, identiteit, etc. (zie ook paragraaf 4.1.2). Door die complexiteit is een proces van differentiatie opgetreden dat leidt tot de creatie van subsystemen die elk hun eigen specialisatie, logica, codes en functies kennen.⁶⁹ Onder 'differentiatie' verstaat een socioloog als Luhmann het proces dat heeft geleid tot de vorming van afzonderlijke, relatief onafhankelijke 'subsystemen', zoals het recht, de politiek, de economie, religie, onderwijs, kunst, etc., die 'gespecialiseerd' zijn in de vervulling van een specifieke maatschappelijke functie. Met als stelregel: hoe meer complexiteit hoe meer subsystemen. Dit fenomeen zorgt ervoor dat die subsystemen vraagstukken vaak niet bij de wortels kunnen adresseren, maar slechts een deel van het probleem kunnen adresseren. De differentiatie in subsystemen leidt tot een versnippering van het handelingsperspectief. Tevens leidt de toegenomen complexiteit tot minder adaptieve en veerkrachtige systemen.⁷⁰ Dit strookt met de multi-dimensionaliteit van sociale uitsluiting en ongelijkheid waardoor in toenemende mate deeloplossingen en deelproblemen zijn geïntroduceerd. Lister (2004) waarschuwt in de context van armoede dat een focus op deelproblemen kan leiden tot een "ghettoisering" van risico-categorieën waardoor een integrale en holistische zienswijze steeds lastiger te hanteren is.

Wat de systeemtheorie inzichtelijk maakt is dat maatschappelijke systemen voornamelijk gericht zijn op het in stand houden van zichzelf en een bepaald equilibrium. Hoewel verandering een constante is, zijn systemen gericht op stabiliteit en stagnatie. Ondanks de positieve effecten van stabiliteit, zorgen perverse koppelingen binnen en tussen systemen ervoor dat persistente problematiek – zoals armoede en ongelijkheden – zich reproduceert en mogelijk ook intensiveert. De notie van zelfreferentie kan een verklaring vormen voor de reproductie van de persistente problematiek, aangezien het systeem is ontstaan vanuit die complexiteit en het daardoor een symbiotische relatie heeft met het probleem. Oftewel, het voortbestaan

⁶⁹ Volgens sociologen als Weber en Luhmann moet de evolutie van de moderne maatschappij worden begrepen in termen van sociale differentiatie, dat wil zeggen de ontwikkeling van autonome 'waardesferen' (Weber) of 'functiesystemen' (Luhmann) zoals de politiek, economie, recht, religie, kunst, etc. (Den Hollander, 2008). Al deze systemen zijn afhankelijk van elkaar waardoor niet van een onderlinge rangorde gesproken kan worden. Elk systeem communiceert met zichzelf en de omgeving door middel van codes op basis waarvan waarde wordt toegekend aan verschijnselen en deze worden in- of uitgesloten.

⁷⁰ Gunderson & Holling (2002) spreken van 'panarchie' om te benadrukken dat generalistisch organismen een hogere mate van veerkracht en adaptiviteit kennen binnen complexe ecosystemen vanwege hun relatieve onafhankelijkheid, terwijl een specialistisch organisme juist afhankelijk is van die complexiteit omdat het haar eigen specialisatie mogelijk maakt. Richardson (2016) doet daarom een pleidooi voor een simplificatie om de veerkracht van systemen te verhogen.

van een (sub)systeem is afhankelijk van de aanwezigheid en voortbestaan van het probleem.⁷¹

3.2.2 Het systeem en de (re)productie van problemen

Armoede en ongelijkheid worden – net als bijvoorbeeld klimaatverandering of criminaliteit – gezien als persistente en ongestructureerde problemen, omdat ze meerdere systemen omvatten: een oplossing in het ene systeem kan leiden tot een nieuw probleem in een ander systeem. Persistente problematiek kan volgens Schuitmaker (2012) begrepen worden: “als een systematische reproductie van een negatief bijeffect van een succesfactor” (2012, p. 1021). Om dit te illustreren toont hij aan hoe binnen de gezondheidszorg het dominante ziektebeeld en de dichotomie tussen geest en lichaam – hoewel ze tot grote successen in de kwaliteit van de gezondheidszorg hebben geleid – ook negatieve bijeffecten hebben gehad zoals een reproductie van stijgende kosten en een bureaucratische en marktgerichte invulling van de zorg. Grin & Staveren (2007) noemen dit “perverse koppelingen” binnen en tussen systemen. Deze koppeling is niet ergens gesitueerd in de systeemomgeving, maar wordt actief tot stand gebracht door het dominante denken, doen en organiseren van actoren in geïnstitutionaliseerde omgevingen. Die instituties zijn daarmee geconsolideerde machtsstructuren die uitgerust zijn om problemen te adresseren, maar die blind zijn voor alternatieven in de marges en tevens contraproductieve effecten hebben. Sociale reproductie is een proces alsmede een resultaat van de werking van systemen, maar is geen inherent onderdeel van het probleem. Het verklaart de persistentie van problemen, maar herbergt geen aanwijzingen hoe de inherente persistente problemen zijn te identificeren, te ontfafelen of te adresseren (Schuitmaker, 2012, pp. 1023–1024). Dit fenomeen van reproductie zien we ook terug binnen sociaaleconomische ongelijkheid, namelijk dat ongelijkheid wordt gereproduceerd binnen bijvoorbeeld het onderwijssysteem of door een geïsoleerd gezondheidszorgsysteem en/of het langdurig leven in een kwetsbare omgeving waarin ongelijkheid wordt doorgegeven over generaties.

De implicatie van deze reproductie is dat het probleem en de oplossing een zelfversterkend effect kennen, de een kan niet zonder het bestaan van de ander, ze voeden elkaar en houden elkaar in stand. Door de wederzijdse afhankelijkheid tussen probleem en oplossing, bestaat ook kritiek op het concept van ‘sociale problemen’. Volgens Gusfield (1989) is dit een denkcategorie om een claim te maken voor publieke acties en op te roepen tot morele verantwoordelijkheid om het schijnbaar oplosbare

⁷¹ Een belangwekkende vraag is dan: in hoeverre is fundamentele systeemverandering eigenlijk mogelijk? En wat kunnen we daar dan eigenlijk onder verstaan? In hoeverre kunnen systemen – zoals in transitiestudies wordt gesteld – radicaal veranderen van een bestaand equilibrium naar een nieuwe of alternatief equilibrium? Een transitie wordt ook wel getypeerd als een ‘evolutionaire revolutie’ (Rotmans, 2014), maar de oorspronkelijke definitie van het woord revolutie is ‘terugkeer’ (in de tijd). Als in: een omwenteling van hemellichaam om haar as. ‘Revolutie’ kreeg pas in 17^e eeuw haar huidige politieke lading van een radicale of plotselinge ommekeer in een politiek systeem, waarin veelal ‘het volk’ de macht (her)grijpt.

op te lossen. De suggestie van maakbaarheid leidt tot een verdere specialisatie en de productie van subsystemen. Hij spreekt van een 'symbiotische relatie' tussen oplossing en probleem: door afwijkende verschijnselen te labelen en verdacht te maken, wordt een behandeling of hulp gelegitimeerd. Oftewel, het stigma wordt de basis van mobilisatie en collectieve actie (Gusfield, 1989, pp. 438–439). In het kader van het welvaartssysteem spreekt hij van "troubled persons industries", wat zoveel betekent als een 'mensen-met-problemen'-industrie. Binnen de transitietheorie kent deze wederzijdse afhankelijkheid een vergelijkbare benaming, te weten het 'probleem-industrieel complex' (Loorbach, 2014) waarmee het maatschappelijke stelsel van partijen, structuren en belangen wordt bedoeld die zijn opgebouwd rondom het oplossen van sociale problemen en dus gebaat zijn bij voldoende aanbod van die problemen. In plaats van vraagstukken fundamenteel aan te pakken bij de wortels wordt (onbewust) ingezet op systeemoptimalisatie en incrementele verandering. Deze afhankelijkheid tot het probleem (en objecten van studie) vraagt tevens om een reflexieve houding van de onderzoeker in het bestuderen van sociale in- en uitsluiting (zie ook hoofdstuk 2). Overigens is het de vraag of een in- en uitsluitingsmechanisme als armoede überhaupt op te lossen is.⁷²

3.3 Steeminnovatie in de periferie

Binnen transitiestudies is het onderscheid tussen 'het regime' en 'de niche' een van de meest centrale heuristieken om zowel de stabiliteit alsmede de veranderlijkheid van systemen te bestuderen.⁷³ De dominante structuur, cultuur en werkwijzen binnen een systeem (oftewel het regime) is de context waarbinnen het handelen van actoren zich afspeelt, waardoor die orde een keurslijf vormt voor de actoren die zich erin bewegen. Binnen de notie van systeemverandering wordt een grote waarde toegekend aan innovaties die zich in de marges van de systemen openbaren. Het is

⁷² Dirven et al. (2002) categoriseren armoede namelijk als een zogenaamd tijdloos fenomeen en als een 'autonome ontwikkeling' die diep geworteld is binnen systemen en zich niet bewust laat sturen. Deze autonome ontwikkelingen kenmerken zich door een grillig en onvoorspelbaar karakter. In termen van sturing wordt ook wel een link gelegd met de rhizoom-metafoer. Het is als onkruid, de problematiek komt altijd terug en het is niet te voorspellen waar en wanneer. De neiging is daarom om het fenomeen beheersbaar te maken door het te isoleren en in een afgesloten ruimte te plaatsen (denk aan armenhuizen, drugscafés, tippelzones, gevangenissen, etc.). Een rhizoom is een zich in alle richtingen vertakkende wortelstok (Deleuze & Guattari, 1988). Naarmate het op meer plaatsen onderbroken wordt, krijgt het meer zijvertakkingen, een soort zelf-transformerende beweging zonder begin of einde die zich altijd in het 'tussenin' bevindt. Door deze complexiteit is causaliteit onmogelijk aan te tonen.

⁷³ Het onderscheid tussen regime en niche is vooral populair geworden door het 'multilevel-perspectief' (Geels, 2011). Op het micro-niveau vinden we binnen deze heuristiek de niches; op meso-niveau het regime; en tevens wordt een derde niveau onderscheiden op macro-niveau, te weten 'het landschap' dat de context vormt voor regimes en niches. Het landschap wordt gekenmerkt door meer autonome maatschappelijke trends en ontwikkelingen die geen direct onderdeel uitmaken van het regime en niches, maar daar wel invloed op uitoefenen. Denk bijvoorbeeld aan demografische veranderingen, politieke en ideologische verschuivingen, marco-economische veranderingen, de schaarste van grondstoffen, klimatologische veranderingen, etc.

in die periferie waar alternatieve structuren, culturen en werkwijzen (de niches) zich ontpoppen en de status quo bevragen en uitdagen.

3.3.1 De belofte van niches

Aan de marges van systemen wordt een zeker transformatief potentieel toegekend. Het is in de rafelranden waar frictie en 'irritatie' ontstaat tussen diverse systemen.⁷⁴ Binnen transitiestudies wordt voortgebouwd op inzichten vanuit evolutionaire theorieën binnen de biologie en economie die stellen dat nieuwe soortvorming en radicale noviteit veelal ontstaan in de marges. Of zoals Grin et al. (2010) het stellen: "Buiten of op de randen van bestaande regimes fungeren niches als incubatieruimtes die noviteiten beschermen tegen mainstream marktselectie" (2010, p. 22). Deze niches worden gezien als "uitkomst van de zelforganiserende capaciteit van een systeem dat nieuwe, dissipatieve structuren genereert" (Rotmans & Loorbach, 2009). Vanuit de biologische evolutie wordt gesteld dat het ontstaan van nieuwe soorten niet alleen een kwestie is van adaptiviteit, maar ook van isolatie: nieuwe soorten zouden namelijk ontstaan in geografisch geïsoleerde niches of in niches die zich bevinden in de periferie van een dominant ecosysteem (Grin et al., 2010, p. 41). Daarom spelen de verzorging en bescherming in 'kraamkamers' een centrale rol in de belofte van radicale noviteiten die een systeemverandering teweeg kunnen brengen. Dit wordt binnen transitiestudies vooral ingepast in een technologisch discours. De technologische niches zouden in een dominant ecosysteem of 'mainstream market' niet tot wasdom kunnen komen, maar slechts tot incrementele verandering leiden. Of zoals Smith et al. (2010) stellen: "Verandering binnen het regime neigt incrementeel en padafhankelijk te zijn. Regimes oefenen ook een structurerende kracht uit of vernieuwende alternatieven die ontstaan in niche-ruimtes. In een Kuhniaans sentiment produceren regimes 'normale' innovatiepatronen, terwijl 'revolutionaire' verandering ontstaat in 'niches'" (2010, p. 440).

Niches bieden een "beschermde omgeving" voor baanbrekende en radicale alternatieven die in eerste instantie niet concurrerend zijn ten opzichte van de dominante praktijken binnen het regime (Kemp et al., 1998). Het potentieel van niches wordt daarmee beperkt, geactiveerd en geïnterpreteerd door de meer machtige structuren van het regime (Smith et al., 2010, p. 441). Vandaar dat niches – in lijn met

⁷⁴ De interactie tussen (sub)systemen creëert 'sociale irritatie' waardoor ontwikkelingen in een bepaald systeem kunnen leiden tot resonantie binnen een ander systeem (of de omgeving van het systeem). Zoals gezegd is elk systeem een onderdeel van de omgeving van andere systemen. Elk systeem wordt dus beïnvloed en 'geïrriteerd' door die omgeving. Dit strookt met inzichten vanuit de biologie omtrent de interactie tussen verschillende ecosystemen: "De 'limieten' van ecosystemen smelten doorgaans samen in gradiënten in plaats van in scherpe grenzen, waardoor 'ecotones' ontstaan, wat transitiezones zijn tussen aangrenzende ecosystemen en waar grenzen vervagen" (Daniel Callo-Concha et al., 2014, p. 58). Deze zogenaamde ecotone is een 'transitiegebied' waar twee biomen/gemeenschappen van organismen elkaar ontmoeten en integreren. Dit transitiegebied is een plek van verstoring en spanning. Het is tevens een rijk en vruchtbaar gebied waar nieuwe vormen van vegetatie en levensvormen ontstaan.

inzichten vanuit innovatiestudies – beschermd moeten worden ('shielding'), maar ook gevoed ('nurturing') en gemachtigd ('empowered') dienen te worden (Smith & Raven, 2012). Binnen de niches kan vervolgens worden geëxperimenteerd met nieuwe manieren van denken, doen en organiseren die op hun beurt verdiept, verbreed en opgeschaald (Van den Bosch, 2010) kunnen worden.⁷⁵ Op deze manier kunnen zij druk uitoefenen op het dominante regime. Pel & Bauler (2017) stellen: "Wanneer alle winden in de juiste richting waaien, kunnen niches tractie krijgen. Ze kunnen zich geografisch verspreiden, kunnen marktaandeel vergaren, geloofwaardigheid en legitimiteit verkrijgen en uiteindelijk geïnstitutionaliseerd worden in mainstream praktijken" (2017, p. 283). Uiteindelijk is de systeeminnovatie binnen deze mainstreaming volgens hen niet meer als zodanig te herkennen.

Dit opschalen van niches, waarin "het marginale meer normaal wordt" is een centrale uitdaging in transities. Zo stellen de auteurs Smith & Raven (2012): "Binnen een beschermde omgeving kunnen niche-actoren baanbrekende innovaties voeden zodat deze innovaties meer robuust worden door prestatiebevorderingen en uitbreidingen binnen ondersteunende netwerken" (2012, p. 1025). Deze beschermde omgeving heeft een machtiging van niches ten doel zodat zij competitief worden binnen een onveranderde omgeving ('empowering to fit and conform') dan wel dat zij gewenste veranderingen in het regime weten door te voeren ('empowering to stretch and transform'). Deze nadruk op een machtiging van niches en de uiteindelijke transformatie van het dominante regime leidt ook een focus in op de politieke dimensie van niche- en regime interacties (zie Avelino & Rotmans, 2009).

Aan niches wordt een zeker transformatief potentieel toegekend: "Niches zijn een bron van transformatieve ideeën en vermogens" (Smith & Raven, 2012). Binnen transitiestudies wordt innovatie vanuit de marge bewierookt en gezien als hoopvol. De mogelijk disruptieve werking van innovaties wordt niet gezien als problematisch. Uiteindelijk moet de innovatieve marge opgenomen worden in het regime, dan wel het nieuwe normaal worden. Deze romantisering van niches gaat doorgaans gepaard met een spannende retoriek waarin actoren verwickeld zijn in een strijd waarin zij vanuit een underdogpositie de status quo uitdagen en omver moeten werpen. Het zijn de eenlingen, de buitenbeentjes en roependen in de woestijn die een hoger bewustzijn hebben, het systeem bespelen en transformeren. Het zijn de 'koplopers' die "bijzondere competenties en kwaliteiten" bezitten en "creatieve geesten, strategen en visionairs" zijn en "in het bijzonder echte doorzetters met een overmatige hoeveelheid energie en enthousiasme zijn" (Loorbach & Rotmans, 2010). Er lijkt een soort romantisch humanisme te weerklinken in het koploperbeeld waarin 'een held' tegen 'het systeem' ageert. Zoals Rotmans en Loorbach het verwoorden: "In termen van complexe systemen, zijn koplopers actoren met de capaciteit om emergente structuren te genereren en binnen deze deviante structuren te opereren" (vertaald uit

⁷⁵ Dit onderscheid tussen verdiepen, verbreden en opschalen om de diffusie van niche-ontwikkelingen in kaart te brengen, kent binnen de transitieliteratuur verschillende alternatieven. Zo wordt door Raven et al. (2010) een onderscheid voorgesteld tussen repliceren, opschalen en vertalen. Weer een ander onderscheid wordt voorgesteld door Von Wirth et al. (2019) met repliceren, schalen en inbedden.

Rotmans & Loorbach, 2009, p. 189). Hoppe & Coenen zetten koplopers af tegen de 'mainstream' en 'achterblijvers' ('laggards') en omschrijven koplopers als een 'nuttige deviatie' als: "een standaarddeviatie boven het statistische gemiddelde" (zie Hoppe & Coenen, 2011, p. 233). Dit type mensen bevindt zich doorgaans in 'start-ups', 'creatieve broedplaatsen' en 'living labs' waar de experimenten plaatsvinden. De innovaties zijn veelbelovend en brengen voorspoed terwijl de bestaande orde de dwarse denkers en doeners betichten van het dragen van de kleren van de keizer dan wel dystopische beelden schetsen omdat de innovatie te disruptief is. Binnen transitiestudies is overigens ook kritiek aanwezig op deze legitimatiestrijd tussen de gevestigde orde en buitenstaanders aangezien die floreert binnen een kapitalistische en neoliberale retoriek waarin innovatie de concurrentie voedt en marktwerking stimuleert en waarin de verpersoonlijking van innovatie zich vertaalt in een lyriek van het individu als een rebel en/of genie (zie bijvoorbeeld Kenis et al., 2016).

3.3.2 De in- en uitsluiting van afwijkingen

Het regime innoveert echter ook. Het is allerminst een statisch geheel met vastgeroeste praktijken en structuren. Sterker nog, het innoveren is een noodzakelijke randvoorwaarde om dominant te zijn en te kunnen blijven. Marktpartijen moeten bijvoorbeeld meegaan met de laatste trends om aangehaakt te blijven en exclusiviteit is een voorbode voor succes. Innovatie is net zo goed een (politieke) strategie om niet achter te geraken, om juist niet fundamenteel te hoeven veranderen en om machtsrelaties en afhankelijkheden (onbewust) te reproduceren. Deze stellingname daagt uit om verder te denken dan innovatie als neutrale – of zelfs positieve of progressieve – categorie. Om niet stil te staan moeten we veranderen is veelal de dominante opvatting, maar wellicht blijven we ook dezelfde door te innoveren. Een dominante orde heeft ten slotte ook baat bij innovatie, om in te spelen op nieuwe ontwikkelingen in de omgeving. Innoveren is daarmee ook een strategie om situaties juist in stand te houden of te reproduceren. Het innovatieve vermogen binnen het regime is volgens Geels (2014) een vereiste om zich te verzetten ten opzichte van een radicale trendbreuk. Grin et al. (2010) omschrijven regimes dan ook als volgt: "Systemen van dominante structuren, culturen en praktijken die gedeeld worden bij groepen van actoren" om daaraan toe te voegen dat "op dit niveau veel verzet bestaat tegen transformatieve verandering en innovatie, omdat bestaande instituties, netwerken en organisaties de status quo willen handhaven, i.e. de bestaande configuratie van regelgeving, werkende praktijken en gevestigde belangen" (2010, pp. 131-132).

Verder stellen ze dat regimes 'dynamisch stabiel' zijn en dat innovatie nog steeds plaatsvindt maar incrementeel – oftewel marginaal – van aard is. Door onvermijdelijke padafhankelijkheden hebben gebeurtenissen uit het verleden de latere ontwikkeling van het systeem bepaald, veelal met optimalisering ten gevolg waardoor een lock-in van het systeem ontstaat. Hierdoor worden alternatieve toekomstpaden alsmede

allerlei andere afwijkingen op de norm (nagenoeg) uitgesloten met het gevolg dat onvoldoende ingespeeld kan worden op duurzaamheidsuitdagingen, crises en fundamentele noden.

Binnen regimes wordt echter ook ingesloten, zo wordt in de literatuur aandacht gevraagd voor 'vertalingen' tussen niches en regimes. Smith (2007) onderscheid drie vertalingsvormen tussen regimes en niches: 1) vertalingen die leiden tot een meer wederzijdse begrip en perceptie van duurzaamheidsproblemen; 2) vertalingen die leiden tot een toepassing van geleerde lessen binnen de context van het regime en/of de context van de niche; en 3) de vertalingen die leiden tot een gezamenlijke aanpassing van de systeemcontext zodat regime en niche dichterbij elkaar komen (Smith, 2007, p. 446). Pel (2016) introduceert in dit kader mechanismen van gevangenneming ('capture') of uiteendrijving ('disperse'). De integratie van een niche in een dominant systeem gaat volgens hem gepaard met een proces van assimilatie waardoor de niche zich steeds meer vormt naar en structuren imiteert van het regime.⁷⁶ Oftewel, afwijkingen op de norm worden in de hoofdstroom ingepast, dan wel genormaliseerd. Daarmee vormen regimes zogenaamde configuraties van in- en uitsluiting. Willen niche-ontwikkelingen een transformatieve impact hebben dan moeten ze een proces ondergaan van 'diffusie', 'schaling', 'mainstreaming' of 'institutionalisering' waarin zij altijd iets van hun uniekheid en noviteit zullen verliezen (Loorbach et al., 2020). In die zin kan gesteld worden dat de dominante orde alternatieven koloniseert. Hierdoor kunnen kanttekeningen worden geplaatst bij de binaire oppositie tussen regime en niche. Het onderscheid tussen regime en niche kan wellicht ook gezien worden als een manier om marginaliteit in stand te houden. Want wordt door iets als niche te bestempelen en het af te zetten tegen de dominante orde, de dominantie van het regime niet als norm gehanteerd? Is het label van een niche niet ook een stigma dat wordt opgedrukt door het regime waardoor de niche altijd als anders en afwijkend wordt gezien? Is het een mechanisme om marginaliteit in stand te houden, te reproduceren en daarmee dominante posities te herbevestigen? Ik kom hier in hoofdstuk 5 op terug.

Dit type vragen heeft recent geleid tot het plaatsen van kanttekeningen bij een eendimensionale opvatting van 'het regime'. Meerdere auteurs hebben inmiddels gewezen op de mogelijke voordelen van het analyseren van transitiedynamiek in termen van een pluriformiteit aan regimes (zie bijvoorbeeld Stirling, 2011). Een focus op diversiteit verrijkt de analyse van complexe interacties zowel binnen een specifiek (sub)systeem als tussen verschillende (sub)systemen. Een focus op meervoudigheid stelt transitiestudies voor meerdere uitdagingen. Zo stelt Wieczorek (2018) vraagtekens bij de stabiliteit en homogeniteit van regimes: "Kan de definitie van regimes uitgebreid worden om zo verschillende gradaties aan uniformiteit te omvatten, variërend van zeer monolithische tot zeer hybride configuraties?" (2018, p. 212). Zij

⁷⁶ Het regime absorbeert de 'zwakke' transformatieve krachten van niches waardoor de niches de afhankelijkheid van het regime reproduceren. Bel & Bauler (2017) noemen dit ook wel 'insertie', dat gebaseerd is op de idee van 'institutionele isomorfisme' (DiMaggio & Powell, 1983).

vraagt zich dan ook af of een transitie altijd gebaseerd is op een 'simpele' vervanging van het ene regime met een ander regime. In een studie naar de diffusie van niches stelt Pel (2016) dat een geschaakt en rijk spectrum van 'vertalingen' plaatsvindt van niche-activiteiten door diverse actoren.⁷⁷ Oftewel, ook de niche is misschien niet zo coherent en homogeen als vaak wordt aangenomen (Pel & Bauler, 2017, p. 291). De studie naar deze 'verspreide vertalingen' van niche-activiteiten is een duidelijk pleidooi voor een meer pluriforme benadering van zowel regimes als niches alsmede een pleidooi tegen het dichotome-denken in transitiestudies.⁷⁸

Binnen de interactie tussen niches en regimes valt tevens de wederzijdse afhankelijkheid op: zonder regime is er geen niche en vice versa. Regimes zijn te typeren als dominante stelsels die (radicale) alternatieven uitsluiten en de belangen van de status quo waarborgen, terwijl de niches staan voor afwijkende manieren van denken, doen en organiseren die een adequater – en bovendien duurzamer – antwoord kunnen bieden aan maatschappelijke uitdagingen. Echter, ze hebben elkaar nodig om hun functie te kunnen vervullen en maken inherent onderdeel uit van hetzelfde veld. Binnen het huidige kader van transitiestudies staan ze in relatie tot elkaar en bestaan bij de gratie van elkaar.

3.4 Systemen van interdependenties

Deze interdependenties tussen regimes en niches in specifieke zin en tussen (sub)systemen onderling in algemene zin zijn een belangwekkend onderwerp van studie. Het analyseren van die interdependenties kan zowel de stabiliteit van een systemische orde verklaren alsmede de veranderlijkheid. Tevens kan een focus op interdependenties de zelfreferentie en reproductie binnen systemen tegen het licht houden (bijvoorbeeld met de notie van padafhankelijkheid). De afhankelijkheden tussen een dominante orde (e.g. een regime) en marginale positie (e.g. een niche) is een cruciaal onderdeel van een sociale relatie. Zonder arm is er ook geen rijk of geen middenstand en vice versa. Zonder stabiliteit bestaat geen innovatie en zonder probleem ook geen oplossing. Deze posities creëren zelfversterkende relaties, waarbij de een kan niet zonder het bestaan van de ander. Met andere woorden: ze voeden elkaar. Sociale systemen kunnen vanuit deze optiek geconceptualiseerd worden als een complex web van interacterende en zichzelf reproducterende interdependenties.

⁷⁷ De meervoudigheid aan vertalingen van niche-activiteiten in verhouding tot het regime laten volgens de auteurs een rijker beeld zien van zowel de opschaling als de inkapseling ('capture') van niches. Het is een proces van hybride institutionalisering. Zo is ook tussen de verschillende vertalingen een politieke strijd gaande die slingert tussen transformatieve impact en inkapseling.

⁷⁸ Dit type constatering omtrent pluriformiteit vraagt volgens Lauridsen & Jørgensen (2010) om een conceptuele en methodologische aanscherping van het veld bij het vaststellen en afbakenen van studieobjecten.

3.4.1 Wederzijdse afhankelijkheid als norm

Zoals benadrukt in hoofdstuk 1 kan ook armoede gezien worden als een sociale relatie, of zoals de socioloog De Swaan (1996) stelt: “De afhankelijkheden tussen mensen zijn niet gelijk verdeeld. Het feit dat ze elkaar nodig hebben is evenzeer de grondslag van hun samenwerking als van hun onderlinge strijd. Maar die strijd zou onbegrijpelijk zijn als er niet wederzijdse afhankelijkheidsverhoudingen aan ten grondslag lagen” (1982, p. 33). Afhankelijkheidsrelaties zijn studievoer voor allerlei algemene disciplines zoals de sociologie en sociale psychologie, maar ook voor specifieke disciplines zoals de afhankelijkheidstheorie (‘dependency theory’). Dit is een stroming binnen de economie die in de jaren ‘70 van de vorige eeuw in zwang raakte en trachtte de persistentie en hardnekkigheid van wereldwijde armoede en ongelijkheid binnen en tussen landen te bestuderen en verklaren.⁷⁹

Diverse auteurs benadrukken dat afhankelijkheid niet moet worden gezien als iets dat inherent problematisch is. Vooral binnen de feministische literatuur heerst kritiek op een idealistische en moreel ingekleurde notie van (on)afhankelijkheid. Volgens Fraser & Gordon (1994) is een dichotomie tussen afhankelijk en onafhankelijk – zeker in de context van het welvaartssysteem – altijd ideologisch gekleurd en zij spreken daarom van de ‘politiek van afhankelijkheid’ (1994, p. 22).⁸⁰ Afhankelijkheid zou eerder gezien moeten worden als een deugd of als de norm. Of zoals Wilterdink & Van Heerikhuizen (2003) stellen: “Of men het nu prettig of onaangenaam vindt, het beseffen of er nooit bij stilstaan, mensen zijn onontkoombaar afhankelijk van anderen. Wie zegt dat mensen fundamenteel van elkaar afhankelijk zijn, bedoelt daarmee in zekere zijn dat iedereen hulpbehoevend is.” (2003, p. 25). Deze intrinsieke onderlinge afhankelijkheid is bijvoorbeeld ook de uitgangspunt van de figuratiesociologie, waarin sociale figuraties een soort dynamische en context-specifieke netwerken voorstellen van onderlinge afhankelijkheidsverhoudingen (en dus machtsrelaties).⁸¹ In plaats van te

⁷⁹ De theorie is in de jaren ‘50 van de vorige eeuw ontwikkeld vanuit drie toenmalige academische stromingen: liberale hervormers, marxisten en wereld-systeem theoretici (Ferraro, 2008). Leidende figuren uit deze stromingen – zoals Immanuel Wallerstein, Samir Amin en Andre Gunder Frank – trachten te achterhalen waarom de globalisering en economische groei van geavanceerde geïndustrialiseerde landen niet per se leidde tot economische groei in arme landen. Hoewel de drie stromingen allen andere accenten hanteerden in hun verklaringen, kent de afhankelijkheidstheorie wel degelijk een gedeelde grond (Namkoong, 1999). Zo wordt doorgaans een onderscheid gehanteerd in twee typen landen of staten binnen een hiërarchisch spectrum (zoals dominant/afhankelijk, centrum/periferie of metropoliet/satelliet). Afhankelijkheidstheoretici hebben een alternatieve benadering ontwikkeld om non-lineaire groei te begrijpen waarbij ze oog hebben voor de continue ongelijke relaties tussen landen die voor een groot deel een geschiedenis kennen binnen het kolonialisme en imperialisme. Heersende machtsstructuren en systemen van dominantie leiden ertoe dat armere landen zich vanwege hun beperkte autonomie niet naar hun potentieel kunnen ontwikkelen of daarin worden belemmerd.

⁸⁰ Het onafhankelijk zijn wordt daarmee de heersende norm waardoor alternatieve morele waarden, sociale relaties en vormen van arbeid buiten zicht raken (zoals de arbeid van vrouwen die in hun eigen huis verricht wordt). Fraser & Gordon (1994) stellen dat tenzij de devaluatie van het werk door vrouwen alsmede het valse onderscheid tussen afhankelijke en onafhankelijke werkers wordt uitgedaagd, het welvaartssysteem niet fundamenteel veranderd kan worden.

⁸¹ Een van de grondleggers van de figuratiesociologie was de Nederlandse socioloog Johan Goudsblom (1974) die hierin voortbouwde op de inzichten van Norbert Elias. Laatstgenoemde stelde figuratie voor

spreken in termen van afhankelijk en onafhankelijk zou het volgens dit soort stromingen adequater zijn om te spreken in termen van relatieve autonomie. Fraser & Gordon (1994) stellen dan ook voor om te spreken in termen van wederzijdse afhankelijkheden, over interdependenties en halen activist Pat Gowens aan: “Wanneer afhankelijkheid niet meer een vies woord is, en interdependentie de norm, alleen dan kunnen we een deuk slaan in armoede” (1994b, p. 25). Ook in de ecologie worden wederzijdse afhankelijkheden gezien als iets normaal en natuurlijk binnen het samenleven tussen organismen (ook wel ‘symbiose’ genoemd). Het kan zowel voordelige als nadelige effecten hebben, zo kan het bijvoorbeeld uitbuiting alsmede wederkerigheid en solidariteit in de hand werken.⁸²

3.4.2 Interdependenties als machtsrelaties

Een focus op deze interdependenties maakt tevens het politieke van transitie inzichtelijk, aangezien “de onderlinge afhankelijkheid van mensen inhoudt dat ze elkaar dwingend beïnvloeden, met andere woorden macht over elkaar uitoefenen” (Wilterdink & Van Heerikhuizen, 2003, p. 27). Deze machtsrelaties zijn niet evenredig verdeeld over maatschappelijke actoren. Wanneer actoren ongeveer in dezelfde mate van elkaar afhankelijk zijn, zijn de machtsverschillen gering. Wanneer de afhankelijkheidsverhouding tussen actoren echter voornamelijk eenzijdig is (de een is in hogere mate afhankelijk van een ander dan omgekeerd), ontstaan duidelijke machtsverschillen; degene die het minst afhankelijk is, heeft de meeste macht.⁸³

Een focus op interdependenties vraagt om macht relationeel te bezien. Meerdere auteurs⁸⁴ refereren aan het werk van de filosoof Michel Foucault om deze benadering van macht kracht bij te zetten. Foucault ziet macht niet als iets dat een individu kan bezitten of zich concentreert in een individu, maar als iets dat vormend en (asymmetrisch) verdeeld is door heersende structuren. Actoren zijn volgens Foucault “niet het aangrijpingspunt van macht, maar de vervoersmiddelen van macht” (Foucault, 1980, p. 98). Voor Foucault betekent macht dus niet het ‘vermogen’ of ‘de wil’ van individuen om anderen te beïnvloeden of te (be)sturen, maar het betreft een complex netwerk van relaties dat bepaalde kennisclaims mogelijk maakt. Het moet daarom geanalyseerd worden als iets dat circuleert in netwerken en relaties en een structurerende werking heeft.⁸⁵ Avelino (2011) volgt daarnaast de interpretatie

als een alternatief voor het concept sociaal systeem, omdat een systeem onder andere uitging van rigide omgrenzingen en stabiliteit.

⁸² Een voorbeeld kan gehaald worden uit de afhankelijkheidstheorie waarin de elites van zowel het dominante land als van het afhankelijke land een nauwe en wederkerige relatie hebben en samen optrekken. Dat betekent niet dat deze relatie niet conflictueus is, maar wel dat beide posities elkaar nodig hebben en hun dominante positie in een systeem aan elkaar ontfen.

⁸³ Deze verhouding wordt ook wel asymmetrisch genoemd (Wilterdink & Van Heerikhuizen, 2003).

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld Avelino (2011), Hoffman (2013), Jhagroe (2016), Tyfield (2014) of Wiczorek (2018).

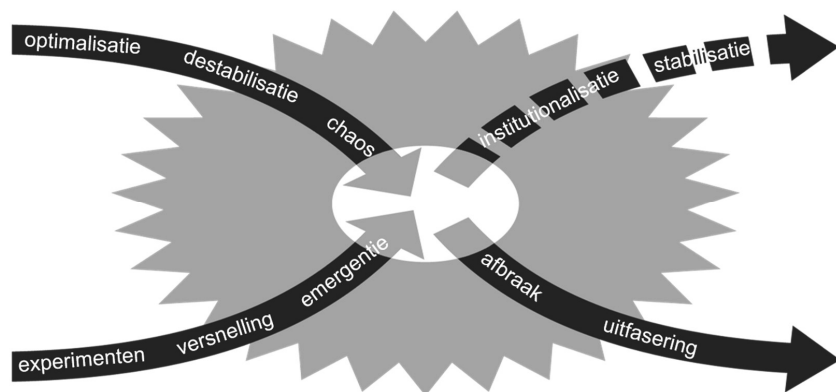
⁸⁵ Hier kan het werk van de socioloog Bourdieu aangrijpingspunten bieden aangezien hij ook een relationeel denken propageert (Bourdieu & Wacquant, 1992). Voor Bourdieu bestaat de sociale werkelijkheid uit ‘velden’ (zoals politiek, kunst, onderwijs) die reguleren welke praktijken worden geaccepteerd en welke niet (bijvoorbeeld ‘spreken met twee woorden’ of ‘eten met mes en vork’). In de

van Luhmann door macht te bezien als een “sociaal medium van communicatie” wat het een integraal onderdeel maakt van het maatschappelijk leven (2011, p. 68).

Avelino (2011) onderscheidt in haar studie naar de notie van macht in duurzaamheidstransities verschillende typen machtsrelaties tussen actoren: A heeft macht over B; A heeft meer of minder macht dan B; en A heeft andere macht dan B. Deze typen kunnen overlappen en kunnen zich bovendien op verschillende wijze manifesteren: van een wederzijdse afhankelijkheid, eenzijdige afhankelijkheid tot onafhankelijkheid die zich laat vertalen in coöperatie, competitie en co-existentie (2011, pp. 75-76). Een van haar hypothesen is dat duurzaamheidstransities het meest gebaat zijn met een specifieke combinatie van machtsrelaties, namelijk niche-regimes en niches die relatief onafhankelijk zijn, met elkaar samenwerken en primair een antagonistische relatie hebben met regimes (Avelino, 2011, p. 278). Deze antagonistische relatie impliceert de noodzaak voor radicale niches en radicale niche-regimes. Dit sluit samenwerking met gematigde posities en het regime niet uit, als zij maar “onafhankelijk blijven en de dwingende macht die uitgaat van het regime kunnen weerstaan en openlijk kunnen bekritisieren” (2011, p. 279).

Deze nadruk op antagonistische relatie tussen regimes en niches is een belangrijk ingrediënt binnen transitiestudies. Transitie worden veelal geconceptualiseerd als de opbouw van een nieuwe status quo waarbij de dominante structuren, culturen en werkwijzen worden vervangen door alternatieve versies. Transitie gaan dus niet zonder slag of stoot. Waar sinds het ontstaan van het transitieveld de nadruk is gelegd op fases van opbouw waarin niches moeten opschalen, is recent ook meer aandacht voor processen van ombouw en afbouw. Zo introduceren Loorbach et al. (2017) een X-curve (zie figuur 10) waarin ook een dalende lijn wordt voorgesteld die gepaard gaat met processen van destabilisatie, destructie en uitfasering van dominante structuren, opvattingen en werkwijzen. Transitie zijn dan ook podia van strijd en door de focus op destabilisatie en afbraak wordt duidelijk dat hier niet altijd sprake is van win-situaties. Dit werpt vragen op als: wie profiteert of verliest binnen transitie? Wie plukt de vruchten van innovatie en wie deelt het onderspit?

velden staan verschillende soorten ‘kapitaal’ op het spel, zoals economisch, cultureel of sociaal kapitaal. Door het vergaren van deze kapitaalsoorten kunnen actoren een bepaalde positie binnen een veld bemachtigen die hen een vorm van legitimiteit verschaft. De meest productieve vorm van kapitaal is ‘symbolisch kapitaal’ aangezien dit de ‘categorieën van denken en perceptie’ bepaalt. Symbolisch kapitaal veronderstelt een zekere erkenning, aanzien en legitimiteit van handelen en spreken. Bepaalde actoren met symbolisch kapitaal in een specifiek veld kunnen daarmee betekenis aan anderen opleggen, zoals wie wel of niet als ‘koploper’ of ‘niche’ aangemerkt kan worden. Dit wordt door Bourdieu ook wel symbolisch geweld genoemd. Deze symbolische betekenisgeving is fundamenteel om te begrijpen hoe sociale relaties worden geproduceerd en gereproduceerd.

Figuur 10. X-curve, een heuristiek om transitiedynamiek te bestuderen in systemen (Loorbach et al., 2017).

Door de nadruk op machtsstrijden en ‘evolutionaire revoluties’ is binnen transitiestudies steeds meer aandacht voor de politiek van transities (e.g. Avelino et al., 2016; Avelino & Rotmans, 2009; Hoffman, 2013; Jhagroe, 2016; Meadowcroft, 2011; Tyfield, 2014).⁸⁶ Dit strookt met de constatering van de politieke dimensie van armoede en ongelijkheid in hoofdstuk 1 (zie paragraaf 1.1.2). Al met al kan gesteld worden dat transitieprocessen veelal een gebrek aan democratisch vermogen kennen, de focus ligt namelijk veelal op de dominante orde (het regime) en de niches waarin zich ook een elite bevindt, namelijk de koplopers die de vaardigheden en hulpbronnen hebben om te innoveren. Zoals ik in het volgende hoofdstuk zal aantonen is het geen neutrale daad om mensen of verschijnselen als marginaal of dominant te bestempelen, dan wel als niche of regime.⁸⁷ Dit bestempelen gaat – volgens een socioloog als Bourdieu (1979) – gepaard met een zeker ‘symbolisch geweld’ en is een uitkomst van machtsrelaties en het in stand houden van dominante maatschappelijke ordeningen.⁸⁸

⁸⁶ Tevens werd deze aandacht gevoerd door de kritiek vanuit diverse hoeken dat de transitiekunde a-politiek zouden zijn of zelfs veranderprocessen zou depolitiseren (zie paragraaf 3.1).

⁸⁷ Het concept van innovatie heeft een symbolische kracht om machtsposities te legitimeren. Zo kan het bijvoorbeeld een strategie zijn om iets als ouderwets te labelen. Zo staat Li (1999) stil bij het label van ‘traditie’ of ‘oud’ om een anders-zijn te institutionaliseren. Door anderen als ‘achtergestelde mensen of plekken (als mensen zonder geschiedenis)’ te bestempelen en hun gebrek om zich te ontwikkelen of veranderen uit te lichten herbevestigd het de zogenaamde progressie van de dominante orde (1999, pp. 4-5). Maar dit geweld gaat beide kanten op. Ook vanuit niches kan het regime als ouderwets worden bestempeld. Een niche kan vanuit het perspectief van symbolische macht ook wel gezien worden als een ruimte van verzet maar ook van distinctie. Actoren ontlenen een speciale (een symbolische) positie door zich als anders te bezien en positioneren. Dit kan de reden zijn dat sommige niche-initiatieven helemaal niet willen opschalen, maar exclusief willen blijven aangezien zij anders hun onderscheidend vermogen dreigen kwijt te raken.

⁸⁸ Bourdieu heeft het in zijn notie van symbolisch geweld over de macht die wordt ontleend aan structuren en systemen (of in zijn termen: ‘velden’). De symboliek heeft volgens hem een politiek functie

3.5 Reflectie

Op basis van dit hoofdstuk concludeer ik dat transitiestudies weinig te zeggen hebben over processen van sociale in- en uitsluiting als deze gerelateerd zijn aan verschijnselen van armoede of ongelijkheid in bredere zin. Daarnaast kennen transitiestudies tot op heden geen vocabulaire om uitsluitingsmechanismen als etniciteit, klasse, gender, leeftijd, e.d. te adresseren. Wel is in de afgelopen jaren een pleidooi gehouden voor meer focus op ongelijkheid en uitsluiting en de politiek van transitie in brede zin.

Echter, transitiestudies bieden wel degelijk interessante invalshoeken op het creëren van sociale ordes en evenwichten. Noties als differentiatie, zelfreferentie en sociale reproductie bieden een analysekader en taal om de stabiliteit van systemen te bestuderen. Hiermee kan ook de hardnekkigheid van armoede en ongelijkheid worden begrepen, alsmede kan het de pluriformiteit van allerlei subsystemen (zoals de maatschappelijke opvang of schuldhulpverlening) verklaren. Ook de dialectiek tussen regimes en niches is een manier om naar processen van in- en uitsluiting binnen een dominante orde te kijken. Dit biedt aanknopingspunten voor een bredere conceptualisatie.

Het startpunt is om sociale systemen te bezien als een complex web van (zichzelf reproducerende) interdependenties. Het zijn deze wederzijdse afhankelijkheden die bestudeerd kunnen worden, bijvoorbeeld de interdependenties tussen systeem en omgeving; tussen stabiliteit en innovatie; tussen probleem en oplossing; en tussen regime en niches. Transitiestudies moeten zich richten op het analyseren van deze interdependenties en op het in kaart brengen van bijbehorende machtsrelaties waardoor reproductie plaatsvindt, dan wel transformatie mogelijk is. Ingrediënten hiervoor zijn het bevragen van bepaalde binaire posities alsmede het ter discussie stellen van dominante structuren, paradigma's en praktijken. Op die manier kan transitiesturing gericht zijn op het herdefiniëren of zelfs transformeren van die interdependenties en op het bieden van ruimte aan meer pluriformiteit.⁸⁹ Want zonder een degelijk begrip van dit type mechanismen en interdependenties kunnen processen van in- en uitsluiting eindeloos worden gereproduceerd en wordt zoiets als

en 'symbolische systemen' zijn volgens hem "instrumenten van dominantie of, meer precies, van de legitimering van dominantie. Deze instrumenten helpen een bepaalde klasse om een andere klasse te domineren wat leidt tot een "domesticatie van de gedomineerde" (volgens een uitdrukking van Max Weber) (Bourdieu, 1979, p. 80).

⁸⁹ In die pluriformiteit ligt een mogelijke sleutel tot radicale systeemverandering, want ondanks het reproductieve karakter ligt niet alles vast in structuren. Grin et al. (2010) halen de socioloog Anthony Giddens aan om te verklaren dat structuren juist een voorbode zijn voor de mogelijkheid tot actie en verandering en daarmee agentschap mogelijk maken. Giddens maakt namelijk een onderscheid tussen sociale systemen en structuren: "Systemen hebben structuren of meer accuraat gesteld structurele eigenschappen: ze zijn in zichzelf geen structuren" (Giddens, 1979, pp. 65–66). Structuren vormen volgens Giddens (1984) "regels en hulpbronnen" en hoewel actoren ingebed zijn in structuren, reproduceren zij deze ook door het herhalen van sociale praktijken. In die zin stellen Grin et al. (2010) dat structuren daarom "zowel een middel als resultaat van actie zijn ... zonder structuren, zou actie niet mogelijk zijn" (2010, pp. 42-43). Giddens zelf noemt dit de 'dualiteit van structuur'.

transitiesturing eerder onderdeel van de dominante systeemlogica dan van een duurzaam alternatief.⁹⁰

⁹⁰ Zie bijvoorbeeld ook Audet (2014) die waarschuwt voor de 'dubbele hermeneutiek' van het transitiediscours nu dit steeds populairder wordt binnen zowel de wetenschap als breder in de maatschappij. Het is een term die hij leent van de socioloog Giddens en duidt op de meerdere interpretaties die actoren hebben bij de framing van een nieuw concept binnen de sociale wetenschappen. Wat van origine een kritisch concept kan zijn, kan vervolgens worden geadopteerd door en voor allerlei politieke posities en doeleinden. Vandaar dat het gebruik van 'transities' altijd gepaard moet gaan met een kritische reflectie en reflexieve houding. De toevoeging van de normatieve oriëntatie van duurzaamheid kan een uitweg vormen volgens Audet, omdat dit concept zich leent voor maatschappelijk debat (e.g. wat is duurzaam of juist onduurzaam?) (zie ook hoofdstuk 2).

MARGINALITEIT ALS BRUG TUSSEN TRANSITIES EN IN- EN UITSLUITING?

De complexe systeemtheorie en transitiestudies hebben inzichten gegenereerd in het bestuderen van de stabiliteit en veranderlijkheid van systemen. Dit heeft echter nog niet geleid tot een beter begrip van de sociale in- en uitsluiting van mensen en plekken in een preciaire context. Daarom is het noodzakelijk om te putten uit andere disciplines binnen de sociale wetenschappen om de dialectiek van sociale in- en uitsluiting adequater te doorgronden. Allereerst zal ik het onderzoeksveld rondom sociale in- en uitsluiting behandelen om vervolgens het concept van marginaliteit te introduceren. Dit concept vormt een mogelijke brug tussen transitiestudies en tal van andere wetenschappelijke velden die in- en uitsluiting in brede zin bestuderen. Zo staat de marge altijd in relatie tot een centrum, hetgeen strookt met het onderscheid tussen de niche en het regime. Tevens opent het concept marginaliteit een deur naar de 'marginale situatie' waarin een groep of plek kan verkeren, zoals mensen die te kampen hebben met armoede.

4.1 Een proces van sociale sluiting

Zowel insluiting (inclusie) als uitsluiting (exclusie) kennen wisselende connotaties naar gelang de context waarin deze woorden gebruikt worden. Binnen bijvoorbeeld marketingstudies wordt exclusiviteit doorgaans gezien als iets dat een product of een merk onderscheidt van een ander. Het is een kwalificatie die aan een bepaald object legitimiteit of status verleent. Uitsluiting creëert waarde. Wanneer uitsluiting echter wordt gebruikt in armoedestudies verschuift de betekenis naar het hebben van onvoldoende kansen in het maatschappelijk verkeer wat leidt tot onrecht en ongelijkheid. Maar zelfs binnen eenzelfde systeem – zoals binnen spelen als voetbal of basketbal – kunnen deze termen verschillende connotaties hebben: zo kan een speler uitgesloten worden van het spel, maar kan ook een speler ingesloten worden door tegenstanders om de bal af te pakken. Door hun gangbaarheid in het dagelijks gebruik ontstaat familiariteit met de termen in- en uitsluiting, maar raakt de theoretische en conceptuele waarde in het geding. Om een beter beeld te krijgen op het gebruik van sociale in- en uitsluiting is een verkenning van de academische literatuur een eerste vereiste.

4.1.1 Sociale in- en uitsluiting als onderzoeksveld

De wortels van het concept 'sociale uitsluiting' liggen volgens diverse auteurs in Frankrijk (Silver, 1994).⁹¹ In de jaren '80 en met name begin jaren '90 van de vorige eeuw vond de notie in dit land alsmede in de rest van Europa en de wereld weerklank en werd het op de politieke en beleidsagenda geplaatst. Inmiddels is ook in academische kringen een omvangrijk veld ontstaan rondom sociale uitsluiting binnen bijvoorbeeld de sociologie, politicologie en sociale geografie. Het concept bouwt voort op een rijke eeuwenoude traditie in het denken over armoede en deprivatie van mogelijkheden en vaardigheden en moet volgens Sen (2000) dan ook niet gezien worden als vervanging van die concepten, maar als een verdere verrijking. De toegevoegde waarde van het concept ligt in de benadrukking van het relationele karakter van deprivatie en de ervaring van armoede. Het concept heeft daarmee het potentieel om causale relaties inzichtelijk te maken. Met het concept worden die relaties als context-specifiek geïdentificeerd waarmee eenzijdige of simpele oorzaken en oplossingen gediskwalificeerd worden. Tevens heeft het een zekere toegankelijkheid en overtuigingskracht in het benoemen en duiden van die causale relaties. Daarmee heeft het concept sociale uitsluiting vooral een retorische en empirische meerwaarde terwijl het in termen van validiteit weinig conceptuele vernieuwing kent.

Levitas et al. (2007) definiëren sociale uitsluiting op basis van een review van diverse definities binnen beleids- en academische literatuur als volgt: "Sociale exclusie is een complex en multidimensionaal proces. Het beslaat het gebrek aan of de ontzegging van hulpbronnen, rechten, goederen en diensten en het onvermogen om te participeren in normale relaties en activiteiten die beschikbaar zijn voor het merendeel van de mensen in een samenleving binnen zowel economische, sociale, culturele als politieke arena's. Het heeft een effect op zowel de kwaliteit van leven van individuen als de kansengelijkheid en cohesie van de samenleving als geheel." (2007, p. 9). Een opvallend kenmerk van deze definitie is de focus op sociale uitsluiting als proces. Het is daarmee 'werk in uitvoering', iets dat (al dan niet bewust of direct) wordt gedaan of zich afspeelt. Sen (2000) maakt daarnaast een onderscheid in actieve en passieve uitsluiting. In plaats van meer statische begrippen als armoede, kwetsbaarheid of deprivatie gaat het om een werkwoord ('uitsluiten') waarmee het een dynamischer toepassing kent. Het gebruik van een werkwoord laat tevens een meer sociale en collectieve invulling toe. Op die manier wordt een meer systemische en institutionele focus mogelijk en kunnen processen van in- en uitsluiting ook structurele uitkomsten hebben (e.g. een permanente divisie tussen zij die ingesloten zijn en zij die uitgesloten zijn). Daarmee kunnen insluiting- en uitsluiting ook posities of condities zijn.

Een ander aspect dat opvalt in de definitie van sociale uitsluiting is de multi-dimensionaliteit: uitsluiting vindt niet alleen plaats door middel van een onvoldoende inkomen maar ook door bijvoorbeeld gezondheidsrisico's, fysieke beperkingen,

⁹¹ Hoewel de term 'sociale uitsluiting' strikt genomen pas sinds een paar decennia wordt gebruikt, is het uitsluiten van (groepen) mensen en plekken altijd al object van studie geweest en een bron van maatschappijkritiek (zie e.g. Laeyendecker, 2013).

bepaalde vaardigheden, matige huisvesting, onveilige leefomgeving, etc. Dit stelt onderzoekers in staat om meerdere causale relaties te bestuderen, maar het maakt het ontwarren van die relaties uiterst complex. Definities van sociale uitsluiting blijven veelal te abstract voor empirische precisie. Het is vaak een vage en multi-interpretabele term die geladen is met verschillende economische, sociale, politieke en culturele connotaties en dimensies; het is een “fundamenteel omstreden concept” aldus Silver (1994). Echter opent die subjectiviteit ook een “raamwerk om politieke culturen te analyseren” aangezien “de verschillende betekenissen en toepassingen van sociale uitsluiting zijn ingebed binnen conflicterende sociaalwetenschappelijke paradigma’s en politieke ideologieën” (Silver, 1994, p. 536).⁹² Naast kritiek op de veelal vage definiëring en het gebrek aan validiteit, is ook kritiek geuit op het ontbreken van een theoretisch fundament van sociale uitsluiting (zie e.g. Øyen, 1997).

Hetzelfde geldt voor de definiëring of conceptualisatie van sociale insluiting die veelal achterwege blijft in de literatuur (zie Rawal, 2008). Sociale insluiting is doorgaans onderdeel van andere sociaalwetenschappelijke velden, zoals integratiestudies met een focus op sociale cohesie. Wel wordt met de notie van insluiting het zicht verschoven naar een dominante orde waarin iets of iemand ingesloten dan wel geïntegreerd of geassimileerd moet worden. Zo stelt Rawal (2008): “Net zoals deviantie, bedreigt en bestendigt uitsluiting de sociale cohesie en het tegenovergestelde van uitsluiting is ‘integratie’ ... hetgeen de assimilatie binnen een dominante orde veronderstelt” (2008, p. 167).

4.1.2 Meervoudige uitsluiting en intersectionaliteit

Het verschijnsel van meervoudige uitsluiting wordt binnen het feminisme ook wel intersectionaliteit genoemd, waarmee de meervoudigheid aan identiteitskenmerken wordt bedoeld die kan leiden tot een marginalisering van mensen. Het concept komt voort uit de kritiek dat binnen het feminisme lange tijd gender als enkelzijdige analytische categorie werd gehanteerd. Daarom zou een blinde vlek zijn ontstaan aangaande de uitsluiting en onderdrukking in termen van identiteitscategorieën als ras, seksualiteit en klasse. Vooral op de kruisingen (‘intersections’) tussen rase en gender is veel nadruk gelegd door wetenschappers en vanuit dit ‘kruispunt’ is het concept eind vorige eeuw geïntroduceerd door Kimberlé Williams Crenshaw⁹³: “Door

⁹² Silver (1994) onderscheidt drie ideaaltypische paradigma’s van sociale uitsluiting: solidariteit, specialisatie en monopolie. Elk van deze concepties is gegrond in een andere conceptie van integratie en burgerschap en is gerelateerd aan een andere ideologie omtrent (on)gelijkheid. Deze wisselende ladingen van het concept bepalen ook de aard van de verandering die vereist is om uitsluiting tegen te gaan, e.g. a) een nadruk op cohesie en integratie in een sociaal lichaam; b) een nadruk op anti-discriminatie en emancipatie; c) een hervorming van het economisch systeem. Vanwege de ideologische lading zouden de onderliggende waarden van uitsluiting expliciet gemaakt moeten worden om daarmee de impliciete doeleinden van bijvoorbeeld beleidskeuzes inzichtelijk te maken.

⁹³ Hoewel de notie door Crenshaw in 1989 werd geïntroduceerd kent het intersectionele aspect van uitsluitingsprocessen en ongelijkheidsrelaties een lange traditie. Een van de eerste denkers die hier expliciet aandacht aan besteedde was Anna Cooper in 1892 met haar studie ‘A voice from the South’ waarin zij schreef over de intersectionele ervaringen van zwarte vrouwen (zie Cooper, 1988).

het in kaart brengen van de intersecties tussen ras en gender, verbindt het concept [intersectionaliteit] de dominante assumpties over ras en gender als wezenlijk aparte categorieën (Crenshaw, 1993, pp. 1244–1245). Het concept kan volgens haar ook verbreed worden naar thema's als 'klasse, seksuele oriëntatie, leeftijd en kleur'.

Door al deze identiteitscategorieën in ogenschouw te nemen – die overigens simultaan bestaan en op elkaar ingrijpen – wordt getracht de overlappende systemen van onderdrukking, uitsluiting en discriminatie te bestuderen. Onder de noemer 'identiteitspolitiek' wordt bestudeerd hoe grenzen tussen deze categorieën worden gedefinieerd, afgebakend en herbevestigd. De kruispunten tussen categorieën is waar de machtsrelaties elkaar raken en ontmoeten (Ahmed, 2012). Het begrip tracht daarmee relaties van hiërarchie, hegemonie en uitsluiting te analyseren en daarmee systemische ongelijkheid te verklaren. McCall (2005) noemt intersectionaliteit ook wel "de belangrijkste theoretische contributie die voort is gekomen vanuit vrouwenstudies" (2005, p. 1771).

Binnen het bestuderen van intersectionaliteit wordt – net als het denken vanuit de marges (zie later in dit hoofdstuk) – een waarde toegekend aan de epistemologie van de marginale positie en/of ervaring. Zo stelt Nash (2008): "Het intersectionele project centreert de ervaringen van subjecten wiens stemmen genegeerd zijn" (2008, p. 3) en dat het "in staat stelt om te putten uit de ogenschijnlijk unieke epistemologische posities van gemarginaliseerde subjecten om zo een visie van gelijkheid te vormen". Binnen de literatuur wordt de valkuil benadrukt van het romantiseren en idealiseren van deze posities alsmede het reproducerende effect van een constante benadrukking op identiteitsfacetten.⁹⁴ Ook waarschuwt McCall (2005) om de complexiteit van meervoudige uitsluiting niet te miskennen: "Het subject van analyse wordt verruimd om op die manier de meervoudige dimensies van het sociale leven en analytische categorieën te includeren" (2005, p. 1772). Het is overigens die complexiteit die het bestuderen van intersectionaliteit zo'n uitdagend project maakt. De methodologische versnippering binnen het veld alsmede de vage definiëring van intersectionaliteit, het gebrek aan ontologische consensus en een gebrekkig zicht op praktische interventies zijn veelgehoorde kritiepunten op het begrip en staan een coherente theorie van intersectionaliteit in de weg.

4.1.3 Een sluiting van welke orde?

In de literatuur omtrent sociale in- en uitsluiting bestaat dus consensus dat een heldere definiëring of theoretisering van de begrippen ontbreekt. Hoewel de taal van in- en

⁹⁴ Overigens is het niet duidelijk of alle identiteiten intersectioneel zijn of alleen 'meervoudig gemarginaliseerde subjecten' een intersectionele identiteit hebben waardoor het "onduidelijk wordt of intersectionaliteit een theorie van gemarginaliseerde subjectiviteit is of een generalistische theorie van identiteiten" (Nash, 2008, pp. 9–10). Want in hoeverre kunnen privilege en onderdrukking naast elkaar bestaan en elkaar kruisen? Nash (2008) stelt dan ook: "Middels een begrip van privilege en onderdrukking als complex, polyvalent, simultaan, kan intersectionaliteit een meer robuuste conceptie van zowel identiteit als onderdrukking bieden" (2008, p. 12).

uitsluiting steeds meer weerklank vindt in tijden van toegenomen politieke tegenstellingen, is het verklarende karakter beperkt. Het gevaar is dat een analyse blijft hangen in een vicieuze cirkel, want in zekere zin sluit elk onderscheid of verwantschap ook iets of iemand uit. Elk gemaakt verschil impliceert uitsluiting en daarmee is uitsluiting paradoxaal ook insluitend: iedereen wordt wel eens ergens van uitgesloten. Tevens hoeft uitsluiting niet altijd problematisch te zijn, een zekere exclusiviteit kan ook meerwaarde hebben. Bovendien kan insluiting ook twijfelachtig zijn, bijvoorbeeld als het een monopoliserend of koloniserend effect heeft. Vanuit de inkadering van sociale sluiting zijn in- en uitsluiting twee zijden van dezelfde medaille, ze zijn onafscheidelijk. Als gevraagd wordt naar een definiëring van uitsluiting, moet tegelijkertijd ook gevraagd worden wat bedoeld wordt met insluiting. Toch worden ze binnen de bestaande literatuur veelal apart beschouwd en gehanteerd.

Een dichotome benadering van in- en uitsluiting heeft een paradoxaal karakter. Om inclusief te zijn moet iets of iemand als 'anders' gelabeld worden, wat weer een vorm van uitsluiting is. Insluiten betekent inherent uitsluiten en vice versa. Inclusiviteit en exclusiviteit bestaan dan ook niet als absolute of definitieve posities, maar vormen dialectische noties binnen het creëren van een sociale orde. Of zoals Jackson (1999) stelt: "De politiek van een dualistisch onderscheid tussen inclusie en exclusie verdient een bevraging op verschillende manieren. Een van die vragen is in welke zin er sprake is van een enkelvoudig centrum van sociale integratie, wie uitgesloten wordt van wat, en welke representatie van het centrum geprivilegieerd wordt?" (1999, p. 133). Jackson (1999) hekelt de binaire oppositie van in- en exclusie omdat het de suggestie wekt dat ze elkaars tegenovergestelde zijn, wat een bestudering van de contradicties, paradoxen en meervoudigheid van het simultane proces belemmert. Iets dat bijvoorbeeld insluitend werkt in een systeem kan ook weer een uitsluitend karakter hebben of krijgen. Ze stelt dan ook: "Een binaire en gepolariseerde formulering van inclusie en exclusie is voor ten minste twee redenen problematisch. Ten eerste, suggereert het een unitaire notie van macht waarin de geïncorporeerde machtig zijn en de geëxcludeerde machteloos, in plaats van de notie dat macht verspreid, contingent en instabiel is. Ten tweede kunnen dualistische discoursen in zichzelf structuren van controle zijn, die bevraagt en gedecentreerd dienen te worden" (1999, p. 132).

Volgens de socioloog Max Weber (1978) is het adequater om te spreken van een proces van 'sociale sluiting' waar sprake is van open en gesloten sociale relaties.⁹⁵ In- en uitsluiting is in die zin gericht op een vorm van integratie binnen een sociaal lichaam. In lijn met het vorige hoofdstuk kan de sluiting ook duiden op het creëren van een zekere orde of evenwicht binnen een systeem. Sociale sluiting is een basale term in de sociologie en sociologen zien het als een inherent onderdeel van groeps- en gemeenschapsvorming en als preconditione van het bouwen van sociale cohesie.

⁹⁵ 'Social closure' is een van de meest basale concepten in de sociologie. De notie van sluiting refereert aan processen van het stellen van grenzen, het construeren van identiteiten en het bouwen van gemeenschappen en groepssolidariteit. Veelal staan deze sluitingsprocessen in dienst van het verzekeren van (schaarse) hulpbronnen voor een bepaalde groep ten koste van 'de ander'. Weber gebruikte het concept om 'open' en 'gesloten' sociale relaties te beschrijven.

Binnen die ordevorming bestaat een inherente spanning tussen cohesie en openheid tot diversiteit.⁹⁶ De Nederlandse socioloog Willem Schinkel benadrukt de valkuilen van dit 'organicistisch denken'. Zo creëert het volgens de auteur een pathologisch beeld waarin afwijkende verschijnselen als sociale problemen worden geattribueerd (zie ook het vorige hoofdstuk).⁹⁷ Tevens maakt het "een idee van de sociale orde mogelijk dat die orde helpt te bevestigen" (Schinkel, 2008, p. 21).

De vraag is vervolgens van welke ordening of eenheid sprake is in relatie tot het sluitingsproces? Waarin wordt iets of iemand in- of uitgesloten? Deze ordening in kwestie is – zoals uit het vorige hoofdstuk ook bleek – altijd een artificieel en niet objectief waar te nemen construct. Het werkwoord 'sluiten' – dat haar oorsprong kent in de 13^e eeuw als synoniem voor 'toedoen' – veronderstelt het actief stellen van grenzen. Het kaderen van iets of iemand als binnen en buiten is daarmee niet alleen kunstmatig, maar vooral ook een politieke daad. Dit roept vragen op als: wie bepaalt het binnen en buiten? En wie stelt welke grenzen en op basis waarvan? De antwoorden op zulke vragen geven enerzijds zicht op een gewenste orde die wordt voorgesteld en anderzijds op de machtsrelaties tussen degene die de grenzen stellen en degene die dat niet kunnen. Om de begrippen in- en uitsluiting waardevol in te zetten voor het bestuderen van transitie dan moeten ze ontdaan worden van hun contextuele en ideologische lading. In plaats van normatieve stellingnames (e.g. inclusief is beter en/of uitsluiting is fout), is het adequater om te spreken in termen van een proces van sluiting. Vanuit die insteek kunnen dominante sociale ordes worden bevraagd en kunnen alternatieve sociale ordeningen verbeeld worden.

4.2 Marginaliteit als verbindend fenomeen

Om een brug te slaan tussen zowel de notie van sociale sluiting alsmede de notie van systemische ordevorming binnen transitiestudies wordt in dit proefschrift het concept van marginaliteit verkend. In zekere zin kent het paradigma van in- en uitsluiting veel overeenkomsten met het marginaliteitsconcept. En hoewel ze onderdeel zijn van dezelfde rijke traditie om sociale (machts)relaties te bestuderen in termen van (on)gelijkheid, zijn ze niet inwisselbaar. Dat heeft vooral te maken met het feit dat het proces van in- en uitsluiting een veelal onzichtbaar en onbesproken geheel kent waarin iets of iemand ingesloten of uitgesloten kan of zelfs moet worden: een zekere sociale orde of sociaal lichaam. Deze dominante orde alsmede de bijbehorende machtsrelaties worden binnen het onderscheid marge-centrum direct geadresseerd aangezien beiden intrinsiek aan elkaar gekoppeld zijn. De marge bestaat altijd in

⁹⁶ Inclusie wordt vaak in een adem genoemd met diversiteit, maar het zijn twee verschillende concepten. Diversiteit zegt meer iets over de (gewenste) staat van een systeem, terwijl insluiting het proces van die ordevorming beslaat (zie bijvoorbeeld Ahmed, 2012).

⁹⁷ In zijn studie naar 'integratie' noemt hij de creatie van sociale problemen 'sociale hypochondrie', dat hij omschrijft als: "...een overbezorgde angst voor [integratie]problematiek en een overdreven monitoren van het sociaal lichaam 'samenleving'" (2008, p. 15). Een van de effecten van dit proces is een "radicale uitsluiting van mensen met een 'andere cultuur'".

relatie tot een centrum of de norm, i.e. het vormt daar intrinsiek een afwijking op. Dit strookt met systeeminterdependenties in brede zin alsmede met het onderscheid tussen niches en regimes in specifieke zin. Tevens opent het concept een deur naar de 'marginale situatie' waarin mensen of plekken kunnen verkeren, zoals mensen in armoede. Door middel van een uitstap in de literatuur over marginaliteit tracht ik te bepalen in hoeverre dit concept een meerwaarde kan bieden in het analyseren van transitiedynamiek in het algemeen en transities binnen het welvaartssysteem in het bijzonder.

4.2.1 De marge en de afstand tot een centrum

Met de marge wordt ook wel een 'vrije ruimte' aangeduid. De Van Dale omschrijft de marge als een 'onbeschreven of onbedrukte rand langs een pagina', maar ook als een 'speelruimte'. De marge wordt tevens gebruikt om iets gerings of onbelangrijks aan te duiden, oftewel 'gerommel in de marge' iets dat niet het 'hoofdprobleem' betreft en als een "bestaan in de marge, aan de zelfkant (bijvoorbeeld een dakloze)". Het is iets of iemand die 'op de rand is aangebracht', een 'grensgeval', iets dat zich bevindt in de periferie, aan de rafelranden. Het etymologisch woordenboek omschrijft de marge als 'onbeduidend' en als iets dat 'tegen de bestaansgrens' aanligt. Het stelt dat het woord ontleend is aan het Franse 'marginal' dat stond voor het 'in de marge geplaatst worden' wat weer afgeleid is van het Latijnse 'margō' wat 'rand' betekent (Philippa et al., 2003). Binnen de economie kent het begrip ook een andere connotatie, als het 'verschil tussen de in- en verkoopprijs' (e.g. een winstmarge of de financiële marge, i.e. de ruimte om te investeren) en in de wiskunde wordt het gebruikt om de foutmarge ('margin of error') aan te geven. Kortom, het is een diffuus begrip en is zowel positief als negatief geladen. Mogelijk wordt de term daarom ook wijdverbreid gebruikt binnen diverse wetenschappelijke disciplines. Dit noopt tot een verdere exploratie naar het begrip en de diversiteit aan toepassingen.

Het begrip marginaliteit wordt vooral gekenmerkt door een zekere afstand tot een centrum. Binnen de sociologie is veel geschreven over de 'afwijking' of de 'deviatie' van de norm als sociaal proces, zoals in het werk van sociologen als Durkheim, Simmel, Merton, Elias en Becker.⁹⁸ Zij gebruiken daarin noties als de 'buitenstaander', 'vreemdeling', en de 'verschoppeling' en plaatsen de marginale situatie in een breder kader zoals in de studie van anomie, wat een zekere normloosheid inhoudt. Binnen deze analyses ligt de nadruk veelal op de uitsluiting van mensen dan wel op het innerlijke conflict in de psyche van individuen en groepen. De afwijking werkt namelijk ook productief in het construeren van identiteiten, zoals bij het labelen van 'het zelf' en 'de ander' zoals in het werk van Mead en ook Goffman (en meer recent ook

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld sociologische studies als 'Insiders and outsiders' (Merton, 1972), 'Gevestigden en buitenstaanders' (Elias, 1965), 'Outsiders' (Becker, 1963), 'Suicide' (Durkheim, 1897) of 'The Stranger' (Simmel, 1908).

sociologen als Bauman en Jenkins).⁹⁹ Daarnaast heeft het labelen van afwijkend gedrag tevens een sociale functie. Zo zou het de solidariteit van groepen bevorderen volgens Durkheim (2014).¹⁰⁰ De studie naar de sociale effecten van het labelen van 'de ander' heeft ook navolging gekregen in andere wetenschappelijke velden, zoals de notie van stigma binnen de (sociale-)psychologie.

Uiteraard kent ook de filosofie een rijke traditie als het gaat om het denken en construeren van het zelf en de ander. Het onderscheiden van iets of iemand als 'anders' is een krachtig politiek proces van sociale sluiting, of zoals Mountz (2009) stelt: "Als een werkwoord, betekent het 'anderen' om te onderscheiden, labelen, categoriseren, benamen, identificeren, plaatsen en uitsluiten van hetgeen dat niet past binnen een maatschappelijke norm. (...) Het 'anderen' is een proces dat de ander *maakt*" (2009, p. 328).¹⁰¹ Het opleggen van een zeker anders-zijn vervreemd het gelabelde object van het centrum en plaatst het in de marges van het maatschappelijk leven. Vandaar dat de sociaal-geograaf Sibley (1995) stelt: "Een studie van uitsluiting, heeft noodzakelijkerwijs oog voor insluiting, zowel voor het 'normale' als het 'deviante', voor 'hetzelfde' als de 'ander'" (1995, p. xv). Dit is in lijn met Gans (1972) die stelt dat het straffen van de armen de legitimiteit van dominante normen bevestigt: "De armen kunnen geïdentificeerd en gestraft worden als zogenaamde of echte devianten om daarmee de legitimiteit van dominante normen hoog te houden. (...) De normen zelf worden het beste gelegitimeerd door de ontdekking van overtredingen." (1972, p. 280).

4.2.2 Het maken van onderscheid

Het stellen van de norm en de afwijking(en) daarop is een kwestie van het ordenen van de sociale werkelijkheid. Het opdelen in categorieën, het opwerpen van grenzen en het maken van (hiërarchisch) onderscheid is een essentieel onderdeel van het menselijk samenleven.¹⁰² Het bestempelen van iets of iemand als een afwijking – of als deviant – is een sociaal en relationeel proces. Hetzelfde geldt voor het onderscheid tussen gezond (normaal) en ziekte (abnormaal).¹⁰³ Van den Brink (2004) stelt op basis van het werk van de filosoof Canguilhem dat de pathologische conceptie van een norm

⁹⁹ Zie bijvoorbeeld sociologische studies als 'Mind, Self, and Society' (Mead, 1934), 'Stigma' (Goffman, 1961), 'Strangers' (Bauman, 1988) en 'Social Identity' (Jenkins, 1988).

¹⁰⁰ Deze groepssolidariteit geldt zowel voor de groepen die zich richten tot 'de anderen', maar ook voor 'de anderen' onderling.

¹⁰¹ Aanhalingstekens in het citaat zelf toegevoegd. De auteur gebruikt de term 'othering' wat hier vertaald is als 'anderen'. Verder stelt de Mountz (2009) dat in dit maken van de 'ander' - waarin bijvoorbeeld mensen of groepen als deviant of non-conformatief worden gelabelled - een constante herhaling plaatsvindt van het uitlichten van karakteristieken die op de een of andere manier worden afgezet tegen de heersende normen.

¹⁰² Binnen de sociologie zijn dan ook verschillende subdisciplines die zich concentreren op groepsvorming en de grenzen die daarin gemaakt worden, bijvoorbeeld binnen de 'sociologie van deviantie' die zich focust op processen van sociale disorganisatie. Ook de antropologie heeft aandacht voor deze groepsvorming en grenzenbepalingen (zie bijvoorbeeld Barth, 2007).

¹⁰³ Zie ook Best (2006) over een beschrijving van 'sociale pathologie' als discipline.

een “biologisch idee par excellence” is. Hij stelt: “...de afwezigheid van normen de afwezigheid van voorkeuren betekent en dat dit weer neerkomt op afwezigheid van leven als zodanig” (2004, p. 11).¹⁰⁴ Ook Cullen & Pretes (2000) stellen: “Marginaliteit is een permanent kenmerk van onze wereld, hetgeen betekent dat het centrale probleem van marginaliteit in zichzelf onoplosbaar is” (2000, p. 224). Hoe een norm en de afwijking daarvan worden vastgesteld en hoe hiernaar wordt gehandeld, varieert uiteraard per context. Tevens is het onderscheid tussen de marge en het centrum niet wezenlijk maar gradueel: ze zijn gradaties van hetzelfde interne milieu.

De praktijk van het begrenzen produceert marges en daarmee bijvoorbeeld ook specifieke ruimtes en mensen (Lancione, 2016, p. 1). Daarmee is per definitie sprake van een normatief en politiek proces, aangezien het stellen van grenzen niet gereduceerd kan worden tot een puur feitelijk niveau. Voortdurend spelen elementen van perceptie, interpretatie en appreciatie mee. De vraag is dus: wie is in staat welke grenzen te bepalen in welke context? En op basis waarvan worden deze bepaald? Wie of wat heeft de machtspositie en vaardigheden om dominante regels en normen te bepalen?¹⁰⁵ De sociaal-geconstrueerde posities tussen centrum en marge veronderstellen machts- en afhankelijkheidsrelaties en bestaan bij de gratie van een zekere hegemonie, i.e. dominante orde. In transitietaal kan dit als volgt worden geformuleerd: hebben regimes bijvoorbeeld de macht om iets als een niche te definiëren en het daarmee als afwijkend te ordenen en te isoleren van bepaalde hulpbronnen? Zijn regimes in staat om bepaalde ideeën en praktijken te ‘anderen’ of te stigmatiseren om daarmee hun dominante positie te herbevestigen? Brekhus (1998) doet een pleidooi voor een ‘sociologie van het ongemarkeerde’ waarin hij het zelfversterkende effect van iets of iemand als deviant markeren bekritiseert. Hij gebruikt het concept van ‘sociale markering’ om te verwijzen naar “de manieren waarop sociale actoren actief een zijde van een contrast waarnemen, terwijl ze de andere zijde negeren als zijnde epistemologisch onproblematisch” (1998, p. 35). Het gemarkeerde is namelijk altijd meer nauw gespecificeerd en gedefinieerd dan het ongemarkeerde. Het zorgt volgens Brekhus voor een blinde vlek voor het centrum wat leidt tot een epistemologische asymmetrie en een onnodige uitvergroting alsmede een zelfversterkende marginalisering van hetgeen dat wordt bestempeld als deviant (hij noemt het ‘epistemologische getto’s’).¹⁰⁶

Het centrum en de marge zijn daarmee relatieve en/of relationele noties.¹⁰⁷ Tevens is het mogelijk om te spreken in termen van een meervoud aan marges of centra, i.e. in

¹⁰⁴ Nogmaals Van den Brink (2004): “Een en ander leidt tot de conclusie dat de epistemologische status van het begrip ‘norm’ dubbelzinnig is. Termen als ‘norm’ en ‘normaal’ hebben zowel een descriptieve als een prescriptieve betekenis. Zij verwijzen niet alleen naar datgene wat meestal gebeurt maar ook naar datgene wat de voorkeur heeft” (Van den Brink 2004, p. 12).

¹⁰⁵ Of zoals de socioloog Howard Becker (1963) stelt: “Verschillen in het vermogen om regels op te stellen en toe te passen op andere mensen zijn in essentie machtsverschillen” (1963, p. 17).

¹⁰⁶ Een manier volgens Brekhus om binnen studies van deviantie aan deze epistemologische asymmetrie te ontkomen is om geen categorie-specifieke conclusies te trekken over een afwijkend fenomeen, maar om generieke observaties van sociale processen te maken (1998, p. 48).

¹⁰⁷ Ferguson et al. (1990) stellen: “Definities van ‘het andere’ zijn altijd relatief, nooit absoluut” en “de marge en het centrum kunnen alleen hun betekenis ontlenen bij de gratie van elkaar. Geen van beiden

termen van polycentrisch of bimodaal¹⁰⁸ (hier kom ik in paragraaf 4.4.3 op terug). Verder is het van belang om de analyse van centra en marges, de historische en contextuele dimensies in ogenschouw te nemen (zie hoofdstuk 2). Op deze manier kan geanalyseerd worden hoe discursieve en institutionele afhankelijkheden historisch zijn gegroeid. Overigens geldt ook dat wat dominant of afwijkend is, kan verschillen per context.

4.2.3 Een denken vanuit de marge(s)

Vanwege de uitsluitende connotatie wordt marginaliteit doorgaans geproblematiseerd, maar binnen de wetenschap wordt ook een transformatief potentieel toegekend aan het begrip. Neem bijvoorbeeld het enigszins romantische beeld van de non-conformistische vrijbuiters, kosmopoliet of nomade. Voor Simmel (2008) was de 'vreemdeling' een potentiële 'flaneur', iemand die de vrijheid heeft om te komen en gaan zo hij of zij wil. De afwijking vormt daarmee een mogelijke bron voor vrijheid en transformatie. Binnen de wetenschapsfilosofie wordt de anomalie – oftewel de afwijking van het gangbare – gezien als het abnormale dat niet met bestaande wetenschappelijke paradigma's verklaard kan worden (Kuhn, 1962). Om tot radicaal nieuwe of alternatieve inzichten te komen, moet de anomalie centraal staan. Of in de woorden van de filosoof en socioloog Adorno: "Er zijn nog altijd afwijkingen van het vaste, onveranderlijke patroon. In die afwijkingen is de hoop geconcentreerd" (1962, p. 68).¹⁰⁹ De socioloog Bourdieu (2000) spreekt op zijn beurt van een 'marge van vrijheid' ('margin of freedom') voor politieke actie, gericht op "het heropenen van ruimtes van mogelijkheden". De symbolische strijd van het verleggen van grenzen binnen sociale ordes vormt volgens Bourdieu de basis voor een collectief agentschap om machtsrelaties te transformeren en om alternatieve toekomst te verbeelden (2000, p. 236).¹¹⁰

Binnen de filosofie zijn in dit kader Derrida en Foucault in het oog springende Franse denkers. Vooral Derrida (1982) zet de marge centraal in zijn werk over de structurerende werking van taal. Zijn filosofie 'deconstrueert' de tekst, i.e. het denken en spreken, waarbij het doel is om de illusie van coherentie en gefixeerde ideeën te ontmaskeren. Met zijn theorie van deconstructie tracht hij binaire opposities te 'onderbreken', aangezien dit soort opposities altijd een bepaalde positie privilegeert boven een ander. Daarbij wordt het afwijkende altijd ondergeschikt bevonden aan hetgeen als normaal of puur wordt gezien, met een verwaarlozing van de marges als

kan alleen bestaan". Dit proefschrift gaat niet alleen over de marges zelf, maar over processen van marginalisering, marginalisering als verzetmiddel en het verzet tegen marginalisering. Het behandelt het proces waardoor marges en centra worden gecreëerd, gedefinieerd en versterkt.

¹⁰⁸ Een normaalverdeling heet bijvoorbeeld bimodaal als er twee modi zijn, d.w.z. twee verschillende pieken. Dit 'modaliteitsprobleem' is niet beperkt tot twee maxima, er kunnen ook kansverdelingen voorkomen met drie of meer maxima.

¹⁰⁹ Citaat overgenomen uit Laeyendecker (2013).

¹¹⁰ Ook de eerder aangehaalde Crenshaw (1992) stelt: "Wanneer we de parameters van het centrum verruimen en de marges omarmen, dan ontstaan politieke mogelijkheden" (1992, p. 1475).

gevolg. Een gelegitimeerde positie heeft daarmee meer macht tot betekenisgeving. Een taak van het deconstructivisme is om dit soort hiërarchie omver te werpen en de conflictueuze en ondergeschikte structuur van oppositie te belichten (Derrida, 1981). Derrida ziet een potentieel in het 'decentreren' van ons intellectuele universum waarbij het denken in verschil ('differantie') en het eindeloos bevragen en analyseren van spanningen, contradicties en heterogeniteit binnen structuren een vereiste is (Derrida & Caputo, 1997). Op deze manier kunnen de bestaande structuren van dominantie zich niet of moeilijker herstellen en reproduceren. Dit strookt met de filosofie van bijvoorbeeld Deleuze & Guattari (1988) waarbij de afwezigheid van een centrale hiërarchie alsmede het denken in verschil een prominente plek inneemt.¹¹¹

Ook Foucault (1975) heeft uitvoerig stilgestaan bij het proces van normalisatie. In zijn genologie van het gevangeniswezen stelt hij dat het dominante discours verschoof van de misdaad (en het publiek belang) naar het afwijken van de norm, naar het adresseren van een zekere normloosheid. Dit werd langzamerhand de nieuwe maatstaf in het bestraffen. De sociale vijand werd getransformeerd in een deviant, die een meervoudig gevaar met zich meebracht (van wanorde, onreinheid, criminaliteit en waanzin). Het straffen werd op deze manier gelinkt aan het abnormale (1975, pp. 299-300). De delinquent is – net als bijvoorbeeld 'de vluchteling' of 'de migrant' – een institutioneel product (zie Foucault, 1975, p. 301). De mechanismen van normalisatie hebben geleid tot een proliferatie van nieuwe disciplines waardoor de rechtsprekers van de normaliteit overal aanwezig zijn, van bijvoorbeeld de onderwijzer tot aan de welzijnswerker toe. Hierdoor zou een panoptisch regime gecreëerd zijn waarin mensen zichzelf gevangenhouden in een dominante orde. Om daaruit te breken moeten we volgens Foucault de liminale zones van ons denken aftasten. Dit zou leiden tot alternatieve kennis (een zogenaamde *épipistèmè*), zoals ook centraal staat in zijn notie van heterotopie, oftewel ruimtes van het anders-zijn (Foucault, 1997).¹¹² Zijn filosofie – alsmede die van Derrida – geeft te kennen dat processen van normalisatie gepaard gaan met de uitoefening van macht vanuit de hegemonie van centrale posities. Het bevragen van discursieve en institutionele machtsrelaties binnen de onderzochte casuïstiek is daarmee een van de doelstellingen van dit proefschrift.

¹¹¹ Het denken in termen van verschil kan gestimuleerd worden door de ontwikkeling van een eigen taal, of zoals zij stellen door gebruik te maken van het 'polylinguïstische' van de eigen taal. Het doel van zo'n taal van 'deterritorialisatie' is om meerdere centra (i.e. 'assemblages') te creëren waarmee voorkomen kan worden dat het discours waartegen geageerd wordt, wordt gereproduceerd (Deleuze & Guattari, 1986). Aanvullend stellen Ferguson et al. (1990) over het creëren van een eigen taal: "Tegenwoordig betekent het ontdekken van een eigen taal een eindeloze series van interpretaties te erkennen en tegelijkertijd zich te verzetten tegen een dissolutie in de dominante cultuur" (1990, p. 13).

¹¹² Foucault gebruikt heterotopie als alternatief voor 'utopie'. In plaats van een onmogelijk toekomstbeeld, is de heterotopie een fysieke gebeurtenis of ruimte waar een alternatieve ordening geldt ten opzichte van daarbuiten.

4.3 Marginaliteit als theoretisch en empirisch concept

De dialectiek tussen de marge(s) en het centrum roept in brede zin al nuttige vragen op, maar in hoeverre is het concept van marginaliteit ook bruikbaar voor het analyseren en verklaren van transitiedynamiek in termen van socio-economische ongelijkheid, armoede en sociale sluiting? Om deze vraag te beantwoorden is het ten eerste van belang om de toepassingen van het concept binnen de wetenschap inzichtelijk te maken.

4.3.1 Toepassingen van het concept

Zoals eerder aangegeven wordt het concept van marginaliteit binnen de wetenschap wijdverbreid gebruikt. Binnen de sociale wetenschappen wordt marginaliteit vooral toegepast als geografisch of cultureel concept. Zo wordt vanuit de sociale geografie gesproken in termen van 'ruimtelijke marginaliteit' (bijvoorbeeld een gebied met weinig grondstoffen of toerisme) terwijl binnen de sociologie – en in het bijzonder in migratiestudies – wordt gesproken over 'culturele marginaliteit'. Een van de eerste werken over marginaliteit binnen de sociale wetenschappen stamt uit 1928 en is een essay van Robert Ezra Park waarin hij spreekt over de 'culturele hybride', een persoon die vanwege zijn of haar migratieverleden gevangen is tussen twee (of meer) culturen.¹¹³ Deze personen zouden het risico lopen het "conflict van de verdeelde zelf" te ervaren (Park, 1928, p. 356). Stonequist (1937) bouwde hierop voort en verbreedde dit idee naar meerdere overgangssituaties, zoals veranderingen in termen van migratie, gemengde huwelijken, kolonisering, sociaal-economische klasse, etc. Een persoon bevindt zich in een marginale positie door de twee culturen waartussen hij of zij zich bevindt, of zoals Stonequist het stelt: "Op de marge van beide, maar een lid van geen enkele" (Stonequist, 1937, p. 3).¹¹⁴ Binnen de sociale geografie is inmiddels een rijke traditie ontstaan rondom marginaliteit waarin vooral de nadruk wordt gelegd op het begrip van de onderliggende oorzaken van de uitsluiting en de ruimtelijke segregatie van mensen. Hierin speelt de notie van macht ook een centrale rol.¹¹⁵ Ook in andere sociale wetenschappen zoals binnen de antropologie, migratiestudies,

¹¹³ Jenkins (2005) toont aan dat de traditie van het marginaliteitsconcept echter veel ouder is en teruggaat tot enerzijds eeuwenoude ideeën over groepsvorming. Anderzijds is het onderdeel van het wetenschappelijke tijdsgewricht waarin Park leefde waarbinnen meerdere vergelijkbare ideeën ontstonden binnen de psychologie, sociologie en andere disciplines, zoals de notie van een 'dubbel bewustzijn' ('double consciousness') en de 'sluier' ('veil') van DuBois uit 1903 als het gaat over de conflictueuze identiteit van zwarte mensen (Du Bois, 2008).

¹¹⁴ Dennis (2005) heeft het echter over 'duale marginaliteit' om de paradox te benadrukken dat de of het gemarginaliseerde zowel 'buiten' de 'sociale sfeer' bestaat als dat het zowel de 'buitenstaander' als 'binnenstaander' is. Er is volgens hem niet een groep of fenomeen die buiten de 'sociale sfeer' bestaat dan wel die kan ontsnappen (2005, p. 3). Volgens Kruithof (1991) is deze 'ambigüiteit' nu juist de aantrekkingskracht van marginale verschijnselen voor sociologen: "...door een karakteristieke dubbelzinnigheid die als tegenstrijdigheid (binnen en ook buiten, behoren en ook niet behoren) het sociaal georganiseerde leven verheft tot een onoplosbare werkelijkheid en die door zijn onoplosbaarheid, de oorzaak is van boeiende sociale mogelijkheden" (1991, pp. 8-9).

¹¹⁵ Zoals in het werk van Doreen Massey (2013).

genderstudies, economie, etc. wordt gebruikt gemaakt van het concept marginaliteit.¹¹⁶ Overeenkomsten in de brede toepassing van het concept zijn dat marginaliteit een socio-economische, sociaal-culturele, ruimtelijke en systemische dimensie heeft.

Cullen & Pretes (2000) onderscheiden in de literatuur twee brede interpretaties van het concept: ten eerste beschrijven ze een meer traditioneel begrip van marginaliteit vanuit een economische insteek. Een regio wordt vanuit die insteek als marginaal beschouwd wanneer het veelal een geografische afstand heeft tot de formele markt, het afhankelijk is van primaire hulpbronnen, het een kleine en schaarse populatie heeft en het niet politiek of economisch autonoom is. Wetenschappers die zich richten op dit soort marginale regio's zien vooral geografische en economische determinanten als oorzaak voor marginalisering. Zij hanteren veelal het centrum-periferie model om dit soort regio's te analyseren waarin het centrum (of de kern) de non-marginale regio is die omringd wordt door de periferieën. Binnen dit perspectief wordt tevens een link gelegd met het economisch systeem en de gevolgen van het kapitalistische vrije marktdenken en neoliberalisme dat volgens de auteurs extreme ongelijkheid en uitsluiting in de hand werkt. Zo stellen geografen als Mehretu et al. (2000) dat 'probleemregio's' veelal het resultaat zijn van antagonistische kern-periferie ontwikkelingen waarin de groei van de kernen afhankelijk is geweest van het profiteren van rurale periferieën die gekenmerkt worden door geringe politieke massa en/of barre leefomstandigheden (2000, p. 89).

Een tweede begrip van marginaliteit dat wetenschappers hanteren is volgens Cullen & Pretes (2000) een sociaal geconstrueerde. Vanuit dit perspectief bezien is macht de centrale determinant van marginaliteit waarin de machtsrelatie tussen een groep die zichzelf als centrum positioneert en vervolgens alle minderheden als anders of marginaal bestempeld. De auteurs geven als voorbeeld de socioloog en filosoof Lefebvre (1991) die aangeeft hoe classificaties van marginaliteit veelal in dienst staan van een bepaalde sociale klasse. De idee van sociale marginaliteit, waarin marginalisering plaatsvindt op basis van karakteristieken zoals gender, etniciteit, religie, seksualiteit, beroep of taal, leiden veelal tot een ruimtelijke marginalisering van groepen in enclaves of getto's of tot de exclusie van marginale groepen van geprivilegieerde sociale ruimtes, zo stelt Lefebvre. Het gros van de aangehaalde auteurs in dit proefschrift zijn te scharen onder deze sociaal-geconstrueerde benadering van marginaliteit.

¹¹⁶ Hierin worden verschillende typen marginaliteit onderscheiden, zoals: epistemische, geografische en culturele marginaliteit (Bradatan & Craiutu, 2012); economische, sociale en wettelijke marginaliteit (Cullen & Pretes 2000); culturele, psychologische en sociale marginaliteit (Wright & Wright, 1972); substantiële en functionele marginaliteit (Kruithof, 1991); maatschappelijke en ruimtelijke marginaliteit (Gurung & Kollmair, 2005); sociaal, ruimtelijk en symbolisch (Wacquant, 1996); contingente en systemische marginaliteit alsmede collateraal en hefboom ('leverage') marginaliteit (Mehretu et al., 2000); marginaliteit als een conflict-, organisatorisch, adaptief, hiërarchisch en deculturaliseringsmodel (Del Pilar & Udasco, 2004); en culturele marginaliteit, sociale rol marginaliteit en structurele marginaliteit (Billson, 2005).

Ook in de biologie wordt het concept toegepast: bijvoorbeeld als een fenomeen dat zichtbaar is rondom bio-fysische grenzen. Marginaliteit wordt gezien als de staat van organismen die zich buiten optimale homeostatische scala's bevinden (Callo-Concha et al., 2014). Het betreft hier bijvoorbeeld een bio-fysische staat zoals ouderdom of handicaps, maar een natuurlijke staat zoals slechte landbouwgrond, overstromingen of aardbevingen. Verder stellen Callo-Concha et al. (2014) dat marginaliteit eerder de norm is binnen ecologische systemen in plaats van een uitzondering. Ze onderschrijven dat veel complexe verschijnselen zowel simultaan als onafscheidelijk worden gevormd door sociale en ecologische systemen waardoor een integrale systeembenadering noodzakelijk is (Braun & Gatzweiler, 2014, p. 6). Voor de doeleinden van dit proefschrift wordt echter voornamelijk geput uit inzichten vanuit de sociale wetenschappen zoals sociologie en sociale geografie.

4.3.2 Bruikbaarheid van het marginaliteitsconcept

Deze diversiteit in definities en toepassing is zowel een sterkte als een zwakte van het concept. Door de brede toepassing is het niet vreemd dat binnen de wetenschappelijke literatuur weinig consensus bestaat over de betekenis van het concept. Overigens is een gangbare kritiek op het concept dat het vaak niet gedefinieerd of geconceptualiseerd wordt, wat de eenduidigheid niet ten goede komt. Critici als Del Pilar & Udasco (2004) stellen dat met deze vaagheid een algehele theorie van marginaliteit in het geding komt. Zelfs in 1966 stelde Dickie-Clark al dat een theorie van marginaliteit verre van exact was en het ontbrak aan empirische onderbouwing (1966, p. 7). Meerdere auteurs hebben recent dezelfde claim gemaakt. Dat marginaliteit als theorie tekortschiet betekent echter niet dat het daardoor onbruikbaar wordt als wetenschappelijk concept.

De diversiteit in het gebruik is juist een sterke eigenschap van het concept. Het is een 'bridging concept' tussen diverse wetenschappelijke disciplines met elk hun eigen epistemologische, ontologische en methodologische uitgangspunten. Marginaliteit speelt een brugfunctie tussen die disciplines. Ook Gatzweiler en Baumüller (2014) stellen dat "ondanks de kritieken in de sociale wetenschappen, de persistentie van marginaliteit als concept een indicatie is van de vraag naar het verbinden van overeenkomstige observaties die verschillende epistemische culturen overbruggen" (2014, p. 28). Ze stellen daarom dat marginaliteit als een 'conceptueel raamwerk' kan gelden dat verschillende theorieën rondom armoede en uitsluiting kan testen.¹¹⁷ Dit is in lijn met García & Lauro (2016) die marginaliteit zien als een 'complex en dynamisch analyseraamwerk'. Bradatan & Craiutu (2012) noemen marginaliteit een epistemische categorie. Overigens heeft marginaliteit wel degelijk een gedeelde conceptualisatie, te weten een positie of situatie waardoor personen of plekken uitgesloten worden van machts- en hulpbronnen. En het uitgesloten worden betekent een zekere afstand tot

¹¹⁷ De waarde van een conceptueel raamwerk volgens Gatzweiler & Baumüller (2014) is dat een raamwerk niet per se uitlegt of verklaart, maar dat het de diagnostische verkenning organiseert.

een centrum (of kwetsbaarheid t.o.v. een centrum), dan wel een zeker conflict met een centrum.¹¹⁸ In de sociale wetenschap fungeert het centrum als norm, wat een machtsrelatie impliceert aangezien het centrum de marge kan domineren. Vanuit het centrum kan ten slotte bepaald worden wat ongewenst, achtergesteld, kwetsbaar, etc. is (zie ook later dit hoofdstuk). Wellicht is een 'theorie van marginaliteit' onhaalbaar, maar als conceptuele lens geeft de notie van marginaliteit in relatie tot een centrum een adequaat analysekader waarmee processen van in- en uitsluiting en bijbehorende afhankelijkheidsrelaties onderzocht en beschreven kunnen worden.¹¹⁹

4.4 Een conceptualisatie van marginaliteit

Om tot een analysekader te komen is een verdere conceptualisatie van marginaliteit noodzakelijk. Op basis van de literatuur zijn een vijftal cruciale karakteristieken te onderscheiden van het concept marginaliteit, te weten: 1) het heeft een multidimensionaal karakter; 2) het behandelt interdependenties en machtsrelaties; 3) het is differentieel en gaat uit van verschil; 4) het heeft ook constructieve facetten; en 5) het vraagt om een ethische reflectie van degene die het bestudeert.

4.4.1 Multidimensionaal: de noodzaak van een integrale zienswijze

Sinds het werk van socioloog Robert Park (1928) is de eendimensionale conceptualisatie van marginaliteit een bron van kritiek geweest (Del Pilar & Udasco 2004). Zo stelt Jahanbegloo et al. (2012) dat het concept "faalt om begrip te hebben voor de interculturele en de grensoverschrijdende essentie van de marginale ervaring" (2012, p. 372). In 1937 stelde Stonequist (1937) daarom al voor om de focus te verschuiven van de 'marginale mens' naar de 'marginale situatie' aangezien deze verschuiving een bredere toepassing van het concept toelaat.¹²⁰ Voortbouwend op Stonequist stelt Dickie-Clark (1966) dat marginale situaties gedefinieerd kunnen worden als die situaties waarin een inconsistentie bestaat binnen een (onderdeel van een) hiërarchisch spectrum (1966, p. 367). Dit betekent dat marges een fysieke plek of ruimte kunnen zijn, maar ook een symbolische of sociaal-culturele positie binnen

¹¹⁸ Die afstand tussen centrum en marge wordt door Shils (1975) in zijn studie 'centrum en periferie' in tweeledige zin geconceptualiseerd: in termen van stratificatie (e.g. verschillen in rijkdom en macht) en ten tweede in termen van het centrum dat culturele standaarden bepaalt waaraan individuen en groepen op afstand zich aan proberen te conformeren (Dunne, 2005).

¹¹⁹ Zo heeft Vigil (2002) binnen de criminologie gewerkt aan een 'multiple marginality framework' waarmee hij bendelidmaatschap onder jongeren probeerde te verklaren door macro-historische en macro-structurele factoren (specifiek ras en etniciteit) te includeren in zijn notie van marginaliteit naast persoonlijke en familiäre eigenschappen. Freng & Esbensen (2007) stellen dat dit een adequaat raamwerk vormt om hedendaags bendelidmaatschap te verklaren in de Verenigde Staten.

¹²⁰ Volgens Stonequist stelt een verschuiving naar de marginale situatie ons in staat om a) niet alleen te spreken over biologische of psychologische condities, b) een raamwerk van diverse classificaties en ranglijsten te hanteren en c) een meer adequate beschrijving te geven van de effecten en condities van deze situatie.

een bepaald (hiërarchisch) spectrum kunnen zijn. Binnen het spreken in termen van situaties hoeft dus niet één specifiek hiërarchisch spectrum dominant te zijn. Het hoeft dus niet over een intercultureel conflict te gaan, het kan ook – en tegelijkertijd – over bijvoorbeeld een sociaal-economisch spectrum gaan.¹²¹ De geografen Mehretu et al. (2000) stellen dan ook: “Marginaliteit is een complexe conditie van benadeling die mensen en gemeenschappen kunnen ervaren vanwege kwetsbaarheden die opgetreden zijn door ongelijke en onbillijke leefomstandigheden, etnische, culturele, sociale, politieke en economische factoren” (2000, p. 90).

Deze complexiteit zien we ook terug in de lastig te distilleren causale oorzaken van uitsluiting zoals eerder in dit hoofdstuk benadrukt: sociaal-culturele marginaliteit kan leiden tot ruimtelijke marginaliteit (en vice versa) die weer symbolische marginaliteit ten gevolg heeft. De socioloog Wacquant (1996, 2008) benadrukt bijvoorbeeld de meervoudige marginalisering, die hij ‘geavanceerde marginaliteit’ noemt. Volgens hem vindt marginalisering in steden niet alleen in sociaaleconomische zin plaats (bijvoorbeeld door flexibilisering van arbeid), maar ook in ruimtelijke zin (bijvoorbeeld in getto’s, ‘banlieus’ of ‘achterstandswijken’) en in symbolische zin (bijvoorbeeld door territoriale stigmatisering). Een mix van precarisering en repressie leidt volgens hem tot een gesegregeerde onderklasse.¹²² Dit maakt dat segregatie niet alleen een kwestie is van bijvoorbeeld afgelegen gebieden, maar dat het ook kan worden gevoed door een dominant discours en institutionele structuren die uitsluiting in de hand werken. Marginalisering is in die zin – naast meervoudig – ook systemisch en het is vooral de eerdergenoemde sociaal-constructieve stroming in de literatuur die processen van systemische marginalisering beschrijven. Deze notie komt overeen met wat Powell (2013) structurele marginaliteit noemt waarin de focus verschuift van mensen en individuen naar een focus op structuren en instituties (2013, p. 4).¹²³ Gatzweiler et al. (2011) definiëren marginaliteit als volgt: “Een onvrijwillige positie en conditie van een individu of groep nabij de marges van sociale, politieke, economische, ecologische en biofysische systemen, die hen de toegang verhinderen tot hulpmiddelen, vermogen, diensten, waardoor hun keuzevrijheid wordt ingeperkt, de ontwikkeling van capaciteiten wordt belemmerd en dit uiteindelijk extreme armoede veroorzaakt” (2011, p. 3). In hun conceptualisatie koppelen ze de geïsoleerde – en tevens gefixeerde – positie direct aan armoede als gevolg van een meervoudige en systemische uitsluiting.

Binnen de literatuur heerst echter veel kritiek op de dominante nadruk op inkomen en een socio-economische positie als probleem- en oplossingskader voor armoede.

¹²¹ Ook in 1949 stelde Hughes al dat marginaliteit niet alleen over een cultuurconflict gaat, maar ook over status, klassemobiliteit en emancipatie. Volgens hem lag in de VS een te grote nadruk op cultuur, ras en religie en werd onvoldoende naar klasse en status gekeken. Hij opperde een ‘status protest’ waarin het agentschap van mensen als collectieven is ingebed binnen een ‘status systeem’ (Hughes, 1949).

¹²² Ook wel ‘precariaat’ genoemd door Wacquant, waarin vooral de nadruk ligt op werkende armen door een kapitalistische flexibilisering en de opmars van het neoliberale marktdenken. Zie voor vergelijkbare analyses bijvoorbeeld Massey & Denton (1993).

¹²³ Zie voor de notie van ‘structurele marginaliteit’ ook Billson (2005).

Oplossingen voor marginale posities worden – ook in het maatschappelijk debat – vooral gezocht in macro-economische analyses en de herverdeling van kapitaal. Zo iets als een basisinkomen zou een ‘revolutie in publiek beleid’ zijn (Wacquant, 1996). Caldeira (2009) stelt echter dat dit type oplossingen passen binnen een ouderwets socialistisch discours omtrent arbeid en welvaart. Volgens de auteur leidt een eenzijdige analyse zoals die van Wacquant tot een miskennis van de complexiteit in dit soort stedelijke gebieden. Stedelijke periferieën zijn namelijk heterogeen en arbeid is daarbinnen niet meer de centrale modus van binding en collectieve actie, dan wel de stuwende kracht van vooruitgang (zoals dat begin en medio 20^e eeuw was). In plaats van arbeid zou deze collectieve actie meer gesitueerd zijn rondom thema’s als identiteit, mensenrechten en democratie. Nieuwe inzichten omtrent demarginalisering zouden meer moeten gaan over een heruitvinding van collectieve actie in plaats van een focus op een passieve notie van marginaliteit als slachtofferschap. Von Braun & Gatzweiler (2014) stellen dan ook dat het adresseren van extreme armoede alleen effectief is, als ook structurele factoren zoals discriminatie, deprivatie van rechten, toegang tot diensten, bestuurlijke tekortkomingen, corruptie en globale ecologische uitdagingen simultaan worden geadresseerd (2014, p. 2).

Volgens Von Braun & Gatzweiler (2014) moet een aanpak gericht zijn op het verhogen van de veerkracht en adaptiviteit van systemen waarin simultaan aandacht is voor diverse noden zoals voedsel, inkomen en ecosysteemdiensten (2014, p. 18). Ook Mehretu et al. (2000) stellen: “Beleid dat ontworpen is om contingente marginaliteit te compenseren mogelijk inherent ontoereikend is in de omgang met plekken die te kampen hebben met systemische marginaliteit” (2000, p. 98) en komen tot de conclusie dat een focus op de herverdeling van kapitaal (of andere marktcorrectie) simpelweg niet genoeg is om armoedeproblematiek aan te pakken wanneer hoofdoorzaken van ongelijkheid en uitsluiting niet worden geadresseerd. Economische theorie biedt vandaar slechts ten dele aanknopingspunten als verklaringkader. Kortom, een focus op processen van meervoudige in- en uitsluiting is cruciaal. Een eendimensionale focus zoals het gebruik van een enkele analytische categorie als klasse, gender, leeftijd, etc. is ontoereikend. Het bestuderen van marginale posities vraagt om een gedifferentieerde en interdisciplinaire analyse, oftewel om een integrale en systemische zienswijze (zie ook paragraaf 4.1.2).

4.4.2 Interdependentie: macht in actie

Een tweede onderscheidende karakteristiek van het concept marginaliteit is de asymmetrische verhouding tussen de marge en het centrum (of de norm) waardoor marginaliteit altijd een “continue relatie met macht” heeft (Tsing, 1993, p. 90). Vandaar dat Li (1999) stelt: “De constitutie van de marges en centra het beste begrepen kan worden als een hegemoniaal project, onderhevig aan polemiek en herformuleringen”

(1999, p. 2).¹²⁴ Het centrum is afhankelijk van het bestaan van de marges, het ontleent daar haar legitimiteit en bestaansrecht aan. Zo stellen Cullen en Pretes (2000) dat marginaliteit geen feit is maar een interpretatie (2000, p. 216). Oftewel zonder centrum, geen marge. Ze staan in een symbiotische relatie tot elkaar. Marges zijn onderdeel van een geheel, ze bestaan niet als separate of absolute entiteit of object van studie. Marginaliteit is daarmee een relationeel concept, het is een sociaal construct en geen natuurlijk verschijnsel (Blokland, 2012; García & Lauro, 2016; Shields, 1991).¹²⁵ Ook Kruithof (1991) conceptualiseert marginaliteit als een 'interactievorm' waarmee de notie van marginaliteit volgens hem verschuift van een 'verschijnsel aan de rand' tot een inherent 'bestanddeel van het systeem'.¹²⁶

Cullen en Pretes (2000) stellen dat marginaliteit een relatief concept is omdat het een zekere standaard of norm veronderstelt die "gedefinieerd en bewaakt wordt door elites, niet door iedereen" (2000, p. 221), met als resultaat de systemische uitsluiting van ongewenste verschijnselen. Ook Unger (2000) stelt dat in de sociologie een rijke literatuurtraditie bestaat die stigma en deviatie als sociale constructies begrijpt die de dominante sociale orde bevestigen. Hij stelt dat mensen met een lage status niet zelf de regels maken die hen definiëren en haalt Becker aan: "Sociale groepen creëren deviantie door regels op te stellen aangaande wiens overtreding aangewezen kan worden als deviant, om deze regels vervolgens toe te passen op bepaalde mensen en hen te labelen als buitenstaanders" (1963, p. 9).¹²⁷ Ook een geograaf als Sibley stelt dat een omvattende historie bestaat waarin minderheden als imperfecte mensen worden voorgesteld. Ze worden gezien als een gevaar voor de dominante maatschappelijke groep(en) en worden elders gesitueerd, veelal aan de periferie van een stad of regio (zoals een 'getto') of in een ingekapselde ruimte (zoals een 'tippelzone') (Sibley, 1995, p. 49). Of zoals Mehretu et al. (2000) op basis van diverse literatuur stellen: "Systemische marginaliteit is het resultaat van benadelingen die mensen en gemeenschappen ervaren in een sociaal geconstrueerde systemen van ongelijke relaties binnen een hegemoniale orde die een bepaalde set van individuen en gemeenschappen in staat stelt om buitensporige macht en controle over een

¹²⁴ Ook Park (1928) noemde de studie van marginaliteit ten eerste een studie van 'cultureel conflict' (en niet zozeer van identiteit of persoonlijkheid).

¹²⁵ Ook stadssocioloog Blokland (2012) stelt een relationele benadering van marginalisering voor. Zij bouwt voort op sociologen als Bourdieu, Emirbayer en Tilly waarin niet gefixeerde essenties van verschijnselen worden geanalyseerd, maar relaties. Want die relaties en hun interacties zijn nauw verweven met gedeelde begrippen en definities. Mensen baseren zich op voorbijge herinneringen en ervaringen en construeren daarmee samen hun en werkelijkheid. Stedelijke marginalisering produceert relaties (en vice versa) en deze productieprocessen zouden de focus van studie moeten zijn, aldus Blokland (2012, p. 503).

¹²⁶ Kruithof stelt: "Marginale verschijnselen zijn geen bijverschijnselen in het maatschappelijk georganiseerde leven ... maar zij maken daarvan integrerend deel uit" (1991, p. 24). Door marginaliteit als interactievorm – of sociale relatie – te bezien krijgt marginaliteit "geen betekenis als dusdanig, maar verkrijgt het betekenis in het systeem dat haar veroorzaakt door het establishment dat haar zo definieert" (1991, p. 23).

¹²⁷ Deviantie is volgens Becker (1963) dus geen kwalificering van de daad die een persoon verricht, maar eerder een consequentie van de toepassing van regels en sancties jegens een 'overtreder'. De deviant is degene op wie het label succesvol is toegepast. Deviant gedrag is dus gedrag dat mensen als deviant labelen.

andere set uit te oefenen, waarbij de laatstgenoemde een of meerdere kwetsbaarheidsteken vertoont zoals een bepaalde klasse, etniciteit, leeftijd, gender of andere vergelijkbare karakteristieken” (2000, pp. 91-92).

Deze zienswijze leidt tot een notie van ‘systemische marginaliteit’ wat omschreven kan worden als: “Een opzettelijke sociale constructie van de dominante klasse om specifieke gewenste uitkomsten van politieke controle, sociale uitsluiting en economische uitbuiting te realiseren” (Mehretu, 2000, pp. 91-92).¹²⁸ In deze systemische benadrukking van marginaliteit wordt veelal geput uit postkoloniale literatuur (zie Lancione, 2016). Zo plaatsen Garcia & Lauro (2016) marginaliteit in het kader van ondergeschiktheidsstudies (‘subalternity studies’).¹²⁹ In deze framing is het ‘elite centrum’ altijd verdacht. Het is een project van hegemonie die marges onderdrukt en hen probeert te integreren in de dominante orde. Marginalisering wordt geïnternaliseerd en actief uitgevoerd middels een doorvertaling van dominante assumpties in bijvoorbeeld het opstellen van beleid, het maken van beslissingen en het interpreteren van uitkomsten zodat de retoriek en betekenisgeving van het centrum worden herbevestigd (Li, 1999).¹³⁰ De marges kennen echter ook weer hun eigen elites, vandaar dat Kruithof (1991) het onderscheid maakt tussen ‘gedomineerde marginalen’ en ‘dominerende marginalen’ (1991, p. 22).¹³¹

Het demoniseren van ‘het vreemde’ is een universele praktijk, stellen Cullen & Pretes (2000). Elke vorm van productie brengt haar eigen centralisering voort aangezien het definiëren van iets als marginaal of afwijkend een machtspositie over datgene mogelijk maakt. Oftewel, een machtige positie ontleent voordeel aan het vermogen om ‘het andere’ te labelen. Deze afhankelijkheid is cruciaal om machtsrelaties in systemen te begrijpen en analyseren (zie Dennis, 2007). Vandaar dat ook wel wordt gesteld dat het concept van marginaliteit “ideologieën van macht uitdaagt” (Mazzotta, 2012) en “systemisch geweld blootlegt en overstijgt” (Jahanbegloo et al., 2012, p. 736). Het kan processen en oorzaken van uitsluiting, onrechtvaardigheid en ruimtelijke segregatie adresseren. Li (1999) noemt het centrum “regimes van waarheid en macht” die het anders-zijn produceren en normen stellen.

¹²⁸ Ook een socioloog als Wacquant (2009; 2010) beschrijft een vorm van systemische marginaliteit in Amerikaanse steden waar enerzijds de verzorgingsstaat (‘de linkerarm’) steeds verder afbrokkelt en de bijbehorende arrangementen verschuiven van ‘welfare’ naar ‘workfare’. En anderzijds het strafrechtelijke systeem (‘de rechterarm’) van de staat steeds verder de leefwereld van armen binnendringt door het criminaliseren en bestraffen van armoede (de ‘strafbare staat’). Stigmatisering is een van de belangrijke mechanismen in dit proces. Het paradoxale is volgens Wacquant dat het structurele symbolische geweld van publiek beleid de marginale positie en institutionele uitsluiting van armen versterkt en reproduceert.

¹²⁹ Zie voor een overzicht van ‘subaltern studies’ bijvoorbeeld Chatterjee (2012).

¹³⁰ Marginalisering kan ook een regeerinstrument zijn volgens Lorey (2016). Zij stelt in haar studie dat het voeden van onzekerheid “geen dreigend gevaar voor een centrum [is], maar een regeertechniek in een proces van normalisering” (2016, p. 83).

¹³¹ De notie van marginaliteit mag volgens hem niet alleen beperkt worden “tot een onderscheid in alleen maar soorten miserabelen, machtelozen en zwakken”. Ook de groepen die “de maatschappelijke structuur economisch, politiek en intellectueel overheersen” moeten in deze notie worden meegenomen (1991, p. 23).

4.4.3 Differentieel: voorbij de dichotomie tussen marge en centrum

Wanneer het concept marginaal gebruikt wordt, moet altijd ook de vraag gesteld worden: marginaal ten opzichte van wat? Ferguson et al. (1990) stellen dat deze vraag moeilijk te beantwoorden is: “De ruimte vanwaar macht wordt uitgeoefend is veelal een verborgen ruimte. Wanneer we het vast proberen te pinnen, lijkt het centrum altijd weer ergens anders” (1990, p. 9). Ze hebben het ook wel over een ‘fantom centrum’, een ‘alomtegenwoordig centrum’ of een ‘mythische norm’.¹³² De auteurs stellen dat de macht van een centrum (of dominante orde) afhankelijk is van een relatief onbetwiste autoriteit; haar autoriteit en legitimiteit is gebaseerd op afwezigheid.¹³³ Wanneer die autoriteit echter begint af te breken, dan verdwijnt ook het punt op basis waarvan iets als marginaal gedefinieerd kan worden. Vanwege het relationele karakter moet marginaliteit volgens Jahanbegloo et al. (2012) altijd geïnterpreteerd worden als: “Een open en fluïde concept dat verandert qua tijd en plaats” (2012, p. 735). Zowel de marges als het centrum zijn dus niet gefixeerd, ze vormen geen statische situaties of posities.¹³⁴

Tevens wordt de oppositie marge en centrum in de literatuur betwijfeld. Connor (1997) stelt dat de (post)moderne complexiteit van ruimtelijke relaties de coherentie van simpele binaire posities als binnen/buiten of centrum/marge verdacht maken (1997, p. 259).¹³⁵ Deze verdachtmaking komt voort uit de overtuiging dat zulke oppositionele modellen zijn afgeleid van koloniale gedachtenstructuren en deze ook reproduceren: “Door zichzelf als marginale of tot zwijgen gebracht mens te bestempelen, wordt de conditie van marginaliteit impliciet geaccepteerd en geïnternaliseerd” (Connor, 1997, pp. 264–265). Tevens onderdrukt een dominante orde niet simpelweg een marginaal verschijnsel, het kan de marge heruitvinden voor haar eigen doeleinden.

Om voorbij de dichotomie te komen, stellen Bradatan & Craiutu (2012): “Om de openheid van het concept van marginaliteit te waarborgen, kan het zinvol zijn om over verschillende ‘marginaliteiten’ te spreken (in het meervoud) in plaats van over ‘marginaliteit’ in het enkelvoud” (2012, p. 723). In diverse studies is bijvoorbeeld gekeken naar de relatie tussen de kern, semiperiferie en periferie van het kapitalistisch systeem. Daaruit komt niet het beeld naar voren van een enkelvoudige hiërarchie (i.e. centrum-marges), maar van een meer complex systeem van meervoudige

¹³² Ook andere auteurs benoemen de ongrijpbaarheid van het centrum, zo spreekt Dennis (2007) van ‘ambivalente centra’.

¹³³ Dit strookt met de kritiek van Brekhus op het ‘ongemarkeerde’ (zie paragraaf 4.2.2).

¹³⁴ Dat brengt ons ook weer terug bij de kritiek op het concept van marginaliteit omtrent de constructvaliditeit, zoals het probleem dat bij het meten van de gradatie van marginaliteit, het referentiepunt niet gefixeerd is (Del Pillar and Udasco 2004, p. 11)

¹³⁵ Ook Jahanbegloo et al. (2012) stellen twee verschuivingen vast in het hedendaagse onderscheid tussen centrum en marge: “Ten eerste is het centrum gefragmenteerd zodat het niet langer mogelijk is om te conformeren aan een absolute subjectivistische ontologie zoals in het geval van de moderne filosofie. Ten tweede, kunnen we de emergentie van nieuwe creaties aanschouwen vanuit de zijlijnen richting het centrum. Marginaliteit als gebroken perceptie van de wereld vervangt het lineaire en monolithische discours van de werkelijkheid met een dialogische visie van beschaving. Een dialogisch begrip als de ware matrix van de hermeneutische beleving genereert een logica van voortdurende differentiatie en negotiatie” (2012, p. 733).

hiërarchieën en netwerken (2012, p. 724). Ook D'Agostino (2012) stelt op basis van de wetenschapsfilosofische inzichten van Kuhn (1970) dat meerdere centra mogelijk zijn en sprake is van een zekere onuitputtelijkheid en meervoudigheid van relaties. De socioloog Dunne (2005) stelt dan ook dat marginaliteit gezien kan worden als "een multidimensionaal verschijnsel in de zin dat een persoon zowel geïntegreerd kan zijn in een of meerdere centra en tegelijkertijd ook marginaal kan zijn ten opzichte van andere centra" (2005, p. 15). Dit polycentrisme betekent dat een positie in een bepaald systeem dominant kan zijn, maar in een ander systeem marginaal. Bradatan & Craiutu (2012) opperen dat daarom zowel de positionele elementen van marginaliteit (marginaliteit in relatie tot het centrum) alsmede de substantieve aspecten (effecten van marginaliteit an sich) verkend moeten worden (2012, p. 723).

Oftewel, we moeten niet eenzijdig over marginaliteit spreken, maar over diverse marginaliteiten en deze tevens afzetten ten opzichte van een meervoudigheid aan centra. Een simplistische analyse tussen de marge en het centrum volstaat niet, maar een analyse zal ingebed en gecontextualiseerd moeten worden binnen een bepaald systeem. Door marginaliteit daarin te bezien als een gedifferentieerd en open concept kan ook de focus worden verlegd van slechts een problematisering van marginaliteiten naar een conceptualisatie waarin marginaliteiten ook creativiteit kunnen herbergen alsmede een verkenning mogelijk maken van nieuwe horizons en grenzen.

4.4.4 Constructieve marginaliteit: de marge als ruimte van verzet

De interdependentie tussen centra en marginaliteiten is namelijk geen eenrichtingsverkeer. Veelal wordt slechts de machtspositie benadrukt binnen de symbiotische relatie tussen het centrum en de marges waarin het dominante centrum dan wel de passieve en 'zwakke' marges worden onderdrukt en geproblematiseerd. Perifere locaties kunnen echter ook profiteren van het centrum (Sibley, 1998). Bradatan & Craiutu (2012) bevragen de eenzijdige dominante van het centrum die de marges zou definiëren en onderdrukken. De marges kunnen het centrum – wellicht op discrete manieren - ook beïnvloeden en bevragen, zo stellen de auteurs: "Wat in de marges plaatsvindt heeft betrekking op meer dan de marges zelf en beïnvloedt het centrum ook. De laatstgenoemde kan de eerstgenoemde niet negeren wil het centrum, het centrum blijven" (2012, pp. 725-726). Ferguson et al. (1990) stellen dat in plaats van een concentratie op het 'verborgen centrum' de nadruk moet worden gelegd op grenzen: hoe worden deze gedefinieerd? Door wie? Met welke motieven? Want waar grenzen worden opgerekt of poreus zijn, kan bijgedragen worden aan de destabilisatie van een systeem (1990, p. 13).¹³⁶ Tevens kunnen de marges een referentiepunt bieden dat het centrum ons ontzegt, waardoor een meervoud aan referentiepunten ontstaat waartussen men vrij kan bewegen (Cullen & Pretes, 2000, p. 217).¹³⁷

¹³⁶ Ook Tsing (1993) benadrukt het potentieel van marges om de centrale autoriteit te destabiliseren.

¹³⁷ Zij halen ook Shields (1991) aan die stelt dat marginaliteit "een conditie [kan] zijn van de mogelijkheden van alle sociale en culturele entiteiten" (Shields, 1991, p. 277). Dit strookt met Garcia &

Deze inclusieve benadering opent de deur naar een meer diverse en emancipatoire notie van marginaliteit. Tevens kan deze benadering leiden tot een erkenning van de alternatieve waarden die gepaard gaan met hetgeen zich afspeelt in de marge (D'Agostino, 2012). Dit wordt adequaat verwoord door Jahanbegloo et al. (2012) die deze paradoxale conditie als 'constructieve marginaliteit' bestempelen: iets of iemand is tegelijkertijd kwetsbaar en krachtig, omdat het niet tot een dominant paradigma behoort. Precies daardoor maakt het mogelijk om in termen van verschil te denken en te balanceren tussen diverse ervaringen. Ze zien 'constructieve marginaliteit' als een manier om de traditionele dichotomie van het centrum en de marge te ontstijgen. De sociaalpsycholoog Unger schrijft in die zin ook over het verzetten tegen stigma's en bouwt voort op de inzichten van Mayo (1982) die de term 'positieve marginaliteit' heeft gemunt. Unger (2000) stelt dat marginaliteit het bewustzijn van gedefinieerde grenzen vergroot waardoor niets als vanzelfsprekend gezien hoeft te worden. Een zelfverkozen positie in de marge kan iets of iemand ook vrijwaren van schuld en sociale controle door af te wijken van normatieve praktijken, zo stelt zij. Tevens kan het een reflexieve en lerende houding stimuleren vanwege de wetenschap dat er meervoudige kennis, capaciteiten en waarheden bestaan (Mayo, 1982; Unger, 2000). De periferie is daarmee een ambigue plek: sommige mensen bevinden zich op grensvlakken of in de marges omdat zij daar willen zijn en het zelf verkiezen (Sibley, 1998; Mehretu et al., 2000; Dunne, 2005; Dennis, 2007).¹³⁸ Een voorbeeld hiervan zijn groepen mensen die zich af willen zetten tegen de mainstream of die bepaalde ideologieën willen verwezenlijken (denk bijvoorbeeld aan eco-dorpen, krakers, sektes, zigeuners, etc.).¹³⁹ Wanneer mensen bijvoorbeeld kiezen voor een marginalisatie positie, spreekt Kruithof (1991) van 'zelfmarginalisering': "In zelfmarginalisering ligt de kans besloten om een sociale apartstelling, hoe moeilijk en hoe beperkt ook, als een uiting van creatieve weerstand te evalueren" (1991, p. 65).¹⁴⁰

De marges worden vanuit de insteek van positieve of constructieve marginaliteit dan niet slechts ruimtes van onderdrukking, maar ook van verzet. Dennis (2005) is bijvoorbeeld een voorstander van een 'proces van de-marginalisatie' als "strategie om de status quo te veranderen" (2005, p. 8). Het bewustzijn dat onrechtvaardigheid meer is geworteld in structuren en processen dan in persoonlijke tekortkomingen, kan volgens Unger (2000) omgezet worden in (politiek) activisme. Een vurig pleitbezorger

Lauro (2016) die een meerwaarde zien in marginaliteit omdat het zicht biedt op anti-hegemoniale narratieven van onderdrukte groepen die op de voorgrond worden geplaatst en weerklink krijgen. Het biedt volgens hen een uniek perspectief op het agentschap en de identiteiten van deze groepen alsmede op processen van onderdrukking en controle.

¹³⁸ Zo stelt Dennis (2007) dat naast 'imposed marginality' sprake is van 'marginality by choice'.

¹³⁹ De marge kan daarmee ook een distinctiemiddel zijn, bijvoorbeeld door onderscheidend te willen/kunnen zijn van mainstream voorkeuren, zoals dat ook door de socioloog Pierre Bourdieu is aangetoond in zijn studie naar smaak (Bourdieu, 1984). In die zin is het voor sommigen juist niet de bedoeling om van de marge naar het centrum te bewegen, maar is het een strategie om een eigen bubbel of gemeenschap te creëren. Denk bijvoorbeeld aan subculturen als punkers of hipsters, maar ook aan eeuwenoude verschijnselen als heremieten en cenobieten (zie hoofdstuk 6).

¹⁴⁰ Zonder de notie zelfmarginalisering waakt Kruithof voor een 'te eenzijdige voorstelling' van marginaliteit. Hij pleit voor een aanvaarding van een 'mogelijkheid tot creativiteit' en een nuancering die 'relatieve vrijheid' erkent.

van dit activisme is bell hooks die het volgende onderscheid maakt: “Marginaliteit waarin onderdrukkende structuren worden opgelegd en marginaliteit waarin wordt gekozen voor een ruimte van verzet – als een locatie voor radicale openheid en mogelijkheid” (1989, p. 209). Binnen deze ruimte van verzet en ‘radicale openheid’ bestaat het vermogen om alternatieven op dominante paradigma’s te conceptualiseren (hooks, 1989). Jezelf in de marge plaatsen is daarmee een ‘kritische reactie op dominantie’. Marges zijn een centrum op zich waar de productie van counter-hegemonische discoursen plaatsvindt: “Het biedt de mogelijkheid voor radicale perspectieven van waaruit gezien en gecreëerd kan worden, waar alternatieven en nieuwe werelden verbeeld kunnen worden” (hooks, 1990, p. 341). Het spreken vanuit de marges wordt daarmee ook een democratische daad. De marges kunnen volgens Garcia & Lauro (2016) ruimte bieden voor agentschap en collectieve actie waarin onderdrukking uitgespeeld en uitgedaagd wordt (2016, p. 20).¹⁴¹

Ook de socioloog Burgers (2000) heeft opgetekend dat “marginaliteit niet alleen maar beperkingen stelt, maar ook mogelijkheden schept: mogelijkheden voor alternatieve bestaanswijzen en mogelijkheden tot innovatie op allerlei gebied” (2000, p. 160). Als voorbeeld noemt hij informele zorg en “de broedplaatsfunctie” van marginale plekken in binnensteden. De notie van positieve of constructieve marginaliteit strookt met paragraaf 4.2.3 waarin reeds het transformatieve en subversieve potentieel is benadrukt van het denken in en vanuit de marges.¹⁴² Het sluit aan bij de ambitie van Derrida om machtsstructuren te ‘decentreren’. Ook Foucault’s begrip van heterotopia is een conceptualisatie van een marginale ruimte waarin het potentieel van het anders-zijn centraal staat. Echter, een valkuil in deze verbeeldingsstrategie is een romantisering van het marginale (Connor, 1997) waarin de strijd en het lijden van posities in de marge worden miskend (zoals mensen in vluchtelingenkampen of mensen die kampen met extreme armoede). Ook stelt Unger (2000) dat positieve marginaliteit het verlies van mainstream privileges en kansen ten gevolg heeft, het is in die zin geen veilige plek.¹⁴³ Het is tevens een geprivilegieerde positie, die minder riskant is voor degene in een relatief machtiger positie. In die zin is het belangrijk – zoals bell hooks ook aangeeft – om beide aspecten van marginaliteit te erkennen: dat het zowel een ruimte is van onderdrukking als van verzet.

¹⁴¹ Jackson (1999) noemt het negeren van verzet binnen de literatuur over sociale uitsluiting (zie paragraaf 4.1.1) als een manke omdat het de vrije wil en het agentschap van actoren miskent alsmede machtsrelaties niet in alle rijkheid bestudeerd kunnen worden (1999, p. 138).

¹⁴² Het sluit ook aan bij de notie van ‘sociale irritatie’ tussen systemen binnen. Zie de notie van ‘ecotone’ in paragraaf 3.3.1.

¹⁴³ Om de marges te ervaren en begrijpen is het zaak het dominante paradigma los te laten waarmee de marges op hun plek worden gehouden. Dit is een praktijk die – volgens Alice Jardine – zowel wordt gekenmerkt door belofte als angst, aangezien deze ruimtes tot dusver onbekend, vreemd, vies, onfatsoenlijk, profaan, oriëntaal, etc. zijn gebleven.

4.4.5 Ethiek: de onderzoeker als politieke actor

Op basis van de literatuur zijn twee belangwekkende ethische dilemma te onderscheiden voor wetenschappers en onderzoekers. Ten eerste impliceert het onderzoeken van marginaliteit een normatieve oriëntatie. Zoals gesteld in hoofdstuk 1 gaat onderzoek naar armoede en ongelijkheid altijd gepaard met een erkenning van deze verschijnselen als een sociaal probleem, als iets dat bijvoorbeeld onwenselijk of onrechtvaardig is. Het vereist een stellingname van de onderzoeker en zelfs wanneer hij of zij dat niet expliciet doet en de marge als gegeven neemt, neemt hij of zij klakkeloos het dominante paradigma over, wat ook weer als een (politieke) stellingname beschouwd kan worden. Del Pillar & Udasco (2004) benadrukken bijvoorbeeld het stigmatiserende effect en de betutteling van onderzoekers richting de groep of plek die verondersteld wordt als marginaal. Kritiekloos onderzoek kan het sociaal construct van de marge fixeren, versterken en voeden. Tevens wordt door meer onderzoek de marge zowel ruimtelijk als sociaal meer gedefinieerd waardoor deze ook meer beheersbaar wordt gemaakt (Li, 1999).¹⁴⁴ Dit heeft etnografisch onderzoek naar gemeenschappen in de periferie volgens Sibley (1998) ook als effect gehad: waar eerst nog enige vrijheid bestond in bepaalde afgelegen situaties zijn praktijken door de kennis en inzichten uit onderzoek beter controleerbaar en regelbaar geworden. De kennis die ontstaat over de marges kan dus een grotere sociale en administratieve controle als (on)bedoeld effect hebben. Vandaar dat het voor onderzoekers cruciaal is om te bevragen wie er profijt heeft bij onderzoeksresultaten en wat de mogelijke consequenties zijn voor het bestudeerde marginale verschijnsel.

Ten tweede wordt door diverse wetenschappers gewaarschuwd voor de neiging tot een verheffing van de marges, tot het demarginaliseren dan wel het normaliseren van de marges. Wanneer het centrum – met alle dominante opvattingen, definities en assumpties – nog steeds het referentiepunt blijft in onderzoek, worden ook de bijbehorende machtsrelaties herbevestigd en afhankelijkheden gereproduceerd. Er vindt een conformatie plaats naar de taal en regels van het dominante paradigma waardoor marges een effect dan wel de fout of ontwrichting worden van dit dominante discours. Diverse auteurs spreken in dit licht van een ‘kolonisatie van de ander’, oftewel van “een vorm van uitbuiting die de machtsrelatie tussen de dominante en marginale positie veranderen in het nadeel van de laatstgenoemde” (Sibley, 1998, p. 98). Een vertrek vanuit en een benadrukking van de marginale positie heeft dus ook een donkere kant die gevoed wordt door de conceptuele tweedeling van centrum en marge die misschien te weinig flexibiliteit en differentiatie toelaat om alle onregelmatigheden in politieke constellaties en culturele praktijken te bevatten (Connor, 1997). Deze kritiek sluit aan bij het pleidooi voor een denken in een meervoud aan centra en marges om daarmee niet te vervallen in gefixeerde posities. Daarbij heb ik in hoofdstuk 2 reeds uitgebreid stilgestaan bij meer algemene ethische

¹⁴⁴ Dit strookt met de kritiek van Brekhus op het zelfversterkende effect van markeringen (zie paragraaf 4.2.2).

dilemma's binnen het doen van onderzoek op het snijvlak van armoede, marginaliteit en transities.

4.5 Toegevoegde waarde van het marginaliteitsconcept

Hoewel de taal van in- en uitsluiting een zekere toegankelijkheid en productiviteit kent, is uit de literatuur gebleken dat deze taal gepaard gaat met conceptuele tekortkomingen zoals het ontbreken van een heldere definitie en afbakening. Door het paradoxale karakter van in- en uitsluiting bestaat de valkuil dat we hierdoor in een conceptuele vicieuze cirkel blijven hangen (e.g. insluiting = uitsluiting en vice versa). Het bleek adequater om te spreken in termen van een proces van sociale sluiting waarin een zekere systemische orde of evenwicht wordt bewaakt middels de productie van grenzen en het maken van onderscheid. Om een brug te slaan tussen de notie van sociale sluiting en systeemverandering is het concept van marginaliteit verkend.

De dialectiek tussen marginaliteit en centrum als conceptuele lens brengt een zeker potentieel met zich mee. Allereerst biedt het een lens om het proces van sociale sluiting van een systemische orde te analyseren. Deze orde alsmede de bijbehorende afhankelijkheden en machtsrelaties worden binnen het onderscheid marginaal-centrum direct geadresseerd aangezien beiden intrinsiek aan elkaar gekoppeld zijn. De marge staat altijd in relatie tot een centrum, i.e. het vormt daar intrinsiek een afwijking op. Dit strookt met de notie van systeeminterdependenties in brede zin alsmede met het onderscheid tussen regimes en niches in specifieke zin, zoals behandeld in het vorige hoofdstuk.

Ten tweede opent het concept een deur naar de 'marginale situatie' waarin mensen of plekken kunnen verkeren. Marginaliteit is een multidimensionaal concept, wat ruimte laat aan een breed pallet aan uitsluitingsmechanismen en ordeningen, zoals klasse, gender, etniciteit en leeftijd. Een marginale situatie is de uitkomst van een proces van (politieke) sluiting van een systemische orde¹⁴⁵; het toont wat als afwijkend en ongewenst wordt gezien. Die ordevorming is daarmee geen natuurlijk verschijnsel, maar een construct. Deze sociaal-constructieve zienswijze opent de deur om dominante constructen te kunnen veranderen of zich daartegen te verzetten.

Daarin ligt een derde toegevoegde waarde van het concept, aangezien het ruimte biedt voor agentschap. In plaats van marges te bezien als een kwetsbare en uitgesloten categorie, kunnen ze worden gezien als ruimtes voor verzet en alternatieve verbeeldingen. Door deze 'constructieve marginaliteit' kunnen interdependenties en hun machtsrelaties worden gedeconstrueerd, maar ook gereconstrueerd tot iets dat bijvoorbeeld meer duurzaam of rechtvaardig kan zijn. Dit leidt ook tot een minder statisch beeld van marginaliteit, aangezien iets tegelijkertijd marginaal kan zijn binnen

¹⁴⁵ Zo stelt de socioloog Kruithof (1990) dat marginalisatie een functioneel proces is met een stabiliserend effect om een sociaal evenwicht te behouden.

een systeem, maar in een ander systeem (of zelfs in hetzelfde systeem) meer centraal dan wel geprivilegieerd kan zijn.

Ten vierde vormt marginaliteit een verklarend concept dat mogelijk maakt een brug te slaan tussen diverse wetenschappelijke disciplines en epistemologiën. Het onderscheid tussen marge en centrum wordt in tal van disciplines gebruikt waardoor een conceptuele verbinding mogelijk wordt. Von Braun & Gatzweiler (2014) stellen dan ook dat door het inclusieve en interdisciplinaire karakter het marginaliteitsconcept een basis biedt voor het bestuderen van interacties binnen allerlei systemen (2014, p. 5).

Het marginaliteitsconcept is daarmee geschikt als complex en dynamisch analyseraamwerk. Het vormt een veelbelovende conceptuele lens om een verbinding te leggen tussen enerzijds het discours van armoede en sociale sluiting en anderzijds het discours van transitie en systeemverandering. Hierbij is het cruciaal om voorbij te geraken aan een simplistische dichotomie tussen de marge en het centrum. Een differentiële en pluralistische conceptualisatie – oftewel het spreken in een meervoud van marges en centra – is een vereiste. Om de complexiteit van centrale en marginale posities te analyseren, begrijpen en verklaren is het tevens cruciaal deze posities niet te zien als statisch of gefixeerd, maar zowel de posities als de grenzen daartussen als sociaal-geconstrueerd en relationeel te bezien. Ten slotte dwingen de ethische dilemma's bij het bestuderen van marginaliteit tot een reflexieve houding van de onderzoeker.

EEN SAMENSMELTING VAN DE MARGES

In de voorgaande hoofdstukken heb ik de problematiek van sociale in- en uitsluiting (en in specifieke zin armoede) proberen te verbinden met transitiestudies. Tussen beide velden bestaat een synergie als het gaat om het bestuderen van systemische ordevorming alsmede het veranderen van die orde. Marginaliteit is een nuttig concept gebleken om een brug te slaan tussen de literatuur aangaande sociale sluiting enerzijds en systeemverandering anderzijds. De retoriek van niches en regimes strookt met meerdere dimensies van het marginaliteitsconcept, zoals het hegemoniale en relationele karakter tussen de niches (i.e. marges) en het regime (i.e. centrum). Tevens linkt het transformatieve potentieel van niches aan de notie van constructieve marginaliteit. Om beide literatuurstromingen sterker met elkaar te verbinden, beschrijf ik een aantal conceptuele bouwstenen voor een bredere blik op marginaliteit binnen transitiestudies. Tevens introduceer ik in paragraaf 5.5 een conceptueel raamwerk om marginaliteit binnen transities te bestuderen.

5.1 Een selectieve waarneming van marginaliteit

Transitiestudies kennen een selectieve waarneming van het concept marginaliteit. Waar in transitiestudies een sterke focus ligt op niches als marginaal verschijnsel, zijn er ook diverse ‘vergeten’ marginale situaties. Binnen transitiestudies wordt innovatie vanuit de marge omarmd en gezien als een bron van transformatieve ideeën en capaciteiten (Smith & Raven, 2012). Buiten de dominante structuren, gevestigde belangen en machtige instituties bevinden zich de radicale technologische en sociale innovaties. Dit strookt met de notie van constructieve marginaliteit. Zoals in paragraaf 3.3 uiteengezet, worden hiervoor strategieën gebruikt als het beschermen, het voeden en het machtigen van de kwetsbare niches. Hieruit blijkt dat een selectieve notie van kwetsbaarheid wordt gehanteerd binnen transitiestudies. Binnen de marges wordt eigenlijk vooral gekeken naar de elites onder de marges: de innovatieve niches en de koplopers en veranderaars die daarbinnen opereren. Het verschil tussen een discours gericht op innovatie enerzijds en een discours gericht op sociale uitsluiting anderzijds kent een compleet andere semantiek en inhoudelijke focus. Zo kunnen ‘koplopers’ in een ‘startup’ tot wasdom komen in een ‘beschermd omgeving’ met lotgenoten, terwijl een cumulatieve van ‘migranten’ in een ‘achterstandswijk’ tot een toename van ‘criminaliteit en normloosheid’ leidt. En waar ‘kwetsbare’ ‘cliënten’ ‘verheven’ moeten worden en moeten ‘participeren’, moeten ‘verlichte’ ‘change-makers’ in staat worden gesteld om hun praktijken ‘op te schalen’.

Binnen transitiestudies blijkt echter geen specifieke conceptualisatie te bestaan van marginale posities of situaties waarin (groepen) mensen of plekken uitgesloten worden van bepaalde hulpbronnen. Dit soort posities zijn veelal een anonieme massa. Als ze in de literatuur ter sprake komen dan wordt kwetsbaarheid en marginaliteit gezien als een probleem, als een symptoom van onduurzaamheid. Waar innovatie in de marge de nieuwe norm moet worden, moeten andere marginale afwijkingen zich conformeren aan normen en standaarden van het centrum. Echter, de marge is niet alleen een plek van verzet, maar ook van distinctie waardoor het soms zelfs niet de bedoeling is om niche-ontwikkelingen op te schalen omdat dit ten koste gaat van het onderscheidende vermogen. Ook kan het markeren of labelen van een verschijnsel als een 'niche' het anders-zijn van een praktijk of paradigma versterken. Het stigma kan de kwetsbaarheid uitvergroten en de opschaling of institutionalisering juist bemoeilijken.¹⁴⁶ Sterker nog, wellicht is de daad van het bestempelen van een niche juist een teken en strategie van de hegemonie van een zekere dominante orde.

De theoretische en empirische lacune leidt tevens tot een zekere naïviteit binnen transitiestudies als het gaat om de inherente ambiguïteit en machtsdimensies die binnen duurzaamheidstransities aanwezig zijn. Een valkuil van die naïviteit is dat interventies geïnspireerd door de transitieliteratuur uitsluiting en ongelijkheidsrelaties reproduceren. Tevens kan deze lacune leiden tot een zekere normativiteit waarin transities worden platgeslagen als een interactie tussen niches en regimes (zoals in het multilevel perspectief). Waarom worden marginale technologische innovaties en elitaire koplopers op de voorgrond geplaatst en bestempeld als potentieel disruptief, terwijl andere marginaliteiten onbesproken blijven? In plaats van deze selectiviteit zou het brede palet aan marginaliteit (en daarmee van in- en uitsluiting) een integraal object van studie moeten zijn binnen transitiestudies alsmede van de normatieve oriëntatie van het veld.

5.2 Rechtvaardigheid als oriënterend principe

Zoals aangegeven in paragraaf 3.1 hebben transitiestudies weinig te zeggen over de verdeling van lasten en baten van transities alsmede processen van marginalisering binnen transities. Binnen transitiestudies wordt onvoldoende stilgestaan bij vragen over de impact van transitie-interventies zoals: welke (groepen) mensen worden ingesloten en buitengesloten? Wie is in staat om te participeren in bepaalde discussies? En hoe worden de lasten en baten (her)verdeeld in socio-economische en ook socio-ecologische termen? Deze vragen en hun mogelijke antwoorden zijn sterk ideologisch geladen en worden daarom – vooral binnen de wetenschap – graag omzeild. Zonder dit type vragen expliciet te maken loopt men binnen transitieprocessen echter het risico op wat binnen de sociologie het mattheuseffect

¹⁴⁶ Zie ook de 'sociologie van het ongemarkeerde' (Brekhus, 1998) in paragraaf 4.2.2.

wordt genoemd¹⁴⁷, namelijk dat door innovatie de rijken rijker worden en de armen armer wat leidt tot een extremere vorm van ongelijkheid. Deze kloof tussen rijk en arm wordt in recente decennia steeds groter (zie paragraaf 1.1.3). Tevens leert de geschiedenis ons dat een vervanging van de dominante orde die wellicht meer duurzaam is vanuit een ecologisch perspectief, niet automatisch ook meer rechtvaardig is (zie Eames & Hunt, 2013). Om te kunnen navigeren met de normativiteit van deze verdelingsvraagstukken wordt binnen transitiestudies de notie van duurzaamheid gehanteerd als richtinggevend kader. Echter, zoals reeds geconstateerd in paragraaf 3.1.2 schiet de notie van duurzaamheid tekort in het adresseren van verschijnselen als armoede en ongelijkheid vanwege de nadruk op groene en ecologische dimensies.

Recentelijk hebben meerdere auteurs daarom gepleit voor een nadruk op rechtvaardigheid, i.e. een 'rechtvaardige transitie'. Zo beargumenteren recent ook Patterson et al. (2017) de noodzaak van rechtvaardigheid als oriënterend principe voor transities: "Door sociale rechtvaardigheid als oriënterende principe te hanteren kan de politieke mogelijkheid van transformaties versterkt worden door een focus op: ten eerste, het beschermen van kwetsbare mensen tegen de impact van klimaatverandering, ten tweede het beschermen van mensen tegen de disrupties van transformaties, en ten slotte, het versterken van het visievormings- en implementatieproces van een eerlijke post-carbon maatschappij" (Patterson et al., 2018, p. 5). Wat zulk soort benaderingen gemeen hebben, is dat zij (globale) ongelijkheid – in termen van verdeling, toegang tot hulpbronnen, materiële zekerheid, gelijke participatie en erkenning – als startpunt nemen in het denken over rechtvaardigheid (zie Hughes & Hoffmann, 2020; Jhagroe, 2016; Newell & Mulvaney, 2013; Swilling & Annecke, 2012; Williams & Doyon, 2019).

Rechtvaardigheid is een inherent moreel concept aangezien het gebruik immer gekoppeld is aan discussies over in hoeverre een verdeling goed of fout dan wel wenselijk of onwenselijk. Het heeft dan ook een rijke traditie in de morele filosofie en ethiek die dateert uit de tijd van Aristoteles en tevens onderdeel is van zowel het Westerse als niet-Westerse politieke denken. Het is daarmee een vrij universeel en tijdloos concept, maar het kent daardoor ook diverse invullingen en is daarmee – net als duurzaamheid – breed te interpreteren.¹⁴⁸ Ondanks de verschillende interpretaties is het concept van rechtvaardigheid een analytisch hulpmiddel om bijvoorbeeld verschillende politieke stellingnames en ethische dilemma's inzichtelijk te maken en om zowel lokale collectieve actie te analyseren als systeemkritiek te begrijpen (zie bijvoorbeeld Anguelovski, 2013; Castán Broto & Westman, 2017). Dit vraagt volgens

¹⁴⁷ Deze term is geïntroduceerd in 1968 door de socioloog Robert Merton om de faam en status van wetenschappers te verklaren en zich baseerde op een vers in het evangelie van Mattheus (vers 25:29 "Ja, aan al wie heeft zal worden gegeven, hij wordt begiftigd met overvloed; en wie niets heeft, ook wát hij heeft zal bij hem worden weggehaald!"). De historica Rossiter voegde hier het Matilda-effect aan toe (genoemd naar de schrijver en activiste Matilda Joslyn Gage) om de systematische onderdrukking en het negeren van contributies van vrouwen binnen de wetenschap te adresseren.

¹⁴⁸ Silveira (2016) onderscheid vijf stromingen binnen het denken over rechtvaardigheid: een stroming gericht op utilitarisme, liberale gelijkheid, gelijke kansen, egalitaire benadering en menselijke vrijheid.

diverse auteurs wel om een bredere conceptualisatie dan alleen een nadruk op (her)verdelingsvraagstukken, maar ook om een focus op dimensies als erkenning, procedures en competenties waarbij oog is voor bijvoorbeeld de pluriformiteit aan stemmen en participatie in besluitvormingsprocessen (zie bijvoorbeeld Heffron & McCauley, 2017; Schlosberg, 2013; Silveira, 2016).¹⁴⁹

De vraag is echter of een vervanging van de notie van duurzaamheid als oriënterend principe voor transitie daadwerkelijk radicale democratische verandering mogelijk maakt of dat het simpelweg een woordspel is dat dezelfde conceptuele beperkingen reproduceert. Oftewel, wordt de blinde vlek voor sociaal-economische ongelijkheden binnen duurzaamheid vervangen door een blinde vlek voor ecologische kwesties binnen rechtvaardigheid? In lijn met Swilling & Annecke (2012), stel ik voor om de notie van duurzaamheid niet te vervangen door rechtvaardigheid, maar ze te zien als twee kanten van dezelfde munt.¹⁵⁰ Rechtvaardigheid zou daarmee een prominente en integrale positie moeten innemen binnen het bestuderen en sturen van transitie (zie Van Steenberghe & Schipper, 2017b; Williams & Doyon, 2019). Op die manier kunnen transitie worden heroverwogen als politieke strijdtoneelen waar de vervanging van een bepaald regime met een ander regime gevolgen heeft voor alle betrokken actoren. Een nadruk op de consequenties van transitie in termen van rechtvaardige uitkomsten kan tevens ruimte bieden aan een counter-hegemoniaal discours alsmede een podium bieden aan radicale stemmen en praktijken die niche-trends kunnen voeden. Zo kan een nadruk op *on*duurzaamheid of *on*rechtvaardigheid een meer oppositionele benadering zijn dan een nadruk op win-winscenario's en positieve uitkomsten.¹⁵¹ Tevens kan deze nadruk helpen om ogenschijnlijk neutrale processen die ongelijkheden en onrechtvaardigheden reproduceren te 'defamiliariseren' door (mensen)rechten van onderdrukte mensen en posities centraal te stellen (Jhagroe, 2016). Vanwege een concentratie op de ethische en politieke strijd heeft de notie van rechtvaardigheid een potentieel om transitie te democratiseren, voornamelijk in fases van destabilisatie en afbraak.

¹⁴⁹ Binnen het denken over rechtvaardigheid (in relatie tot transitie) worden doorgaans vier verschillende vormen van rechtvaardigheid onderscheiden (Silveira, 2016): distributieve rechtvaardigheid, procedurele rechtvaardigheid, de erkenningsbenadering en de vermogensbenadering.

¹⁵⁰ Zo zou men kunnen spreken in termen van 'just sustainability', 'rechtvaardige duurzaamheid' en 'duurzame en rechtvaardige transitie's'.

¹⁵¹ Simon (1995) stelt bijvoorbeeld dat onrechtvaardigheid een andere fenomenologie dan rechtvaardigheid heeft. Het begrijpen en theoretiseren van onrechtvaardigheid is volgens hem dan ook iets compleet anders dan het bouwen van een theorie van rechtvaardigheid. Hij geeft daarbij aan dat een focus op onrechtvaardigheid prioriteit heeft boven rechtvaardigheid (Simon, 1995: xvii). Door onrechtvaardigheid en/of onduurzaamheid centraal te stellen binnen transitieprocessen worden het oppositionele exercities.

5.3 Transitiesturing als democratische praktijk

In hoeverre is het zaak om groepen mensen uit sociaaleconomische of culturele marginale situaties te includeren binnen transitieprocessen? Moeten hun stemmen weerklank vinden als het gaat om het vormgeven van een duurzame toekomst? Of moet ingezet worden op een machtiging en/of transformatie van marginale posities richting een meer centrale positie? Vanuit de insteek van een rechtvaardige transitie zijn dit belangwekkende vragen, vooral als het gaat om de groeiende extreme ongelijkheid in de wereld (zie paragraaf 1.1.3).

Binnen transitiestudies ligt het voor de hand te kijken naar de machtiging van marginale posities. Onder de machtiging van niches verstaan Rotmans & Loorbach (2009): het leveren van hulpbronnen als kennis, financiën, vaardigheden, lobby-mechanismen; het vrijstellen van regels en wetten; en het bieden van ruimte om te experimenteren (2009, p. 190). Niches die gemachtigd zijn, kunnen gezamenlijk een niche-regime vormen die uiteindelijk het gevestigde regime vervangen, maar zij kunnen ook door dit regime worden geabsorbeerd en ingekapseld. Een andere vorm naast machtiging kan zijn om niches te beschermen ('shielding') of te voeden ('nurturing') (Smith & Raven, 2012). Bij het beschermen van marginale posities kan de emancipatie van bepaalde posities in het geding komen aangezien zij in de anonimiteit blijven. Overigens is die anonimiteit wel een manier om niet in de greep te vallen van bijvoorbeeld repressief beleid, om daarmee geactiveerd, gecontroleerd of genormaliseerd te worden.¹⁵² Het voeden of onderhouden van marginale posities kan betekenen dat zij competenties aanleren en hulpbronnen weten te genereren waardoor zij een meer stabiele basis creëren vanwaar zij zelf hun eigen toekomst kunnen vormgeven, oftewel een alternatief centrum kunnen vormen.

Vanuit de armoedeliteratuur zijn ook andere strategieën te onderscheiden. Zo hanteert Lister (2004) een vierdeling tussen: een marginale situatie verdragen ('getting by'), de situatie ontvluchten ('getting out'), het (terug)pakken van wat wordt afgenomen ('getting back at') en zich organiseren en mobiliseren ('getting organized'). Kortom, er zal een meervoud aan strategieën en tactieken te hanteren zijn voor marginale situaties naar gelang de context en de fase van een transitie.¹⁵³ Dit type machtigingsstrategieën hebben echter ook kanttekeningen. Zo waarschuwt Avelino (2011) voor de paradox dat bijbehorende praktijken bestaande machtsrelaties ook kunnen versterken, reproduceren en patronen van dominantie en afhankelijkheid zelfs

¹⁵² Een interessante empirische bevinding van Michielse (1986) is bijvoorbeeld: "De enige macht waarover de geringen en armen beschikken zegt de zestiende-eeuwse geleerde vrijdenker Zeno in Yourcenars *L'oeuvre au Noir*, is hun anonimiteit: ze kunnen telkens onderduiken in de massa van bedelaars en rondtrekkend volk wanneer dat nodig is. Door die ongreepbaarheid en onzichtbaarheid worden de gezeten burgers dan ook het meest verontrust" (1986, p. 276).

¹⁵³ In de ecologie zijn tevens veel beschermende strategieën terug te vinden rondom schadelijke symbiotische relaties zoals diverse afweermechanismen, onzichtbaarheid en camouflage, immuun worden of een nieuwe, additionele interdependentie creëren. Een voorbeeld is het slijm van een gastheer die beschermt tegen giftige stoffen of die juist verspreid. Een ander voorbeeld is het gebruik van een krachtveld of onzichtbare cape.

kunnen intensiveren (2011, p. 66, 78).¹⁵⁴ Dit paradoxale karakter is bijvoorbeeld zichtbaar in de selectie van 'koplopers' rondom de methodiek van transitiearena's. Een risico is dat transitie management mensen machtigt die reeds 'koplopers' zijn (en dus al gemachtigd zijn). Het (her)kennen van een koploper is in de praktijk daarmee vaak normatief en deels ordebevestigend (Jhagroe & Van Steenberg, 2014). Vanuit deze bespiegelingen is het adequater om te spreken in termen van (zelf)emancipatie dan een machtiging van marginale posities, aangezien laatstgenoemde altijd een aanvullende afhankelijkheidsrelatie veronderstelt die een versterkend of reproducerend effect kan hebben van bestaande machtsrelaties.

Tevens is een focus op mensen en plekken in marginale situaties inherent normatief aangezien ze gekenmerkt worden als marginaal. Het suggereert tevens een centrum waaraan deze posities zich moeten spiegelen en conformeren. Dit roept vragen op als: moeten transitiestudies inzetten op noties als 'demarginaliseren' en 'decentreren'? Moet het centrum bijvoorbeeld geherdefinieerd worden? En wat zijn de ethische doelen en assumpties die liggen onder de insluiting van deze innovaties, mensen en plekken?

Een democratisering van transitieprocessen vraagt tevens om een deromantisering van de notie van innovatie alsmede van de notie van koplopers.¹⁵⁵ Binnen transitiestudies moet erkenning zijn dat innovaties niet inherent goed of productief zijn, dat niet iedereen gelijke kansen heeft om te participeren en/of te profiteren van innovatieprocessen en dat daarom oog moet zijn voor de herverdeling van macht en kapitaal binnen innovatieprocessen. Met als leidende vraag: wanneer is innovatie – en dus ook een transitieproces – rechtvaardig en ethisch verantwoord? En volgens wie? Jhagroe (2016) stelt dat binnen transitiestudies een radicale democratische ethiek nodig is die de posities privilegieert die in het verleden en het heden systemisch uitgesloten en gemarginaliseerd zijn (2016, p. 178). Deze gemarginaliseerde stemmen en groepen moeten volgens hem op de voorgrond geplaatst worden in transitieprocessen gericht op een gelijke toegang tot hulpbronnen zoals water, voedsel en huisvesting.

¹⁵⁴ In haar studie naar macht in transities beschrijft ze bijvoorbeeld dat een focus op machtiging een miskenning kan zijn van de macht die marginale posities reeds tot hun beschikking hebben. Een focus op machtiging creëert een afhankelijkheidsrelatie die vervolgens averechts kan werken. Tevens kan het de dualistische verhouding tussen de machtige en onmachtige versterken. Overigens zouden machtsrelaties op actorniveau niet te wijzigen zijn zonder omvangrijke systeemveranderingen.

¹⁵⁵ Een poging om transities te democratiseren is om het gefixeerde koploperbegrip aan te vullen met het begrip 'koplopen' wat een inclusiever potentieel kent. Jhagroe & Van Steenberg (2014) stellen 'koplopen' (als werkwoord) een adequater beeld geeft van de machtsrelaties rondom systeemverandering en dat deze herdefiniëring bij kan dragen aan een emancipatie van koplopers. Immers, koplopen kan iedereen mits verzet bestaat tegen dominante structuren, opvattingen en praktijken en/of geëxperimenteerd wordt met alternatieven. Met deze semantische ingreep verschuift het koploperbegrip van een bepaald menstype naar koplopen als "een open politieke strijd" (2014, p. 6).

5.4 Pluriformiteit, veerkracht en autonomie als bouwstenen

De sturing van transitie zou in principe een counter-hegemoniaal project moeten zijn wil het radicale innovatie stimuleren. Marginaliteit – en de relatie tot het centrum – kan hierbij een bruikbaar concept zijn aangezien het hegemoniale relaties en het symbolisch geweld binnen (sub)systemen kan blootleggen. Tevens biedt het een kader om dit in minder verhullende en eenzijdige termen te beschrijven dan bijvoorbeeld niches en regimes. Enerzijds haalt het de taal weg van het innovatiediscours en anderzijds laat het ruimte voor sluitingsprocessen op basis van klasse, cultuur, identiteit, geografische nabijheid, etc.

Transitieonderzoek moet de status quo niet reproduceren dan wel bestaande interdependenties in stand houden. Het moet geen lapmiddel zijn voor het ‘kolonialisieren van de ander’ (zie paragraaf 4.4.2) door bijvoorbeeld niches – of andere marginale posities – te incorporeren in een dominante orde dan wel hun kwetsbaarheid te versterken. In plaats daarvan zou het de marges als ruimtes van verzet of alternatieve verbeelding kunnen zien. Transitiebesturing zou dan ook moeten gaan om zowel een deconstructie als reconstructie van centra en marginaliteiten (Avelino & Grin, 2017). Het gaat erom de wederzijdse afhankelijkheden en de onderliggende machtsrelaties binnen een systeem bloot te leggen en deze vanuit oriënterende principes als duurzaamheid en rechtvaardigheid te bekritisieren om vervolgens te kijken hoe een systeem anders ingericht zou kunnen worden. Maar in hoeverre zijn transitietrajecten hiertoe in staat? Hieronder presenteer ik kort drie bouwstenen voor transitiebesturing – te weten pluriformiteit, veerkracht en autonomie – waar ik vervolgens in de empirische hoofdstukken op zal reflecteren alsmede in hoofdstuk 9 en 10 meer uitgebreid op terugkom.

Vanuit de inzichten van het marginaliteitsconcept is het essentieel om een pluriformiteit van centra en marginaliteiten toe te laten in een transitieanalyse. De hantering van een simplistische tweedeling tussen niche en regime of marge en centrum zijn veelal een symptoom van het handelen van een dominante orde. Vanuit deze optiek kan een regime baat hebben bij de notie van een niche. Wanneer een niche wordt gerelateerd aan een bepaald centrum, dan wordt het mogelijk ook naar die dominantie gevormd en ligt de kans van reproductie van (ongelijke) afhankelijkheden op de loer. In plaats van in dichotomieën te denken zou in verschil gedacht moeten worden door onderscheid te maken binnen bepaalde oppositionele relaties.¹⁵⁶ Dit vraagt om een multidimensionale benadering en om een integrale zienswijze waarin meer oog is voor de diverse interacties en koppelingen tussen

¹⁵⁶ Dit onderscheid is namelijk niet altijd hetzelfde, maar is “subject to difference” (Luhmann, 2000, p. 95). Het onderscheid kan iets anders betekenen in verschillende velden of systemen met hun eigen taal, codes, structuren en netwerken. De notie van Pel (2016) voor een ‘versnipperde vertaling’ (‘dispersed translations’) van niches ligt in het verlengde van deze pluriformiteit. Een versnipperde vertaling kan gezien worden als een pleidooi dat innovaties per context het wiel opnieuw moeten uitvinden. Deze vertaling heeft juist waarde doordat de innovatie eigen wordt gemaakt en gevormd wordt naar de lokale context. Het staat daarmee tegenover het uniform uitrollen van innovaties over regio’s, steden en wijken.

(sub)systemen. Transitieën zijn veel complexer dan 'slechts' een systeemverandering, aangezien volgens de theorie sprake is van een complexe interactie tussen meerdere (sub)systemen en hun omgevingen. Transitiebesturing zou dan ook gericht moeten zijn om deze pluriformiteit te creëren.

Een nadruk op pluriformiteit opent tevens een diverse scala aan strategieën naar een breder agentschap van actoren. In de ecologie komt deze diversiteit ten goede aan de veerkracht van een (sub)systeem. Zo zien Callo-Concha et al. (2014) het vergroten van de veerkracht en adaptiviteit van systemen als oplossing om marginalisering van posities tegen te gaan. Een beperkte mate van veerkracht leidt ertoe dat de stabiliteit van systemen onder druk komt te staan en hen richting een drempel duwt om een nieuw evenwicht te bereiken. Hoe minder veerkracht, hoe kwetsbaarder het systeem is (2014, p. 62). Een ander ingrediënt is om in te zetten op de mate van zelfvoorziening van marginale posities zodat zij minder afhankelijk worden van de dominante orde. Ze moeten zich niet compleet afsluiten, maar in plaats van zich te vormen naar de eisen van de dominante orde, zouden zij slechts interacties met het heersende regime moeten aangaan wanneer die op hun eigen randvoorwaarden plaatsvinden. Gezien de conceptuele bespiegelingen uit hoofdstuk 3 kan overigens alleen sprake zijn van relatieve onafhankelijkheid of autonomie aangezien afhankelijkheid een onontkoombaar verschijnsel is. Binnen transitiebesturing zou dan ook aandacht moeten zijn voor de mate waarin bestaande interdependenties tussen marges en centra worden uitgedaagd, gewijzigd en/of vervangen.¹⁵⁷

5.5 Een conceptualisatie van meervoudige marginaliteit

In deze afsluitende paragraaf wil ik het 'marginale perspectief' binnen transitiestudies verbreden, door bijvoorbeeld oog te hebben voor de notie van constructieve marginaliteit alsmede de precare kant van marginale situaties. Op basis van de bestudeerde literatuur introduceer ik een conceptueel raamwerk om het meervoud aan marginaliteiten te begrijpen binnen transitiestudies. Vervolgens introduceer ik een analytisch onderscheid waarmee wederzijdse afhankelijkheden tussen marges en centra bestudeerd kunnen worden binnen transitiestudies.

5.5.1 Meervoudige marginaliteit als conceptueel raamwerk

Diverse studies binnen de sociologie en sociale-psychologie richten zich voornamelijk op marginale en gemarginaliseerde (groepen) mensen, terwijl de sociale geografie bijvoorbeeld meer nadruk legt op de fysieke en sociale ruimtes waarin marginalisering plaatsvindt. Vanuit de politieke theorie ligt de nadruk vervolgens meer op de

¹⁵⁷ Dit onderscheid in uitdagen, wijzigen en/of vervangen (i.e. 'challenging, altering, of replacing') is afkomstig uit de institutionele theorie en studies naar transformatieve sociale innovatie (zie ook Avelino et al., 2019).

democratische dimensie waarin bepaalde paradigma's, denkbeelden en ideologieën worden gemarginaliseerd. Kortom, vanuit de literatuur zijn de volgende drie marginale situaties te onderscheiden:

- Personen en netwerken in de marge(s): actoren die gemarginaliseerd worden op basis van bijvoorbeeld fysieke, uiterlijke of symbolische kenmerken.
- Plekken in de marge(s): ruimtelijke dimensie waarin marginaliteit zich concentreert, dan wel geografische of symbolische ruimtes die afgelegen liggen ten opzichte van een zeker centrum.
- Paradigma's in de marge(s): opvattingen en noties die weinig/geen weerklank krijgen in het publieke debat, dan wel bekritiseerd en gemarginaliseerd worden.

Daarnaast is in de bestudeerde literatuur aandacht voor de notie van agentschap. Zo ligt veel nadruk op de onderdrukking van ongewenste en afwijkende verschijnselen in de vorm van een meer opgelegde vorm van marginaliteit. Tevens wordt dit aangevuld met de notie van constructieve marginaliteit waarin de marge een plek van verzet en distinctie wordt. Ten slotte valt vanuit zowel de sociale geografie als ecologie een type evidente marginaliteit te onderscheiden die een consequentie kan zijn van bijvoorbeeld een zekere fysieke afstand of beperking (zonder dat hier sprake hoeft te zijn van onderdrukking of verzet). Oftewel, vanuit de literatuur zijn drie processen van marginalisering te onderscheiden:

- Evidente marginalisering: een proces van marginalisering op basis van een enigszins 'natuurlijke' aard waarin de afstand tot een centrum een logisch gevolg is.
- Zelfverkozen marginalisering: een proces van marginalisering waarin het een 'keuze' betreft van actoren om zich niet naar de mainstream te vormen dan wel zich af willen zetten tegen de heersende normen die uitgaan van een zeker centrum.
- Opgelegde marginalisering: een proces van marginalisering dat een systemische vorm van onderdrukking is door heersende discursieve opvattingen en instituties.

Dit levert een ideaaltypische zesdeling op van wat ik noem *meervoudige marginaliteit*. In de onderstaande tabel is deze meervoudigheid weergegeven (inclusief geplote voorbeelden). Overigens is dit een analytische zesdeling, in de praktijk zullen deze met elkaar interacteren en elkaar overlappen. Iets of iemand kan ten slotte tegelijkertijd marginaal als dominant zijn. Het concept van meervoudige marginaliteit creëert hiermee ruimte voor verschil en pluriformiteit en kan helpen om marginaliteit meer adequaat te bestuderen.

	Plekken in de marge(s)	Personen in de marge(s)	Paradigma's in de marge(s)
Evidente marginalisering	Plekken die afgelegen, onvruchtbaar of vervuild zijn en/of gekenmerkt worden door een lage mate van infrastructuur (zoals een 'woestijn', of 'buitengebied').	Personen met een fysieke of mentale beperking en/of een gebrek aan vermogen of toegang aan hulpbronnen (zoals een 'analfabeet', 'inheemse stam', 'blind persoon').	Opvattingen en ideologieën waarin een afwijkende realiteit gepropageerd wordt (zoals complot-denken, buitenaards leven of discutabele technologische innovatie).
Zelfverkozen marginalisering	Plekken waarin afwijkende levensstijlen, omgangsvormen en systemen worden nagestreefd (zoals een 'ecodorp', 'transitiearena', 'zigeunerkamp', 'broedplaats', 'living lab').	Personen uit een subcultuur die een afwijkende levensstijl en systeem nastreven (e.g. een 'kunstenaar', 'rebel', 'hacker', 'veganist', 'maffia', 'sekte', 'cult', 'koploper').	Opvattingen en ideologieën waarin actief afwijkende systemen nagestreefd worden (zoals religieuze uitingen of het claimen van rechten en vrijheid van meningsuiting).
Opgelegde marginalisering	Plekken die gekenmerkt worden door segregatie, isolatie en repressie (zoals een 'getto', 'achterstandswijk', 'gevangenis', 'psychiatrische kliniek').	Personen die worden gecontroleerd, gediscrimineerd en systematisch worden uitgesloten (zoals een 'migrant', 'vluchteling', 'arme', 'homo', 'crimineel').	Opvattingen en ideologieën die verbannen, onderdrukt en verboden worden (zoals racisme, stelen, uitbuiten, etc.).

Tabel 6. Typologie van meervoudige marginaliteit. De bijpassende voorbeelden moeten begrepen worden als labels die doorgaans gebruikt worden voor afwijkende verschijnselen.

In de bestudering van marginaliteit is het cruciaal een relationeel perspectief te hanteren, i.e. marges moeten altijd geanalyseerd worden in relatie tot centra. Op deze manier wordt nadruk gelegd op wederzijdse afhankelijkheden en bijbehorende machtsrelaties. Dit betekent dat percepties over zoets als 'evident', 'zelfverkozen' en 'opgelegd' kunnen verschillen en bovendien politiek gekleurd zijn. Bovenstaande categorieën zijn tevens niet statisch: een situatie kan over tijd veranderen, enerzijds doordat maatschappelijke percepties veranderen, anderzijds door bijvoorbeeld het agentschap van de marges. Een vorm van evidente marginaliteit kan vervolgens ook onderdrukt worden, maar het verzet wat daartegen ontstaat kan ook weer een eigen identiteit vormen die gecultiveerd wordt. Door marginaliteit als vloeibaar te bezien en creativiteit toe te laten, wordt agentschap mogelijk.

5.5.2 Het begrijpen en bestuderen van interdependenties

De vraag is vervolgens hoe deze meervoud aan marges bestudeerd en geanalyseerd kunnen worden in het kader van fundamentele systeemverandering. De relationele inkadering van centra en marges heeft het potentieel om bestaande afhankelijkheden binnen systemen bloot te leggen. Zonder centrum namelijk geen marges en vice versa. Een focus op alleen de marges van (sub)systemen is niet toereikend omdat dan de kans bestaat op een herbevestiging van de dominante normen en de reproductie van de asymmetrische interdependenties die daarbij horen. In de voorgaande hoofdstukken heb ik gesteld dat transitiestudies gericht moeten zijn op

het analyseren van interdependenties tussen centra en marges. Een focus op deze wederzijdse afhankelijkheden leidt tot een viertal dimensies die aandacht vereisen binnen het bestuderen van maatschappelijke systemen, te weten:

- a) Het historiseren van interdependenties: een analyse van de historische ontwikkeling van afhankelijkheden tussen marges en centra binnen een bepaald (sub)systeem.
- b) Het beschrijven van interdependenties: een analyse van hedendaagse afhankelijkheden en spanningen tussen marges en centra binnen een (sub)systeem.
- c) Het dynamiseren van interdependenties: een analyse van de huidige transitiedynamiek en wat gezien kan worden als alternatieve afhankelijkheden tussen marges en centra.
- d) Het beïnvloeden van interdependenties: een analyse van de mate waarin bestaande afhankelijkheden tussen marges en centra worden uitgedaagd, gewijzigd en/of vervangen.

Voor het analyseren van interdependenties tussen marges en centra binnen een bepaald (sub)systeem, maak ik een onderscheid tussen discursieve afhankelijkheden en institutionele afhankelijkheden. Onder discursieve afhankelijkheden versta ik hier de meer talige dimensie van relaties: hoe wordt geschreven en gesproken over bepaalde dominante en deviante verschijnselen? En wie geeft op welke manier betekenis aan deze verschijnselen?¹⁵⁸ Onder institutionele afhankelijkheden versta ik de structurerende werking van het veld: welke actoren zijn zoal te onderscheiden en hoe verhouden ze zich tot elkaar? Hoe verhouden dominante en marginale institutionele logica's zich tot elkaar in de dagelijkse praktijk? Volgens welke praktijken (beleid, regels en wetten) trachten zij bepaalde normen te handhaven?¹⁵⁹ Deze vragen moeten een beter begrip opleveren van de aanwezige centrale en marginale posities in een systeem alsmede de (dis)balans tussen deze posities. De vier analysedimensies worden hieronder toegelicht en gekoppeld aan enkele voorbeeldvragen waarmee interdependenties in een bepaald (sub)systeem empirisch bestudeerd kunnen worden.

¹⁵⁸ Hier volg ik Hajer & Versteeg (2005) die een discours (of vertoog) definiëren als een "ensemble van ideeën, concepten en categorieën waardoor betekenis wordt gegeven aan sociale en fysieke fenomenen en welke worden gereproduceerd en gereproduceerd door een identificeerbare set aan praktijken" (2005, p. 175). De analyse van discoursen draait om het bestuderen van 'taal-in-gebruik' en kan worden geplaatst binnen de interpretatieve of sociaal-constructivistische traditie binnen de sociale wetenschappen (zie ook hoofdstuk 2).

¹⁵⁹ Fuenfschilling & Truffer (2014) stellen dat de sterkte en dominantie van een regime kan worden geanalyseerd door de mate van institutionalisering van kernelementen van een systeem in kaart te brengen. Binnen de institutionele theorie wordt het belang benadrukt van het analyseren van hogere orde principes zoals regels, normen en assumpties of culturele waardensystemen die praktijken en gedrag kunnen verklaren (2014, p. 774). De inrichting van deze institutionele interdependenties zijn nauw gerelateerd aan de discursieve interdependenties, maar zijn geen logisch voortvloeisel van het dominante discours. Er bestaat echter wel wederzijdse beïnvloeding tussen de twee.

Het historiseren van interdependenties

Om wederzijdse afhankelijkheden in een systeem te duiden, is allereerst een besef nodig van de wordingsgeschiedenis van het systeem in kwestie. Een historische analyse richt zich op het bestuderen van padafhankelijkheden en trendbreuken in de ontwikkeling van een bepaald systeem. Tevens tracht het de aard en oorsprong van historisch gegroeide machtsrelaties tussen marges en centra te doorgronden. Mogelijke vragen bij een analyse van historische interdependenties zijn:

- Hoe is een systeem opgebouwd in de afgelopen eeuw(en)? Welke transities zijn in retrospectief te onderscheiden?
- Welke historische machtsconstellaties zijn te onderscheiden? Wat zijn de belangrijkste actoren en wat is hun relatie?
- Welke marginale plekken, personen en/of paradigma's zijn te onderscheiden en hoe kunnen deze (historisch) worden verklaard?
- Welke interacties en afhankelijkheden zijn te onderscheiden met andere aangrenzende systemen?
- Welke verdelingsstrijd staat er centraal binnen het systeem? Wat is de centrale functie van het systeem?

Het beschrijven van interdependenties

Na de historische analyse is het zaak om de huidige discursieve en institutionele afhankelijkheden binnen een systeem te bestuderen. Een verdiepende analyse van machtsrelaties tussen centra en marges kan een opmaat bieden om te bepalen in hoeverre bestaande interdependenties momenteel asymmetrisch zijn en welke probleempercepties dominant zijn binnen een bepaald systeem. Mogelijke vragen binnen een verdiepende analyse van hedendaagse interdependenties zijn:

- Hoe en door wie wordt de centrale probleemstelling/uitdaging in een (sub)systeem gedefinieerd?
- Hoe worden dominante en marginale ontwikkelingen gedefinieerd? Welke labels worden gebruikt voor normale en deviante verschijnselen en gedrag?
- Wat is de omvang van het institutionele veld? Welke actoren zijn te onderscheiden en hoe verhouden ze zich tot elkaar? En hoe worden hulpbronnen binnen het systeem verdeeld?
- Wat is de mate van afhankelijkheid en in hoeverre is sprake van wederzijds belang tussen centrale en marginale verschijnselen?
- Wat is de aard van de afhankelijkheidsrelatie tussen actoren? Hoe uit zich deze in de verdeling van hulpbronnen (zoals economisch, sociaal of cultureel kapitaal)?

Het dynamiseren van interdependenties

Een beter begrip van het verleden en heden opent de deur naar veranderlijkheid. Een vervolgstap is dan ook om de huidige transitiedynamiek binnen een systeem te analyseren. Hierbij kan gekeken worden in hoeverre momenteel een gevoel van urgentie bestaat voor fundamentele systeemverandering. Tevens kan geanalyseerd worden in hoeverre sprake is van zicht op alternatieve toekomstrichtingen. Op deze manier kan een beter begrip ontstaan van de huidige 'interventieruimte' van transitieprocessen in het adresseren van discursieve en institutionele interdependenties tussen marges en centra. Mogelijke vragen bij een analyse van de huidige transitiedynamiek zijn:

- Wat zijn belangrijke discursieve en institutionele omslagen en trends binnen het huidige tijdsgewricht?
- In hoeverre en bij wie bestaat een (breed gedeeld) gevoel van urgentie over onduurzame of onrechtvaardige afhankelijkheden in een systeem?
- In hoeverre is zicht op een (breed gedeelde) alternatieve visie of narratief voor meer duurzamer of rechtvaardiger afhankelijkheden?
- In hoeverre kunnen alternatieve afhankelijkheden meer democratisch en/of rechtvaardig zijn?
- In hoeverre kunnen alternatieve afhankelijkheden leiden tot meer veerkracht en autonomie van marginale situaties?

Het beïnvloeden van interdependenties

Ten slotte, is het zaak om te bestuderen in hoeverre transitieprocessen afhankelijkheden tussen marges en centra weten uit te dagen, te wijzigen en te vervangen. In hoeverre kan en moet een methodiek als transitie management met bestaande discursieve en institutionele afhankelijkheden breken? Zoals eerder gesteld gaat transitiesturing niet alleen over een deconstructie van centra en marges, maar ook om een reconstructie van alternatieve centra en marges. Voor die reconstructie zijn in dit hoofdstuk een aantal bouwstenen geïntroduceerd, zoals een meer democratische inkleuring van transitieprocessen alsmede een focus op de emancipatie en autonomie van marginale posities. De volgende vragen kunnen een evaluerend kader bieden voor de effectiviteit en impact van transitie-interventies:

- In hoeverre zijn transitieprocessen in staat om de dominante interdependenties uit te dagen, vervangen of wijzigen?
- In hoeverre weten transitieprocessen ruimte te creëren voor een pluriformiteit aan marges en centra?
- In hoeverre weten transitieprocessen de veerkracht en het autonome/zelfvoorzienende karakter van marginale posities te stimuleren?
- In hoeverre wordt de dominantie van het centrum uitgedaagd? In hoeverre wordt gebouwd aan alternatieve manieren van doen, denken en organiseren?
- In hoeverre worden bestaande afhankelijkheden gereproduceerd?

Het onderscheid tussen de vier dimensies vormt het analytisch raamwerk van dit proefschrift. Met behulp van de voorbeeldvragen kan een beter begrip ontstaan van de discursieve en institutionele interdependenties tussen centra en marges in een bepaald systeem. In het empirische deel van dit proefschrift (hoofdstuk 6-8) zal ik aan de hand van dit raamwerk de inzichten uit de drie casussen presenteren.

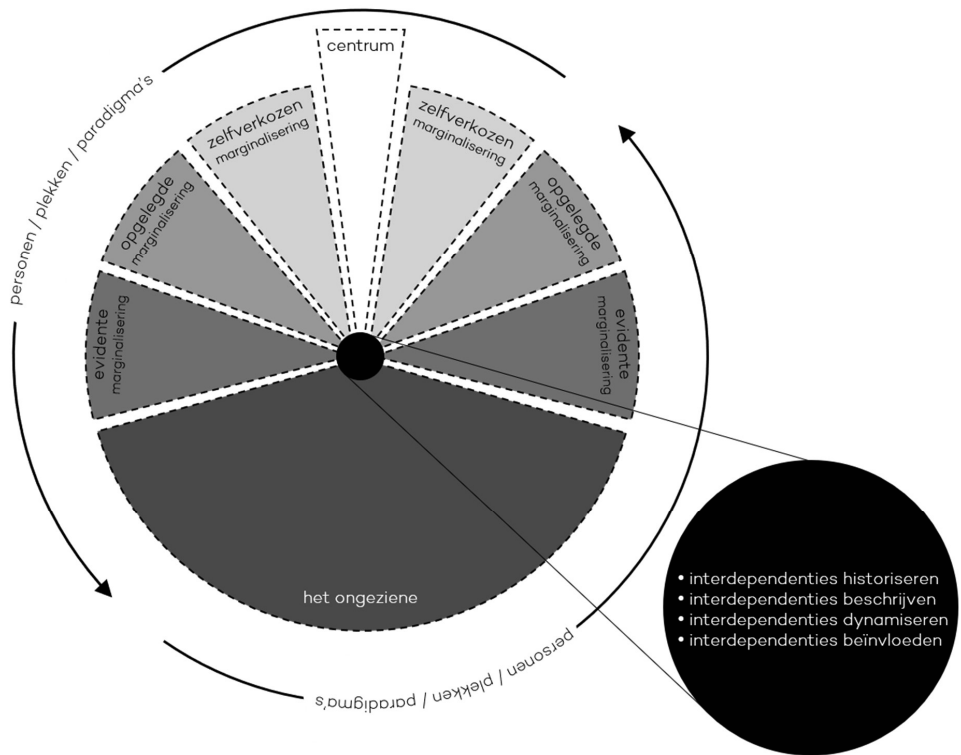
5.5.3 De noodzaak tot een perifeer systeemperspectief

In paragraaf 5.1 heb ik een pleidooi gehouden voor het openbreken van de selectieve waarneming van marginaliteit binnen transitiestudies. In deze laatste paragraaf van dit hoofdstuk presenteer ik een manier van kijken naar systeemverandering die dit soort lacunes blootlegt en adresseert. Daarin combineer ik de typologie van meervoudige marginaliteit uit paragraaf 5.5.1 met het analytisch onderscheid uit de vorige paragraaf. Dit doe ik met behulp van de notie van het perifere zichtvermogen: het deel van het zicht dat ons in staat stelt om onze omgeving en bewegende objecten waar te nemen.

Allereerst is sprake van het centrale zichtvermogen van een transitie-onderzoeker (of welke onderzoeker dan ook). De centrale focus bepaalt wat als marginaal wordt gezien en welke interdependenties in een analyse centraal staan. Hoewel het centrale zicht een zekere scherpte toelaat is het qua zichtveld beperkt. Hetgeen buiten dit centrale zichtvermogen valt, staat in medische termen ook wel bekend als het perifere zichtvermogen.¹⁶⁰ Dit vermogen maakt het mogelijk om meer omgevingsbewust te kijken. Het concept van meervoudige marginaliteit breekt het centrale zicht binnen transitiestudies open door de toevoeging van personen, plekken en paradigma's in een marginale situatie en de drie marginaliseringsprocessen (evident, zelfverkozen en opgelegd). Wanneer deze worden samengevoegd met het centrale zicht, ontstaat wat ik noem een *perifeer systeemperspectief*.¹⁶¹ In onderstaand figuur is dit perifeer systeemperspectief gevisualiseerd.

¹⁶⁰ Samen vormen het centrum en de periferie het complete 'omgevingszien' van de observeerder.

¹⁶¹ Te vertalen als: 'peripheral systems gaze'.

Figuur 11. Het perifeer systeemperspectief. Een zienswijze om personen, plekken en paradigma's in een marginale situatie te includeren alsmede evidente, zelfverkozen en opgelegde marginaliseringsprocessen te includeren in het bestuderen van systemen.

Het perifeer systeemperspectief bouwt voort op de methodologische bouwstenen van dit proefschrift: complexiteit en reflexiviteit (zie paragraaf 2.1). Vanuit de notie van complexiteit is bijvoorbeeld immer sprake van blinde vlekken of dode hoeken van de observeerder. Vanwege de noodzaak tot het afbakenen van een systeem wordt altijd (on)bewust een deel van het zichtveld verblind (het 'ongeziene'). Bovendien vraagt de notie van reflexiviteit om een nederige houding jegens kennisuitspraken. Elke onderzoeker en iedere discipline heeft zo een eigen perifeer systeemperspectief dat de analyse van interdependenties kleurt.¹⁶² Gezien het relationele karakter tussen het centrum en de marge, zijn de zichtpunten niet gefixeerd, maar worden deze mede

¹⁶² Andere studies binnen de sociale wetenschappen die sterk gericht zijn op het bestuderen van armoede kennen bijvoorbeeld een selectiviteit naar opgelegde en evidente marginalisering. Een inter- en transdisciplinaire verbinding tussen diverse onderzoeksvelden is daarmee des te interessanter aangezien het een noviteit aan conceptuele en empirische inzichten op kan leveren. Een meer perifere manier van kijken biedt een manier om zowel de focus als de blinde vlekken die bestaan in verschillende onderzoeksvelden te verbinden zodat een rijker en integraal zichtveld ontstaat.

actief ge(re)construeerd door de onderzoeker in kwestie. Een perifeer perspectief is dan ook niet statisch, maar dynamisch. Het 'perspectief van de observeerder', bepaalt wat gezien kan worden als marginaal en centraal. Het perifeer systeemperspectief is daarmee ook een manier om meer polycentrisch te kijken naar systemen. Daarmee laat het niet alleen ruimte voor meervoudige marginaliteit, maar ook aan een meervoud aan centra. Bovendien is de onderzoeker onderdeel van het perifeer systeemperspectief, i.e. het is een politieke actor die de sociale werkelijkheid vanuit een bepaald perspectief beziet en ordent.

Hoe kan dit perifeer systeemperspectief van waarde zijn voor transitiestudies? Zoals gesteld is binnen dit wetenschappelijke veld sprake van een selectieve waarneming in het bestuderen van systemen richting de afhankelijkheden tussen het centrum (i.e. regimes) en de zelfverkozen marge (i.e. niches). Vanuit dit perspectief beziet het een beperkte selectie van personen, plekken en paradigma's in marginale situaties. Zo heeft het relatief veel oog voor 'koplopers', 'broedplaatsen' en duurzaamheidspleidooien. Daarmee krijgen andere marginale situaties en marginaliseringsprocessen minder aandacht. Wanneer ook meer expliciete aandacht zou bestaan voor opgelegde marginalisering, kunnen bijvoorbeeld ook 'vluchtelingen', 'achterstandswijken' en racisme worden meegenomen in analyses. En bij expliciete aandacht voor evidente marginalisering worden ook 'analfabeten', 'buitengebieden' en alternatieve realiteiten meegenomen in de analyse. Oftewel, middels een verbreding van het systeemperspectief ontstaat meer oog voor bijvoorbeeld het lijden van personen die historisch onderdrukt worden door specifieke elites en/of momenteel negatieve gevolgen ervaren van een energietransitie of mobiliteitstransitie. Tevens zou het meer oog hebben voor de plekken die extreme consequenties ervaren door klimaatverandering en de mobilisatie van personen die weinig tot geen stem hebben in het huidige duurzaamheidsbeleid. Kortom, door een perifeer systeemperspectief ontstaat een rijkere verbeelding van radicale systeemverandering.

In het kader van dit proefschrift kan het perifeer systeemperspectief helpen om de analyse van interdependenties in de empirische hoofdstukken aan te scherpen door vragen te stellen als: hoe baken ik een systeem af en bepaal ik mijn centrale focus? Onder welke condities worden deze afbakening en focus bepaald, i.e. hoe en door wie worden de condities van mijn onderzoek bepaald? Wat betekent dit voor mijn conceptualisatie van wat ik zie als marginale verschijnselen? Naar welke marginale situaties (personen, plekken en paradigma's) kijk ik wel en niet? Voor welke marginaliseringsprocessen (evident, opgelegd of zelfverkozen) heb ik wel of geen oog binnen mijn analyse en waarom? Wat zijn mijn blinde vlekken en wat houd ik ongezien? Dit soort vragen kunnen bijdragen tot een verhoogde mate van reflexiviteit in het bestuderen van meervoudige marginaliteit in relatie tot systeemverandering. In hoofdstuk 9 en 10 kom ik hierop terug.

DE EMPIRIE

DEEL III PERSONEN, PLEKKEN EN PARADIGMA'S IN DE MARGE

- Hoofdstuk 6 Een historische analyse van het welvaartssysteem vanuit een transitieperspectief.
- Hoofdstuk 7 Een studie naar de huidige en toekomstige omgang met jongeren die te kampen hebben met dak- en thuisloosheid.
- Hoofdstuk 8 Een studie naar de huidige en toekomstige omgang met wijken die afwijkend scoren op gemeentelijke indices.

Met behulp van het analytisch onderscheid uit hoofdstuk 5 worden de discursieve en institutionele interdependenties binnen de drie casussen geanalyseerd (zie paragraaf 5.5.2). De historische casus in hoofdstuk 6 vormt een onderlegger voor de andere twee hoofdstukken die gericht zijn op een beschrijving van de hedendaagse omgang met ‘zwerfjongeren’ en ‘achterstandswijken’. In hoofdstuk 7 en 8 wordt tevens verkend hoe deze omgang fundamenteel getransformeerd kan worden. Daarin wordt geput uit twee transitietrajecten in de periode 2011-2018 waarin bestudeerd is hoe de omgang met personen en plekken in de marge meer duurzaam en rechtvaardig kan worden ingericht. In onderstaande figuur is de opzet van de empirische hoofdstukken gevisualiseerd.

	Hoofdstuk 6 Paradigma in de marge: 'armoede'	Hoofdstuk 7 Personen in de marge: 'zwerfjongeren'	Hoofdstuk 8 Plekken in de marge: 'achterstandswijken'
Het beschrijven van discursieve interdependenties	Hoe worden de sociale problemen gepercipieerd? Hoe worden ze gedefinieerd en wordt over deze verschijnselen geschreven en gesproken?		
Het beschrijven van institutionele interdependenties	Hoe worden de sociale problemen geadresseerd? Wie organiseert zich op welke manier rondom deze verschijnselen?		
Het dynamiseren van interdependenties	Hoe en wanneer ontstaat urgentie om de sociale problemen fundamenteel anders te adresseren? Wanneer is sprake van een noodzaak tot hervorming?		
Het beïnvloeden van interdependenties	Hoe worden bestaande afhankelijkheden uitgedaagd, gewijzigd of vervangen? Wie tracht op welke manier de omgang met de sociale problemen te transformeren?		

Figuur 12. Visualisatie van analyseschema in de drie empirische hoofdstukken.

HET WELVAARTSSYSTEEM IN TRANSITIE

Wat zijn dominante constellaties geweest binnen het welvaartssysteem in Nederland? Aangezien processen van in- en uitsluiting een tijdloos gegeven zijn en inherent aan het maatschappelijk samenleven, is een historisch besef van de omgang met armoede van cruciaal belang. Zoals ik in hoofdstuk 2 heb beschreven, hanteer ik voor de historische inbedding een functionele afbakening van het welvaartssysteem en een geografische afbakening van Nederland. Ik richt mij in het bijzonder op de 'armenzorg' zoals dit systeem in de geschiedschrijving doorgaans is genoemd.¹⁶³ Dit systeem heeft als primaire functie om te voorzien in een bepaalde levensstandaard van leden van een zekere gemeenschap die – zoals uit dit hoofdstuk zal blijken – aan historische interpretaties onderhevig is. Juist die interpretaties zijn het primaire punt van aandacht in dit hoofdstuk: zijn trendbreuken te ontdekken binnen de dominante paradigma's rondom mensen in armoede? Hoe werd in de afgelopen eeuwen nagedacht over 'armoede', 'de armen' en de 'armenzorg'? En hoe werden 'armen' bejegend en werd de bijbehorende 'bedeling' georganiseerd?

6.1 Transitie in de armenzorg

Om de historische omgang met armoede te verkennen ga ik enkele eeuwen terug in de tijd. Op basis van secundaire literatuur tracht ik een historische interpretatie vanuit het transitieperspectief te geven (zie hoofdstuk 2). Om dominante systeemconstellaties te distilleren maak ik onderscheid in structuur, cultuur en werkwijzen, wat binnen transitiestudies gebruikelijk is (zie Grin et al., 2010, p. 109). Onder structuur wordt de fysieke, economische en de institutionele infrastructuur verstaan (zoals regels, wetten en formele organisaties). Onder cultuur wordt de collectieve set aan waarden, normen en zienswijzen omschreven binnen het systeem. En ten slotte wordt onder werkwijzen de routines, gedrag, handelingswijzen en implementatie op individueel niveau verstaan. Grin et al. (2010) stellen dat van een transitie gesproken kan worden als de dominante structuur, cultuur en werkwijzen binnen een systeem worden vervangen of getransformeerd (2010, p. 110).¹⁶⁴ Daarbij is een belangrijke disclaimer dat transitie alleen in retrospectief te onderscheiden zijn. Het vormt een heuristiek voor sociale constructies van de werkelijkheid. Vanuit

¹⁶³ In het heden wordt veelal de term 'verzorgingsstaat' gebruikt voor dit systeem (of een variant daarop). Ik zie de verzorgingsstaat echter als een tijdelijke constellatie van het welvaartssysteem die vooral medio en eind 20^e eeuw dominant was. Zie ook later in dit hoofdstuk alsmede de hoofdstukken 1 en 2.

¹⁶⁴ Overigens dient dit onderscheid in structuur, cultuur en werkwijzen puur een analytisch doel in de realiteit zijn deze concepten intrinsiek aan elkaar gelinkt en overlappen zij elkaar.

het evolutionaire perspectief binnen transitiestudies zijn de huidige structuur, cultuur en werkwijzen van een bepaald systeem namelijk voor een groot deel te bezien als historisch geconstrueerd en te verklaren (getuige ook de notie van padafhankelijkheid).

Het doel van deze historische verkenning is om een typering te geven van historische transitie binnen het welvaartssysteem en te duiden welke parallellen en trendbreuken te onderscheiden zijn in de geschiedenis van de armenzorg. Centrale vragen daarin zijn: welke dominante structuur, cultuur en werkwijzen zijn te onderscheiden? Welke onderliggende discursieve en institutionele interdependenties zijn te onderscheiden? En wat zijn de bijbehorende machtsconstellaties tussen actoren? In hoeverre is de perceptie van armoede en ongelijkheid door de eeuwen heen veranderd?

In de bestudeerde literatuur worden doorgaans vier tijdsperiodes geanalyseerd. Sommige studies richten zich volledig op een tijdsperiode, andere studies richten zich op de overgang tussen twee tijdsperiodes. Slechts een enkele studie beslaat meer dan twee tijdsperiodes.¹⁶⁵ Op basis van de literatuur distilleer ik grofweg vier transitieperiodes sinds de late middeleeuwen, te weten:

1. Van liefdadigheid naar handhaving (van ca. late middeleeuwen tot 16^e eeuw)
2. Van handhaving naar pauperzorg (van ca. 16^e eeuw tot 1800)
3. Van pauperzorg naar bestaanszekerheid (van ca. 1800 tot 1965)
4. Van bestaanszekerheid naar verdienmodel (vanaf ca. 1965 tot heden)

Binnen de vier transitieperiodes zijn mensen die in schaarste leven verschillend gepercipieerd door de gemeenschappen waar zij deel van uitmaakten of juist door geweerd werden. Veelal werden ze gezien als afwijkend van een zekere norm (die tevens ook door de tijd heen is veranderd). De omgang met deze 'vagebonden', 'bedelaars', 'landlopers' of 'leeglopers' stond volgens Koenraadt (2014) echter aan "de oorsprong van zowel de armenzorg als het gevangeniswezen en vervulden aldus een cruciale rol in het ontstaan van institutionele verzorgingsarrangementen", die vervolgens bijgedragen hebben tot de noodzaak tot staatsvorming (2014, p. 1). Hoogenboom (2003) stelt dat de armenzorg van oudsher drie functies vervult: a) een regulering van de lokale arbeidsmarkt; b) handhaving van de openbare orde door de aanpak van overlast en besmettingsgevaar; en c) legitimatie van de bovenklasse.

Hoewel historici vergelijkbare tijdsperiodes hebben bestudeerd, fluctueert de afbakening van de exacte jaartallen. Meerdere historici geven overigens aan dat de scheidslijnen tussen verschillende perioden niet zo abrupt waren en nuanceren de door hun gemaakte scheidslijnen (zoals Boele, 2013, p. 18). In onderstaande

¹⁶⁵ Een uitzondering vormt bijvoorbeeld de studie van Depreeuw (1988) naar landloperij, bedelarij en thuisloosheid die de 14^e eeuw tot en met de 20^e eeuw beslaat. Tevens analyseert hij per eeuw zowel de maatschappelijke context (in termen van politieke, economische en maatschappelijke ontwikkelingen) alsmede de sociale reactie (in termen van wetgeving, bijstand en instellingen) jegens deze fenomenen.

visualisatie heb ik daarom gekozen voor een benadrukking van de overlap in de verschillende periodes in plaats van een chronologisch en lineair overzicht.

Figuur 13. Visualisatie vier transitieperiodes met bijbehorende structuur (s), cultuur (c) en werkwijzen (w).

Elke transitieperiode zal ik hieronder meer in detail uiteenzetten door telkens in drie paragrafen de dominante structuur, cultuur en werkwijzen te schetsen. Middels een comparatieve analyse van deze verschillende transitieperiodes kunnen vervolgens cruciale overeenkomsten en verschillen binnen de armenzorg worden geanalyseerd en verklaard.

6.2 Van liefdadigheid naar handhaving (ca. late middeleeuwen - 1600)

In de 11^e en 12^e eeuw werd armoede ook wel beschouwd als een heilige en spirituele waarde, waarin de arme werd gezien als een vertegenwoordiger van Christus. In de

late middeleeuwen (ca. 1250 – 1500)¹⁶⁶ concentreerde de armenzorg zich dan ook voornamelijk rondom de christelijke aalmoes en de relatie tussen de gever en de ontvanger daarvan. Armenzorg was in deze tijd voornamelijk een lokale aangelegenheid: kerkelijke en religieuze instellingen op dorps- of stadsniveau hadden een centrale rol in de organisatie van de armenzorg. Echter, die centrale rol had volgens critici haar tekortkomingen, zeker in tijden van economische tegenspoed en sterkere concentraties van behoeftigen. Als antwoord pakten lokale (stedelijke) autoriteiten een meer prominente rol die zij vooral repressief invulde om meer controle uit te voeren over deviante groepen. De perceptie van armoede verschoof in de late middeleeuwen naar een perceptie waarin rondzwervende mensen ook wel als een ‘plaag’ werden gezien. Zo werden zij verantwoordelijk gehouden voor bijvoorbeeld criminaliteit en epidemieën (Koenraadt, 2014).

6.2.1 Een lokale armenzorg volgens religieus-adellijke principes

De structurele inrichting van de armenzorg was in deze periode een lokale aangelegenheid en kende een lage organisatiegraad. In hun studie naar armoede tussen de 14^e en 16^e eeuw spreken Blockmans & Prevenier (1975) bijvoorbeeld van een “extreme versnippering van initiatieven” van individuele stichtingen van erg bescheiden omvang (1975, p. 519).¹⁶⁷

Overigens waren er grote verschillen in structuur tussen stad en platteland. Zo hadden lokale heren de zorg voor minder bedeelden voornamelijk in eigen beheer. De bedeling geschiedde in natura en bestond onder andere uit voedsel, huisraad, kleding, etc. Wanneer het aantal armen steeg en de behoefte van minder bedeelden een structureel karakter kreeg, deed de heer een beroep op de lokale plattelandsgemeenschap, waar het ‘natuurlijke middelpunt’ van het dorp of de streek de kerk was (Hoogenboom, 2003).¹⁶⁸ In de stad was een groot deel van de armenzorg ook rond de kerk en kerkelijke instanties georganiseerd, maar dit werd aangevuld, of soms geleidelijk overgenomen door openbare armenbesturen (veelal uit katholieke kassen gefinancierd). Door een gepercipieerd falen van het versnipperde kerkelijk beleid werden door lokale autoriteiten ook andere openbare instellingen ingesteld. Net als op het platteland werden de financiële lasten van de armenzorg door de gehele lokale bevolking gedragen. De kerkelijke instellingen genereerden hun inkomsten meestal via collectes, donaties en vrijwillige giften. De openbare organisaties deden dit via accijnzen en speciale doelbelastingen, zoals boetes, leges en toeslagen op

¹⁶⁶ Doorgaans wordt het onderscheid in de middeleeuwen als volgt gemaakt: late middeleeuwen ca. 1270-1500; hoge middeleeuwen ca. 950-1270; vroege middeleeuwen ca. 370-950.

¹⁶⁷ Volgens Blockmans & Prevenier (1975) waren er grote lokale verschillen. Bijvoorbeeld wanneer sprake was van de aanwezigheid van een belangrijke lokale abdij die steun leverde aan diverse dissen, ziekenboegen en hospitalen. Hospitalen namen in de lokale context ook een belangwekkende rol in vanwege de verwevenheid van armoede en ziekte.

¹⁶⁸ Wegens zijn positie kon de heer mensen ook benoemen in de kerk. Het delegeren van de armenzorg was financieel aantrekkelijk, want dan konden de kosten worden gedeeld met de lokale gemeenschap (via armenbelasting of collectes).

huwelijken en begrafenissen (Hoogenboom, 2003).¹⁶⁹ Elke stad en streek was verantwoordelijk voor haar eigen armen, de armen uit vreemde streken werden geweerd en teruggestuurd naar hun geboortestad, -plaats of -land.¹⁷⁰

In zijn studie naar 'marginalen in de geschiedenis' stelt Vanhemelryck (2004) echter dat "liefdadigheid aan het einde van de middeleeuwen al een geruime tijd niet meer het exclusieve domein van de kerk" was (2004, p. 19).¹⁷¹ De lokale kerkelijke en 'wereldlijke' autoriteiten werkten samen, hoewel er soms ook rivaliteit bestond. Naast de inmenging van plaatselijke autoriteiten, betrad vanaf circa 1450 de centrale overheid het toneel. Na de Opstand (ca. 1572-1584) en de vestiging van de gereformeerde religie als de geprivilegieerde godsdienst kwam de organisatie van de armenzorg volop in de belangstelling te staan. Stadsbesturen hadden katholieke instellingen geconfisqueerd en onder hun toezicht geplaatst. Nieuwe seculiere – als in niet-kerkelijke – armenhuizen bestemd voor bijzondere doelgroepen (zoals ouderen of zieken) openden hun deuren. In de late middeleeuwen ontstaan ook de eerste particuliere verzekeringen, zoals het Gildenbos waardoor mensen in tijden van tegenslag aanspraak konden maken op ziekengeld.

Diverse historici geven aan dat in de late middeleeuwen de omgang met armoede verschoof naar een focus op handhaving van de openbare orde. Dit had vooral te maken met de langdurig aanhoudende armoede en bedelarij door langdurige economische crises en tegenvallende oogsten. Hierdoor konden steden de stroom van 'behoeftegen' niet aan en schaalden de lokale besturen de bestrijding van de bedelarij op naar het landelijk niveau. In de 15^e eeuw werd de eerste landelijke ordonnantie omtrent de armenzorg uitgegeven. Blockmans & Prevenier (1975) merken op dat deze ordonnantie "in zijn eerste 23 artikelen allerlei vormen van vandalisme behandelt" en tevens aan alle validen een arbeidsplicht oplegde.¹⁷² Zo kende de late middeleeuwen een intrede van publieke werkprojecten en bedelverboden die de straten moesten vrijwaren van vagebonden en bedelaars (Boele, 2013). Volgens Depreeuw (1988) was deze wetgeving niet zozeer gericht op het tegengaan van criminaliteit, maar meer op een regulering van het bedelen en het

¹⁶⁹ Van Leeuwen (1990) heeft voor de Amsterdamse context in de periode 1800-1850 in kaart gebracht dat ongeveer een kwart van de financiële lasten voor de armenzorg werd gedragen door de armen zelf, vooral via accijnzen. Een derde werd opgebracht door de rijken en middengroepen samen. Het resterende deel werd door de instellingen zelf gefinancierd uit het eigen vermogen, zoals land en aandelen. Volgens de auteur bestaat geen reden om aan te nemen dat de organisatie en financiering in deze periode wezenlijk verschilden van die in 16^e en 17^e eeuw.

¹⁷⁰ Wel bestonden bijvoorbeeld 'passantenhuizen' waar behoeftige reizigers voor een avond en nacht onderdak konden krijgen.

¹⁷¹ Vanaf de 13^e eeuw werd de administratie van bijvoorbeeld hospitalen, gasthuizen en weldadigheidsinstellingen in de steden geleid door de 'wereldlijke overheid'.

¹⁷² Blockmans & Prevenier (1975) stellen dat de andere houding van de burgerij zich uitte in een "inkrimping van de op vrij ruime schaal bestaande ondersteuning, scherpere controle op de gegadigden, uitsluiting en repressie van al wie tot de arbeidsreserve gerekend kon worden". Dit valt af te lezen uit de "zeer talrijke reglementen en ordonnanties van die tijd, die vooral tijdens hongersnoden werden uitgevaardigd, toen de trek van behoeftigen naar de steden aldaar een reflex van afstoting uit zelfbehoud deed ontstaan" (1975, p. 533)

verplichten van arbeid voor ‘werkbekwamen’ met het doel om ongecontroleerd zwerven te beperken (1988, p. 77).

In deze periode was de gevestigde sociale orde zeer actief binnen de armenzorg. Vooraanstaande families namen bijvoorbeeld zitting in armbesturen. Ook de benoeming van het algemene kerkenbestuur ging via instellingen waarin het stedelijke patriciaat veelal dominant was. Hoogenboom (2003) stelt dat er in tijden van de Republiek een standenmaatschappij heerste met een “strikte hiërarchie van standen en monopolistische verdeling van macht, status en bezit” (2003, p. 29). Op het platteland waren die standen berust op landbezit, i.e. het feodalisme (met de landadel als elite).¹⁷³ In steden beruste de standen op handelsverhoudingen en wat Hoogenboom noemt een ‘politiek kapitalisme’ (met het stedelijk patriciaat als elite). Tezamen vormen zij “een oligarchie van edelen en patriciërs”. Deze hogere standen kenden niet alleen tal van privileges, maar stelden ook hoge eisen aan de wijze waarop zij de lagere standen behandelden.¹⁷⁴ Hierdoor ontstonden volgens de auteur vormen van ‘traditionele dominantie’ waarin de “bestaande verdeling van macht, bezit en status tot een door God gegeven natuurlijke orde van ongelijkheid werd verheven, waarin de hogere standen de lagere standen dienden te leiden en de lagere standen zich moesten schikken in hun lot” (2003, p. 26). De armenzorg werd grotendeels direct en indirect gecontroleerd door deze hoogste standen, terwijl deze standen aan de bekostiging daarvan slechts een relatief geringe bijdrage leverden. De adel op het platteland en het patriciaat in de steden “vervulde in de armenzorg verschillende functies die waren gericht op het handhaven van de oude orde en de versterking van de economische, politieke en culturele fundamenten waarop deze oude orde rustte (Hoogenboom, 2003, p. 27). Volgens Blockmans & Prevenier (1975) werden niet de rijken belast, maar was er sprake van loondrukking waardoor de middenstand zich steeds meer roerde.¹⁷⁵

6.2.2 De heilige die tot crimineel werd verklaard

Binnen de culturele inrichting van de armenzorg werd armoede aan het begin van deze transitieperiode - in de 11^e en 12^e eeuw – ook wel beschouwd als een spirituele

¹⁷³ Zie bijvoorbeeld ook *Herfsttij der Middeleeuwen* van Johan Huizinga die over de standenmaatschappij in deze periode schreef: “Het begrip van de geleding der maatschappij in standen doordringt in de Middeleeuwen alle theologische en politieke beschouwingen tot in haar vezelen” (2018, p. 67).

¹⁷⁴ Naast de aristocraten bestond volgens de auteur ook een groep ‘middenstanden’ zoals in steden de in gilden verenigde ambachtslieden en op het platteland grote, min of meer onafhankelijke herenboeren. Deze standen waren overigens niet zo rigide en gesloten, maar wisselde door de tijd heen (e.g. hogere en lagere adel). De middenstand kende – hoewel ze flink meebetaalde – echter weinig invloed. Zij waren vooral praktisch betrokken (bijvoorbeeld middels collectes, armen bezoeken, etc.).

¹⁷⁵ Volgens hen was het vooral de middenstand die actief was tijdens de talrijke stedelijke opstanden in die tijd: “Tijdens stedelijke opstanden ziet men leden van welbepaalde ambachten optrekken die inkomens- of statusverlies hadden geleden. Hetzelfde kan men leren uit de sociale analyse van de konfiskatielijsten na opstanden: niet de paupers gaven de toon aan, maar wel de groepen die een bepaald welvaartspeil bedreigd zagen” (1975, p. 534).

waarde. De arme werd gezien als een vertegenwoordiger van Christus en het 'heil' van de arme "berustte op nederigheid en zelfverloochening" (Vanhemelryck, 2004, p. 16). Een leven in armoede werd aangeprezen als een oefening in nederigheid en als de weg tot eeuwige rijkdom. Dit beeld werd belichaamd door bijvoorbeeld heremieten of ascetische monniken die in afzondering leefden (in kloosters) of op bedelvaart waren. Sommigen predikten op zwerfende wijze armoede en boete (zie Laeyendecker, 2013).¹⁷⁶ Boele (2013) stelt: "De opkomst en verspreiding van de religieuze armoedebewegingen de pauperes Christi, zij die vrijwillig hun rijkdom hadden opgegeven, binnen de laatmiddeleeuwse stadsmuren" brachten (2013, p. 298). Zij waren verbonden aan Christus zelf en kregen soms een geheiligde status toegeschreven. In ruil voor bijstand en steun hadden zij de religieuze taak te bidden voor hun weldoeners.¹⁷⁷ Dit leidende paradigma kwam onder druk te staan door bijvoorbeeld de groeiende invloed van het protestantisme, waarin van een bemiddelende functie van de armen met betrekking tot het zielenheil van hun gevers geen sprake meer was. Lis & Soly (1980) stellen overigens dat de 'heiliging van armoede' een rechtvaardiging inhield van bestaande maatschappelijke verhoudingen.

De late middeleeuwen kende volgens Boele (2013) een centrale metafoor, namelijk dat "rijk en arm deel uitmaakten van hetzelfde lichaam, met Christus als verbindende schakel" (2013, p. 14). Door de lichaamsmetafoor – geïnspireerd op brieven van de apostel Paulus – waarin alle gelovigen een functionele eenheid vormden, maakte iedereen in principe deel uit van de (geloofs)gemeenschap.¹⁷⁸ De mens was door God

¹⁷⁶ Zoals de Waldenezen, Humailiati, Spirituelen en Fransiscanen. Dit worden ook wel gezien als 'revolutionaire bewegingen van de armen' die een ander soort maatschappij voorstonden (Laeyendecker 2013). Hun armoedige levensstijl was onderdeel van een innerlijke oefening in deugden als nederigheid en reinheid. Zij leefden een sober bestaan en hechtten zich niet aan het aardse bestaan (zoals het hebben van 'eigendom') en gaven niet toe aan natuurlijke verlangens. Hun kritiek richtte zich voornamelijk op het functioneren van de kerk en in mindere mate op sociale structuren. Deze denkbeelden zijn heden ten dag nog aanwezig, maar zijn marginaal. Zo wijst de filosoof Giorgio Agamben (2013) op de noodzaak om tot een alternatieve levensstijl te komen waarbij hij inspiratie put uit het gemeenschappelijk leven en bezitloos gebruik van de wereld van de dertiende-eeuwse franciscanen. Overigens stelt Laeyendecker (2013) dat deze bewegingen zich niet zozeer focusten op het economisch te hulp schieten of verheffen van de armen, maar op het bekeren van de rijken tot vrijwillige armoede. De monniken hadden bijvoorbeeld ook handenarbeid in de kloosters uitbesteed aan de 'lekenbroeders' die hiërarchisch ondergeschikt waren aan de monniken (Kruithof, 1991, p. 71). De bewegingen kwamen hoofdzakelijk voort uit een 'binnenkerkelijke machtsstrijd'. Ze hadden in die zin een meer elitair karakter dan een proletarisch karakter, door Depreeuw (1988) ook wel 'intellectuele landloperij' genoemd. Pas in de 14^e eeuw kwamen radicaler ideeën naar voren, zoals van de Hussieten, Taborieten en de Dopers in Münster, die de grenzen van de kerk doorbraken en de maatschappelijke ordening betroffen, aldus Laeyendecker (2013, p. 197).

¹⁷⁷ Nogmaals Boele (2013) die stelt dat aan mensen in armoede een cruciale rol werd toegedicht in de verticale relatie tussen God en de weldoener: "Wie aan armen gaf, gaf aan Christus zelf. De armen vormden zo de verbindende schakel tussen hemel en aarde. Net als de mannen en vrouwen die vrijwillig hun rijkdom hadden opgegeven, kregen zij een rol toebedeeld met betrekking tot het zielenheil van de overige stedelingen. In de stad waren zij op verschillende locaties samen te zien, zoals in gasthuizen, waar religieuze broeders en zusters zorgdroegen voor zieken en bejaarden" (2013, p. 298).

¹⁷⁸ De apostel Paulus gebruikte de notie van het lichaam om de onderlinge relaties binnen de christelijke gemeente te beschrijven. Boele (2013) beschrijft deze metafoor als volgt: "Alle gelovigen vormden een functionele eenheid waarvan Christus het hoofd was. Tussen de ledematen van dit corpus Christi bestond weliswaar een hiërarchie die door God zelf was ingesteld, maar alle leden hadden een taak te vervullen die noodzakelijk was voor het voortbestaan van het lichaam als geheel. Gevoelens van

geschapen als een sociaal wezen. Om deze stelling te benadrukken werd barmhartigheid expliciet in het perspectief van het laatste oordeel en het hiernamaals geplaatst.¹⁷⁹ Barmhartigheid werd vanuit deze religieuze insteek dan ook als een 'natuurlijke dispositie' gezien. De keuze al dan niet zorg te dragen voor de arme was niet vrijblijvend, maar verbonden met iemands positie in het hiernamaals. Dit leidende paradigma zorgde voor een noodzakelijke cohesie en evenwicht. Wanneer deze in bijvoorbeeld tijden van opstand of crises wegvielen of onder druk kwamen te staan, stond "het voorbestaan van het collectief op het spel" (Boele, 2013). Armeezorg fungeerde als een praktijk waarin communale waarden als naastenliefde en barmhartigheid tot uiting werden gebracht en waarmee de idee van de stad als christelijke gemeenschap opnieuw werd ingevuld. Religieuze en sociale waarden waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Naast de verticale verbinding tussen God en weldoener die aan laatmiddeleeuwse armen werd toegedicht, zorgden zij ook voor een horizontale verbinding tussen de verschillende standen in de stad.

Dat rijk en arm onderdeel waren van hetzelfde lichaam leidde er volgens diverse historici toe dat de bijbehorende afhankelijkheidsrelatie als een door God gegeven feit werd gezien. Van de arme mens "werd verwacht dat hij zijn plaats in de samenleving zonder tegenstribbelen accepteerde en zijn werkzaamheden en taken naar behoren vervulde" (Boele, 2013, p.20). Terwijl armen zich dienden te berusten in hun situatie, hadden rijken een opdracht voor hen te zorgen. Of zoals Hoogenboom (2003) stelt: "De opdracht de lagere standen te leiden werd door de hogere standen beschouwd als een vanzelfsprekend gegeven, als een heilige plicht. Tegelijkertijd waren zij zich maar al te bewust van de noodzaak hun dominante positie in de maatschappij elke dag opnieuw te doen gelden en de sociale orde te onderhouden" (2003, p. 27).¹⁸⁰ Lis & Soly (1980) stellen dat dit 'sociaal contract' neerkwam op het volgende: "Aangezien de rijken de armen nodig hadden om zalig te worden, hadden deze laatsten de plicht om arm te blijven, terwijl de rechten aan die status verbonden de plicht tot onderwerping aan de eersten impliceerden" (1980, p. 27).

Naast de heilige status die armen toegekend kregen, werd armoede ook gezien als een probleem van de moraal. Hoewel armoede werd gezien als een natuurlijk gegeven dan wel Gods wil, kwam men in de zoektocht naar de oorzaken van armoede al snel bij de arme zelf uit. Drankzucht, luiheid, geldverslinding en onzedelijk gedrag werden gezien als de belangrijkste oorzaken. Oftewel, het was de eigen schuld dat mensen arm of dakloos waren (Van Loo, 1981). Armen en bedelaars vertegenwoordigden alles wat indruiste tegen het waardesysteem van de stedelijke bourgeoisie, die steeds

superioriteit van de hogergeplaatste leden waren dan ook misplaatst en afkeurenswaardig" (2013, p. 14).

¹⁷⁹ De basis ervan werd gevormd door een passage uit het evangelie van Mattheus (Mattheus 25: 31-46).

¹⁸⁰ Hoogenboom haalt hier de filosoof en econoom John Stuart Mill aan die over deze afhankelijkheidsrelatie stelt: "De rijke moest als een vader voor de armen zijn en hen leiden en beperken als kinderen. Van hen moet slechts worden verlangd dat zij hun dagelijkse werk verrichten en dat zij zedelijk en godvruchtig zijn. Zeden en geloof dienden hun door hun meerderen te worden aangereikt". (2003, p. 26) (vertaling door Hoogenboom, 2003).

duidelijker arbeid beschouwde als “grondslag van de moraal en als hoeksteen van de sociale ordening” (Vanhemelryck, 2004, p. 23).¹⁸¹ Gedurende de 14^e eeuw werd werkweigering door validen steeds meer beschouwd als een publiek misdrijf. Ordonnanties uit die tijd kenden twee doelen: “een doeltreffende repressie en de publieke opinie doen aanvaarden dat er een onderscheid bestond tussen ‘echte’ en ‘valse’ bedelaars, met andere woorden tussen bedelaars en vagebonden.” (Vanhemelryck, 2004, p. 17) Armoede was een toestand die de wijze burger door een verstandige omgang met geld en bezittingen zoveel mogelijk moest vermijden.

Gedurende de late middeleeuwen waren dus ook negatieve opvattingen over landloperij en bedelarij in zwang. Verschillende en soms conflicterende beelden stonden naast elkaar.¹⁸² In de late middeleeuwen – en zeker in perioden van schaarste – werd steeds meer onderscheid gemaakt in typen ‘armen’ en ‘vreemdelingen’. Ook werden deze marginale groepen steeds meer gedefinieerd en gecategoriseerd, waardoor ze een ‘gezicht’ kregen en gedemoniseerd konden worden (zie ook paragraaf 6.2.3). “In de 16^e eeuw was de overtuiging gegroeid dat de armen verwijderd moesten worden uit de gemeenschap”, aldus Vanhemelryck (2004). Er kwamen theorieën op die een opsluiting rechtvaardigen (mede geïnspireerd door geschriften uit de oudheid van Plato en Seneca). Argumenten voor opsluiting waren hygiënisch van aard (e.g. het verspreiden van ziektes en kans op besmetting), gerelateerd aan arbeid (e.g. werkweigering) en moreel/religieus van aard (e.g. het leiden van een heidens leven). In de 16^e eeuw raakte het idee dat de arme een vertegenwoordiger van Christus was steeds meer op de achtergrond. Dit had een desacralisering van zowel de armen als van armoede tot gevolg (Michielse, 1986).

In de late middeleeuwen werd de religieuze connotatie vervangen door een rationele benadering: “Het beeld van de arme als levend lidmaat van Christus werd vervangen door dat van een lui en verdacht persoon.” (Boele, 2013, p. 18). Of zoals Vanhemelryck (2004) stelt: “Zo had de 16^e eeuw zich verwijderd van het idee dat de arme een vertegenwoordiger van Christus was. In de context van oorlogen, epidemieën en opkomende ketterijen werd de arme nu beschouwd als een sociaal gevaar. De oplossing van het probleem werd meer gezocht in de opsluiting van de zwervers.” (2004, p. 34). Volgens de auteur drukte de lokale elite haar lidmaatschap van de heersende klasse uit middels de strijd tegen de ‘marginalen’. Daarmee groeide deze groep uit tot een gemeenschappelijke vijand van de heersende klasse. Het milieu van kwakzalvers, speellieden, goochelaars en kunstmakers werd steeds meer

¹⁸¹ Hierbij werd volgens Vanhemelryck (2004) veelvuldig teruggepakt op religieuze denkers die zich hadden uitgesproken tegen de morele levenswijze van mensen in armoede: “Luther noemde de bedelaars het levende bewijs van ‘hoe sterk de duivel de wereld in zijn greep houdt’. Ledigheid en luiheid waren zware zonden en een bewuste keuze om niet te werken. Volgens Calvijn was werken niet alleen noodzakelijk, maar ook een manier om God te verheerlijken. Het was een religieuze plicht. Een uitspraak van Paulus werd veel geciteerd: ‘Als iemand niet wil werken, zal hij ook niet eten’” (2004, p. 266).

¹⁸² Dit is te verklaren door de hoge diversiteit in de groep mensen die Vanhemelryck (2004) categoriseert als ‘marginalen’: bedelaars die armoede veinzen, bedelaars die ziekten veinzen, bedelaars als verminkten, bedelaars op boetetocht, bedelaars met bovennatuurlijke krachten, zogenaamde vrome bedelaars, kwakzalvers, speellieden en goochelaars, etc.

gezien als een autonome gemeenschap, dan wel een 'poel van verderf' gericht tegen de sociale orde. Er zouden subversieve ideeën broeien, dissidente mengingen op nagehouden worden en religieuze afwijkingen ('ketterij') voorkomen. Het wantrouwen tegenover de bedelaars en vreemdelingen werd opgedreven door de vrees voor sociale revoltes en de hang naar een 'zuivering van de maatschappij'.

6.2.3 Het uitdelen van aalmoezen en lijfstraffen

Binnen de praktische inrichting van de armenzorg stond de gift centraal. De onderstand vond in de late middeleeuwen voornamelijk in natura plaats, zoals in de vorm van eetwaren, specerijen, kleding, stoffen, beddengoed, vlees, schoenen, brandstof, wijn en bier. De eerdergenoemde notie van barmhartigheid leende zich bij uitstek om het geven van onderstand vorm te geven. De religieuze verbondenheid tussen arm en rijk bracht namelijk ook verplichtingen en verantwoordelijkheden met zich mee. Wie deel uitmaakte van 'het lichaam', moest dit bewijzen door liefdadigheid te betonen aan andere 'lichaamsdelen' in nood.

Het geven aan lokale armen leverde tegelijkertijd een bijdrage aan het algemeen welzijn van de gemeenschap. Hoewel dit sociale karakter zo door God geschapen zou zijn, stelt Boele (2013) dat dit geven geen vanzelfsprekendheid was, "maar een zaak waartoe men moest worden aangespoord." Depreeuw stelt dat het geven van bijstand en de opvang door instellingen een 'ritualistisch karakter' kende (1988, p. 78). Zo kwam op vaste tijden van het jaar de eerder aangehaalde 'dag des oordeels'-passage uit het Mattheusevangelie voorbij in preken en catechetische teksten. Tevens werd het werk aangehaald in kunstvormen zoals schilderijen, beelden en toneelspelen in publieke ruimtes. En ook testamenten, notariële akten en prentseries refereerden naar de passage. De verplichting tot het geven werd zo gecultiveerd. De focus op de gever van de aalmoes zou de reden zijn geweest dat de armenzorgpraktijk in de late middeleeuwen vaak inefficiënt en ontoereikend was. Vooral de willekeur van de gever was een kritiekpunt. Onvoldoende middelen om in levensbehoeften te voorzien was geen voorwaarde om voor steun in aanmerking te komen: "Criteria als de oorzaken van iemands armoede, diens morele eigenschappen, de houding ten opzichte van zijn toestand en vooral ook diens relatie met de potentiële gever waren eveneens belangrijk, zo niet belangrijker" (Boele, 2013, p. 223). Ook het geringe structurele karakter van de steun was een kritiekpunt. Blockmans & Prevenier (1975) stellen dat het typerend was voor de armenzorg in deze tijd dat de zorg verliep volgens het ritme van het kerkelijk jaar. Vooral tijdens de hoogtijdagen (zoals Kerst of Pasen) werd steun gegeven om op "een spectaculaire wijze de armen te herinneren aan de kerk en het geloof, en tegelijk het zielenheil van de schenkers te bevorderen" (1975, p. 520). De religieuze kalender correspondeerde niet noodzakelijkerwijs met de zorgbehoefte of de noden van de armen. Met het proces van secularisering en rationalisering van de armenzorg dat in de zestiende eeuw inzette, zou dit veranderen: "De Kerk verloor haar dominante positie, terwijl de stedelijke overheid de coördinatie van uitdelingen naar

zich toetrok. Niet langer het zielenheil van de gever, maar de noden van de armen zouden centraal komen te staan” (Boele, 2013, p. 111-112).

Zoals aangegeven verhardde de perceptie rondom zwervers, vagebonden en vreemdelingen waardoor het handelen van lokale besturen ook werd aangescherpt. De wetgeving ontwikkelt zich volgens Depreeuw (1988) tot een ‘volwaardige bestrijdingstechniek’ (1988, p. 119). Veranderingen in het spreken over armoede en armenzorg vielen samen met praktische maatregelen die bedelarij moesten tegengaan. Armen werden onderworpen aan mechanismen van criminalisering en uitsluiting (zie Koenraadt, 2014). Zo mochten de ‘erkende armen’ niet gaan bedelen buiten het territorium waar zij gevestigd waren en werden ‘vreemde armen’ geweerd en verbannen uit dorpen en steden.¹⁸³ In termen van verbanning werden tevens ongewenste mensen verscheept naar koloniale gebieden. Ook de centrale overheid begon in de 15^e eeuw repressieve maatregelen tegen de bedelaars en vagebonden uit te vaardigen.¹⁸⁴ De overheidsdienst voor handhaving van repressieve wetten en de openbare orde en veiligheid (‘police’) deed haar intrede. Naast het geven, kwam het opsluiten centraal te staan in de armenzorg gedurende late middeleeuwen. In de 11^e eeuw werden marginalen reeds massaal vervolgd en reeds in de 12^e en 13^e eeuw werden strengere straffen ingevoerd. Naast het (langdurig) opsluiten van bedelaars en vagebonden werden ook lijfstraffen uitgevoerd zoals het brandmerken, geselen, afhakken van ledematen, nagelen aan de schandpaal, ophangen aan de galg en de vuurdood (Vanhemelryck, 2004).¹⁸⁵ Ook werd iconografie geïntroduceerd door middel van herkenningstekens zoals speciale kledij of een band om de arm.¹⁸⁶ Boetes werden in deze periode zelden tot niet uitgevaardigd, maar geseling, brandmerken, verbanning en later ook tuchthuisstraffen werden frequent uitgevaardigd tegen hen die weinig rechtsbescherming kenden (Koenraadt, 2014).

6.3 Van handhaving naar verheffing (ca. 1600 – 1800)

De zestiende eeuw wordt in historische studies veelal gezien als een tijdvak waarin grote veranderingen plaatsvonden in de armenzorg. Onder invloed van humanisten als Desiderius Erasmus, Thomas More en Juan Luis Vives, en christelijke hervormers als Maarten Luther en Johannes Calvijn werden innovatieve ideeën en praktijken

¹⁸³ Ook in de late middeleeuwen was reeds sprake van wat men vandaag de dag ‘regiobinding’ noemt (zie hoofdstuk 7).

¹⁸⁴ Dit gebeurde op 14 augustus 1459 door de Bourgondische hertog Filips de Goede.” (Vanhemelryck 2004, p. 21)

¹⁸⁵ Vanhemelryck (2004) gebruikt de term vogelvrijverklaarde: “De landloper was in zekere mate een vogelvrijverklaarde die bij het geringste vermoeden van crimineel gedrag op de pijnbank kon worden gelegd. Voor hem bestonden niet dezelfde juridische waarborgen als voor de gewone burger” (2004, p. 63). Ook Depreeuw (1988) gebruikt deze term wanneer het de onbeschermden en ‘rechteloze’ status van de ‘landloper’ betreft voor deze transitieperiode alsmede voor de periode in de 17^e en 18^e eeuw.

¹⁸⁶ De geschiedenis van de armenzorg laat sterke parallellen zien tussen de omgang met bedelaars en zwervers en religieus afwijkende groepen (zoals ketteren of joden), zoals een intensieve samenwerking tussen kerk, stad en staat in de bestrijding van deze groepen alsmede het straffen van die groepen en het dragen van herkenningstekens.

geïmplementeerd (Boele, 2013). Tegen het licht van deze denkers verschoof de focus van het geven aan de armen naar het opvoeden van de armen. Het aristocratisch beschavingsoffensief legde de basis voor een meer seculiere en rationele armenzorg waarin de centrale staat oprukte en steeds meer macht naar zich toetrok, hoewel deze immer naar religieuze maatstaven bleef handelen.¹⁸⁷ In deze transitieperiode is een verschuiving zichtbaar van een criminalisering van armoede en deviant gedrag naar een pedagogische visie. Vanuit het oogpunt van misdaadpreventie kwam tevens meer nadruk te liggen op de humane aspecten van criminaliteit en bestraffing wat uiteindelijk uitmondde in een hervorming van het strafrecht. Overigens bestonden repressie en liefdadigheid ook in deze periode naast elkaar.¹⁸⁸ Depreeuw (1988) schetst het volgende beeld aan het einde van deze periode: “De wet voorziet in gevangenisstraffen voor landlopers; bedelaarsgestichten fungeren als asielen voor landlopers en bedelaars; en de landbouwkolonies stellen arbeidsgeschikten tewerk” (1988, p. 305).

6.3.1 De opruk van de centrale armenzorg

Ten tijde van de Republiek¹⁸⁹ was de structurele inrichting van de armenzorg nog vooral een lokale aangelegenheid. De lokale armenzorg verschilde sterk naargelang de dominante constellatie van (een mix aan) invloeden uit het protestantisme, katholicisme en humanisme. Wel kwamen in deze periode de eerste landelijke instellingen en wetgeving tot stand (Van Loo, 1981). Ook is een toename in het institutionele veld waarneembaar door de opkomst van specialistische tehuizen en instellingen.

In de 16^e eeuw werd bijvoorbeeld de Geheime Raad ingesteld die belast was met juridisch toezicht en als doel had om wetgevende en administratieve taken meer te centraliseren. Sindsdien trachtte de centrale overheid meer grip te krijgen op armoede door het vraagstuk meer centraal te regelen. Het voornaamste motief daarvoor is een mogelijke verstoring van de openbare orde. De rol van de overheid was dan ook puur politieel en zij kwam alleen in actie wanneer de armoede onder de volksklasse criminele aspecten ging vertonen. Daarnaast kon de staat ook ingrijpen bij specifieke lokale noden door lokaal extra belasting heffen. Hierin speelden stedelijke besturen – vooral die van centraal gelegen steden – ook een steeds prominentere rol. Elke stad

¹⁸⁷ Historisch gezien is het meer adequaat te spreken in termen van een geleidelijke overgang waarin eerder een samensmelting plaatsvond dan sprake is van een harde breuk tussen twee transitieperiodes. Een strikte opdeling in aparte tijdsperiodes doet afbreuk aan de religieuze noties die in de komende eeuwen nog altijd een uitermate belangrijke rol speelden binnen de discursieve en institutionele inrichting van de armenzorg. Boele (2013) stelt op basis van een literatuurstudie dat de dichotomie tussen een laatmiddeleeuwse religieus geïnspireerde en een vroegmoderne seculariserende armenzorg gerelativeerd moet worden. Hoewel zeker is dat in de zestiende eeuw verschillende steden veranderingen hebben plaatsgevonden in de organisatie en uitvoering van de armenzorg, waren deze tegelijkertijd al eerder ingegeven.

¹⁸⁸ Reeds in de verordeningen van Karel V in de 16^e eeuw werd zowel de noodzaak tot repressie als liefdadigheid benadrukt.

¹⁸⁹ Republiek der Verenigde Nederlanden, ca. 1588 tot 1795

en gemeente was ten slotte verantwoordelijk voor de 'eigen' armen. Net als in de vorige transitieperiode was de lokaal-religieuze armenzorg nog steeds versplinterd door een gebrek aan eenheid en (onwil tot) samenwerking. Ook al was het voor de religieuze instellingen waarschijnlijk wel duidelijk dat zij niet konden voldoen aan stijgende lokale noden (vooral in tijden van crises en tegenspoed), wensten kerkelijke en particuliere charitas hun primaire rol echter niet op te geven. Het heersende paradigma binnen de armenzorg was die van de kerk: armenzorg moest het belang van God dienen (Van Loo, 1981; Van Leeuwen, 1998a).

De disciplinerende focus – zoals beschreven in de vorige transitieperiode – leidde in de 16^e eeuw naast de instellingen gericht op liefdadigheid zoals armenhuizen, weeshuizen en gasthuizen¹⁹⁰, tot steeds meer instellingen die gericht waren op werkverschaffing en heropvoeding zoals 'tuchthuizen', 'correctiehuizen' en 'dwinghuizen' (Depreeuw, 1988). De focus op tewerkstelling leidde ook tot de oprichting van dwangkoloniën waar valide arbeiders op grote schaal naartoe werden gestuurd (bijvoorbeeld naar de Veenkoloniën). De verschuiving in perceptie door invloeden van de Verlichting rondom gemeenschapsopbouw in brede zin en armenzorg in het specifiek (zie ook hieronder), bracht een verschuiving met zich mee op de manier waarop armen werden bejegend: tewerkstelling en/of opsluiting werden gecombineerd met opvang en heropvoeding. De idee van volksverheffing kwam in deze periode sterk in zwang en raakte aan het einde van deze transitieperiode ook meer geïnstitutionaliseerd. De toename van de bijbehorende instellingen leidde in deze transitieperiode ook tot een drang tot centralisering, bijvoorbeeld met de oprichting van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in 1784 (Van Loo, 1981). Looijesteijn & van Leeuwen (2014) stellen dat in deze periode de armenhuizen als een fysieke manifestatie functioneerden van diepgewortelde zorgen over de noodzaak tot het behouden van een zeker eergevoel en aanzien, zowel van de weldoener als de ontvanger. De armenhuizen waren een verschijningsvorm van een patronagesysteem met de wederzijdse afhankelijkheden tussen gever en ontvanger tot een complexe interactie van wederkerige gunsten leidden.¹⁹¹

Volgens Hoogenboom (2003) was gedurende de Republiek nog altijd sprake van een strikte standensamenleving, maar hij stelt dat in de loop van de 18^e eeuw een groeiende ontevredenheid ontstond "over de wijze waarop de politieke posities en economische monopolies werden verdeeld" alsmede over het "oligarchische bestel van coöptatie en godsdienstige exclusiviteit" (2003, p. 31). Welgestelde klassen en religieuze gemeenschappen maakten de stedelijke besturen uit. Deze monopolies werden gevoed door de opkomst van het mercantilisme (het 'vroegkapitalisme') dat een maximale productie en werkgelegenheid in eigen land als doel had. Een hang

¹⁹⁰ Deze huizen hadden allen een andere functie alsmede specifieke behandelingen voor bepaalde doelgroepen. Zo werden oudere mensen in armenhuizen – die sowieso al een hogere status hadden dan andere voorzieningen – beschermd tegen een val naar een lagere sociale klasse dan zij gewend waren (Looijesteijn & van Leeuwen, 2014, p. 19).

¹⁹¹ Het oprichten of besturen van een armenhuis stelde de begunstiger in staat om zich als welwillende beschermheer voor te doen.

naar een democratisering van deze machtige posities leidde uiteindelijk tot meerdere opstanden. Na de val van de Republiek in 1795 werden de oude monopolies en elites hard aangepakt. Bestuurlijke macht en hun rechten en privileges werden afgeschaft en ingeperkt.¹⁹² Tevens werd de bestuursstructuur van de staat aanmerkelijk gecentraliseerd en gedemocratiseerd waardoor de lokale autonomie van steden en gewesten werd ingeperkt. Uitgesloten (religieuze) groepen zoals joden en boeren kregen een stem in het bestuur van de staat en steeds meer burgers kregen stemrecht in referenda en verkiezingen. Armen, bedeeden en dienstpersoneel bleven – evenals vrouwen – van stemrecht uitgesloten. Rond de eeuwwisseling vond echter een geleidelijke rehabilitatie van oude structuren en machtsverhoudingen plaats en werd bijvoorbeeld “de verkiesbaarheid van burgers opnieuw aan ‘gegoedheid’ gebonden” (2003, p. 32).¹⁹³

6.3.2 Een verheffing tot een deugzaam collectief

Sinds de 16^e eeuw kwamen hervormingsideeën op over een ander type armenzorg die leiden tot een culturele hervorming binnen het systeem. Deze hervormingsideeën werden mede ingegeven vanuit de eerdergenoemde humanistische en protestantse denkers. Door invloed van de Reformatie (begin 16^e eeuw) en de Verlichting (18^e eeuw) kwam de nadruk te liggen op volksonderwijs en de opvoeding tot staatsburgers. Dit vormde de basis voor een nieuw onderscheid in ‘permanent bedeeden’ en armen die ‘verheven’ konden worden.

Centraal in deze pedagogische benadering was het werkbekwaam maken van armen. Arbeid werd in deze periode gezien als een religieuze en sociale plicht. Al met al was er in de 18^e eeuw volgens Vanhemelryck (2004) sprake van een meer humane visie op de armenzorg. De nadruk kwam meer te liggen op een beschaving van de armen tot bijvoorbeeld fatsoenlijke werklieden. Dit beschavingsoffensief leidde tot een armenzorg die geënt was op ‘preservatief’ werken en werd daarmee een middel tot zelfhulp en zelfredzaamheid. Dit type hervorming van de armenzorg, gericht op een beschaving van de lagere klassen, creëerde bij de moderne armenverzorgers een optimisme over de mogelijkheid armoede voorgoed uit te bannen (1984, p. 641).¹⁹⁴

¹⁹² Nogmaals Hoogenboom (2003): “In de steden verloren de gilden hun monopolies en kassen en werd een begin gemaakt met de ontmanteling van de economische en politieke pijlers waarop de macht en dominantie van het patriciaat altijd had gesteund. Zo werden de meeste stedelijke accijnzen en tollens afgeschaft, het belastingsysteem hervormd en monopolistisch-economische instituten als de VOC en de WOC opgeheven.” (2003, p. 32)

¹⁹³ Het ‘patriciaat’ in het staats- en stadsbestuur werd nu echter aangevuld met de elites van eerder uitgesloten religieuze groepen zoals joden, katholieken, protestantse dissidenten en de welgestelde middenstand.

¹⁹⁴ Het waren vooral de leden van de middenklasse die de opvoeding voor hun rekening namen. Zij keerden zich volgens De Regt (1982) “het heftigst tegen de vermeende luiheid en zorgeloosheid van de lagere klassen. Daar kwam bij dat de angst voor opstandigheid van de lagere klassen het besef aanwakkerde dat er een einde moest worden gemaakt aan de grote armoede. Het idee dat “beschaafd” gedrag tot opheffing van de armoede kon leiden, was voor de leden van de nieuwe middenklasse

Vanuit deze optiek was er ook kritiek op de traditionele armenzorg waarin de motieven van de rijke gever centraal stonden in het bedrijven van liefdadigheid in plaats van de noden van de arme ontvanger. De kritiek was dat de arme er voor de rijke was en dat door deze afhankelijkheidsrelatie armoede in stand werd gehouden. De uitbanning van armoede was alleen mogelijk als aan deze traditionele bedeling uit zelfzuchtige motieven een einde werd gemaakt (De Regt, 1982, p. 642). Door de pedagogische visie werd ook het geven aan bedelaars meer bekritiseerd, het toegeven aan medelijden werd een uiting van egoïsme in plaats van een liefde en de (over)gevoeligheid van de rijke gevers werd als een ondeugd aan de kaak gesteld.

De noties van naastenliefde en barmhartigheid vormden na de Opstand en de Reformatie nog altijd een centrale positie voor protestanten om aan te zetten tot liefdadigheid en het gewijzigde armenzorgsysteem mee te motiveren en te legitimeren. Het kreeg echter wel een nieuwe lading. Ook voor humanisten uit de 16^e eeuw was de notie van barmhartigheid “onlosmakelijk verbonden met een deugdzaam leven en de gehoorzaamheid aan het liefdegebod” (Boele, 2013, p. 111). Overigens lag de nadruk niet alleen op liefdadigheid, maar ook op de ‘juiste’ omgang met geld en bezit waarbij noties als een ‘middelmatic leven’ en ‘nooddrufft’ geïntroduceerd werden. Op basis van bijvoorbeeld filosofische geschriften werd de ontwikkeling van deze actieve en deugdzame mens gezien als iets dat niet vanzelf ging of spontaan verliep, maar door sturing en oefening gecultiveerd moesten worden. Alleen op die manier konden deugden als naastenliefde en barmhartigheid uiteindelijk aangeleerd worden alsmede “geïnternaliseerd en onderdeel van iemands natuurlijke gewoontes en levenshouding” worden (Boele, 2013, pp. 131-132). Dit gold voor zowel de gever als de ontvanger van aalmoezen. Echter, voor de ontvanger impliceerde dit een flinke omslag in hun leven. Ook in deze transitieperiode bestond een heftige weerstand tegen bedelaars. Niet alleen vanwege het onderscheid in ‘eerlijke’ en ‘valse’ armen (of ‘rechthebbende’ en ‘gevaarlijke’ armen), maar ook omdat armenverzorgers de aantrekkingskracht van de manier van leven vreesden, “die inging tegen alles wat zij voorstonden: arbeidzaamheid, spaarzaamheid, onafhankelijkheid” (De Regt, 1982, p. 646).

Het actieve en deugdzame leven moest ook ten dienste staan van de gemeenschap. De nieuwe protestantse gemeenten grepen terug op het aloude ideaalbeeld van “de eerste christengemeenten om solidariteit tussen gemeenteleden te bevorderen.” (Boele, 2013, p. 136). Onder het mom van de ‘welstand van het collectief’ waren het vooral de stedelijke bestuurders die moesten toezien op het ‘bonum commune’, oftewel het algemeen welzijn. Boele (2013) stelt: “In een periode waarin de particuliere liefdadigheid als onderdeel van de individuele relatie tussen een gelovige en God aan belang inboette, werd het aloude gemeenschaps criterium steeds belangrijker” (2013, p. 298). De nadruk werd meer gelegd op datgene waarin de gever en ontvanger overeenkwamen, zoals de stad waarin zij woonden, de kerk die zij bezochten of dat

daarom een reden te meer om hun beschavingsidealen over grotere groepen te verbreiden.” (1982, p. 655).

zij allen blootstonden aan dezelfde gevaren en lotgevallen. Het bijdragen aan de armenzorg ontwikkelde zich steeds meer tot een soort van verzekering voor de gever en belastingbetaler, want mocht deze in dezelfde omstandigheden terechtkomen dan was ook hij van hulp en bijstand verzekerd.

Armoede alleen was in deze tijd overigens nooit voldoende geweest om van zorg of bedeling verzekerd te zijn. Veelal ging deze vorm van zorg en opvang gepaard met het aanleren van het 'juiste' en 'geaccepteerde' gedrag volgens een christelijke moraal. Zo werden tal van eisen gesteld aan het ontvangen van bedeling waarbij de nadruk lag op het vertonen van deugdzaam gedrag. Door liefdadigheidsinstellingen werd bepaald of een gezin voor verbetering vatbaar was en of men wilde meewerken aan het toewerken naar zelfstandigheid. De sleutel daartoe lag in het verkrijgen van werk: "Alleen door arbeid konden de armen uiteindelijk zelfstandigheid verwerven; wanneer zij niet uit zichzelf tot arbeidzaamheid geneigd waren, was het de taak van de armverzorgers hen hiertoe te brengen" (De Regt, 1982, p. 644). Deze bevoogdende houding jegens de armen betekende ook dat sommigen werden uitgesloten van bijstand. Alleen burgerlijke armbesturen stelden zulke voorwaarden niet: zij waren wettelijk verplicht steun te verlenen aan alle behoeftigen die van honger dreigden om te komen. Armen ervaarden de gedragseisen als betuttelend en vernederend.¹⁹⁵ Vooral in kleine steden en dorpen kon een combinatie van grote sociale controle en relatief veeleisende armeninstellingen voor sommigen onaangenaam zijn.

6.3.3 Het controleren en aanleren van (on)gewenst gedrag

In deze transitieperiode was de praktische omgang met armen nog altijd als vrij hard te typeren. Niet alleen trad de overheid politieel op onder het mom van repressie; ook werden armen vanwege het arbeidsoverschot als een soort arbeidsleger gezien en naar dwangkoloniën gestuurd (bijvoorbeeld naar de Veenkoloniën). Verder moest een einde worden gemaakt aan alle vormen van bedelpraktijken. Het geven aan bedelaars door middel van 'straat- en voordeurfilantropie' werd ontmoedigd omdat het armoede en ondeugdzaam gedrag zou uitlokken en in stand zou houden. Gezien de pedagogische visie moest de volgende combinatie aan interventies daarop een antwoord bieden: het aanleren van deugdzaamheid; een voorlichting van de armen; en een centrale registratie van aalmoezen. De aalmoezen geschiedde veelal nog in natura, zoals bedeling in geld en goederen, medische zorg, onderwijs, huisvesting, werkverschaffing en – incidenteel – het beschikbaar stellen van een stuk landbouwgrond.

Het aanleren van deugdzaam gedrag werd volgens Boele (2013) vooral geïnstitutionaliseerd door de opvoeding in het gezin, op school, door het stadsbestuur

¹⁹⁵ De eerste reflecties vanuit de optiek van de armen zelf, stammen uit de 18^e en 19^e eeuw. Voorheen waren geschriften en bronnen altijd vanuit de gevers en verzorgers geschreven.

en middels woord, geschrift en toneel. In deze middelen speelden narratieve vormen, zogenaamde 'exempelen', een centrale rol om morele stellingen en lessen te onderbouwen en illustreren.¹⁹⁶ Dit aanleren nam bij arme ontvangers echter (ook) andere vormen aan. Waar in de vorige transitieperiode nog onderstand in natura werd uitgedeeld (e.g. eetwaren, kleding en brandstof), werd nu vaker direct geld gegeven. Het leren omgaan met beperkte middelen zou een educatief karakter hebben. Ook werd hierdoor spaarzaamheid getracht over te brengen door liefdadigheidsinstellingen en armenbesturen. Steeds meer werd afstand genomen van minimale steun die periodiek werd verschaft, aangezien dit verheffing in de weg zou staan. In plaats daarvan werd meer gewerkt met renteloze voorschotten met periodieke afbetalingen die fungeerde als investeringskapitaal. Dit zou het verantwoordelijkheidsgevoel vergroten en de vanzelfsprekendheid van bedeling doen afnemen.

Liefdadigheidsinstellingen maakten in deze transitieperiode gebruik van vrijwillige 'armbezoekers', personen uit de 'beschaafde' stand die twee taken hadden: vooronderzoek doen naar een gezin en het ondersteunde gezin regelmatig bezoeken (De Regt, 1982, p. 648). Door raadpleging en voorlichting probeerden zij de gezinnen te verheffen. Waar traditionele armenverzorging vaste 'bedeeldagen' hadden waar gezinnen hun steun konden afhalen op een bepaald kantoor, woning of kerk, werden de gezinnen in deze nieuwe situatie (thuis) bezocht. De voorlichting was gericht op het gehele gezin om te voorkomen dat de kinderen ook weer in armoede terecht zouden komen. Wanneer kinderen werden verwaarloosd, kon uithuisplaatsing een gevolg zijn. De armbezoekers oefenden naast de voorlichting voortdurende controle uit op het gezin en bepaalden of een gezin de ondersteuning wel waard was. Mocht dat niet (meer) het geval zijn, dan dreigden zij met steunonthouding. De Regt (1982) stelt dat armbezoekers een aanzienlijke macht hadden over de behoeftigen en dat er sprake was van een eenzijdige machtsrelatie: "De bemoeienis met het persoonlijk en huiselijk leven van de ondersteunden vormde juist een essentieel onderdeel van de moderne armenzorg. ... Behoeftigen die steun ontvingen konden zich niet aan de bemoeiing van armbezoekers onttrekken" (1982, p. 656).

Vanhemelryck stelt dat er sinds de 16^e eeuw een toename was in het bijhouden van een administratie binnen de armenzorg. Zo werden aalmoezen bijvoorbeeld lokaal geregistreerd. Omstreeks 1530 was volgens hem steeds meer sprake van een georganiseerde armenzorg. Dit opende tevens de weg naar een verhoogde controle op behoeftigen en deviante groepen. Een systematischer aanpak van de armenzorg: "reglementeerde de tekens van de marginaliteit, de controle van de marginalen en de steun aan de marginalen" (Vanhemelryck, 2004, p. 28). Steden liepen in het organiseren van dit eerste type bijstandssystemen voorop. Er ontstond een registratie van armen, van de inzameling en verdeling van aalmoezen en tevens werden tellingen van het aantal armen uitgevoerd. Om in aanmerking te komen voor steunbedeling moest men bijvoorbeeld een bewijs van armoede hebben. Centrale registers moesten

¹⁹⁶ Een daarvan was bijvoorbeeld de parabel van Lazarus en de rijke man zoals verteld door Jezus in het Evangelie volgens Lucas 16: 19-31.

het de armen onmogelijk maken van meerdere zijden steun te verkrijgen. Het verrichten van onderzoek naar de arme of het arme gezin speelde hierin een centrale rol en het adagium luidde 'zonder diepgaand onderzoek geen onderstand'. Het reilen en zeilen van het gezin werd bij een steunaanvraag grondig doorgelicht en inzichten werden geverifieerd bij bijvoorbeeld werkgevers, burens, familieleden en onderwijzers. De Regt (1982) stelt dat onderzoek onmisbaar werd geacht "om de kwaadwillenden van de goedwillenden te onderscheiden" (1982, p. 644). De registratiesystemen waren echter versplinterd op lokaal niveau, een algemeen bevolkingsregister was nog niet beschikbaar in deze tijd (Depreeuw, 1988).

6.4 Van verheffing naar bestaanszekerheid (ca. 1800 – 1965)

De derde transitieperiode die te onderscheiden valt, is te kenmerken als een verschuiving in structuur, cultuur en werkwijzen die geënt was op de notie van steun als een recht in plaats van steun als een gunst. Armoede werd in deze periode steeds meer gezien als een 'sociale kwestie' en door de industriële revolutie en diverse crises ontstond meer aandacht voor de structurele en systemische oorzaken van armoede en ongelijkheid.¹⁹⁷ Dit vergrootte de onderlinge solidariteit tussen sociaaleconomische klassen. De doorbraak en opkomst van arbeidersbewegingen speelde hierin een cruciale rol, alsmede een democratisering van lokale en nationale besturen (zoals de uitbreiding van het algemeen kiesrecht) en het opkomende socialisme dat sinds 1800 meer navolging kreeg. Smits & Lintsen (2018) stellen dat rond 1850 naar schatting 21% van de Nederlandse populatie onder de armoedegrens leefde en 'extreem arm' was (Smits & Lintsen, 2018, p. 33). Overigens zijn bij de afbakening van deze periode ook kanttekeningen te plaatsen.¹⁹⁸

6.4.1 De opbouw van een publiek zekerheidsstelsel

Op structuurniveau ontstond in deze periode een verdere vervlechting van nationale en lokale partijen zoals verzuilde religieuze gemeenschappen, stedelijke besturen en beroepsgildes waarin de staat een regierol verkreeg die uiteindelijk uitmondde in een

¹⁹⁷ Eind 1800 was sprake van omvangrijke maatschappelijke oproer die gepaard ging met diverse opstanden. Een voorbeeld hiervan was de sociale onrust rondom de toenmalige landbouwcrisis die gepaard ging met groeiende werkloosheid en armoede. Deze landbouwcrisis werd voor een groot deel veroorzaakt door een globale economische depressie die rond 1885 op een hoogtepunt was in Nederland.

¹⁹⁸ Hoewel de meeste theorieën over het ontstaan van de verzorgingsstaat gemeen hebben dat zij de totstandkoming ervan zien als een totale breuk met het verleden, stelt Hoogenboom (2003) dat ook deze periode in het verlengde ligt van eerdere gebeurtenissen in de vorige decennia en eeuwen. Zo bestonden voor deze periode reeds vrij uitgebreide publieke regelingen van sociale zorg: "Deze regelingen waren weliswaar lokaal georganiseerd, maar boden net als de verzorgingsstaat later grote groepen burgers ondersteuning in geval van werkloosheid, ziekte, invaliditeit en ouderdom." (2003, p. 16). Ook Van Leeuwen (1994) stelt dat de verzorgingsstaat in Nederland – net zoals in andere Westerse landen – niet plotseling de sociale zorg schiep, maar een reeds bestaand net van zorgregelingen langzaam transformeerde.

opbouw van de 'verzorgingsstaat'. Tevens raakte de idee van volksverheffing – die in de vorige transitieperiode opkwam – in deze transitieperiode meer geïnstitutionaliseerd, maar werd aangevuld met de idee van sociale zekerheid. Overigens betekent dit niet een einde van de criminalisering van armoede. In tegendeel, zo werd de zogenaamde 'trias vagabundica'¹⁹⁹ wederom opgenomen in het Wetboek van Strafrecht van 1886. Grofweg start deze periode met de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden en eindigt deze in 1965 met de installering van de Algemene Bijstandswet die als velen wordt gezien als de kroon op het socialezekerheidsstelsel.

De transformatie van Nederland van een republiek tot een koninkrijk tijdens de eeuwwisseling alsmede de scheiding van kerk en staat in 1796 leidden tot hooglopende discussies over de Nederlandse armenzorg. Een van de meest in het oog springende discussies was de versplintering van de lokale en particuliere armenzorg en de drang tot centralisering. Zowel de bijstand (in geld en natura), de opvang in tehuizen als de medische zorg waren in de vorige periodes nog een lokale en particuliere aangelegenheid. In de Franse tijd (ca. 1795 tot 1813) werd de eerste nationale regelgeving geïntroduceerd en intensiverde de rol van de centrale regering. Deze trend werd voortgezet binnen het koninkrijk en mondde uit in de Grondwet van 1815 die bepaalde dat de armenzorg ook een taak van de staat was. De provincies speelden daarin een centrale rol aangezien zij informatie verzamelden over en toezicht hielden op de armen. Echter, tot diep in deze transitieperiode was sprake van een streng subsidiariteitsbeginsel: de (lokale) overheid kwam alleen in actie als de familie, kerk en liefdadigheidsinstellingen geen onderstand boden. Tevens was die onderstand gebonden aan de geboorteplaats van de behoeftige. Kosten die elders gemaakt werden, konden worden teruggevorderd bij de geboortegemeente. Formeel werd dit omstreeks 1818 vastgesteld in de Wet op het Domicilie van Onderstand.

De zorg van de overheid was in de 19^e eeuw nog primair politieel: politiezorg door middel van het bewaken van de openbare orde en veiligheid. "Het lot van de individu gaat de staat niet aan", was lange tijd het adagium (Van Loo, 1981). Lange tijd bleef de centrale overheid op afstand staan: onder het motief 'niemand heeft recht op onderstand' bleven geloofsgemeenschappen en particuliere instellingen aan de macht. Dit werd bestendigd met de Armenwet in 1854. Door deze wet kreeg de overheid niets tot weinig te zeggen over de armenzorg (op enkele uitzonderingen na).²⁰⁰ Ondanks aanpassingen bleef de inhoud van deze wet van kracht tot de invoering van de Algemene Bijstandswet (1965). Vanuit het subsidiariteitsbeginsel werden diverse pogingen tot centraal staatstoezicht gepareerd.²⁰¹ Aan het begin van

¹⁹⁹ Deze term stond voor: bedelarij, landloperij en souteneurschap.

²⁰⁰ Ook in de herziening van de Armenwet in 1870 werd dit nogmaals verwoord: "De zorg voor de armen [is] een zedelijke, geen burgerlijke plicht" en de nakoming van die plicht "[ligt] niet op den weg van den Staat" (citaties Praeadvies uit 1894 in: Van der Valk, 1986).

²⁰¹ De christelijke-particuliere armenzorg wist zowel een patriottische poging tot staatsarmenzorg (in 1797) als twee pogingen tot meer staatsstoezicht op de armenzorg (de concept-armenwetten van Thorbecke in 1851 en die van Goeman Borgesius in 1901) te voorkomen, alsmede het opgaan in Winterhulp Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog (Van Leeuwen, 1998a).

de 20^e eeuw wierpen de pogingen tot centralisatie pas hun vruchten af, zoals de introductie van de Nieuwe armenwet in 1912 die wederom een poging tot centralisatie was en waarin een uniforme en efficiënte armenzorg werd nagestreefd. In deze tijd werden ook de eerste Armenraden opgericht. Dit waren samenwerkingsorganen van kerkelijke en particuliere organisaties gericht op het leveren van sociale zorg.²⁰² Toch bleek dit soort pogingen de macht van de religieuze en charitatieve instellingen niet te ondermijnen. Dit betekende geenszins dat deze lokale particulier-religieuze constellatie statisch was. Integendeel, juist vanuit de lokale geloofsgemeenschappen kwamen destijds vernieuwende initiatieven voort in deze eeuw, bijvoorbeeld innovatieve vormen van opvang en armenzorg zoals het Leger des Heils (opgericht medio 19^e eeuw).

De intensivering van het landelijke belastingstelsel, de aanscherping van wet- en regelgeving en de toenemende bureaucratisering van de armenzorg leidden echter tot meer centralisering.²⁰³ Kerken en religieuze instellingen leden aan geldgebrek en via subsidies kreeg de landelijke overheid steeds meer invloed: na 1930 werd de landelijke overheid geldschieter voor de lokale armenzorg. Ook de sociale politiek kende begin 20^e eeuw een sterke populariteit.²⁰⁴ Door de tegenstellingen tussen arbeiders en werkgevers werd steeds meer de focus gericht op sociale zekerheid en arbeidsvoorwaarden. Daarnaast was ook een kentering te zien binnen de economische wetenschappen waarin het Keynesiaanse model populairder werd (vooral na de Grote Depressie in de jaren '30). Centrale controle en beleidsingrepen van de staat werden hierdoor meer geaccepteerd. Deze ontwikkelingen mondde na 1945 uit in de verzorgingsstaat. Sindsdien is de centrale overheid een meer centrale spil geworden in de omgang met armoede. De Tweede Wereldoorlog heeft daarin ook een versnellende functie gehad aangezien hierin een sterke opleving plaatsvond van het centraal staattoezicht en bovendien werd door de Duitse bezetter geprobeerd de rol van de kerken in het maatschappelijk leven stapsgewijs terug te dringen (Van Leeuwen, 1998a, p. 531). Vanaf 1945 ontstond een vernieuwd en omvangrijker opvangcircuit voor mensen die in armoede leefden.²⁰⁵ De eerdergenoemde Algemene

²⁰² De Armenraden werden later Sociale raden genoemd. Deze samenwerkingsverbanden zijn op het gebied van de armenzorg geen succes gebleken. Vanwege geldgebrek en doordat de besturen van lokale instellingen een grote zucht hadden naar onafhankelijkheid van hun geldschieters als van centraal gezag.

²⁰³ Zie bijvoorbeeld De Regt (1982): "Samenwerking tussen armbesturen en het aanleggen van een centraal register dat het de armen onmogelijk moest maken van meer zijden steun te verkrijgen, werd in veel gemeenten gerealiseerd en bij de Armenwet van 1912 ook verplicht gesteld" (1982, pp. 639-640).

²⁰⁴ Zie voor een analyse van twee eeuwen sociale politiek Roebroek & Hertogh (1998) waarin zij deze vorm van politiek omschrijven als een snijvlak tussen 1) het garanderen van bestaanszekerheid, 2) het structureren van levensvoorwaarden en leefomstandigheden van burgers; en 3) het reguleren van arbeids(markt)-verhoudingen (1998, pp. 11-12).

²⁰⁵ Ter illustratie: in 1900 bedroegen de totale uitgaven 17 miljoen gulden. Deze uitgaven waren ongeveer 50/50 verdeeld tussen burgerlijke instellingen enerzijds en kerkelijke en particuliere instellingen anderzijds. In 1963 waren de uitgaven 621 miljoen en was de verdeling 90/10. Deze cijfers zijn gebaseerd op van grove schattingen (daarbij hebben deze cijfers ook betrekking op de thuiswonende armenzorg en zorg in zieken-, bejaarden-, en verpleeghuizen). Het aandeel van de

Bijstandswet uit 1965 kan gezien worden als de bekroning van het gebouw van de sociale zekerheid, waardoor aan de armenzorg als gunst in principe een einde was gekomen. De centrale staat had nu als plicht om te zorgen voor alle burgers ('van de wieg tot het graf'). Dit vormt dan ook het keerpunt in de situatie van de 'onbruikbare armen' en 'paupers' (Van Loo, 1981).

Veelal vindt de geschiedschrijving van de Nederlandse verzorgingsstaat plaats tegen het licht van de toenemende verzuiling van religieuze geloofsgemeenschappen. Doordat deze groepen in toenemende mate gericht waren op het nastreven van het eigen belang, ontstond de noodzaak bij de centrale staat om het algemene belang te bewaken. Hoogenboom (2003) laat echter zien dat de geschiedenis van de sociale zekerheid niet alleen te verklaren valt vanuit dit perspectief, maar de periode rond de 19^e eeuw ook gezien moet worden "als een maatschappij-in-overgang waarin representanten van de oude orde zich probeerden te handhaven te midden van een aantal ingrijpende sociale en politieke ontwikkelingen." (2003, p. 57). Hij stelt dat het proces van de verzuiling wel degelijk op gang was gekomen vóór de opkomst van de sociale kwestie en tevens de grondslag vormde van enkele belangrijke politieke partijen. Echter, toen de sociale kwestie in de jaren '80 van de 19^e eeuw bovenaan de politieke agenda verscheen, stond de verzuiling pas in de kinderschoenen. De dominante strijd om de sociale zekerheid was volgens Hoogenboom eerder zichtbaar in de tegenstelling tussen gevestigde aristocraten en opkomende democraten (2003, p. 60). In de 18^e eeuw kwamen democratische waarden zoals het gelijkheidsideaal en de vrijheid van meningsuiting en vergadering meer in zwang. De democraten en de democratische visie wonnen in deze periode aan terrein, maar stonden echter lange tijd in de schaduw van de confessionele macht van de aristocraten die veel wetgeving op het vlak van sociale zekerheid tegenhield of in de weg stond.

De eerste socialezekerheidsregelingen kwamen medio en eind 19^e eeuw tot stand door een samenspel van maatschappelijke actoren zoals hierboven beschreven. Deze actoren waren in sterke mate van elkaar afhankelijk om de door hen gewenste sociale bescherming te realiseren (De Swaan, 1996; Van Gestel et al., 2009). Van de Armenwet in 1854 tot de eerste werkloosheidsverzekeringen van vakbonden in 1870, waarna in 1901 met de Ongevallenwet de eerste wettelijke socialezekerheidsregeling tot stand kwam (Van Gestel et al., 2009). Gedurende deze transitieperiode raakten universele verzekeringen steeds meer geïnstitutionaliseerd. De opkomst van sociale grondrechten – waar sociale zekerheid er een van was²⁰⁶ – markeerde de omslag van

burgerlijke armenzorg geeft overigens nog een vertekend beeld, want veel geld van kerkelijke en particuliere instellingen was afkomstig van overheidssubsidies.

²⁰⁶ Naast het recht op onderwijs en recht op huisvesting. Vonk (2008) stelt dat deze sociale grondrechten "zich van klassieke vrijheidsrechten onderscheiden doordat ze de burger niet louter beschermen tegen overheidsbemoeienis, maar van de overheid een bepaalde inspanning vragen" zoals toezien op voldoende scholen, toegankelijke huisvesting en het bieden van een minimum inkomen (2008, p. 3). De sociale grondrechten moesten zorgdragen voor het bestaan van een stelsel dat burgers moet beschermen tegen de onzekerheden van werk en leven. Klassieke vrijheidsrechten zoals het recht op leven, het verbod op slavernij en het recht op een eerlijk proces zijn in 1950 geformuleerd in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de

een klassieke rechtstaat naar een 'sociale rechtstaat' (Vonk, 2008). De staat kreeg een inspanningsverplichting dan wel een 'systeemverantwoordelijkheid' om die sociale grondrechten te waarborgen en te realiseren (Vonk, 2016).²⁰⁷

Nederland liep in vergelijking met andere Westerse landen achter met de institutionalisering van sociale zekerheid.²⁰⁸ Landen als Duitsland en Groot-Brittannië beschikten reeds aan het begin van de 20^e eeuw over een redelijk compleet stelsel van sociale voorzieningen terwijl het in Nederland tot na de Tweede Wereldoorlog duurde voordat enkele grote gaten in het sociale vangnet werden gedicht (zie Van der Valk, 1986). Echter, sinds de jaren '60 groeide het Nederlandse stelsel in korte tijd uit tot een van de meest genereuze en kostbare stelsels van de wereld (Hoogenboom, 2003). Schuyt (2013) stelt dat het fundament van dit stelsel echter gericht was op het verlenen van pure noodzakelijkheid in plaats van een genereuze verzorging van de wieg tot het graf.²⁰⁹ In de beoogde doelstellingen van het stelsel lag de nadruk namelijk op "de leniging van noden, urgente behoeften van bepaalde groepen, die hun directe bestaanszekerheid aantastten en waarin niet op familiale basis kon worden voorzien. Bovendien stonden soberheid en eenvoud van uitkeringen centraal, waarbij op geen enkele wijze werd voorbijgegaan aan eigen verantwoordelijkheid, initiatieven van en aansporingen voor de betrokkenen" (2013, p. 11). De nadruk lag dus primair op het voorzien in basisnoden zoals voldoende inkomen, eten en onderdak.

6.4.2 Van steun als gunst naar steun als recht

De perceptie alsmede de oorzaken van armoede werden in deze transitieperiode meer gedynamiseerd. Sinds de sociale kwestie ('Sociale Quaestie') werden de maatschappelijke oorzaken van armoede bestudeerd in bijvoorbeeld sociologische studies en werd het systemische en meervoudige karakter van armoede meer benadrukt binnen de culturele inrichting van de armenzorg.²¹⁰

Door deze studies ontstond een integraler beeld en ontstonden nieuwe categorieën als 'kansarmen' en 'nieuwe armoede' en was armoede niet alleen meer een kwestie van inkomen, maar werd armoede tevens gerelateerd aan (een deprivatie aan) kansen

fundamentele vrijheden. In Nederland bestaan overigens nog steeds aanzienlijke verschillen tussen de werking van klassieke en sociale grondrechten (zie Vonk, 2016).

²⁰⁷ Vonk (2016) stelt over deze systeemverantwoordelijkheid: "Het recht op sociale zekerheid impliceert niet noodzakelijk een directe verantwoordelijkheid voor de overheid, maar wel een eindverantwoordelijkheid voor de bestaanszekerheid van haar burgers. Hieronder versta ik simpelweg dat de overheid moet zorgen dat er sociale zekerheid is, wat hier ook onder kan worden begrepen en hoe deze ook is georganiseerd" (2016, p. 204). De zorgplicht van de overheid is intenser naarmate het meer gaat om minimale aanspraken voor weerloze personen (Vonk, 2016).

²⁰⁸ Zie bijvoorbeeld De Swaan (1988) voor een analyse van het begin van de sociale zekerheid in West-Europa en de Verenigde Staten.

²⁰⁹ Schuyt (2013) noemt als basisdocumenten voor de sociale zekerheid het zogenaamde Beveridge-rapport, de noodwet van Drees en het rapport van de Commissie Van Rhijn.

²¹⁰ Zie bijvoorbeeld studies: Gerard Durlacher met 'De laagstbetaalden' (1965); Van Doorn met 'De proletarische achterhoede' (1954); Haveman met 'De ongeschoolde arbeider' (1952); en Van Heek met zijn studie over stratificatie 'Sociale stijging en daling in Nederland' (1958).

op gebieden als het onderwijs, werk en in huisvesting. Van der Valk (1986) stelt dat onder andere door de toenemende welvaart rond de jaren '50 van de vorige eeuw armoede op andere wijze werd gedefinieerd, namelijk in mindere mate als: "consumptieve deprivatie - een tekort aan inkomen om de noodzakelijke goederen aan te schaffen -, maar als een sociaal-cultureel probleem: het onvermogen in alle opzichten deel te nemen aan de materiële en immateriële verworvenheden van onze samenleving" (1986, p. 2). Tevens werd armoede ook meer in termen van (inkomens)ongelijkheid bezien: deprivatie is in deze zin altijd relatief en de laagste inkomensgroep kan daarmee per definitie als arm worden bezien. Armoede wordt meer gezien als een sociale verhouding en het oplossen van armoede wordt in deze redenering onmogelijk. Vandaar dat meer studies zich in deze tijd gaan richten op sociale of verticale mobiliteit in termen van inkomen en onderwijs. Tevens ontstaat meer aandacht voor de ruimtelijke concentratie van armoede en achterstand in zogenaamde volkswijken en 'pauperbuurten' en de gevaren die dat met zich meebrengt in termen van bijvoorbeeld hygiëne (meer hierover in hoofdstuk 8). Armoede werd in deze transitieperiode ook meer zichtbaar door de komst van film en fotografie (en later ook de televisie) waardoor mensen meer direct de situatie van armen konden ervaren. Zowel de armoede van boeren op het platteland als arbeiders in 'pauperbuurten' die gebukt gingen onder crises werden zichtbaar gemaakt voor een groter publiek.

Deze periode kenmerkt zich dan ook in een verschuiving van de dominante zienswijze van armoede als gevolg van individuele tekortkomingen naar armoede als een sociaal-cultureel probleem. Voorheen was de dominante zienswijze dat het de eigen schuld van mensen was dat ze in armoede leefden (Van Loo, 1981). Tot medio 1900 bleef dit de heersende opvatting, de eigenlijke armenzorg diende vooral gericht te blijven op de 'onbruikbare armen' en 'paupers'. Deze gedachte hield hardnekkig stand, maar vooral in de jaren '30 van de 19^e eeuw gingen er – onder het mom van solidariteit – stemmen op voor regelingen rondom sociale zekerheid. Industrialisatie leidde tevens tot extra afhankelijkheden tussen verschillende sociale klassen (Peeters, 2013, p. 77).²¹¹ De verwereldlijking van de maatschappij werd versterkt door de populariteit van democratische waarden (zie hierboven) en de vooruitgang van wetenschappelijke inzichten.²¹² Mede hierdoor kwam een grotere nadruk te liggen op de collectieve opgave wat de verticale solidariteit tussen rijk en arm vergrootte.

Tevens nam in deze periode de kritiek toe op de aard en de inrichting van de armenzorg. Zoals ook in de vorige transitieperiode werd opgemerkt dat de armenzorg zelf een factor speelde in het (voort)bestaan van het pauperisme (er werd ook wel gesproken van 'beroepsarmen'²¹³). Daarnaast voert Van der Valk (1986) drie kritieken

²¹¹ Bijvoorbeeld de werkgever en werknemer die beide in fabrieken werkten, maar ook omdat zij in dezelfde steden en wijken woonden.

²¹² Ook het gerechtelijk systeem werd in toenemende mate betwijfeld. Zo werd de doodstraf ook afgeschaft.

²¹³ Een meer neutrale omschrijving van mensen die institutioneel ondersteund werden was 'disarmen' (Blockmans & Prevenier, 1975).

op die destijds werden geuit: 1) men ontving alleen steun als iemand helemaal niet meer bezat (dit terwijl deze afhankelijkheidssituatie beter voorkomen kon worden); 2) de overheid kwam vanwege het subsidiariteitsbeginsel alleen in actie als van 'andere zijde' geen hulp meer werd geboden; en 3) er was onvoldoende personeel beschikbaar om de armenzorg op een verantwoorde wijze uit te voeren (1986, p. 19). Tevens was de norm binnen de armenzorg om altijd het absolute minimum te geven aan steun. Veel particuliere verenigingen vonden hun oorsprong in de kritiek op de bestaande armenzorg en vulden de gaten in het stelsel van de armenzorg op (Van der Valk, 1986).

Deze kritiek en de toegenomen solidariteit plaveiden de weg voor de verschuiving naar steun als universeel en onvoorwaardelijk recht. De nadruk op rechten was overigens breder zichtbaar (bijvoorbeeld bij de ondertekening van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948). Vanuit een streven naar maatschappelijke rechtvaardigheid kwam een einde aan de willekeur van het wel/niet ontvangen van steun. Echter, de institutionalisering van die rechten liet nog lange tijd op zich wachten, of zoals De Regt stelt: "Tot ver in de 20^e eeuw was het verkrijgen van steun een gunst, geen recht."

Rond de eeuwwisseling ontstaat in samenhang met de toenemende industrialisering, een doorbraak van een meer economische visie op armoede. Dit leidt tot discussies over een nieuw type armenzorg die gericht is op efficiency, afstemming en controle²¹⁴, alsmede arbeidsbemiddeling en verheffing (Van Loo, 1981). In combinatie met het verheffingsstreven uit de vorige periode leidde dit tot een maatschappelijk onderscheid in armen: de 'valide arbeiders' kwamen in het zicht voor particuliere zorg en zorg door de overheid en de 'onbruikbare armen' waren aangewezen op de kerken.²¹⁵ Mensen werden meer beoordeeld naar hun (potentiële) maatschappelijk nut. Arbeid speelde hierin – zoals ook in de eerdere transitieperiodes – een centrale rol. Ook in de 19^e en 20^e eeuw lag een sterke nadruk op werkverschaffing en tewerkstelling als middelen binnen de armoedebestrijding. Deze strategie komt overigens in golven terug door de historie. Met name in tijden van economische recessies wint dit perspectief aan populariteit.²¹⁶

6.4.3 Het resocialiseren volgens behandelmethodes

In deze transitieperiode vindt een verdere verschuiving plaats van een dominante praktijk gericht op het geven, naar het opvoeden. Tevens wordt in deze periode vooral

²¹⁴ Deze armenzorg is gericht tegen de zogenaamde 'sleurbedeling' (vooral niet meer leveren dan alleen de allernoodzakelijkste zorg/opvang) en 'dubbelbedeling' (boekhoudkundige trucs zodat de staat financiën aanvulden).

²¹⁵ Binnen deze groep 'onbruikbaren' werden de onaangepasten en lastige klanten vervolgens doorgeschoven naar burgerlijke armenzorg (hoewel de eerste verantwoordelijkheid echter bleef bij kerkelijke en particuliere armenzorg).

²¹⁶ Ook in de nasleep van de kredietcrisis worden met de invoer van de Participatiewet in 2015 mensen in de bijstand verplicht om 'vrijwilligerswerk' te verrichten.

direct geld gegeven in plaats van bedeling in natura. Volgens Van Loo (1981) zijn diverse trends te ontleden binnen de praktijk van de armenzorg, zoals een focus op meer samenwerking op plaatselijk, provinciaal en lokaal niveau en een toenemende professionalisering en specialisatie.

Net als de vorige transitieperiode werd ondersteuning en opvang steeds meer gecombineerd met een educatieve behandeling gericht op re-integratie, resocialisatie en vermaatschappelijking (oftewel het tonen van het moreel gewenst gedrag). De 'opheffende' armenzorg kwam er in de praktijk op neer, dat na een steunaanvraag een diepgaand onderzoek naar het gezin werd ingesteld. De belangrijkste voorwaarde was dat er sprake moest zijn van 'verhefbaarheid': "Er moest uitzicht zijn op het weer zelfstandig worden van het gezin. Als bleek dat verheffing onbereikbaar bleek, dan kon dit aanleiding zijn het gezin van de bedelinglijst af te voeren" (Van der Valk, 1986, p. 16). Ook als tijdens de bedeling bleek dat kinderen werden verwaarloosd, dan volgde uithuisplaatsing en kwamen de kinderen in een tehuis of opvanginstelling terecht.²¹⁷ Dit soort onderzoeken en controles ging gepaard met een verdere opbouw van administratiesystemen. De armenzorg werd ook wel gezien "als middel voor sociale controle en instrument voor sociale aanpassing" (Van der Valk, 1986, p. 28). Deze sociale controle houdt volgens Depreeuw (1988) het volgende in: "Men isoleert uiteenlopende categorieën in daarvoor bestemde gebouwen, waar, door gebruik te maken van velerlei middelen, gepoogd wordt ze aan de eisen van de samenleving tegen hen te beschermen" (1988, p. 414). Volgens hem kunnen de werkwijzen in de armenzorg tot de 20^e eeuw worden gezien als 'paternalistisch en filantropisch', maar blijven de structurele oorzaken van armoede 'onaangeroerd'.

Sinds 1900 zijn de trends van professionalisering en specialisering sterk waarneembaar. Vooral sinds 1945 leidden deze trends tot een toename in het aantal landelijke instellingen voor diverse vormen van maatschappelijk werk. Deze instellingen werden veelal volledig gesubsidieerd door de landelijke overheid (Van Loo, 1981).²¹⁸ Ook ging de wetenschap zich richten op behandelmethodes als onderdeel van de professionalisering. Vanaf de jaren '50 is met deze verwetenschappelijking de wortels aangebracht voor het 'evidence based' werken vanuit disciplines als de agologie en pedagogiek. De sociale zorg – vooral die door de overheid wordt gefinancierd – wordt in toenemende mate uitgevoerd door beroepskrachten, maar ook in de particuliere instellingen (waaronder kerkelijke) kwamen meer beroepskrachten. Beroepskrachten werden opgeleid op speciale scholen voor maatschappelijk werk (toen 'sociale academies' geheten). De overheid ging steeds meer instellingen subsidiëren met als eis dat er met opgeleide mensen gewerkt werd (Van Loo, 1981).

²¹⁷ Met de invoering van de Kinderwetten in 1905 kon de overheid ingrijpen wanneer ouders hun kinderen zouden verwaarlozen.

²¹⁸ De invoering van de Algemene Bijstandswet groeit uit tot een belangrijke financieringsbron van de opvangsector.

6.5 Van bestaanszekerheid naar verdienmodel (ca. 1965 - heden)

De vraag is of vanaf 1965 weer gesproken kan worden over een transitieperiode: is in de afgelopen decennia wederom sprake van een fundamentele breuk in structuur, cultuur en werkwijzen met de periode hiervoor? Het antwoord op deze vraag is minder eenduidig dan in de vorige periodes (en ook die 'fundamentele' overgangen werden betwijfeld zoals ik heb benadrukt). Echter, binnen de bestudeerde literatuur wordt veelvuldig geschreven over een (aanstaande) breuk met het verleden. Zo stelt Cantillon (2019) dat de sociale zekerheid momenteel voor een nieuwe 'transformatiegolf' staat in verband met uitdagingen als vergrijzing, klimaatverandering en digitalisering. Ook volgens Schuyt (2013) is een radicale systeemverandering aan de orde van de dag, hij beschouwt de verzorgingsstaat "als een belangrijke, maar aflopende maatschappijvorm" (2013, p. 33). Dit soort analyses zijn veelal ingebed in een aanhoudende kritiek op de inrichting van de verzorgingsstaat (zie hieronder), alsmede de kritiek op een toenemende sociaaleconomische ongelijkheid in het licht van het huidige economische systeem (zie Cantillon, 2018).²¹⁹

Voor deze historische verkenning is het hoe dan ook een interessante oefening om een breuk te plaatsen na de op- en uitbouw van de sociale zekerheid om te verkennen of inderdaad gesproken kan worden over parallellen en enkele trendbreuken. In de huidige periode zijn namelijk wel degelijk enkele trendbreuken te onderscheiden ten opzichte van de vorige transitieperiode(s). Ten eerste vormt de intrede van marktwerking een breuk met het verleden. Dit heeft geleid tot een toename van een economische rationaliteit en een sterke opkomst van private partijen binnen de armenzorg. Liefdadigheid en behoefte zijn in de laatste decennia een verdienmodel geworden. Ten tweede is sprake van diverse decentralisaties sinds de jaren '90 van de vorige eeuw die breken met de hang naar centralisering uit de vorige periode. Ten derde is een verschuiving zichtbaar van de nadruk op het collectief, naar de eigen verantwoordelijkheid van het individu alsmede een verschuiving van universeel beleid naar specifiek beleid gericht op doelgroepen en individuen. Ten vierde is vanwege diverse migratieprocessen de constellatie van mensen die in armoede verkeren gewijzigd. Waar ik in deze paragraaf enkele breuken tracht te onderscheiden met de periode(s) hiervoor zal ik in de volgende empirische hoofdstukken (hoofdstuk 7 en 8) de huidige transitieperiode verder bestuderen.

6.5.1 De opkomst van privaat initiatief in een hervormingsmoeras

Schuyt (2013) onderscheidt vier fasen binnen de structurele ontwikkeling van de verzorgingsstaat, te weten de opbouwfase (1947-1965), de uitbouwfase (1965-1985), hervormingsfase (1981-1995) en de definitieve transformatiefase (1995-2010). Binnen

²¹⁹ Zie ook hoofdstuk 1.

die vier fases is een omvangrijk structureel stelsel opgebouwd. In de transformatiefase vindt echter een introductie van marktwerking en vraagsturing plaats binnen publieke instellingen. Tevens staat de privatisering van verschillende traditionele overheidsorganisaties centraal in deze fase.

In de opbouw van de verzorgingsstaat is volgens Schuyt (2013) het onderscheid tussen noden en wensen – dat binnen de oorsprong en opbouw van de verzorgingsstaat centraal stond – steeds meer vertroebeld. Het onvermogen om hierin onderscheid te (blijven) maken vormt volgens hem ‘de achilleshiel’ van de verzorgingsstaat waardoor deze dominante organisatievorm tegen haar grenzen is aangelopen en een nieuw tijdperk van het welvaartssysteem inluidt. Waar armenzorg immer gericht was in het voorzien van basale noden is dit langzamerhand verschoven naar een bescherming en tegemoetkoming aan wensen van allerlei (groepen) individuen wat tot een immer uitdijend systeem heeft geleid. Dit steeds uitdijende systeem met al haar subsystemen (denk aan de opvang, jeugdzorg, schulden, re-integratie, welzijn, etc.) en bijbehorende procedures, wetten en praktijken heeft geleid tot een verdere bureaucratisering en institutionalisering van de armenzorg. De term ‘armenzorg’ wordt in deze periode overigens nog maar zelden gebruikt.

De kritiek op de differentiatie van het systeem is dat het deelproblemen en deeloplossingen in de hand werkt, waardoor het handelingsperspectief wordt beperkt. Daarnaast gaat de creatie van allerlei subsystemen gepaard met een toename in het aantal regels en de kosten. Tevens is – net als in de voorgaande periodes – kritiek op de instandhouding van armoede door de wijze waarop de armenzorg is ingericht. Al met al wordt de effectiviteit van het systeem ter discussie gesteld, mede door een ingeving van een toegenomen sociaaleconomische ongelijkheid (zie hoofdstuk 1). Het WRR (2006) stelt dat de sociale zekerheid in de afgelopen decennia vooral gezien werd als een ‘operationeel probleem’ en dat bij alle hervormingen en doorgevoerde aanpassingen sprake was van een zeker ‘incrementalisme’ (2006, p. 35). Tevens is een populaire analyse dat een ‘systeemwereld’ met al haar complexiteit dominant is geworden en de ‘leefwereld’ overschaduwde (of zelfs koloniseert) (zie bijvoorbeeld Fenger, 2016)²²⁰ en dat de uitweg moet worden gezocht in meer maatwerk en integrale samenwerking (zie ook paragraaf 6.5.3). Oftewel, de inrichting van de verzorgingsstaat staat in deze periode – net als in alle voorgaande periodes – immer ter discussie.²²¹ Van Gestel et al. (2009) spreekt van een ‘hervormingsmoeras’ in relatie tot alle wijzigingen die zijn doorgevoerd in de laatste decennia.²²² Veel van die

²²⁰ Naar het onderscheid van Habermas (1984).

²²¹ Vooral sinds de jaren ‘80 van de 20^e eeuw wordt gesproken van een ‘crisis van de verzorgingsstaat’ die gepaard gaat met connotaties als: “onbetaalbaarheid’, ‘overvraging van de overheid’, ‘maatschappelijke verkokering’, ‘uitholling van de rechtstaat’, ‘de ijzeren ring van de bureaucratie’, ‘consumentisme van de burgers’, ‘erosie van het arbeidsethos’, ‘het ontbreken van een normatieve grondslag” (Roebroek & Hertogh, 1998, p. 7).

²²² Van Gestel et al. (2009) beschrijven dit als volgt: “Elke hervorming had onbedoelde en onvoorziene gevolgen, waarbij ook de logica (bijvoorbeeld ‘concurrentie’ of ‘samenwerking’) van verschillende hervormingen die tegelijk of vlak na elkaar werden doorgevoerd botste en verwarring, onduidelijkheid en onzekerheid opriep in de uitvoering. Iedere nieuwe poging om via een top-down aanpak uit dit

hervormingen zijn gericht op bijvoorbeeld de controle, activering en emancipatie van mensen die te kampen hebben met armoede, maar gezien de vorige periodes is dat niets nieuws onder de zon.

Sinds de jaren '80 – toen zowel de financiële gezondheid als de efficiëntie van de verzorgingsstaat steeds meer ter discussie kwamen te staan – is ingezet op 1) een promotie van particulier initiatief door (georganiseerde) burgers en 2) het in stelling brengen van private partijen. Deze trend is terug te zien in bijvoorbeeld idealistische noties van de 'zorgzame samenleving' in de jaren '80 en de 'participatiesamenleving' rond 2010. Vooral de private partijen hebben een opmars gemaakt in de afgelopen decennia, terwijl zij in de vorige transitieperiode nog nauw verbonden waren aan het waarborgen van sociale zekerheid. Cantillon & Van Lancker (2013) spreken van een 'sociale investeringsstaat' waarin de staat nauw optrekt met private initiatieven waarin de focus is verschoven van een passieve bescherming van mensen tegen de grillen van de markt naar een machtiging van mensen om maximaal te integreren binnen de markt. Sociale inclusie vindt – net als in de vorige transitieperiodes – primair plaats door participatie in de arbeidsmarkt.²²³ De relatie tussen bedeler en bedeelde werd met de komst van private partijen afstandelijker, dan wel zakelijker.²²⁴

De terugtrekking van de staat gaat veelal gepaard met (pogingen tot) bezuinigingen.²²⁵ Tevens betekent het wederom een andere invulling van het subsidiariteitsbeginsel: publieke, private en particuliere partijen zijn nauw met elkaar vervlochten geraakt en (ver)delen verantwoordelijkheden. In vergelijking met de vorige transitieperiode is vooral de veranderende rol van de staat opmerkelijk: deze wordt in plaats van uitvoerend vooral kaderstellend voor het private en particuliere initiatief die hun diensten kunnen 'aanbieden'. Peeters (2013) spreekt in deze zin van een 'regulerende staat': zij intervenueert niet meer direct (door middel van het verlenen van steun) en bestuurt niet meer via regels en wetten, maar voert regie via het (boekhoudkundig)

moeras te komen door een volgende hervorming, lijkt ons uiteindelijk nog dieper in het moeras vast te zuigen." (2009, p. 163)

²²³ Binnen deze 'sociale investeringsstaat' worden de noodzakelijke randvoorwaarden gecreëerd, waarin mensen zelf verantwoordelijk zijn om hun eigen welzijn te beschermen (Cantillon & Van Lancker, 2013). Dit veroorzaakt een verschuiving in sociale rechten en verplichtingen, aangezien het welvaartssysteem geen vangnet moet bieden maar een trampoline behoort te zijn. Volgens de auteurs kent deze staatsvorm echter fundamentele gebreken in de sociale bescherming van kwetsbare groepen.

²²⁴ Deze relatie was in de vorige transitieperiode informeler, omdat sprake was van een directe wederkerigheidsrelatie in termen van bijvoorbeeld werkgever en werknemer. Beide partijen hadden baat bij een stabiele situatie en daarmee de waarborging van sociale zekerheid. Denk bijvoorbeeld aan particulieren verzekeringen, maar ook grote bedrijven die eigen wijken lieten ontwikkelen voor arbeiders en hun gezinnen.

²²⁵ Op basis van OECD-cijfers, stelt Van Oorschot (2006) de terugtrekking van de staat tot een afname van de totale uitgaven aan het sociale zekerheidsstelsel heeft geleid. Waar het percentage van het bruto binnenlands product (GDP) in 1980 nog 26,9% was, was dit in 2001 nog 21,8% en in 2018 nog maar 16,7% (bron: Van Oorschot, 2006 en eigen raadpleging OECD-website op 22-09-2019). In 1950 lag dit percentage nog rond de 10% (Roebroek & Hertogh, 1998). Waar Nederland in 1980 nog bovengemiddeld scoorde, was dit in 2001 en 2018 onder het globale gemiddelde. In 2018 stond Nederland van de 36 landen op plaats 26 (gezamenlijk met landen als Letland, Israël, Chili en Mexico).

belasten en beheersen van uitgaven.²²⁶ Dit betekent echter niet dat de macht van de staat sterk is ingeperkt (zie bijvoorbeeld Van Der Veen & Trommel, 1999). De staat is – in de woorden van Trommel (2009) ‘gulziger’ geworden vanwege een maakbaarheidsinsteek op risicomijding. Voordat problemen – zoals armoede of uitval – ontstaan moeten ze al voorkomen worden.

Particuliere initiatieven en lokale gemeenschappen zijn steeds meer op de achtergrond komen te staan. De rol van de charitas (op basis van geloof of levensbeschouwing) lijkt echter niet uitgespeeld. Aspecten die de charitas twee eeuwen hebben beïnvloed zijn de hoge mate van samenwerking en de worteling binnen lokale gemeenschappen gekoppeld aan een sterk gevoel van onafhankelijkheid, alsmede de erfenis aan gebouwen, fondsen, tradities en ervaringen (Van Leeuwen, 1998b). Juist deze aspecten vormen ook haar kracht in de huidige periode waarin gevraagd wordt naar een charitatieve insteek van lokale gemeenschappen. Klassieke liefdadigheidsorganisaties – dikwijls met religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond – vullen de gaten op van een zich steeds verder terugtrekkende verzorgingsstaat als het gaat om het bieden van een handreiking aan groepen in armoede of groepen die te kampen hebben met andere vormen van sociale uitsluiting (Davelaar et al., 2011).

Mede ingezet door de stijgende kosten van de verzorgingsstaat en kritiek op de ineffectiviteit van centraal overheidsbeleid zijn diverse beleidsterreinen in de afgelopen decennia gedecentraliseerd naar provinciën en gemeenten. Deze decentralisaties moesten vooral leiden tot meer integrale samenwerking – en daarmee de efficiëntie en effectiviteit bevorderen – aangezien een toenemende institutionalisering tot een versplintering van diverse afgebakende beleidsterreinen had geleid zoals de bijstand, jeugdzorg, werkgelegenheid, schuldhulp, etc.²²⁷ met elk haar eigen beroepsgroepen, doelgroepen en (deel)problemen. Net als in de vorige periodes is wederom (of nog altijd) sprake van versplintering en gebrek (en/of onwil tot) samenwerking binnen de ondersteuning van mensen in armoede. Deze kritiek heeft geleid tot een formalisering en schaalvergroting van instellingen en diensten. Zo is in de laatste decennia gestuurd door de staat op het tegengaan van versplintering van initiatief door middel van het afdwingen van fusies in bijvoorbeeld het welzijnswerk en woningcorporaties. Onder het mom van economische rationaliteit (efficiëntie) vindt een schaalvergroting en formalisering van lokaal initiatief plaats.²²⁸ Een nieuwe stap in de decentralisering is om beleid meer wijk- en gebiedsgericht in te vullen (zie hoofdstuk 8).

²²⁶ De ‘regulerende staat’ is een term die Peeters aan Majone (1997) ontleend.

²²⁷ Tot aan 1982 heerste er bijvoorbeeld een onderlinge concurrentiestrijd tussen de ministeries Sociale Zaken en Binnenlandse Zaken waarbij de een sociale zekerheid en de ander welzijnsbeleid in haar portefeuille had. Hoewel sindsdien alle regelingen in een departement zijn ondergebracht is nog altijd een duidelijk onderscheid tussen welzijn en financiële regelingen.

²²⁸ Denk hierbij bijvoorbeeld aan regio-overkoepelende en landelijke opvanginstellingen, welzijnsorganisaties, zorgverzekeraars, woningcorporaties, etc.

6.5.2 Een emancipatie en activering van het individu

In de jaren '70 ontstaat felle kritiek op de institutionalisering van de armenzorg en het welzijnswerk waarin wordt gesteld dat zorg en hulpverlening afhankelijk maakt en disciplineert. Er wordt in de jaren '80 opgevolgd met felle kritiek op het paternalistische en 'slappe' welzijnswerk dat normatief zou handelen en bovendien baat zou hebben bij een instandhouding van scheve afhankelijkheidsrelaties. De filosoof Achterhuis (1979) stelde bijvoorbeeld dat degenen die welzijn en geluk verkopen, steeds nieuwe behoeften willen scheppen. In de antwoorden op deze kritiek alsmede het opkomende neoliberalisme verschuift de culturele inrichting van de armenzorg naar een focus op de sociale rechten van het individu die geëmancipeerd dan wel geactiveerd dient te worden.

Zo ontstond als reactie op bovenstaande kritiek de roep om een 'de-institutionalisering' van zorg en welzijn, zoals in de antipsychiatrie-beweging. Dit opende tevens de ruimte voor een meer emancipatoir discours waarin de problematisering van deviant gedrag plaatsmaakte voor een omarming van 'het bijzondere in mensen'. Afwijkend gedrag kreeg iets romantisch en revolutionairs. De socioloog Milikowski (1967) stelde bijvoorbeeld dat afwijkend gedrag ook als een vorm van levenskunst te bezien is. Oftewel, tussen 1960 en 1980 verschoof de nadruk binnen de armenzorg naar een democratisch en emancipatoir discours, waardoor het spreken over kwetsbare groepen een meer inclusief karakter kreeg. De groepen moesten meer onderdeel gaan uitmaken van de samenleving. Zij moesten tussen de mensen in de steden wonen in plaats van in een zorg- of opvanginstelling in een afgelegen gebied. Ook werden bedelen en landlopen niet meer strafbaar gesteld rond het jaar 2000 (zie hoofdstuk 7). Tevens komt binnen deze transitieperiode wederom de idee op dat armoede opgelost kan worden: door beter beleid en meer opvang zou bijvoorbeeld het aantal mensen dat te kampen heeft met dak- en thuisloosheid tot nul gereduceerd kunnen worden (zie hoofdstuk 7).

Mede onder invloed van een opkomend neoliberalisme worden de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid benadrukt. Dit gaat gepaard met de nadruk op een groeiend zelfbewustzijn, bijvoorbeeld op de kansen en talenten van mensen. Zij zouden meer zelf aan het roer moeten staan en meer bevoegdheden krijgen om te participeren, is de gedachte. Wat kan de persoon in kwestie zelf doen om zijn/haar lot te keren? Sinds de jaren '90 bestaat er volgens Van Gestel et al. (2009) een "brede overeenstemming dat de sociale zekerheid een meer 'activerend' karakter dient te krijgen, om het beroep op de sociale uitkeringen te beperken en de herintrede van uitkeringsgerechtigden in het arbeidsproces te bevorderen" (2009, p. 11).²²⁹ Net als in de voorgaande transitieperiodes ligt een sterke focus op arbeid als voornaamste bron van inkomen

²²⁹ Tekenend hiervoor is het samenvoegen van arbeidsbemiddeling en re-integratie. In 2009 werden de Centra voor Werk en Inkomen (CWI) samengevoegd met het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) waarmee volgens Van Gestel et al. (2009) "de scheidslijn tussen arbeidsmarktbeleid en sociale verzekeringen, die lange tijd kenmerkend was voor het Nederlandse sociale beleid, definitief opgeheven" is (Van Gestel et al., 2009, p. 11).

en het hebben van maatschappelijk nut.²³⁰ Daarmee verschuift het discours meer richting noties als zelfredzaamheid, zelfbeheer, zelfzorg en een benutting van sociale netwerken van mensen. Kritiek op deze retoriek is dat sprake is van een individualisering van armoede waardoor het 'de eigen schuld is' van mensen dat ze 'tussen wal en schip zijn gevallen' of hen wordt verweten dat ze 'hun lot niet in eigen hand hebben genomen'. Tevens zou het systeem minder solidair en collectivistisch zijn geworden (van Oorschot, 2006).²³¹ De introductie van (neo)liberale elementen in de afgelopen decennia binnen het welvaartssysteem hebben volgens Van Oorschot (2006) geleid tot een verschuiving van een systeem gebaseerd op collectieve solidariteit naar een systeem gebaseerd op individuele verantwoordelijkheid.

In deze transitieperiode is tevens de constellatie van mensen in armoede veranderd door de invloed van diverse migratieprocessen uit de afgelopen decennia. Waar in de vorige transitieperiode veelal sprake was van inlandse migratie heeft in deze periode een sterke verschuiving plaats gevonden in de demografische samenstelling van de Nederlandse bevolking. Dit heeft ook een effect gehad op de samenstelling van mensen die in armoede leven, men spreekt ook wel van 'gekleurde armoede' om de etnische diversiteit van subgroepen te belichten. Migratie is – net als in de vorige transitieperiodes – een bron van discussie over de verdeling van armenzorg en wie daar meer/minder recht op heeft (onder het mom van 'eigen armen eerst'). Ook is in deze periode meer aandacht gekomen voor de ruimtelijke dimensie van armoede, als het bijvoorbeeld gaat om de notie van 'achterstandswijken', 'probleemwijken' en 'zwarte wijken' (zie hoofdstuk 8).

Tevens worden armoede en ongelijkheid explicieter gekoppeld aan ecologische kwesties en in specifieke zin klimaatverandering. Oosterlynck et al., (2019) zien bijvoorbeeld drie kernproblematieken waarin de sociale ongelijkheidsdimensie van de ecologische kwestie zichtbaar is: 1) de ongelijke verdeling van milieuproblemen (een dubbele ongelijkheid); 2) een ongelijke ecologische voetafdruk; en 3) een ongelijke verdeling van ecologische beleidsmaatregelen. Zij stellen een sociaalecologisch denkkader voor rondom armoede en armoedebestrijding waarin rekening wordt gehouden met het inzicht dat "de ecologische kwestie het maatschappelijk schuldmodel versterkt. Allerlei structurele maatschappelijke mechanismen maken dat mensen ongelijk zijn blootgesteld aan milieurisico's, maar er ook niet in dezelfde mate verantwoordelijk voor zijn" (Oosterlynck et al. 2019, p. 35).

²³⁰ Een voorbeeld hiervan is de in 2015 gedecentraliseerde Participatiewet waarin een verplichte tegenprestatie is opgenomen voor het ontvangen van bijstand.

²³¹ Van Oorschot beschrijft dit als volgt: "Al met al, heeft een verschuiving plaatsgevonden richting een meer liberaal welvaartsbeleid, een verschuiving van inclusieve solidariteit naar exclusieve selectiviteit, van collectieve verantwoordelijkheid naar individuele verantwoordelijkheid" (2006, p. 58).

6.5.3 Het centraal stellen van vraag en data

De marktwerking heeft tevens de trends van specialisering en professionalisering een impuls gegeven. De praktijk van de armenzorg raakt gedurende de huidige transitieperiode meer verstrikt in een web van diverse protocollen, registratiesystemen en werkmethodes met als doel een scherper zicht en grip op mensen die te kampen hebben met armoede.

Met name sinds de jaren '90 van de vorige eeuw is ingezet op de ontwikkeling van nieuwe werkmethode die in de 'welzijnsmarkt' worden afgezet.²³² Professionals werken volgens gespecialiseerde protocollen, intakes, consulten, diagnoses, meetindices, etc. Deze werkwijzen worden tevens meer verwetenschappelijkt middels het methodisch en 'evidence based' werken waarin de effecten en impact worden gemeten om daarmee het rendement van de werkwijzen inzichtelijk te maken alsmede deze te legitimeren en vermarkten. Tevens is een focus ontstaan op het 'vraaggericht werken' waarin instellingen voor zowel specifieke doelgroepen alsmede individuen maatwerk willen leveren. Het persoonsgebondenbudget uit medio jaren '90 was bijvoorbeeld een bijbehorende niche-praktijk. Waar gelijkheid in behandeling en universele regelingen in de vorige periode meer centraal stonden, is momenteel een hang naar ongelijkheid in behandeling in combinatie met vraaggestuurde en specifieke regelingen. Mogelijk is deze hang naar maatwerk een gevolg van het gestegen welvaartsniveau en een individualisering van sociale rechten.²³³ In deze zin kan gesproken worden van een verschuiving van 'universele gelijkheid' naar 'situatieve gelijkheid', oftewel: in principe is iedereen gelijk, maar anderen zijn gelijk naar gelang een bepaalde context of situatie. Door het claimen van (deel)rechten is in deze periode een sterke opkomst waarneembaar van allerlei belangen- en patiëntenorganisaties die (deel)rechten van een specifieke doelgroep opeisen.

Tevens zijn fenomenen als armoede, ongelijkheid en uitsluiting in deze periode steeds meer onderzocht vanuit talrijke (wetenschappelijke) disciplines. Diverse subgroepen en verschijnselen zijn inzichtelijk gemaakt door talrijke gedetailleerde onderzoeken en profielstudies. Ook is meer aandacht ontstaan voor de structurele en maatschappelijke oorzaken van ongelijkheid en armoede binnen onderzoek en wetenschap. Ik kom hier in de volgende hoofdstukken op terug. Daarnaast worden groepen mensen en hun gedrag steeds meer in kaart gebracht op basis van diverse datasystemen. Middels de opkomst van informatietechnologie zijn aloude praktijken binnen het welvaartsysteem gemoderniseerd. Zo bestaat bijvoorbeeld een centrale administratie met steeds meer gedetailleerde en aan elkaar gekoppelde datasets. Ook wordt met behulp van data armoede visueel inzichtelijk gemaakt, zoals de concentratie

²³² Denk hierbij aan termen als bemoeizorg, outreachend, ambulantisering, ervaringsdeskundigen, preventie, presentie, houvast, etc.

²³³ De sociale rechten raakten in deze transitieperiode meer geïnstitutionaliseerd. Zo zijn ze in 1983 in de Nederlandse Grondwet opgenomen. In tegenstelling tot klassieke grondrechten zijn sociale grondrechten niet direct afdwingbaar.

van armoede alsmede ruimtelijke segregatie. Tevens wordt vanuit de eerdergenoemde preventiefocus, gewerkt aan het opsporen en voorkomen van fraude, criminaliteit en overlast. Dit soort indicatiesystemen en profileringsalgoritmen vergroten het arsenaal van nationale en lokale overheden in het aanscherpen van het toezicht en controle op deviante verschijnselen (zie Peeters, 2013).

6.6 Trendbreuken en parallellen in de geschiedenis van de armenzorg

Zoals reeds benadrukt in hoofdstuk 1 zijn armoede en deviant gedrag in bredere zin altijd inzet geweest van diverse levensbeschouwelijke, economische en sociaal-politieke belangen die op elkaar inspelen (Van Loo, 1981). In de vier transitieperiodes wordt duidelijk dat de armenzorg het toneel is van een belangenstrijd waarbij steeds andere normen en waarden de boventoon voerden. Het is dan ook niet verrassend dat de inrichting van de armenzorg immer aan forse kritiek onderhevig is geweest. Hoewel armoede als ervaren situatie niet wezenlijk veranderde door de tijd heen²³⁴, is de heersende visie op de 'onmaatschappelijken' constant aan verandering onderhevig geweest. De dominante visie is door de verschillende transitieperiodes verschillend en werd telkens gevoed door politieke, intellectuele of ideologische overwegingen. Ook was solidariteit met minder bedeelden niet altijd een vanzelfsprekende zaak, maar iets waarvan leden van een lokale of nationale gemeenschap telkens weer overtuigd en toe bewogen moesten worden. In onderstaande tabel zijn de verschillende transitieperiodes – inclusief de omslagen in structuur, cultuur en werkwijzen – tegen elkaar afgezet.

²³⁴ In zekere zin lag gedurende de vier periodes altijd de nadruk op een tekort / schaarste om in een gewenste of algemeen aanvaarde levensstandaard te voorzien.

	Dimensie	Van liefdadigheid naar handhaving	Van handhaving naar verheffing	Van verheffing naar bestaanszekerheid	Van bestaanszekerheid naar verdienmodel
Periode armenzorg	Tijdvak	Van ca. late middeleeuwen tot 16 ^e eeuw.	Van ca. 16 ^e eeuw tot 1800.	Van ca. 1800 tot 1965.	Vanaf ca. 1965 tot heden.
Cijfers armenzorg ²³⁵	Omvang armoede	-	30% van de bevolking ontving bijstand (Depreuw, 1988).	13,7% van de bevolking in 1850 ontving onderstand/bedeling (Smits & Lintsen, 2018).	2,82% van de bevolking in 2018 kreeg een bijstandsuitkering (CBS, 2018).
	Mate ongelijkheid van	-	-	0,48 (Gini-coëfficiënt in relatie tot GDP: 0-1) (Smits & Lintsen 2018).	24,55% kreeg in 2018 een uitkering (CBS, 2018).
	Gemiddelde leeftijdsverwachting ²³⁶	-	²³⁷	37 jaar in +/- 1850 (Smits & Lintsen, 2018).	81 jaar in +/- 2010 (Smits & Lintsen, 2018).
Structuur armenzorg	Verantwoordelijkheid armenzorg	Elk dorp en stad verantwoordelijk voor eigen armen o.l.v. religieuze leiders en adel (e.g. tafels van de Heilige geest).	Stedelijk bestuur en religieuze instellingen voor armenzorg, nationale staat voor openbare orde (e.g. geheime raad).	Centrale staat zowel openbare orde als sociale zekerheid (incl. deel van de uitvoering). Met partners als sociale woningbouw, e.d.	Staat en gemeenten meer kaderstellend en regulerend. Uitvoering bij publiek-privaat in de vorm van geprofessionaliseerde (markt)partijen.
	Inrichting armenzorg	Handhaving openbare orde.	Tewerkstelling en heropvoeding.	Socialezekerheidsstelsel.	Emancipatiemotor, steun als tijdelijke springplank.
	Regelingen	Aalmoezen in natura (voedsel, huisraad, kleding, etc.) en onderdak in parochiale instellingen, armhuizen, weeshuizen, gasthuizen, etc.	Idem als vorige periode. Plus scholing en heropvoeding in tuchthuizen, correctiehuizen, dwingthuizen, arbeiderskoloniën, etc.	Uitkering van geld en ondersteuning middels verzekeringen voor weduwen, wezen, kinderbijslag, invaliditeit, arbeidsongeschiktheid, ziektefondsen, etc. Tevens spaarregelingen, maatschappelijke opvang, etc.	Idem als vorige periode. Plus individueel beroep doen op professionele ondersteuning binnen sociale voorzieningen.

²³⁵ Voor transitieperiode 1 en 2 is geringe data beschikbaar. De beschikbare data is tevens weinig eenduidig, versplinterd en voornamelijk op lokaal niveau in kaart gebracht (zie ook Blockmans & Prentier, 1975; Depreuw, 1988).

²³⁶ Levensverwachting vanaf de geboorte. Dit levensjaar was in vroege periode vooral zo laag vanwege het hoge sterftecijfer bij baby's en zuigelingen.

²³⁷ "De enige gegevens waarover we beschikken betreffen Amsterdammers in de late zeventiende en achttiende eeuw: toen was de levensverwachting bij geboorte gemiddeld ongeveer 28 tot 32 jaar." Niet representatief vanwege slechte omstandigheden stedelijk leven en in het bijzonder Amsterdam (Van Zanden & De Moor, 2008).

	<i>Wetten</i>	Verordeningen door lokale en kerkelijke (arm)besturen en eerste landelijke ordonanties over de armenzorg (15 ^e eeuw). Landloperij en bedelarij opgenomen in strafrecht.	Idem. Tevens ontstaan Wet op het armbestuur (1800) Grondwet (1815), Wet op domicilie van onderstand (1818).	Armenwet (1854), Armenwet (1870), Wet op de Kinderarbeid (1874), Armenwet (1912), Ziektenwet (1913/1930), Algemene Ouderdomswet (1956), Algemene Bijstandswet (1965), etc.	Welzijnswet (1994), Participatiewet (2015), Toeslagenwet, Wet langdurige zorg (2015), Wet schuldsanering natuurlijke personen (1998), Wet Maatschappelijke Ondersteuning (2015), Jeugdwet (2015), etc.
Cultuur armenzorg	<i>Visie op armoede</i>	Van heiliging tot criminalisering van de arme als sociaal gevaar.	Heropvoeding/beschaving gericht op een deugdzaam leven.	Bescherming tegen grillen van economie en menselijk ongeluk (sociale zekerheid).	Emanicipatie en activering door inzet op talenten (zelfredzaamheid).
	<i>Gepercipieerde oorzaken armoede</i>	Individuele tekortkomingen.	Individuele ongevallen.	Conjuncturele oorzaken.	Institutionele tekortkomingen.
	<i>Armoede als sociaal probleem</i>	Onderdeel van hetzelfde lichaam.	De welstand van het collectief.	Sociale kwestie.	Oplosbaar beleidsprobleem (preventie en maatwerk).
	<i>Visie op bedeling</i>	Liefdadigheid.	Verheffing	Protectionisme rechten	Individuele vrijheid
Werkwijzen armenzorg	<i>Visie op rechtvaardigheid</i>	(On)gelijkheid door God gegeven, steun als gunst.	Maakbare gelijkheid, steun als willekeur.	Universele gelijkheid, steun als recht (verticale solidariteit).	Situatieve gelijkheid, steun als uitzondering/verdienste.
	<i>Voornaamste kritiek armenzorg</i>	Versnippering, willekeur en ineffactief, afhankelijkheid tot gever.	Motieven van rijke gever centraal, versnippering, afhankelijkheid tot gever.	Ineffactief, afhankelijkheid van gift (verwaarlozing plichten).	Hoge systeemkosten, versplintering, bureaucratie, afhankelijkheid.
	<i>De bedeling van de armen</i>	Het incidenteel geven van aalmoezen.	Het aanleren van deugdzaamheid.	Resocialiseren en verzelfstandigen.	Vraaggestuurd werken.
	<i>De bestrafing van de armen</i>	Lijfstraffen, brandmerken, verminken, geselen, ophangen, etc.	Verplichte tewerkstelling.	Tewerkstelling, geldboetes en opsluiting.	Geldboetes en verwijdering publieke ruimte.
	<i>De controlering van de armen</i>	Sociale cohesie in dorpen en buurten.	Thuisbezoeken en voorlichten, administreren en registreren.	Idem als vorige periode, maar meer gespecialiseerd en professioneel.	Digitaliseren, profielschetsen en in kaart brengen.

Tabel 7. *Vergelijking van de vier transitieperiodes.*

6.6.1 Discursieve afhankelijkheden binnen de armenzorg

De geschiedenis laat een constante spanning zien tussen liefdadigheid en emancipatie enerzijds en repressie en controle anderzijds. Vooral in tijden van tegenspoed en/of snelle maatschappelijke verandering wordt de roep om de aanscherping van bedeling alsmede repressieve maatregelen sterker. Zo stellen Blockmans & Prevenier (1975) dat “de ondersteuning van de armen te allen tijde onvoldoende is geweest, maar bovendien bewust werd ingekrompen en scherper gecontroleerd naarmate het aantal behoeftigen toenam, terwijl anderzijds de armenzorg uitbreiding kende tijdens expansiefasen van de economie” (1975, p. 535). Vooral in tijden van instabiliteit werden lokale overheden ‘vreemde armen’, onder het credo ‘eigen armen, eerst’. Tevens wordt arbeid, naast bedeling, in elke transitieperiode ingezet als voornaamste middel binnen de emancipatie en heropvoeding van mensen in armoede. Deze strategie komt in golven terug in de historie van de armenzorg, waarin het belangrijkste onderscheid veelal werd gemaakt tussen diegenen die wel of niet in staat waren tot arbeid.

Bovenal moest de armenzorg een sociaal evenwicht waarborgen. In ruil voor generositeit van de bovenlaag werd verwacht dat de onderlaag berustte in de bestaande maatschappelijke verhoudingen. Voor de elite was armenzorg een instrument van sociale controle en beheersing, voor de armen was zij noodzakelijk om te overleven. Over deze symbiotische verhouding stelt Vanhemelryck (2004): “De lokale elite drukte met de strijd tegen de marginalen haar lidmaatschap van de heersende klasse uit en hun verwerping van elke vorm van marginaliteit, die uitgroeide tot een gemeenschappelijke vijand. De zelfbevestiging van de eigen groep ten koste van ‘de ander’ is een herkenbaar patroon achter de vele vervolgingen in de geschiedenis” (2003, p. 277).²³⁸ Ook Peeters (2013) stelt dat bijvoorbeeld de verzorgingsstaat begrepen kan worden als een inspanning om een politieke agenda te smeden die gericht was op het behouden van een bestaande sociale orde (2013, p. 78).

In diverse historische studies wordt vooral de rol van armenzorg binnen sociale groepsvorming, dan wel gemeenschapsvorming belicht. “De interdependentie tussen rijken en armen, tussen machtigen en machtelozen, vormt de kern van het collectiveringsproces”, aldus de socioloog Abram de Swaan (1996, p. 15).²³⁹ Ook Boele (2013) stelt: “Door te bepalen welke personen voor steun en hulp in aanmerking

²³⁸ Hij concludeert: “Blijkbaar hebben mensen in alle tijden nood aan het demoniseren van anderen” (Vanhemelryck, 2004, p. 278).

²³⁹ Armoede is volgens hem een relatie tussen mensen (zie ook hoofdstuk 1). De Swaan (1988): “Charitas was en is een bij uitstek altruïstische gedragsvorm: de opoffering van geld of goed ten behoeve van anderen, een handelswijze die bovendien de gemeenschap der bezitters als geheel ten goede kwam. Die liefdadigheid is dus niet alleen op te vatten als een tweezijdige relatie tussen een schenker en een ontvanger, maar moet ook begrepen worden in de context van collectieve actie van de bezitters ten behoeve van collectieve belangen, zoals de afweer van dreiging en het onderhoud van een arbeidsreserve” (1988, p. 34). Hier voegt hij aan toe: “zo is ook de armenzorg een aangelegenheid die zelf tot gemeenschapsvorming leidt en nieuwe vormen van collectieve actie op gang brengt” (1988, p. 39).

kwamen, in feite de grenzen van een gemeenschap [werden] afgebakend. Omgekeerd, in negatieve zin, gold hetzelfde. Processen van groepsvorming en versteviging van de onderlinge gemeenschapsbanden impliceerden een afbakening van de eigen groep ten opzichte van anderen en de uitsluiting van bepaalde personen van de solidariteitsgemeenschap” (2013, p. 20). Ook Looijesteijn & van Leeuwen (2014) benadrukken dat regenten en notabelen met het bieden van ondersteuning (bijvoorbeeld in de vorm van een armenhuis) bijdroegen aan het gevoel van het opbouwen en onderhouden van een lokale gemeenschap en burgerlijke saamhorigheid (2014, p. 28). Veelal wordt hier verwezen naar sociologen en antropologen die de rol van sociale controle en geschenkenuitwisseling benadrukken binnen de vorming en versterking van sociale relaties en het bewerkstelligen van cohesie binnen groepen.²⁴⁰ Giften creëren een reciprociteitsrelatie tussen gever en ontvanger (en dus ook ‘de weldoener’ en ‘de arme’) inclusief wederzijdse afhankelijkheden en verplichtingen. Negatieve beeldvorming was in deze afhankelijkheidsrelatie van cruciaal belang, niet alleen om het anders-zijn te benadrukken, maar ook doordat de bestempeling van gedrag als afwijkend of niet-wenselijk een bestendigend effect had op de heersende moraal.²⁴¹

Onaangepaste mensen worden gedurende alle transitieperiodes beschouwd als een sterke factor van sociale destabilisatie. In meerdere studies wordt de metafoer van het maatschappelijke lichaam aangehaald die teruggrijpt op diverse theologische, filosofische en sociologische tradities. Het lichaam wordt van verschillende kanten door ‘ziekten’ bedreigd. Of anders zijn de onderdelen van het lichaam niet in balans. Het is een treffende metafoer voor de notie van in- en uitsluiting van gewenste en afwijkende verschijnselen (zie ook hoofdstuk 4). Waar ik dit proefschrift begon met de claim dat het welvaartssysteem als primaire functie heeft om te voorzien in een zekere levensstandaard, is het adequater om te stellen dat de centrale functie is om het maatschappelijk evenwicht te waarborgen door een proces van groepsvorming.

6.6.2 Institutionele afhankelijkheden binnen de armenzorg

Waar de armenzorg in de eerste periode nog voornamelijk lokaal georganiseerd werd, is in de drie periodes daarna een proces van centralisering ingezet. Lokale en nationale beleids- en wetgevingsarrangementen zijn steeds meer verweven geraakt. Tevens is een toename aan actoren waarneembaar. In de eerste periode waren vooral kerkelijke en religieuze instanties betrokken bij de armenzorg. Zij zagen het als hun

²⁴⁰ Zie bijvoorbeeld de eerder aangehaalde socioloog De Swaan (1988) of de bekende antropologische studie van Mauss (2002) over de uitwisseling van giften.

²⁴¹ Die afwijkende bestempeling bracht “positieve elementen in herinnering waarrond zich een maatschappelijke consensus had gevormd” (Vanhemelryck, 2004, p. 9). Koenraadt (2014) stelt dat de verbeelding van de vagebond, bedelaar, landloper, etc. “heeft bijgedragen aan het mededogen met hen, maar ook dat het een middel was om zich te onderscheiden van de vagebond (‘othering’)” (2014, p. 27).

primaire taak om de regie over de armenzorg te voeren. Veelal werden zij aangevuld door stedelijke en dorpsautoriteiten, waarbij de lokale adel een dominante rol vervulde. In de derde en vierde transitieperiode is de centrale staat – met haar systeemverantwoordelijkheid – niet meer weg te denken als belangrijkste actor in het welvaartssysteem, terwijl deze in de eerste twee periodes vooral geïnteresseerd was in het handhaven van de openbare orde en het reguleren van populaties (vooral in tijden van instabiliteit). Uiteindelijk is een institutioneel veld ontstaan waarin tal van publieke, private en particuliere actoren betrokken zijn geraakt. Dit veld kent een complex web van afhankelijkheidsrelaties. Niet alleen van partijen onderling, maar ook van hun geldschieters (e.g. stedelijke besturen, centrale overheid of charitatieve fondsen). Overigens is binnen de context van de armenzorg nooit sprake geweest van een overschot aan (financiële) middelen. Wel waren de lokale armbesturen in de eerste twee transitieperiodes relatief onafhankelijk van publieke middelen vanwege het eigen kapitaal dat zij beheerden. Veelal waren zij van adellijke afkomst en/of hadden zij (belegd) kapitaal vanuit grondbezit en onroerend goed.

Een toegenomen welvaart in de vier transitieperiodes alsmede een meer formele en professionele armenzorg²⁴² hebben geleid tot een sterke daling van het aantal personen dat afhankelijk is van bedeling: van 30% eind 16^e eeuw, naar 13,7% in 1850, naar 2,8% in 2018. Toch hebben deze cijfers niet geleid tot een afname dan wel een versimpeling van het institutionele veld. Wat de op- en uitbouw van de armenzorg vooral laat zien is een toenemende institutionalisering en specialisering. Een toegenomen differentiatie heeft geleid tot diverse subsystemen waarin deelproblemen en deelgroepen worden geadresseerd zoals de schuldhulpverlening, maatschappelijke opvang, welzijnswerk, jeugdzorg, verslavingszorg, etc. Elk van die subsystemen kent haar eigen logica en ordeningen. Door alle interacties tussen die subsystemen zijn de institutionele afhankelijkheden wijdvertakt. Volgens Durkheim (2014) heeft die sociale differentiatie – die ook in andere sociale systemen heeft plaatsgevonden – geleid tot een ander type interdependenties tussen (groepen) mensen en tot wat hij noemt 'organische solidariteit'.²⁴³ Wat verder opvalt binnen deze historische verkenning is dat het welvaartssysteem vervlochten is met tal van aangrenzende systemen, zoals het nationale en lokale bestuurlijke systeem, het economisch systeem, het gezondheidszorgsysteem en het huisvestingsysteem. Tevens is de armenzorg telkens veranderd onder druk van brede landschapsontwikkelingen zoals demografische trends, pandemieën, schaarste van hulpbronnen en de maatschappelijke roep om meer democratie. De ontwikkeling van het welvaartssysteem is – zoals ik in de vorige hoofdstukken reeds heb benadrukt – niet los te bezien van haar omgeving, i.e. van andere (sub)systemen.

²⁴² In de eerste twee transitieperiodes werd de armenzorg nog vooral door leken uit de (stedelijke en kerkelijke) adel georganiseerd.

²⁴³ In deze vorm van solidariteit zijn (groepen) mensen voortdurend en meervoudig van elkaar afhankelijk wat leidt tot een stevig verbonden systeem. Organische solidariteit wordt door Durkheim afgezet tegen 'mechanische solidariteit' waarin meer overzichtelijke vaste patronen van leven, werken en denken waarneembaar zijn en waar solidariteit berust op meer evidente en directe samenhangigheid (zoals binnen de eerste transitieperiode) (zie ook Oosterlynck & Van Bouchaute, 2013).

Het is naïef om te veronderstellen dat de armenzorg een aantal eeuwen geleden overzichtelijker was en nu sprake is van een complex web van interacties en afhankelijkheden. In tegenstelling, de lokale armenzorg kon toen per lokaal-kerkelijk netwerk en per buurt, dorp, stad en regio verschillen. Ook in die tijd is vergelijkbare kritiek op de inrichting op de armenzorg, waarin institutionele versnippering – en de daarmee gepaarde inefficiëntie en ineffectiviteit – veelal de boventoon voerde. Tevens is de bestaande en gecreëerde afhankelijkheidsrelatie tussen de gever en ontvanger van bedeling immer onderwerp geweest van kritiek. Een dominante paradox binnen de armenzorg is dat zij zowel een afhankelijkheidsrelatie bestendigt alsmede deze tracht te doorbreken richting een meer ‘deugdzaam leven’, een werkend bestaan of meer autonomie. Binnen de armenzorg kreeg de bedeelde overigens nooit een cent te veel of eerder altijd te weinig. Ook werd de ontvanger in alle vier de periodes – en tevens in toenemende mate – doorgelicht middels persoonsonderzoeken en huisbezoeken. Een zekere afhankelijkheid van bedeling leidt in alle vier de periodes tot een beperking van de keuze- en bewegingsvrijheid van de bedeelde. Het verkrijgen van steun is inmiddels een verworven sociaal recht in plaats van een gunst. Een daarmee gepaarde wijziging is dat de bedeling in de eerdere periodes informeler was. In eerdere periodes was men relatief meer overgeleverd aan de willekeur en grillen van de gever alsmede dat een meer directe afhankelijkheidsrelatie tussen ontvanger en gever bestond. In de huidige periode is de relatie tussen de bedeelde en de bedeler meer gestandaardiseerd en geformaliseerd, ook al bestaan zeker nog informele steunpunten.

6.6.3 Het dynamiseren en beïnvloeden van de armenzorg

Binnen deze historische verkenning valt op dat de systeemomslagen binnen de bestudeerde periodes een laag tempo kenden. De bestaande opzet van de armenzorg werd zoveel mogelijk instandgehouden (Van der Valk, 1986), waarschijnlijk vooral door de hierboven benadrukte politieke belangenstrijd. Een voorbeeld van deze trage gang van zaken is de aanpassing van wetten, die veelal niet meer waren dan incrementele herschrijvingen (zoals de Armenwet van 1912 in vergelijking met die van 1854). In tijden van oorlog, misoogsten, pandemieën en economische crises kwam de standenverdeling – en daarmee de armenzorg – immer onder druk te staan. Maatschappelijke instabiliteit leidde doorgaans tot een mix tussen conservatieve standpunten (zoals ‘eigen armen eerst’) alsmede een opening tot radicale verbeeldingen (zoals de ‘verheffing van armen’).

Transities worden ook wel gekenmerkt als evolutionaire revoluties: het zijn revolutionaire omslagen die echter niet als scherpe breuken in de tijd plaatsvinden, maar systeemomslagen die geleidelijk geschieden waarin het ene equilibrium het andere niet compleet vervangt of transformeert. Transities zijn meer te bezien als hybride constellaties waarin een dominante orde verschuift naar gelang de politieke, sociaal-culturele en economische context verandert. Dit toont aan dat de genoemde

ontwikkelingen in dit hoofdstuk niet abrupt dan wel naadloos in elkaar overliepen, maar dat diverse denkbeelden en werkwijzen veelal naast elkaar bestonden. Historisch gezien is het adequater om te spreken over wisselende constellaties per tijdperiode die als dominant te typeren zijn.²⁴⁴ Deze historische schets benadrukt het belang van een contextuele inbedding en de notie van padafhankelijkheid in het bestuderen nationale en lokale welvaartssystemen.²⁴⁵

Aan het begin van paragraaf 6.5 problematiseerde ik al of momenteel wederom sprake is van een transitieperiode. Gezien alle parallellen met het verleden is het huidige tijdperk moeilijk te duiden. De huidige transitieperiode is te typeren als vloeibaar.²⁴⁶ Momenteel vindt opnieuw een politieke en ideologische richtingstrijd plaats die enerzijds gericht is op meer preventie en repressie (bijvoorbeeld door meer beschikbare digitale data), maar die tevens gericht is op een herijking van universele en solidaire arrangementen voor alle Nederlanders. Zo krijgt de roep om een universeel basisinkomen momenteel meer navolging. Deze richtingstrijd put uit diverse organisatieprincipes van de historische armenzorg, bijvoorbeeld uit de nadruk op decentralisaties en lokale besturen (in plaats van centralisering) en uit de focus op selectiviteit en maatwerk (in plaats van universele arrangementen) waardoor meer focus op het individu ligt (in plaats van het collectief). Qua discursieve insteek lijkt de huidige periode vooral een mengsel te zijn waarin politieke ideologieën en belangen zijn samengeklonterd.²⁴⁷ Het huidige debat rond de armenzorg wordt namelijk gekenmerkt door ingrediënten uit alle voorgaande periodes. Door de samensmelting en heterogeniteit wordt de huidige omgang met mensen in armoede steeds moeilijker te doorgronden. Iedereen binnen de huidige belangenstrijd kan uit de huidige discussies halen wat hij of zij wil horen. Zo kunnen we de huidige verschuivingen in percepties rondom emancipatie of preventie bijvoorbeeld bekeken worden vanuit zowel een sociaaldemocratisch als neoliberaal standpunt. En zo is – ondanks de historische afbraak van het particuliere initiatief en opkomst van het private initiatief – momenteel nog steeds de invloed van religieuze en charitatieve initiatieven zichtbaar.²⁴⁸

²⁴⁴ Zo stelt Depreeuw (1988) dat de historische ontwikkeling rondom de dominante beeldvorming van ‘de arme en armoede’ complexer is dan vaak wordt omschreven. Hij haalt Van Den Eerenbeemt (1961) aan die de historische ontwikkeling omschrijft als “een groeiproces”, waarin “nieuwe elementen worden ingevoerd en andere (tijdelijk) naar de achtergrond verdwijnen en dit in tegenstelling tot de opvatting dat het om een lineaire evolutie zou gaan vanuit een welomschreven beginsel” (1988, p. 89).

²⁴⁵ Zo is het karakteristieke Nederlandse stelsel een uitvloeisel van diverse Armenwetten en de dominante positie van het particulier initiatief. Zie bijvoorbeeld klassieke studies over welvaartssystemen zoals Esping-Andersen (1990).

²⁴⁶ Deze term ‘vloeibaar’ is ontleend aan de socioloog Zygmunt Bauman (2011) die de term koppelt aan het leven in tijden van onzekerheid.

²⁴⁷ Zie Schinkel (2013) voor een uiteenzetting van deze samensmelting (of amalgamerings) van politieke ideologieën.

²⁴⁸ Thans vervullen ze een in de schaduw van de publiek-private samenwerkingen wellicht een marginale rol, maar door hun relatieve onafhankelijkheid een betekenisvolle rol voor mensen die in armoede leven. Daarmee kan de charitas en het particuliere initiatief een correctie bieden op de uniformiteit en de verzakelijking. Zij kan juist in haar huidige kleinschalige vorm, onontbeerlijke insteek en individuele benadering een bescheiden, aanvullende rol vervullen in de sociale zorg (Van Leeuwen, 1998b). Hetzelfde geldt overigens voor de derde transitieperiode waarin de gemeenten en kerken het

Dit soort samensmeltingen geven des te meer aan dat invloeden uit de vorige constellatie niet verdwijnen, maar een andere vorm, intensiteit en dominantie kennen. Al met al leidt dit tot een toenemende complexiteit van het welvaartssysteem. In de komende hoofdstukken zal ik deze complexiteit proberen bloot te leggen door de huidige 'transitieperiode' verder te bestuderen. Dat doe ik door middel van casuïstiek rondom dak- en thuisloosheid onder jongeren en geografisch geconcentreerde armoede in stadswijken.

gros van de armenzorg voor hun rekening namen. Het aandeel van overige particuliere initiatieven was slechts 6% in 1898. Schouten & Van Tielhof (2011) stellen dat particuliere organisaties historisch gezien steeds voor kwalitatieve vernieuwing zorgden: "Zij sprongen in het gat dat ontstond doordat de reguliere armenzorg door kerken en burgerlijke arbesturen in toenemende mate tekort schoot".

JONGEREN ZONDER (T)HUIS

Om de huidige omgang met marginale situaties te doorgronden worden in hoofdstuk 7 en 8 de inzichten gepresenteerd uit twee transitietrajecten in de periode 2011-2018. In beide casussen is middels een iteratief onderzoeksproces niet alleen de huidige omgang met marginale situaties bestudeerd, maar is ook een alternatieve omgang verkend vanuit een transitieperspectief. In dit hoofdstuk ligt de focus op de omgang met personen in een marginale situatie middels een casus gericht op de in- en uitsluiting van jongeren die kampen met dak- en/of thuisloosheid in Nederland. Als actieonderzoeker binnen het transitietraject Van De Straat (zie ook paragraaf 2.6) is inzicht verworven in de omgang met zogenaamde 'zwerfjongeren'. Op basis van dit programma en de inzichten zullen discursieve en institutionele interdependenties worden beschreven binnen het (sub)systeem van de maatschappelijke opvang van deze jongeren. Enerzijds betreft het een analyse van de persistentie van de problematiek en de (re)producerende werking van de huidige discursieve en institutionele omgang met jongeren in een precaire situatie. Anderzijds is het een beschrijving van hetgeen transitiesturing hier tegenover zet: in hoeverre be vraagt dit transitietraject huidige sluitingsmechanismen en weet het dominante interdependenties te beïnvloeden of zelfs te transformeren?²⁴⁹ Dit hoofdstuk start met een afbakening van de casuïstiek (paragraaf 7.1) om vervolgens de discursieve en institutionele interdependenties te beschrijven binnen de huidige omgang met jongeren zonder (t)huis (paragraaf 7.2 en 7.3). Vervolgens zal ik in paragraaf 7.3 en 7.4 beschrijven hoe deze interdependenties zijn gedynamiseerd en beïnvloed in de context van het transitietraject Van De Straat.

7.1 Introductie & afbakening

De illustratieve casus vormt het transitietraject Van De Straat de onderzoekscontext. Deze casus is echter breder ingebed in het subsysteem van de maatschappelijke opvang, alsmede het welvaartssysteem in Nederland. Vanwege deze gelaagdheid is het zaak de casus allereerst verder in te leiden en af te bakenen en duidelijk te maken waar in dit hoofdstuk wel en niet de focus ligt in het bestuderen van de omgang met personen in een marginale situatie.²⁵⁰

²⁴⁹ Met een focus op huidige omgang met marginale situaties en de impact van transitiesturing relateren de hoofdstukken 7 en 8 zich direct tot de centrale vraagstelling van dit proefschrift. In het bijzonder tot de deelvragen 4 en 5 (zie paragraaf 1.4).

²⁵⁰ De titel van dit hoofdstuk is geïnspireerd door de studie 'Zonder (t)huis' door Van Regenmortel et al. (2006).

7.1.1 Transitietraject Van De Straat

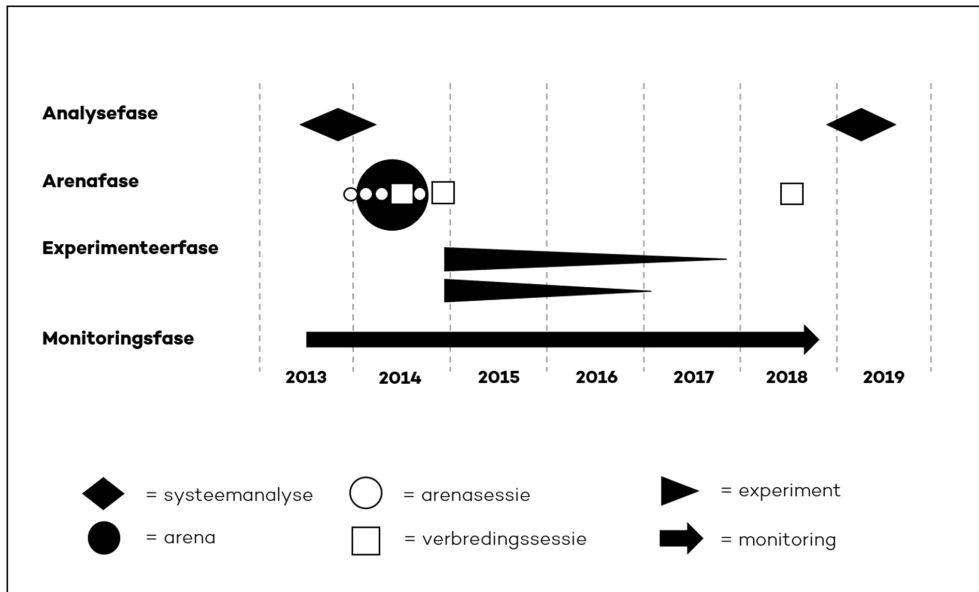
Van 2012 tot en met 2018 heeft het programma Van De Straat zich gericht op de insluiting van zogenaamde 'zwerfjongeren'. De doelstelling van het programma luidde in 2012: "Ons uiteindelijke doel is dat eind 2016 in Nederland alle jongeren die nu thuis- en dakloos zijn of dat dreigen te worden het concrete perspectief hebben om sociaal en economisch zelfstandig te functioneren en dat deze jongeren 'van de straat zijn'."²⁵¹ Sindsdien is met landelijke experts, lokale professionals uit e.g. het onderwijs, huisvesting, de opvang en gemeenten alsmede met jongeren uit verschillende delen van het land gewerkt aan het identificeren van structurele doorbraken binnen de omgang met jongeren die te kampen (hebben gehad) met dak- en/of thuisloosheid. Deze focus op 'zwerfjongeren' gold daarbij als 'lakmoesproef' voor het adresseren van in- en uitsluitingsprocessen van een bredere groep jongeren in preciaire situaties.

Vanaf 2013 is in dit programma ook meer vanuit een transitieperspectief gehandeld middels een actieonderzoekscomponent. In hoofdstuk 2 zijn de activiteiten en fases van dit transitietraject beschreven alsmede mijn rol als onderzoeker daarin. Onderstaande figuur toont de verschillende onderdelen van het actieonderzoeksproces op een tijdslijn. In 2013 is gestart met een verkenningsfase door middel van deskstudie en het afnemen van diverse interviews met experts uit de (jongeren)opvang. Inzichten uit deze verkenning zijn gevaloriseerd in een arenaproces (vanaf eind 2013 tot eind 2014) in Groningen en Leeuwarden met een select aantal experts waaronder jeugdwerkers, mensen uit de opvang, gemeenteambtenaren, bestuurders en jongeren (omstreeks 30-42 personen per sessie). In deze arena is tijdens vier sessies gewerkt aan een gezamenlijke probleemstructurering en visievorming met als resultaat een transitieagenda bestaande uit leidende principes voor de toekomst en een lijst concrete acties. Deze zijn vervolgens getest en verrijkt in een landelijke bijeenkomst met omstreeks 130 deelnemers. In deze fase was ik betrokken bij de voorbereiding en facilitatie van de sessies als gespreksleider van deelgroepen en als observant.

Vervolgens is gestart met diverse experimentele interventies gericht op specifieke uitsluitingsmechanismen van jongeren in een preciaire situatie, te weten in het volgen van middelbaar beroepsonderwijs en de ondersteuning rondom het 18^e levensjaar. In laatstgenoemde interventies zijn professionals samen met jongeren in de volgende steden aan de slag gegaan met het in kaart brengen van lokale knelpunten en praktische oplossingen: Leeuwarden en Rotterdam (ondersteuning rondom 18^e levensjaar), Groningen en Leeuwarden (onderwijs) en Amsterdam (schuldenproblematiek).²⁵²

²⁵¹ Bron: 'projectplan Van de Straat!' (2012).

²⁵² De interventies gericht op schuldenproblematiek in Amsterdam vallen buiten de scope van dit proefschrift aangezien hier geen verdiepend onderzoek heeft plaatsgevonden.

Figuur 14. Overzicht actieonderzoeksproces (zie ook hoofdstuk 2).

In de gemeenten Leeuwarden en Rotterdam is gestart met een experiment rondom de overgangperiode op het 18^e levensjaar wanneer iemand voor de wet volwassen wordt en dus een verschuiving plaatsvindt van rechten en plichten alsmede zorg- en ondersteuningsstructuren ('18-min/18-plus' genoemd). Tevens is rondom het recht op onderwijs een experiment uitgevoerd in Groningen en Leeuwarden gericht op 'inclusief onderwijs' ('Onderwijs op Maat' genoemd). Gedurende deze fase ben ik als onderzoeker actief geweest in de monitoring en evaluatie van de experimenten door middel van het afnemen van interviews en observaties tijdens sessies.

Binnen Van De Straat is middels de actieonderzoekscaponeent getracht een 'lerende omgeving' te creëren waarin een meervoudige iteratie plaatsvindt tussen periodes van het inventariseren van inzichten, een gezamenlijke valorisatie van die inzichten en het testen van ideeën in de praktijk. Dit hoofdstuk markeert een volgende fase in deze cyclus. In de komende paragrafen zal ik beschrijven welke interdependenties inzichtelijk zijn geworden in de arena en de experimenten en hoe binnen Van De Straat is gewerkt om deze te dynamiseren en te beïnvloeden. In het beschrijven van de discursieve en institutionele interdependenties (paragraaf 7.2 en 7.3) put ik voornamelijk uit de systeemanalyses op basis van deskstudie en interviews die ik aanvul en valoriseer met inzichten uit het arenaproces. Bij de dynamisering en beïnvloeding van interdependenties (paragraaf 7.4 en 7.5) put ik naast het arenaproces uit de monitoring en evaluaties van de praktijkexperimenten.

7.1.2 Jongeren in een precare situatie

Jongeren die (potentieel) kampen met dak- en thuisloosheid worden specifiek als doelgroep gecategoriseerd vanwege het (ontbrekende) toekomstperspectief dat zij hebben. De jongeren leiden over het algemeen een veel minder sociaal geïsoleerd leven dan volwassenen die kampen met dak- en/of thuisloosheid. De jongeren zijn moeilijk herkenbaar, zo houden ze bijvoorbeeld van dezelfde muziek en dragen ze dezelfde kleding als hun leeftijdsgenoten (Korf et al., 1999). Volgens het CBS telde Nederland anno 2017 ongeveer 12.400 jongeren tussen de 18-30 jaar die kampen met dak- en thuisloosheid. Het betreft jongeren die feitelijk niet altijd dakloos zijn, maar wel thuisloos (en dus 'bankhoppen', 'couchsurfen', bij vrienden of kennissen slapen, etc.). De bulk van de jongeren die een (tijdelijk) zwerfend bestaan leiden, is 19 of 20 jaar. Veelal worden deze jongeren gelabeld als 'kwetsbaar' of als 'risicogroep'. Ondanks enkele fluctuaties in bepaalde leeftijdscategorieën neemt dit aantal jongeren gestaag toe (zie ook paragraaf 7.2.2). Dit zijn echter alleen de jongeren die bij gemeenten of andere instellingen geregistreerd staan. Men spreekt ook van 'spookjongeren', jongeren die buiten beeld staan van formele instellingen en niet ingeschreven staan in de Basisregistratie Personen (BRP) of bij een onderwijsinstelling, geen werk hebben en ook geen uitkering aanvragen. Het CBS schat dit aantal anno 2013 op circa 66.000 jongeren (CBS, 2015). Het is echter onduidelijk hoeveel ongeregistreerde jongeren er daadwerkelijk zijn. In paragraaf 7.2 zal ik nadrukkelijker ingaan op de definiëring en het tellen van deze jongeren.

De ongrijpbaarheid van deze groep wordt zichtbaar in alle beschikbare literatuur. Als er in de verschillende studies en rapporten een duidelijke overeenkomst is in analyses dan is het de heterogeniteit van de groep jongeren. Over het algemeen benadrukken Nederlandse auteurs de complexiteit van de problematiek en de heterogeniteit van de populatie, waarvoor een multidimensionaal verklaringsmodel nodig is dat maatschappelijke, sociaal-culturele, psychosociale, en individuele factoren includeert. De relevantie van systemische factoren wordt vaak erkend, maar binnen (wetenschappelijk) onderzoek wordt er betrekkelijk weinig aandacht aan besteed. Deze is veel meer gericht op individuele kenmerken en socialisatieprocessen (Korf et al., 1999).²⁵³ Over de jongeren en hun ervaringen is daardoor behoorlijk wat informatie beschikbaar. Zo heeft ongeveer 60% van de jongeren zonder (t)huis een verleden in de jeugdzorg en/of kinderbescherming (Jeeninga, 2010)²⁵⁴ en hebben de jongeren te kampen met multi-problematiek (op diverse leefvelden) dan wel met uitsluitingsmechanismen in diverse domeinen. Onderzoek door Jeeninga (2010) wijst op de volgende problematiek: inkomensproblemen (schulden), problemen met

²⁵³ Er bestaat weinig fundamenteel wetenschappelijk onderzoek over zwerfjongeren. Vooral in niet-wetenschappelijke publicaties bestaat de neiging tot veralgemenisering van individuele praktijkervaringen (Korf et al., 1999).

²⁵⁴ Zie ook Van der Ploeg et al. (1991) die stellen: "Thuisloze jongeren kennen de jeugdhulpverlening van binnen en van buiten: 'de gedachte dat zwerfende jongeren wellicht niet eerder hulp hebben ontvangen en min of meer beschouwd kunnen worden als een nog niet ontdekte doelgroep, [blijkt] in het geheel niet te kloppen'" (1991, p. 87).

toegang tot onderwijs en/of werk, zorggebruik, gezondheidsproblemen, beperkt sociaal netwerk en frequent in aanraking komen met politie en justitie. Dit beeld wordt in meerdere publicaties naar voren gebracht, zo ook door Altena (2019) die wijst op aanzienlijke lichamelijke en psychische gezondheidsklachten, ongezonde leefgewoonten, drugsgebruik, afwezigheid van een steunend netwerk, etc. Andere auteurs beschrijven als meest relevante causale factoren voor zwerfgedrag onder jongeren: de gezinssituatie, de onvolwassenheid en de sociale uitsluiting van de jongere (Thomeer-Bouwens et al., 1996; Van der Ploeg et al., 1991).

Kortom, er zijn voor deze jongeren geen pasklare antwoorden of eenduidige probleemdefinities. Hun uitsluiting is meervoudig. Relatief gezien verkeren deze jongeren in een precaire positie. Zoals in hoofdstuk 6 ook beschreven, stijgt in tijden van aanhoudende economische crisis het urgentiebesef, omdat de kans dat jongeren op straat belanden significant hoger is en/of dat hun problematiek intensiveert.

7.1.3 Maatschappelijke opvang als subsysteem

De staat heeft zogenaamde inspanningsverplichtingen als het gaat om het waarborgen van sociale grondrechten als sociale zekerheid, toegang tot huisvesting en onderwijs (zie ook paragraaf 6.4). Deze verplichtingen zijn sterk versplinterd binnen het welvaartssysteem, waarbij – net als in het vorige hoofdstuk – verschillende subsystemen zijn belast met een deelverantwoordelijkheid voor bepaalde sociale problemen. Zo heeft de maatschappelijke opvang een ‘systeemverantwoordelijkheid’ (Van der Steen et al., 2016) als het gaat om de opvang van jongeren die te kampen hebben met dak en/of thuisloosheid. Dit subsysteem van de maatschappelijke opvang – en in het verlengde het beschermde wonen – vervult daarmee binnen het overkoepelde welvaartssysteem een primaire zorgplicht vanuit de staat. De Federatie Opvang, een van de partijen binnen Van De Straat en landelijke belangenbehartiger van de instellingen voor maatschappelijke opvang, omschrijft de kerntaak van de maatschappelijke opvang als volgt: “Het bieden van tijdelijk verblijf aan mensen zonder dak boven hun hoofd, gekoppeld aan zorg en begeleiding en/of het verhelpen van een crisis”.²⁵⁵ Het opvangsysteem omvat naast crisisopvang, ook bijvoorbeeld het beschermd wonen, de opvang binnen de geestelijke en verslavingszorg, de opvang bij (huiselijk) geweld en ‘afhankelijkheidsrelaties’ en de opvang van slachtoffers van mensenhandel. Hoewel dit hoofdstuk specifiek is gericht op de opvang van jongeren, zal dit worden ingebed in het subsysteem van de maatschappelijke opvang alsmede de bredere omgang met dak- en thuisloosheid.

²⁵⁵ Zie website van de Federatie Opvang: <https://www.opvang.nl/site/item/maatschappelijke-opvang/>. Tevens stelt de Federatie Opvang: “Cliënten van de maatschappelijke opvang hebben veel met elkaar gemeen. Ze kampen vaak met meerdere, elkaar beïnvloedende problemen. Zo is er vaak sprake van een combinatie van dak- en thuisloosheid, geweldsproblematiek, schulden, opvoedingsproblemen, psychiatrische, somatische en/of verslavingsproblemen en/of werkloosheid of het ontbreken van een zinvolle dagbesteding. Dit maakt de hulpvraag niet zelden complex en veelomvattend.”

7.2 Het beschrijven van discursieve interdependenties

Het aantal jongeren in de opvang neemt gestaag toe (alsmede het totale aantal personen in de opvang).²⁵⁶ In de periode van het Van De Straat-programma steeg het geschatte aantal jongeren van 8.500 in 2012 naar 12.400 in 2016.²⁵⁷ Deze aantallen zijn echter niet eenduidig. Veelal betreft het schattingen aangezien de jongeren vaak niet staan ingeschreven bij formele instanties. Ook wordt gewerkt met verschillende definities en afbakeningen (e.g. soms ligt de leeftijd van de jongeren van 18 tot 23 jaar, soms van 16 tot 23 jaar, soms van 18 tot 27 jaar en anders van 18 tot 30 jaar). Van oudsher is nooit (eenduidig) statistisch bijgehouden om hoeveel jongeren het nu gaat, dus een historische trendanalyse is niet voorhanden. In 1999 werd het aantal jongeren (in de leeftijd van 15 tot 23 jaar) op 3500 geschat met een marge van 2.700 en 4.500 en die cijfers waren stabiel sinds 1995 (Korf et al., 1999). In 2014 werd het aantal jongeren zonder (t)huis tussen de 18 en 23 jaar op 9.000 geschat. Sinds 2009 is meer eenduidigheid ontstaan – mede doordat in 2011 een definitie werd opgesteld en sindsdien gehanteerd wordt.

Jaar	Cijfers CBS 'dak- en thuisloosheid'			Cijfers Federatie Opvang 'maatschappelijke opvang'		
	Totale aantal mensen	Aantal jongeren tussen 18-30 jaar	Percentage jongeren t.o.v. totaal	Totale aantal mensen	Aantal jongeren tussen 18-30 jaar	Percentage jongeren t.o.v. totaal
2009	17.800	4.005	23%	49.850	13.670	27%
2010	23.300	6.035	26%	55.230	14.696	27%
2011	24.400	6.442	26%	54.060	14.250	26%
2012	27.300	6.361	23%	-	-	-
2013	24.800	7.217	29%	60.550	16.350	27%
2014	26.900	6.752	25%	-	-	-
2015	31.000	8.339	27%	58.000	14.500	25%
2016	30.500	12.383	41%	60.120	14.650	24%
2017	34.500	10.800	31%	70.000	-	-
2018	39.300	12.600	32%	-	-	-

Tabel 8. Overzicht met het aantal jongeren die dak- en/of thuisloos zijn t.o.v. het totale aantal mensen dat dak- en/of thuisloos is (links) alsmede de verhouding tussen het

²⁵⁶ De Federatie Opvang stelt op haar website: "Op basis van registratiecijfers van leden over 2017, dat meer mensen dan ooit een beroep doen op maatschappelijke opvang en beschermd of begeleid wonen. In 2011 ging het om in totaal 54.000 mensen, in 2015 om 58.000 mensen, in 2016 om ruim 60.000 mensen en in 2017 om iets meer dan 70.000 mensen." (bron: www.opvang.nl). Naar schatting is 1 op de 5 cliënten van de opvang jonger dan 23 jaar (Coumans et al., 2018). In de populatie is er een zeer sterke stijging te zien van jongeren, van 22% in 2009 tot 41% in 2016. De stijging is bij de totale groep mensen zonder (t)huis veel geringer (van 17% tot 24%) (Coumans et al., 2018).

²⁵⁷ Op basis van cijfers van de Federatie Opvang was het aantal jongeren in 2008 nog 6.275 en in 2010 7.196.

*aantal jongeren tussen de 18-30 jaar dat in de maatschappelijke opvang zit t.o.v. het totale aantal mensen in de maatschappelijke opvang (rechts).*²⁵⁸

Bovenstaande tabel toont de cijfers van het CBS aangaande het totale aantal mensen dat kampt met dak- en/of thuisloosheid en het aantal jongeren daarvan tussen de 18 en 30 jaar. Ook toont het de cijfers van de Federatie Opvang over het totale aantal mensen in de maatschappelijke opvang alsmede het aantal jongeren tussen de 18 en 30 jaar. In de cijfers is veelal een constante trend te onderschrijven: een stijging van het aantal jongeren in de opvang.²⁵⁹ Deze tellingen gaan dan ook vaak gepaard met alarmerende berichtgeving en een pleidooi voor meer opvangplekken.²⁶⁰ In dit proefschrift ben ik niet geïnteresseerd in het verklaren van de verschillende aantallen of in het vergelijken van definities van 'zwerfjongeren'. Ik wil in dit hoofdstuk de aandacht richten op de discursieve en institutionele omgang met de jongeren.

7.2.1 'Dak- en thuisloos' als categorie

De ontdekking van jongeren als specifieke categorie voor interventies is typisch een uitvinding van de 20^e eeuw. In deze periode komen steeds meer specifieke beroepen en interventies op waarin jongeren centraal staan, zoals de jeugdzorg, jeugdwerkloosheid, jeugdcriminaliteit en jeugddelinquentie.²⁶¹ Deze trend kan gezien worden als een product van toenemende specialisering en institutionalisering zoals in het vorige hoofdstuk beschreven.

In het begin van de 20^e eeuw hadden ongehuwde, bij hun ouders inwonende werkloze mensen, ongeacht hun leeftijd, geen recht op een steunregeling. Als een jongere in zo'n situatie het ouderlijk huis verliet, kreeg deze ook geen uitkering. Om toch een zelfstandig bestaan op te bouwen en niet in de bedeling terecht te komen is gaandeweg meer specifieke aandacht ontstaan voor jeugdige werklozen. Echter, over

²⁵⁸ Vanaf 2009 ontstaat een meer eenduidig beeld rondom jongeren in de opvang (maar ook de maatschappelijke opvang in het algemeen) doordat eenduidiger definities worden opgesteld en met eenduidiger systemen wordt gewerkt. Het aantal 18- tot 30-jarigen lag rond de eeuwwisseling rond de 5.000 à 6.000 op basis van rapporten van de Federatie Opvang, maar het is onduidelijk in hoeverre deze aantallen daadwerkelijk te vergelijken zijn met de situatie vanaf 2009. Zo spreekt een rapport 'De Opvang Verstopt' uit 2003 over een schatting door de Algemene Rekenkamer van het aantal 'zwerfjongeren' tussen de 2700 en 4700 (Wolf, 2004).

²⁵⁹ Opvallend is dat de cijfers van de Federatie Opvang hoger zijn dan die van het CBS en tevens geen stijging laten zien. De reden voor het hoge aantal is dat Federatie Opvang in haar brancherapporten het totale aantal jongeren opgeeft dat een beroep doet op de maatschappelijke opvang of de vrouwenopvang. Tevens wordt het totale aantal aanmeldingen vermeld en niet het aantal 'unieke cliënten'. Het aantal unieke jongeren lag voor 2010 bijvoorbeeld op 8791 in de MO en VO.

²⁶⁰ Zie bijvoorbeeld NOS-artikelen als:

- <https://nos.nl/artikel/2149786-steeds-meer-jonge-daklozen-in-nederland.html>

- <https://nos.nl/artikel/2289066-crisis-bij-daklozenopvang-amsterdam-opnamestop-bij-leger-des-heils.html>

- <https://nos.nl/artikel/2294996-aantal-dakloze-gezinnen-in-den-haag-stijgt-explosief.html>

- <https://nos.nl/op3/artikel/2295129-duizenden-spookjongeren-onvindbaar-voor-de-overheid.html>

²⁶¹ Zie bijvoorbeeld Christiaens (1999).

het verschijnsel jongeren zonder (t)huis is relatief weinig historische literatuur. Korf et al. (1999) stellen daarover: “Het verschijnsel zwerfjongeren is nog niet zolang een sociaal probleem. Pas in de loop van de jaren tachtig trokken dak- en thuisloze jongeren steeds vaker de aandacht van de media. In de loop van de jaren negentig komt er meer lijn in de begripsvorming en komt het op de politieke agenda” (1999, p 27).

De reden voor die aandacht was een snelle toename van jongeren in de maatschappelijke opvang eind jaren '80. Dit had te maken met het verlagen van de meerderjarigheidleeftijd van 21 naar 18 jaar in 1988. Door deze bezuinigingsregeling in de jeugdzorg van het toenmalig Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC), werden jongeren na hun 18^e op zichzelf en/of hun omgeving aangewezen. Voor de wet werden zij als volwassen gezien wat een verschuiving in rechten en plichten met zich meebracht. Daardoor waren sommigen eerder aangewezen op de straat en opvangvoorzieningen. Zo stelt de Algemene Rekenkamer in een rapport uit 2002: “Veel gemeenten en ook andere actoren [zijn] van mening (...) dat de besparing in de jeugdhulpverlening door het aanpassen van deze leeftijdsgrens tot een impuls van de zwerfjongerenproblematiek heeft geleid” (2002, p. 5). Een aanvullende reden voor de opkomst van de maatschappelijke opvang is de meer sociale kijk op armoede zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. Waar de focus in de 19^e eeuw lange tijd nog lag op een criminalisering van bedelen en rondzwerfen in de vorm van opsluiting en tewerkstelling, verschuift de focus gaandeweg meer naar opvangen en behandelen.²⁶² Tevens wordt de link gelegd naar het ‘recht op huisvesting’ als resultaat van de opkomst van sociale rechten in de 20^e eeuw.²⁶³ Kenmerkend hiervoor is een onderscheid dat gemaakt wordt tussen vrijwillig ‘zwerfgedrag’ in algemene zin en ‘dak- en thuisloosheid’ als nood. Zo stelt Horst (1962): “Zwerfgedrag is kenmerkend voor de avonturier, de pionier of de ontdekkingsreiziger, maar de thuisloze, die zich nergens bindt en overal wordt afgewezen, doet geen vrijwillige keuze.” Meer en meer wordt dak- en thuisloosheid – alsmede zwerfgedrag in algemene zin – gezien als moreel onwenselijk, als iets dat niet bij een moderne Westerse maatschappij past.

Vanaf de jaren '60 werd slechts incidenteel nog iemand veroordeeld en opgesloten. In het jaar 2000 worden ‘bedelarij’ en ‘landlooperij’ uit het Wetboek van Strafrecht

²⁶² Echter, ook in recente jaren is er nog kritiek op de grote rol die de politie speelt in ‘de opvang’ van mensen die op straat slapen of bedelen. Zo stelt De Bruin et al. (2003): “Bestrijden van de veelal lichte overtredingen van dak- en thuislozen is voor de politie een substituut geworden voor bieden van constructieve hulp. Een nacht in de cel houdt een dakloze slechts even van de straat, werkt draaideurcriminaliteit in de hand en verslechtert het imago van dak- en thuislozen” (2003, p. 187).

²⁶³ Zo werd 1987 uitgeroepen als het ‘jaar van de daklozen’ door de Verenigde Naties. “De doelstelling was het stimuleren van de internationale belangstelling voor en betrokkenheid bij het probleem van de verstedelijking in ontwikkelingslanden. De Nederlandse Habitat Commissie werd opgericht in 1984 met als taak het coördineren van activiteiten van de ngo’s voor het recht op een woning.” (bron: <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/daklozen-en-mensenrechten>).

geschrappt.²⁶⁴ Juridisch gezien wordt vrijheidsberoving vervangen door beboeting.²⁶⁵ Al eerder werd de categorie van 'landloper' geschrappt als beleidsterm en werd binnen beleidsstukken de categorie van 'dak- en thuisloze' geïntroduceerd waar de focus lag op feitelijke of residentiële dak- of thuisloosheid. Sindsdien is het ook meer een bureaucratische term.²⁶⁶ Zo worden er specifieke definities opgesteld en worden mensen die in de opvang terecht komen geregistreerd in diverse systemen (zoals Klimop, Regas, Clever en Octo-Q).²⁶⁷

Ook is er binnen onderzoek meer aandacht voor dak- en thuisloosheid. Heydendael (1969) vermeldt bijvoorbeeld dat sinds het midden van de vorige eeuw in Nederland 150 publicaties over thuislozen zijn verschenen, vooral uit medische en juridische hoek. Deze publicaties hadden overwegend een beschrijvend karakter.²⁶⁸ Sinds medio jaren '60 is een sociaalpsychologische visie op gang gekomen, waarbij thuisloosheid als resultaat van een falend individu werd gezien (Van Regenmortel et al., 2006).²⁶⁹ Vanaf de jaren '80 en '90 komt een meer antropologische en sociologische benadering van het fenomeen op gang.²⁷⁰ Vanaf die tijd wordt thuisloosheid ook meer gezien als resultaat van een falend beleid (op het vlak van huisvesting, arbeid, sociale voorzieningen, etc.) en bijbehorende macrostructuren (Van Regenmortel et al., 2006).

Daarbij zijn er allerlei autonome maatschappelijk ontwikkelingen (landschapstrends) die een rol spelen bij deze meervoudige uitsluiting van deze groep jongeren. De moderne samenleving herbergt een aantal risico's voor maatschappelijke uitsluiting (Van Regenmortel et al., 2006). Risicofactoren voor sociale uitsluiting die Wolf (2004)

²⁶⁴ Het betreft artikel 432. Reeds in het eerste Wetboek van Strafrecht in Nederland (het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland) dat gold van 1809 tot 1811 was 'landloperij' als een misdrijf opgenomen. Sinds 2000 kunnen gemeenten zelf bepalen of zij bedelen als verbod willen opnemen in de opnemens in de Algemene Plaatselijke Verordening (APV) en in hoeverre zij handhaving willen prioriteren.

²⁶⁵ Deze beboeting geschiedt veelal onder de Algemene Plaatselijke Verordening (APV), artikel 2:47-49 waarin de verstoring van de openbare orde wordt behandeld alsmede 'hinderlijk gedrag' wordt geadresseerd.

²⁶⁶ De term 'dak- en thuisloze' is hiermee geenszins een neutrale term, maar heeft een politieke en ideologische lading. Zie ook paragraaf 7.2.5.

²⁶⁷ Voor meer informatie over dit soort registratiesystemen, zie bijvoorbeeld:

https://www.opvang.nl/files/110922_Invoerscenario_informatiemodel_en_gegevensset_Federatie_Opvang_2011_v.1.0.pdf en <https://www.opvang.nl/registratiesystemen.html>.

²⁶⁸ Voor 1960 was het onderzoeksveld omtrent de thematiek van dak- en thuisloosheid voornamelijk een juridische en medische aangelegenheid. Het werd toen vooral gezien vanuit het perspectief van de volksgezondheid en openbare veiligheid. Sindsdien is een sterke opkomst waarneembaar vanuit de psychologie die zich over deze thematiek buigt. Vanaf de jaren '80 en '90 ontstaat meer sociologisch en antropologisch onderzoek.

²⁶⁹ Een strikte afbakening van verschillende factoren is niet mogelijk en er is erkenning voor de ingewikkelde verwevenheid van (sociaal)psychologische en structureel-maatschappelijke factoren. Thuisloosheid kan onmogelijk monocausaal verklaard worden. Vandaar dat verklaringen worden gezocht in een complex samenspel van zowel individuele, sociale als maatschappelijke factoren (Van Regenmortel et al., 2006).

²⁷⁰ Zie bijvoorbeeld Van Doorn (1997) die een sociologische benadering voorstelt en kritiek heeft op dominante sociaalpsychologische benadering die de nadruk legt op disfunctionele individuen. "Van een sociologische onderzoekstraditie op dit terrein is nauwelijks sprake. Deze eenzijdigheid in benadering kan leiden tot individualisering van thuisloosheid als sociaal probleem" (Van Doorn, 1997, p. 254).

noemt zijn: individualisering, hoger levenstempo, druk op toegenomen arbeidsproductiviteit en een afnemende bereidheid om mensen binnen de eigen kring op te vangen. Maar denk hierbij ook aan een economische ontwikkelingen (crisis en schaarste op de arbeidsmarkt), sociaal-culturele ontwikkelingen (zoals echtscheiding, huiselijk geweld, de-institutionalisering, landloperij) en demografische ontwikkelingen (eenpersoonshuishoudens, vergrijzing, sociaal isolement, en globalisering). Binnen het actieonderzoek is middels de arenasessies (zie paragraaf 7.4) ook over deze risicofactoren gesproken met de jongeren zelf alsmede het institutionele veld om hen heen. Zo werd gesproken over de toegenomen individualisering in combinatie met een nadruk op de eigen verantwoordelijkheid en de prestatieambacht. Dit zorgt ervoor dat de “druk op jongeren enorm hoog is” en zij een “kortere jeugd” hebben, aldus een professional uit de maatschappelijke opvang. Jongeren zouden nu minder tijd hebben om te leren, te ontdekken en fouten te maken. Ook werd in de sessies gesteld dat de opvang van een jongere die bijvoorbeeld zes jaar dakloos is geweest een ‘gemeenschappelijke verantwoordelijkheid’ is en dat betekent niet dat “iemand zijn of haar kans heeft gehad en nu maar op de blaren moet zitten”, aldus een van de deelnemers.

Al met al zijn over het fenomeen dak- en thuisloosheid boekenkasten volgeschreven. Het fenomeen staat ook nauw in relatie tot het vorige hoofdstuk aangezien de perceptie van zwerfgedrag door de tijd anders wordt gezien en bejegend.²⁷¹ Tevens sluit de meervoudigheid van dak- en thuisloosheid (in termen van oorzaken en verschijningsvormen) ook aan bij de vorige hoofdstukken. Dak- en thuisloosheid kruist zoveel verschillende domeinen en velden tegelijk (inkomen, huisvesting, schulden, onderwijs, werk, gezondheid, etc.) dat het per definitie vraagt om een integrale benaderingswijze. Het is niet geïsoleerd op te lossen, zoals door het simpelweg bieden van onderdak.

7.2.2 ‘Zwerfjongeren’ als categorie

Een van de eerste studies die expliciet stilstond bij jongeren in de opvang was van Jan van der Ploeg met zijn studie ‘Jeugd (z)onder dak’ uit 1981.²⁷² Hij was hoogleraar (ortho)pedagogiek en zoals velen die hem volgden onderscheidde hij een specifieke categorie jongeren zonder vaste verblijfplaats als doelgroep vanwege het (ontbrekende) toekomstperspectief dat zij hadden.²⁷³ Sindsdien is de categorie

²⁷¹ Door de jaren heen zijn er meerdere benamingen geweest voor de groep die nu ‘dak- en thuislozen’ wordt genoemd. Termen als vagebond, landloper, zwerver, hulpbehoevende, onbehuisde, leegloper, werkschuw tuig, clochard, etc. Landloper was tot aan 2000 echter de juridische term.

²⁷² Zie Van der Ploeg (1981).

²⁷³ Zijn de “zwerfende jongeren van vandaag de thuisloze volwassenen van morgen?” aldus Van der Ploeg (1993) die als een van de eerste publiceert over jongeren als specifieke doelgroep binnen de opvang. De heersende opvatting is veelal dat zij nog ‘gered’ kunnen en moeten worden. Dit in tegenstelling tot volwassenen die veelal te intensieve problematiek kennen. Ook de schuldvraag speelt hierin een prominente rol (zie ook vorige hoofdstuk). Bij kinderen en jongeren wordt de schuld eerder bij instituties neergelegd, terwijl het bij ouderen veelal hun eigen schuld is.

‘zwerfjongeren’ onderwerp van discussie, zo ook de definiëring van de groep.²⁷⁴ Van der Ploeg (1993) gaf de voorkeur zelf aan ‘zwerfen’ in plaats van ‘daklozen’ of ‘thuislozen’, wat resulteerde in de notie van ‘zwerfjunge’.²⁷⁵

In de jaren ‘90 van de vorige eeuw deed dan ook het label ‘zwerfjongere’ zijn intrede in het publieke debat. In de maatschappelijke opvang groeide het gevoel van urgentie voor jongeren en hun specifieke problematiek. Op overheidsniveau werd in deze tijd echter nog geen gericht beleid ontwikkeld rondom deze jongeren. Er was inmiddels wel jeugdbeleid, maar dat had geen oog voor de ontheemde jeugdigen en was thematisch versplinterd. Het ‘zwerfjongerenbeleid’ kreeg sinds de jaren 2000 pas echt vorm: er werden speciale opvanghuizen opgericht en er werd specifiek beleid ontwikkeld. Sinds 2011 is een officiële definitie opgesteld van deze doelgroep.²⁷⁶ Ook werd in 2012 een landelijk ondersteuningsprogramma ‘1 Stap Vooruit’ voor centrumgemeenten opgezet vanuit het Ministerie VWS dat als doel had om de hulp aan ‘zwerfjongeren’ te verbeteren.²⁷⁷ Tevens is in de afgelopen twee decennia een sterke toename kenbaar in het aantal academische publicaties zoals artikelen en onderzoeksrapporten (met name vanaf 2006) over ‘zwerfjongeren’.²⁷⁸ Deze toename is ook kenbaar op het vlak van toegepaste methodiekbeschrijvingen en effectmetingen naar diezelfde methodieken.²⁷⁹

²⁷⁴ Zo beschrijft Thomeer-Bouwens (1996) de aftrap van Van der Ploeg in de definiëring van jongeren in de opvang: “De laatste decennia zijn vooral de jongere thuislozen (potentieel thuislozen, zwerfjongeren) in de belangstelling komen te staan. Van der Ploeg is een van de eersten geweest die de aandacht vestigde op deze groep. Hij wijst er op dat bij de sterk toegenomen belangstelling rond de zwerfjunge jongeren de termen daklozen, thuislozen, zwerfers en straatkinderen regelmatig door elkaar worden gebruikt alsof het steeds om dezelfde categorieën gaat” (1996, p. 14).

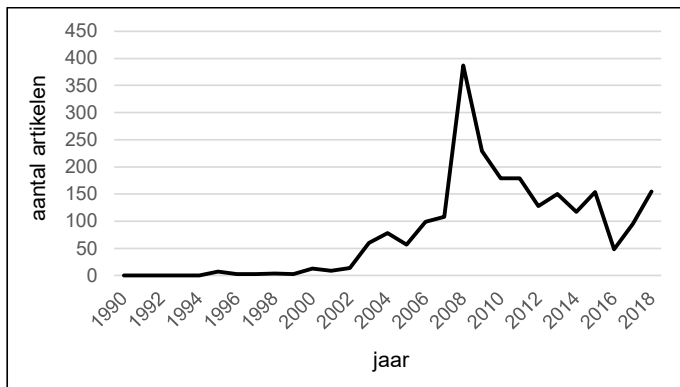
²⁷⁵ Hij stelt: “Liever dan de term thuisloosheid gebruik ik bij jongeren de term zwerfen. Ik meen dat deze term beter typeert waarin deze jongeren zich onderscheiden van anderen. Onder zwerfjunge jongeren versta ik jongeren die zich voortdurend van het ene adres naar het andere verplaatsen onder de aanhoudende dreiging ieder moment hun tijdelijk onderkomen kwijt te raken, hetgeen van tijd tot tijd ook gebeurt, wat hen dan op straat doet belanden. Daarnaast kan men dakloze jongeren onderscheiden. Dit zijn jongens en meisjes die min of meer permanent op straat verkeren en gebruik maken van onderdak zoals kelders, overdekte winkelcentra, parkeergarages, lege treinstellen en dergelijke.” (1993, p. 55).

²⁷⁶ Het Ministerie van Volksgezondheid (2011) stelt in 2011 de volgende definitie op: “Zwerfjongeren zijn feitelijk of residentieel daklozen onder de 23 jaar met meervoudige problemen” (2011, p. 8).

²⁷⁷ In het programma ‘1 Stap Vooruit’ werd een ‘tour’ gemaakt door 43 centrumgemeenten om ‘zwerfjongeren’ meer prominent op beleidsagenda te krijgen. In totaal namen 26 centrumgemeenten deel aan het ondersteuningsprogramma dat liep van 2012 tot 2013. Binnen dit programma wordt naast bewustwording ook ingezet op meer opvangplekken voor jongeren en participatie van jongeren zelf.

²⁷⁸ Ter vergelijking: voor 2006 kwamen er ongeveer 1 à 2 publicaties (onderzoeksrapporten, beleidsnotities, artikelen, boeken) per jaar uit over jongeren zonder (t)huis, in de periode 2011 tot 2013 ongeveer 8 per jaar. Deze berekeningen zijn afkomstig uit een analyse van ongeveer 50 publicaties tussen 1995 en 2013 (Van Steenbergen & Loorbach, 2013).

²⁷⁹ Methodieken zoals: Toolkit jongerenparticipatie (Stichting Zwerfjongeren Nederland, 2013); Houvast-methodiek (Wolf et al., 2012); Housing First (Wewerinke et al., 2014); Methodiek versterken sociaal netwerk zwerfjongeren (Sap et al., 2011); Participatie moet je leren (Stichting Zwerfjongeren Nederland, 2014); Family mediation voor jongeren (Scheffelaar, 2015); 100% talent inspiratieboek (Emmen, 2015).

Figuur 15. Overzicht van aantal artikelen dat het woord ‘zwerfjongere’ bevat in Nederlandse dagbladen (data via LexisNexis).^{280,281}

Op basis van een media-analyse van lokale en nationale dagbladen in de periode 1990 – 2018 van het label ‘zwerfjongeren’ is vooral een kentering in populariteit zichtbaar rond 2007-2008 (zie figuur 15).²⁸² In het piekjaar 2008 verschenen in totaal 387 artikelen in de dagbladen, in heel januari zelfs al 85 artikelen. Dit heeft vooral te maken met enkele rapportages die in dit jaar verschenen, vooral het rapport van de Algemene Rekenkamer (2008) die een alarmerende toename van het aantal jongeren claimde. Ook verschenen diverse onderzoeken over ‘zwerfjongeren’ en hun karakteristieken (e.g. hun onzichtbaarheid, verstandelijke beperkingen en drugsverslavingen, etc.). Tevens is dit het eerste jaar van de economische kredietcrisis. In de berichtgeving ging de notificatie van stijgende aantallen veelal gepaard met portretten van jongeren. De politiek werd op basis van deze (onderzoeks)rapporten aangesproken waardoor ook lokale steden vergeleken werden in dagbladen. Zo werd bericht dat Rotterdam de meeste jongeren telde zonder (t)huis. Politiek gesteggel over het aantal jongeren en de mate van hulpverlening in gemeenteraden haalde de kranten. Overigens kent de berichtgeving rondom ‘zwerfjongeren’ elk jaar een piek in de decembermaand (richting de kerstdagen). Wat opvalt, is dat de term voor 2007 gebruikt wordt zonder enige uitleg of context (alsof het een ingeburgerde term is), terwijl 2008 gezien kan worden als het ontdekkingsjaar van de ‘zwerfjongere’ waarin de groep steeds meer in kaart wordt gebracht.

²⁸⁰ Begin en medio jaren ‘90 wordt de term ‘zwerfjongere’ reeds gebruikt in onderzoeksrapporten. Tevens is dit het geval voor de praktijk: zo is er begin jaren ‘90 al een Project Zwerfjongeren Amsterdam. Een kans is dat de database überhaupt weinig artikelen bevat uit begin en medio jaren ‘90 (zeker vanwege de afwezigheid van landelijke dagbladen in de jaren ‘90 in de database). Maar het is ook mogelijk dat dit nog geen gangbare term was en alleen gebruikt werd in specialistische literatuur.

²⁸¹ Zie bijlage D voor een verantwoording voor de media-analyse.

²⁸² Voor 2007 werd de term uitsluitend gebruikt in lokale dagbladen (zoals in het Eindhovens Dagblad en het Dagblad van het Noorden). De Telegraaf gebruikt als enige landelijke dagblad de term. Vanaf 2007 verschijnt de term in alle andere landelijke dagbladen, zoals AD, Trouw, NRC, Volkskrant, Reformatisch Dagblad, Metro, Spits.

7.2.3 Repressie, emancipatie en afschuiven

Ondanks de meer sociale kijk op armoede en dak- en thuisloosheid sinds de 20^e eeuw kent de discursieve omgang met deze groep jongeren een meervoudigheid die overeenkomt met de historische verkenning in het vorige hoofdstuk. In de arenasessies is dak- en thuisloosheid bediscussieerd als een tijdloos fenomeen. Hoewel dit werd erkend werd ook de vraag gesteld: “Moeten we accepteren dat het van alle tijden is?” of moeten we streven om “het zo gemakkelijk en verdraaglijk mogelijk te maken”?²⁸³ Die laatste optie wordt - vooral als het gaat om jongeren zonder vaste thuis- of verblijfsituatie – gezien als de meest wenselijke optie. Of zoals een van de participanten in de tweede arenasessie aangeeft: “die jongeren moeten er weer bovenop worden geholpen”, want “zij zijn onze toekomst.” En daar ligt een trendbreuk met hoe er bijvoorbeeld een eeuw geleden naar deze groep mensen werd gekeken, toen kortweg gesteld werd dat het hun eigen schuld was.

Desondanks is de huidige omgang met dak- en thuisloosheid niet eenduidig. Zo stelt Verzelen (2009) dat het sociaal werk in Nederland en Vlaanderen zowel een disciplinerende als emanciperende kant heeft die als een soort ‘DNA-streng’ aan elkaar verbonden zijn. Vanuit een framing gericht op veiligheid wordt bijvoorbeeld gesproken over ‘risicjongeren’ of ‘probleemjongeren’ wat een meer repressieve aanpak legitimeert waarin het gaat om ‘heropvoeding’. Vanuit een framing gericht op zorg wordt gesproken over bijvoorbeeld ‘kwetsbare jongeren’ waarin het naast hulp en ondersteuning gaat om de emancipatie en ‘talentontwikkeling’ van jongeren. En vanuit een framing gericht op opvang wordt gesproken over ‘zwerfjongeren’ waarin de focus voornamelijk ligt op het bieden van onderdak.

Illustratief is het Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang (2006) dat een ‘doorbraak’ vormde in de omgang met dak- en thuisloosheid. Iedereen moest in de vier grote steden (Rotterdam, Amsterdam, Den Haag en Utrecht) onderdak krijgen en op straat slapen zou tot het verleden moeten behoren. Ook hier is een mengelmoes van bejegeningen te vinden zoals het volgende citaat uit de toelichting van het toenmalig kabinet op het plan van aanpak: “Het plan is een volgende stap in de richting die het kabinet en de vier grote steden de afgelopen jaren ingeslagen zijn: een persoonsgerichte, minder vrijblijvende aanpak van daklozen. Omdat hun vaak overlastgevend en crimineel gedrag het gevolg is van hun dakloosheid, psychische en/of verslavingsproblemen, zal een verbetering van hun leefomstandigheden overlast en criminaliteit tevens sterk doen verminderen.”²⁸⁴ Naast meer opvangplekken en woonvoorzieningen in de vier steden, moest ook een persoonsgerichte aanpak alsmede een sluitende ketensamenwerking uitzicht bieden. Ook ‘drang en dwang’-maatregelen behoorde tot het arsenaal zoals bij

²⁸³ Quotes tweede arenasessie.

²⁸⁴ Uit brief aan de Tweede Kamer, DMO/SSO-2658121, 7 februari 2006.

‘overlastgevende zorgmijders’.²⁸⁵ Een andere strategie vanuit de historische schets die ook in de bejegening van jongeren opvalt, is het afschuiven van verantwoordelijkheid. In Nederlandse gemeenten wordt nog altijd onderscheid gemaakt tussen type mensen in termen van gewenst en ongewenst gedrag alsmede in termen van eigen inwoners en inwoners van buurgemeenten. Waar het mensen zonder briefadres betreft, wordt bijvoorbeeld onder de noemer ‘regiobinding’ vermeden om steun te verlenen.²⁸⁶ Aan de ontvankelijkheid voor de opvang van mensen zonder (t)huis heeft altijd een grens gezeten (zie ook hoofdstuk 6).

7.2.4 Institutionele assimilatie

En dat terwijl veel gemeenten de (morele) ambitie hebben opgenomen in hun beleid dat niemand op straat zou mogen slapen. Achter dit gulzige streven naar een ‘beëindiging’ of het ‘voorkomen’ van dak- en thuisloosheid zit – naast morele motieven – ook een sterke maakbaarheidsgedachte, want als het probleem steeds beter in kaart is gebracht dan moet er toch ook een oplossing voor zijn? Iedere jongere moet een plan krijgen, alle jongeren moeten van de straat zijn en alle jongeren moeten in kaart zijn gebracht.

De inclusieve notie dat iedereen erbij hoort en mee moet (kunnen) doen, kent echter ook kanttekeningen. Ten eerste bestaat een miskenning van het tijdloze en universele karakter van preciaire situaties, dat mensen naar gelang hun context kwetsbaar kunnen zijn en moeite hebben zich te voegen tot maatschappelijke normen. Van Doorn (2003) spreekt in deze zin van een “verlangen naar een verdwijtruc”, de illusie dat door middel van bijvoorbeeld repressie en noodopvang geen mensen meer dak- of thuisloos zouden zijn. Dit terwijl de sociale orde en haar afwijkingen (uitvallers) altijd tot elkaar zijn veroordeeld. Ten tweede bestaat een miskenning van alternatieve levensstijlen en sociale omgangsvormen door een proces van normalisering dat plaatsvindt middels diverse instituties (gezin, familie, kerk, werkplek, gemeente, etc.). Deze socialisering lijkt plaats te vinden op basis van het vertonen van ‘het juiste’ gedrag in morele zin, maar ook in institutionele zin. Men wordt vooral geacht te passen binnen de institutionele logica. Zolang jongeren gevangen worden in het huidige systeem, dan tellen ze (letterlijk) mee. Dit terwijl “we van alles proberen te verzinnen

²⁸⁵ Zoals in de eerdergenoemde APV-bepalingen, e.g. bedelverboden en bestraffen van hinderlijk gedrag. Maar ook de Wet bijzondere opnemingen psychiatrische ziekenhuizen (Bopz) voor gedwongen opname bij overlast. Of via de Bemoeizorg of Openbare Geestelijke Gezondheidszorg (OGGZ)

²⁸⁶ Zo concludeerde het Trimbos Instituut in 2018 dat ondanks dat in 2015 wettelijk is vastgesteld dat de maatschappelijke opvang landelijk toegankelijk is, toch blijkt dat regiobinding in 58% van de aanmeldingen nog steeds wordt gebruikt als argument om mensen zonder (t)huis geen slaapplek te bieden (Planije et al., 2018). Dit verschijnsel werd twee eeuwen geleden de ‘domicilie van onderstand’ genoemd: “In 1818 bepaalde de wetgever dat de kosten van de bijstand voor rekening van de domiciliegemeente kwamen – de plaats waar een behoeftige was geboren of de laatste vier jaar had gewoond. Het gevolg was dat gedurende de hele negentiende eeuw kerkelijke en burgerlijke armenbesturen met elkaar in de clinch lagen over wie wat moest betalen” (Van der Lans, 2012).

voor jongeren die niet in hokjes te passen zijn” zoals een deelnemer aan de eerste arenasessie stelt.

Oftewel, jongeren dienen zich te schikken naar de heersende regels: niet op straat zwerven, meegeteld zijn, in de opvang zitten, een plan hebben, meedoen aan een traject, etc. In die zin kunnen we spreken van institutionele assimilatie. Dit zien we ook terug in de omgang met jongeren, of zoals een van de respondenten stelt: “de vrijheid van jongeren wordt steeds verder ingeperkt”. Mede door tal van regels en eisen voorafgaand aan een dwingend hulptraject, wordt de keuzevrijheid en een eigen tempo beperkt.²⁸⁷ De standaardisering heeft tot gevolg dat een jongere alleen zelfregie heeft wanneer hij of zij in een traject zit. Terwijl een vorm van zelfregie ook kan zijn dat een jongere ‘shopt’ van de ene hulpinstelling en regio naar de ander of dat een jongere überhaupt geen hulp wil. Een respondent legt een parallel naar de jaren '70 van de vorige eeuw toen volgens de respondent ook gesproken werd in termen van ‘eigen kracht’, maar “toen pakten jongeren die vrijheid (en rechten), nu wordt het hen opgelegd.”

7.2.5 Politieke implicaties binnen de maatschappelijke opvang

Zolang het maatschappelijke opvangsysteem bestaat, is er dak- en thuisloosheid en vice versa. ‘Dak- en thuisloosheid’ dan wel ‘zwerfjongeren’ zijn dan ook geen neutrale termen, maar bureaucratische termen met politieke implicaties. Zoals ik heb benadrukt in hoofdstuk 6 zijn mensen die leven in financiële armoede – en daarmee ook ‘dak- en thuislozen’ – altijd inzet geweest van diverse (politieke) belangenstrijden. De dominante wijze waarop dak- en thuisloosheid wordt gepercipieerd, bepaalt hoe we ermee omgaan. Of zoals Versteeg (2008) stelt: “De bril waarmee een samenleving naar dakloosheid kijkt, weerspiegelt de normen van diezelfde samenleving: wat is er wel en wat niet geaccepteerd?” (2008, p. 12). Onderzoekers nemen hier ook stelling in zoals Van Regenmortel et al. (2016) die stellen: “Elke vorm van thuis- of dakloosheid is een onrecht en staat tegenover het basisrecht van een recht op een huis én een thuis! Het zou hoog op de politieke agenda moeten staan en uit de ‘onzichtbaarheid’ moeten worden gehaald” (2006, p. 305). Dus ook al lijkt consensus te bestaan (e.g. jongeren moeten niet op straat zwerven) dan liggen aan zowel de probleemperceptie als het oplossingskader fundamentele vragen ten grondslag. Dit zijn vragen die inherent politiek-filosofisch en ethisch van aard zijn zoals: wat is een solidair of rechtvaardig welvaartssysteem? En heeft iedereen in Nederland gelijke kansen? En heeft iedereen toegang tot bepaalde hulpbronnen en de vaardigheden om aansluiting te vinden bij procedurele processen? In dit hoofdstuk zal inzichtelijk gemaakt worden in hoeverre Van De Straat zich verhoudt tot deze vragen.

²⁸⁷ Zo stelt Pawson (2007) over de situatie rondom dak- en thuisloosheid in het Verenigd Koninkrijk dat binnen wat hij noemt het ‘preventieregime’ een steeds restrictievere interpretatie van wet- en regelgeving wordt nageleefd. Hierdoor wordt dak- en thuisloosheid eerder gherdefinieerd dan opgelost, zo stelt hij.

7.3 Het beschrijven van institutionele interdependencies

Naast de meer talige omgang met jongeren die kampen met dak- en/of thuisloosheid, zal in de komende paragraaf de opbouw van het (sub)systeem van de maatschappelijke opvang en de institutionele omgang met de jongeren worden behandeld. De maatschappelijke opvang blijkt moeilijk te vatten in kwantitatieve overzichten. Voormalig minister Van Rijn van het Ministerie Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) beklagde zich in 2016 aan het feit dat een landelijk overzicht van de opvang niet voorhanden is.²⁸⁸ In deze paragraaf tracht ik toch een overzicht te creëren. Dit doe ik voornamelijk op basis van statistieken van de Federatie Opvang alsmede op andere rapporten.²⁸⁹

7.3.1 Opbouw van de maatschappelijke opvang

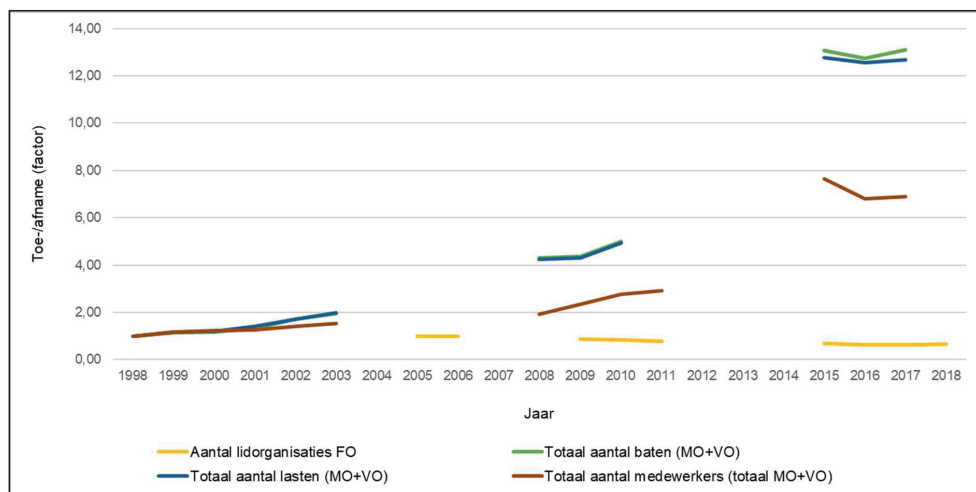
De maatschappelijke opvang zoals we die nu kennen is een rechtstreeks product van de historische uiteenzetting uit het vorige hoofdstuk. Na WOII werd het sociaizekerheidsstelsel rap uitgebouwd wat ook zichtbaar werd in de opvang van zwervende mensen. Zo werd in 1953 de Landelijke Stichting voor Thuislozenzorg en Onderdak opgericht waar zich diverse erkende instellingen bij aansloten. Het accent verschoof in de afgelopen decennia ook meer naar de behandeling van mensen als naar hun 'resocialisatie'. Met de komst van de Algemene Bijstandswet in 1965 brak een nieuwe periode aan binnen de maatschappelijke opvang. De bijstandsuitkering waar vanaf dat moment iedere staatsburger recht op kreeg, kon namelijk verzilverd worden voor een plek in de opvang.²⁹⁰ Lokale opvangvoorzieningen kregen direct betaald vanuit de bijstandsuitkering die zich "tot een aanzwellende financiële voedingsbron voor opvangvoorzieningen" ontwikkelde (Van der Lans, 2012). Dit leidde tot een groei van kleine lokale opvanginstellingen. Lobensteijn (1987) stelt dat "...een nieuwe markt voor meer of minder louche logementshouders [ontstond] die het geld uit de zak van argeloze zwervers konden kloppen" (1987, p. 36). De maatschappelijke opvang werd in het begin van de jaren '80 centraal georganiseerd

²⁸⁸ Hij stelt in een kamerbrief: "Vrijwel alle centrumgemeenten houden zelf gegevens bij over het aantal aanmeldingen, de instroom, doorstroom en uitstroom. Zij doen dit echter op uiteenlopende wijzen, bijvoorbeeld door periodieke gesprekken met de zorgaanbieders, via de verantwoordingsrapportages in het kader van de subsidieverstrekking, via een aparte monitor of een centraal cliëntvolgsysteem. Door de diversiteit in de manieren waarop gemeenten zicht houden op de opvang is het niet goed mogelijk deze gegevens te combineren tot een landelijk beeld." (bron: Kamerbrief de stand van zaken rond opvang en beschermd wonen (5 juli 2016) Kenmerk: 981000-151990-DMO).

²⁸⁹ Sinds 1998 verzamelt en publiceert de Federatie Opvang cijfers over de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang (MO en VO). Deze cijfers zijn altijd op basis van responsgegevens. Die variëren per jaar. Bijvoorbeeld in het jaar 2006: 49% in MO en 76% in VO. De data wordt vervolgens geëxtrapoleerd over het totale aantal organisaties (e.g. in 2006 is het daadwerkelijk opgegeven aantal unieke mensen 36417 en dat wordt geëxtrapoleerd naar een fictieve respons van 100%. Dat levert dan 67845 mensen in totaal op. Oftewel, ook hier is sprake van (grove) schattingen.

²⁹⁰ De kosten van de opvang werden afgetrokken van de uitkering waarna het restant overbleef voor de uitkeringsgerechtigde. In andere gevallen werd bij het Beschermd Wonen het inkomen beheerd door de opvanginstelling die 'zakgeld' uitkeerde aan de persoon.

vanwege deze bonte verzameling aan lokale publieke en particuliere opvangcentra. Dit ging gepaard met een landelijke subsidieregeling en bracht een professionalisering en institutionalisering met zich mee waarmee het een steeds duidelijkere positie bemachtigde binnen het palet aan zorg- en welzijnsvoorzieningen. Zo ontstonden landelijke belangenbehartigingspartijen en koepelorganisaties (zoals de eerdergenoemde Federatie Opvang in 1989). Sindsdien heeft een verdere professionalisering en institutionalisering plaatsgevonden. Het aantal organisaties dat bij de Federatie Opvang is aangesloten is gaandeweg afgeslankt tot 86 organisaties in 2006, naar 74 in 2009. Inmiddels is dat aantal in recente jaren vrij stabiel rond de 55 organisaties.

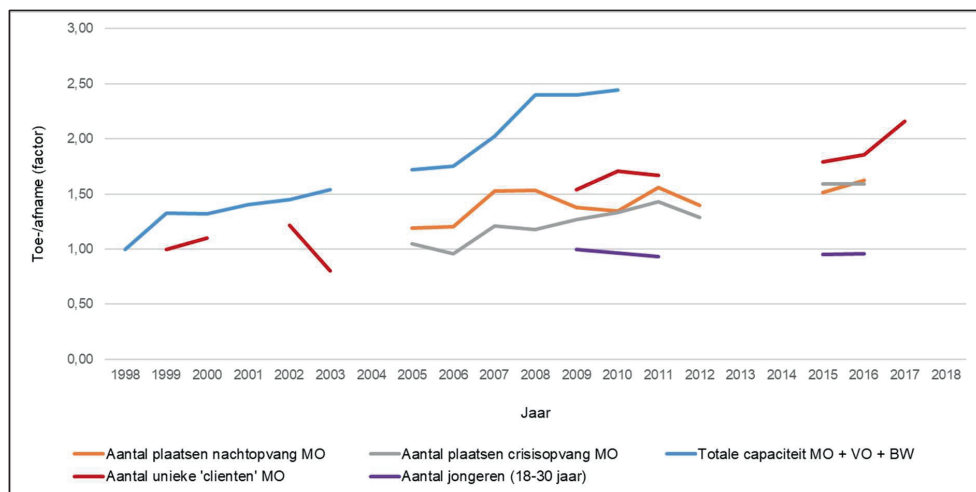

Figuur 16. Data van de Federatie Opvang van de totale 'branche' van de maatschappelijke opvang (MO), vrouwenopvang (VO) en beschermd wonen (BW) (bron: brancherapporten 1998, 1999, 2000, 2002, 2003, 2005, 2006, 2008, 2009, 2010, 2011, 2013, 2015, 2016).

In bovenstaande grafiek is – ondanks de ontbrekende data – een beeld op te maken van de groei die de maatschappelijke opvang heeft doorgemaakt. Hieruit blijkt dat het aantal aangesloten organisaties bij de Federatie Opvang de enige statistiek is die afneemt. Zo neemt het totale aantal medewerkers in de maatschappelijke en vrouwenopvang toe van 4.173 in 1998 naar 28.800 in 2017 (met factor 6,9 gestegen). Wanneer we kijken naar de totale lasten en baten is de stijging nog opvallender: van 137 miljoen in 1998 naar 1,8 miljard 2018 (met factor 13,1 gestegen).²⁹¹ Het

²⁹¹ De opvang wordt in 2017 betaald vanuit bijvoorbeeld de Wet langdurige zorg (Wlz), DBC's, overige ZvW-zorg, de Wmo, de Jeugdwet en overige opbrengsten. Voorheen was er ook een sterke bijdrage vanuit Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (Awbz).

eerdergenoemde Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang uit 2006 heeft een impuls gegeven aan deze stijging en ondanks de voortdurende angst voor bezuinigingen is de financiële huishouding van de maatschappelijke opvang fors in omvang toegenomen.

Figuur 17. Data van de Federatie Opvang over capaciteit in de maatschappelijke opvang (bron: brancherapporten 1998, 1999, 2000, 2002, 2003, 2005, 2006, 2008, 2009, 2010, 2011, 2013, 2015, 2016).

Wanneer we deze groei van de opvang afzetten tegen de capaciteit in bijvoorbeeld het aantal plaatsen in de nacht- en crisisopvang valt op dat – ondanks veel ontbrekende data – de stijging hier een stuk bescheidener is. Uit bovenstaande grafiek valt bijvoorbeeld op te maken dat het aantal plaatsen in de nachtopvang tussen het jaar 2003 en 2016 is gestegen met een factor van 1,6 (van 1169 naar 1900 plaatsen). De crisisopvang geeft een vergelijkbaar beeld: ook hier is sprake van een factor 1,6 (van 747 in 2003 naar 1189 plaatsen in 2016). Het aantal unieke mensen in de opvang is gestegen met een factor van 2,2 (van 32.417 in 1999 naar 70.000 in 2017). Dit leidt tot de opmerkelijke constatering dat hoewel steeds meer geld omgaat in de maatschappelijke opvang, de stijging in termen van capaciteit een veel bescheidener opmars kent.

De opvang van jongeren valt uiteen in een complex web aan institutionele regelingen, zoals aangrenzende systemen rondom huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, werk en inkomen en de jeugdzorg. De maatschappelijke opvang is dan ook geen geïsoleerd werkveld, maar valt binnen een keten van onderlinge afhankelijkheid van diverse andere partijen (zoals de geestelijke gezondheidszorg, verslavingszorg,

politie/justitie, schuldhulpverlening, het onderwijs en woningcorporaties).²⁹² Ontwikkelingen binnen al die systemen hebben geleid tot een complexiteit die gekenmerkt wordt door een verdere versnippering van regie, functionaliteiten en verantwoordelijkheden. Dit leidt volgens een van de deelnemers in de eerste arenasessie tot een drang naar grip:

“Er is behoefte om grip te krijgen op de uitdijende ingewikkeldheid waardoor er steeds meer regels komen die elkaar vanwege het niet samenwerken van grote instituties die elkaar gewoon bijten of tegenspreken. Nou, dat vind ik, de mensen op de top hebben daar echt geen last van. Het zijn juist de mensen of groepen die helemaal aan de onderkant zitten die daar het meest last van hebben.”

Om de complexiteit – alsmede de hoge kosten – het hoofd te bieden wordt in de afgelopen decennia (vooral in tijden van economische crises) veelal gegrepen naar decentralisaties van beleid. Een voorbeeld hiervan is de decentralisatie van de jeugdzorg naar het provinciale en grootstedelijke niveau in 1989 middels de Wet op de Jeugdhulpverlening die voortvloeit uit de eerdergenoemde verlaging van de meerderjarigheidsleeftijd naar 18 jaar.²⁹³ Een ander voorbeeld is de decentralisatie in 1994 waar binnen de Welzijnswet de maatschappelijke opvang werd ondergebracht bij de 43 centrumgemeenten.²⁹⁴ Sindsdien wordt de maatschappelijke opvang meer

²⁹² In die zin wordt ook wel gesproken over een ‘ketenbenadering’: “Het integrale karakter van beleid verwijst voorts naar noodzakelijke samenwerking. MO-beleid kan niet resulteren in de beoogde effecten zonder effectieve bijdrage van andere keten-partners, en vice versa. Benodigde voorzieningen voor doelgroepen dienen in samenhang te worden ingezet” (Cebeon, 2011, p. 6).

²⁹³ Met deze Wet op de Jeugdhulpverlening wordt in 1989 de jeugdzorg naar het provinciale of grootstedelijke niveau gedecentraliseerd. Dit leidt niet tot de gewenste integratie en samenhang, aangezien de jeugdzorg gefragmenteerd blijft over een vrijwillig deel (bij het Ministerie van VWS) en een justitieel deel (bij het Ministerie van Justitie). Tevens blijft de jeugd-ggz een eigen financiering houden. De Algemene Rekenkamer zal over deze wet later stellen: “De gemeente heeft de regie over het jeugdbeleid, de provincie over de jeugdzorg. Gezamenlijk zijn zij verantwoordelijk voor een samenhangende zorg voor de jeugd. In veel provincies komt deze afstemming slecht van de grond, waardoor veel (voorzieningen voor) zwerfjongeren tussen de wal en het schip vallen. Ook de afstemming met andere sectoren, zoals de geestelijke gezondheidszorg, verslavingszorg en sociaal pedagogische diensten kan beter. Het Rijk heeft hierbij een regierol” (Algemene Rekenkamer, 2002, p. 7).

²⁹⁴ Deze decentralisatie naar de centrumgemeenten kwam voort uit het in werking treden van de Tijdelijke wet stimulering sociale vernieuwing. De geambieerde taakverdeling in het nieuwe stelsel was als volgt: “De centrumgemeenten werden verantwoordelijk voor de ontwikkeling en uitvoering van het beleid voor en financiering van de maatschappelijke opvang in hun regio, waaronder innovatie en preventie van de maatschappelijke opvang en toezicht op de kwaliteitszorg bij de instellingen. Zij kregen de plicht om regionaal de voorzieningen voor de maatschappelijke opvang in stand te houden. De voorzieningen moesten landelijk toegankelijk blijven. Ze werden verplicht tot samenwerking binnen hun regio.” (bron: Decentralisatieproces maatschappelijke opvang (Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, kamerstuk 25 315, nrs 1-2). Het Ministerie van VWS was en bleef politiek verantwoordelijk, formuleerde het beleid en monitorde de ontwikkelingen. Deze landelijke taken werden samen uitgevoerd met de Federatie Opvang die de “ontwikkeling van een cliëntregistratiesysteem en kwaliteitsbeoordeling, modellen voor financiering, eigen bijdragen en klachtenbehandeling, de begeleiding van de uitvoering van onderzoeken voor het verkrijgen van noodzakelijke bedrijfstakgegevens en het opstellen van beschrijvingen van functies in de maatschappelijke opvang” (idem). In diverse gemeenten leidde de decentralisatie tot een fusering van opvang- en thuislozenvoorzieningen die in dezelfde regio actief waren.

op gemeentelijk niveau georganiseerd. Zo is in de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) uit 2007 de maatschappelijk opvang als een van de negen zogenaamde 'prestatievelden' van gemeenten opgenomen met als doel een "volwaardige deelname van burgers aan de samenleving" (Van Houten et al., 2008). Dit wordt verder kracht bijgezet in de Wmo uit 2015 waarover de Vereniging van Nederlandse Gemeenten stelt dat de 'landelijke toegankelijkheid' voor beschermd wonen en maatschappelijke opvang is vastgelegd: "ingezetenen van Nederland kunnen zich tot elke gemeente wenden voor een voorziening binnen het beschermd wonen of de maatschappelijke opvang".²⁹⁵ Deze verdere decentralisatie van de Wmo in 2015 ging gepaard met een decentralisatie van de Participatiewet (waarin delen van de Wajong en de Wet werk en bijstand zijn opgegaan) en een decentralisatie van de jeugdzorg waardoor gemeenten ook een jeugdhulpplicht hebben voor jongeren tot 18 jaar. In 2019 zou de maatschappelijke opvang en het beschermd wonen verder worden gedecentraliseerd van de 43 centrumgemeenten naar alle 355 gemeenten. Vanwege bezwaren over het op peil houden van het aantal en de toegang tot voorzieningen is deze uitgesteld tot 2022 en vindt een stapsgewijze decentralisatie plaats. Door de decentralisaties met hun benadrukking op gemeentegrenzen wordt ook de eerdergenoemde fenomeen rondom 'regiobinding' weer actueel. De groeiende complexiteit van de maatschappelijke opvang als subsysteem past binnen de overkoepelende trend van institutionalisering en specialisering zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. Tegen dit decor gaat de zoektocht naar meer grip op het voorkomen en oplossen van dak- en thuisloosheid onder jongeren gestaag door, getuige ook de lancering van het Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren 2019-2021 door het Ministerie van VWS (zie ook paragraaf 7.5).

7.3.2 Januskop van (nood)opvang en repressie

De Federatie Opvang noemde het eerder aangehaalde Plan van Aanpak Maatschappelijke Opvang uit 2006 in een evaluatie "het reddingsplan voor daklozen en het aanvalsplan tegen overlast" (2009, p. 8) . Het doel van het plan was zowel om de situatie van dak- en thuisloze mensen te verbeteren alsmede de overlast die deze groep mensen veroorzaakte sterk te verminderen. Het plan ging gepaard met vele miljoenen die in eerste instantie verdeeld werden over de centrumgemeenten.²⁹⁶ Naast de initiële focus op de centrumgemeenten, kreeg het plan ook navolging in andere gemeenten. De focus van het plan lag primair op het creëren van meer opvang en mensen van de straat halen, maar tevens werd ingezet op de contouren van een andere institutionele omgang met dak- en thuisloosheid. In de nieuwe aanpak stonden namelijk twee pijlers centraal, te weten een persoonsgerichte aanpak en een sluitende

²⁹⁵ Bron: <https://vng.nl/onderwerpenindex/maatschappelijke-ondersteuning/beschermd-wonen-maatschappelijke-opvang-ggz>.

²⁹⁶ In een rapportage van IVO en het Verweij-Jonker Instituut wordt gesproken over een totaal van 175 miljoen voor de periode 2006-2009, waarvan 60.6 miljoen in 2006 (Snoek et al., 2008, p. 20).

samenwerking (de zogenaamde 'integrale zorgketen').²⁹⁷ In opvanginstellingen moeten mensen "voorzieningen krijgen die hen in staat stellen binnen hun mogelijkheden volwaardig aan de samenleving deel te nemen."²⁹⁸

De strategie om met dakloosheid om te gaan is doorgaans een mengeling geweest van "een structurele aanpak om de situatie van dak- en thuisloze mensen te verbeteren gecombineerd met een meer verborgen paternalistische aanpak, die gericht was op het schoonhouden van de straten en het in toom houden van publieke overlast" (Hermans, 2012, p. 101). Beide strategieën worden veelal los van elkaar gezien in beleids- en onderzoeksrapporten. Het lijken welhaast twee gescheiden werelden terwijl ze – ook gezien de historische schets – intrinsiek met elkaar verbonden zijn. Een 'criminalisering van dak- en thuisloosheid' (middels repressieve wetten of politieel optreden) gaat doorgaans gepaard met een robuuste inrichting van de noodopvang (zie bijvoorbeeld O'Grady et al., 2011; Sylvestre, 2010). Ook de Nederlandse socioloog Deben (2001) stelt dat vooral steden steeds minder tolerant zijn voor zwerfvende mensen in de publieke ruimte. "Stegen, portieken, openbare tuinen worden 's nachts afgesloten. Banken worden weggehaald of ongeschikt gemaakt om op te slapen".²⁹⁹ Mensen die in de buitenlucht slapen worden door de politie opgepakt of verjaagd. Dit alles versterkt de inzet op ambulante opvang (in plaats van op preventie en meer duurzame oplossingen).

Volgens Gaetz (2014) zijn er binnen de huidige maatschappelijke opvang drie stromingen te onderscheiden: 1) preventie; 2) noodopvang; en 3) de overgang naar een zelfstandig leven door de provisie van passende accommodatie en ondersteuning. Ook Gaetz stelt dat maatschappelijke opvang veelal nog primair is gericht op het bieden van noodopvang en dat dit type opvang de meeste energie en middelen ontvangt. Een focus op noodopvang resulteert volgens Gaetz (2014) echter in "een ongecoördineerde en ad-hoc lappendeken van noodvoorzieningen, zoals opvangcentra en dagprogramma's die voornamelijk zijn geconcentreerd in binnensteden, en die aan de directe noden van jonge dak- en thuisloze mensen voldoen" (2014, p. 20). De focus op de noodopvang is cruciaal, maar moet volgens de auteur niet gezien worden als 'het systeem' dat jeugddakloosheid gaat oplossen. De valkuil is aanwezig dat noodopvang die per definitie van tijdelijke aard is, een langetermijnstrategie wordt waardoor mensen zonder (t)huis afhankelijk worden van dit type opvang. De focus op noodopvang zorgt ervoor dat de opvangcentra steeds

²⁹⁷ In een evaluatie van de Rotterdamse uitwerking van het plan wordt dit als volgt gedefinieerd: "De persoongerichte aanpak houdt in dat iedere dak- of thuisloze een op zijn situatie toegesneden traject en een cliëntmanager krijgt toegewezen. Sluitende samenwerking ('naadloze ketenregie') betekent dat er een nauwe betrokkenheid moet zijn tussen alle partijen binnen het hulpverleningsproces om te komen tot een integraal traject. De gemeente verplicht zich ertoe die zaken te organiseren, in samenwerking met opvang- en zorgorganisaties en anderen die de uitvoering moeten realiseren" (Davelaar et al., 2007, p. 11).

²⁹⁸ Bron: Brief aan de Tweede Kamer van staatssecretaris Bussemaker (VWS) over de uitvoering van het Plan van aanpak maatschappelijke opvang, 18-02-2008 (KST115574, 29325, nr. 25).

²⁹⁹ Deben geciteerd in 'Koehandel met daklozen cijfers' NRC Handelsblad, 24 juli 2001.

voller worden, waardoor er meer bedden moeten komen en de sector verder uitdijt in plaats van afneemt.

Sinds de jaren '90 is daarom meer focus gelegd op 'sociale activering' en in recente jaren op 'talentontwikkeling' om jongeren in staat te stellen noodzakelijke vaardigheden op te doen voor een zelfstandig leven. Hier komt ook de persoonsgerichte aanpak om de hoek kijken. Een volwassen en ontwikkelde strategie tegen dak- en thuisloosheid bestaat volgens Gaetz (2014) idealiter uit de bovenstaande drie elementen. Met een sterke nadruk op preventie en strategieën die mensen snel uit dakloosheid halen, ondersteund door noodopvang die de gaten dicht. Maar juist bij het eerste en derde element heeft de maatschappelijk opvang maar een beperkt bereik, invloed en daadkracht aangezien dit veelal het terrein is van aangrenzende velden zoals het onderwijs, schuldhulp, huisvesting en arbeid.

Toch wordt de opvang- en hulpsector als reactief ervaren door aanwezigen van de derde arenasessie. Zo wordt gesteld dat "er wordt pas ingegrepen wanneer het probleem ontstaat". Of "de hulp komt pas op gang als jongeren al te ver zijn". En "het systeem komt alleen in gang als het heel slecht gaat". Dit terwijl men vraagt om een meer preventieve insteek of zoals een van de deelnemers stelt: "Soms zie je een toekomstige klant al aankomen, maar je kunt er niets aan doen". Deze preventieve aanpak is ingewikkeld omdat hulpverleners niet dwingend mogen handelen en bovendien heeft men te maken met privacyregels, indicaties en zorgmeldingen. Maar preventief handelen is misschien ook niet altijd realistisch. Zo reageert een jongere op het hypothetische geval dat de politie tien jaar geleden bij hem/haar op de stoep had gestaan om zijn/haar situatie aan de kaak te stellen: "Dan had ik ze uitgelachen". In de eerste arenasessie wordt gesteld dat hoewel sommige partijen de reactieve houding weten te doorbreken (bijvoorbeeld door het laten aanhaken van de familie/netwerk van de jongere), deze echter nog steeds een uitzondering vormen. Vooralsnog lijkt reactiviteit bij de opvang van jongeren zonder (t)huis een gegeven: iemand hoeft ten slotte niet voor niets opgevangen te worden. En bovendien vraagt een preventieve aanpak om andere financiële modellen, beleidsconstructies en maatschappelijke coalities.

7.3.3 Zelfversterkende isolatie

Dak- en thuisloosheid is per definitie een integraal verschijnsel dat gekenmerkt wordt door kruisingen tussen diverse velden zoals huisvesting, inkomen, onderwijs, psychosociale zorg en verslavingszorg. De maatschappelijke verantwoordelijkheid voor jongeren zonder (t)huis is nu primair neergelegd bij de maatschappelijke opvang wat een selecte club van mensen, afdelingen, departementen en instellingen is. Het systeem is – naast reactief – ook als geïsoleerd te bestempelen. Dit terwijl wederzijdse afhankelijkheden wijdverspreid zijn.

De verantwoordelijke groep (veelal bevlogen) mensen uit de maatschappelijke opvang loopt zich – net als de groep jongeren – stuk op de grenzen van hun systeem. Dit wordt in de hand gewerkt door een steeds toenemende specialisatie (zie hoofdstuk 6). Deze specialisatie wordt versterkt door de fuik van het definiëren en het tellen van mensen zonder (t)huis en het bedenken en evalueren van ‘nieuwe’ methodieken. Tevens bestaat kritiek op een toegenomen versnippering van beleid, de bureaucratie en marktwerking waardoor de menselijke maat uit het oog is verloren. Men stelt vragen bij de huidige omgang en of deze überhaupt wel in staat is om meer integraal en preventief te werken en of deze niet opgesloten zit in de eigen systeemwereld waarbij de inzet op ambulante opvang de norm is. Of zoals Feantsa het verwoord: “In sommige gevallen, worden antwoorden op dak- en thuisloosheid in feite onderdeel van het probleem” (Feantsa, 2010, p. 1). Dit sluit aan bij Van Regenmortel et al. (2006) die stellen: “Paradoxaal kan de thuislozenzorg zelf ook thuisloosheid bestendigen en/of dakloosheid in de hand werken” (2006, p. 305). Hutson & Clapham (1999) gaan nog een stap verder en stellen dat ‘dak- en thuisloosheid’ hoofdzakelijk wordt gecreëerd door het publiek beleid omtrent de maatschappelijke opvang.

In de systeemanalyse binnen Van De Straat uit 2013 is ook gekeken welke innovaties potentieel hebben voor de maatschappelijke opvang.³⁰⁰ Dit leverde een beeld op met kritische noties over het ‘klakkeloos experimenteren’ binnen de opvangsector met als gevolg geforceerde methodiekontwikkeling alsmede veel kortlopende en afgebroken trajecten en initiatieven. De opvangsector was volgens respondenten veelal afhankelijk van kortlopende projectsubsidies vanuit de overheid en fondsen alsmede donaties. Deze vorm van kortlopende projectsubsidies werd gezien als struikelblok om uit de huidige geïsoleerde positie te geraken.

Bovendien kent dit geïsoleerde karakter een zelfversterkend effect (zie ook hoofdstuk 3). Een voorbeeld van dit zelfversterkende effect is de term ‘zwerfjongere’: zowel de jongeren zelf als veel hulpverleners willen van de term af of vinden deze op z’n minst problematisch. Echter, ze houden de term tegelijkertijd ook in stand door bijvoorbeeld de doelgroep te benadrukken bij het genereren van aandacht of bij het werven van geld en aandacht. Het voortbestaan van opvanginstellingen en aanverwante partijen (alsmede degenen die als onderzoeker betrokken zijn) is afhankelijk van het voortbestaan van zwervende mensen. Want wie heeft er eigenlijk belang bij het duurzaam van de straat houden van ‘dak- en thuislozen’? Of beter: wie heeft er belang bij dat ze bestaan (en geteld en gedefinieerd worden)? In de eerste arenasessie werd erkend dat de opvang steeds verder uitdijt. Zo ontstaan steeds meer definities, regels, methodieken, instellingen, trajecten, etc. Of zoals een deelnemer in de eerste arenasessie stelt: “we zijn nu een systeemwereld aan het creëren [waarin] wij ons eigen ongeluk ongelofelijk aan het organiseren zijn. En dan verzinnen we vervolgens

³⁰⁰ Zo is bijvoorbeeld samengevat wat experts uit het veld anno 2013 zagen als innovatief waarin de dominante categorie werd gezocht binnen het eigen subsysteem van de opvang (ideeën zoals Housing First, Foyer Federatie en Nightstop), maar ook voorbeelden werden gegeven op het vlak van huisvesting, talentontwikkeling, werkgelegenheid en het onderwijs (zie Van Steenberghe & Lorbach, 2013).

weer iets... Het is een groot wonder. Het houdt ons aan het werk denk ik ofzo, ik weet het niet." Dezelfde deelnemer voegt hieraan toe:

"We doen het niet om het probleem in stand te houden, alleen we zijn er ijzersterk in om steeds weer dingen te bedenken waardoor het probleem dat we in aanvang misschien een beetje aan het oplossen waren vervolgens weer in een soort rare 'loop' te brengen waardoor het weer teruggaat naar bijna af. Ik blijf het heel bijzonder vinden."

Al in 2001 schreef de socioloog Deben over een zogenaamde 'koehandel' van aantallen mensen zonder (thuis) omdat lagere aantallen ten koste gingen van de bedrijfsbegrotingen en subsidiestelsels: "In Nederland hoor je niet kritisch te zijn over het voorgestelde aantal daklozen. Daarmee kun je het hele subsidiestelsel in gevaar brengen. Elk cijfer is een bed. [...] Ze hebben er belang bij die aantallen in stand te houden".³⁰¹

7.3.4 De stempel

Deze 'rare loop' is ook zichtbaar bij de ervaringen van jongeren, bijvoorbeeld in de wisseling van jongerenwerkers en -begeleiders. In het experiment 18-min/18-plus is bijvoorbeeld samen met jongeren in kaart gebracht hoeveel hulpverleners ze hebben gehad in diverse instellingen. Dit leidde tot uitkomsten als een 16-jarige die sinds haar vierde levensjaar 16 hulpverleners had gehad, een 23-jarige met 40 begeleiders en een 22-jarige met 19 hulpverleners. In de eerste arenasessie wordt door de aanwezige jongeren geklaagd over het feit dat ze continu hun verhaal moeten doen en elke keer weer vertrouwen moeten opbouwen en zichzelf moeten bewijzen. Een van de aanwezige jongeren vindt het 'tijdverspilling'. Of zoals een andere jongere benadrukt:

"Ik moet m'n verhaal keer op keer vertellen en ik heb maatschappelijk werk, psycholoog na psycholoog en op een gegeven moment is het gewoon klaar. Je blijft gewoon je verhaal vertellen, je blijft gewoon in het verleden leven, want je moet elke keer alles opnieuw herhalen. En dat is gewoon zo frustrerend."

Of zoals een ander aangeeft dat "wanneer je één stap vooruit doet, dan word je er twee stappen teruggetrokken". Weer een andere jongere reageert:

"Ik ben de hele tijd bezig en eigenlijk is het je hoofd boven water houden ofzo. Er wordt wel gezegd 'je moet je weg weer terugvinden', maar uiteindelijk zie ik die weg wel, en ik ben 'm ook aan het lopen, maar – precies wat je zegt – ik word steeds weer teruggeduwd."

Deze reflex speelt vooral in de gevallen waarin er geen klik is met een hulpverlener. Bovendien voelen de jongeren geen zeggenschap over hun begeleiding, ze 'moeten'

³⁰¹ Deben geciteerd in 'Koehandel met daklozencijfers' NRC Handelsblad, 24 juli 2001. Dit verschijnsel noemde hij 'liegen voor rechtvaardigheid' ('lying for justice'). Reeds in 1997 schreef hij over de moeizame tellingen en voorspellingen van het aantal mensen zonder (t)huis (Deben et al., 1997).

weer opnieuw iemand leren kennen en met iemand samenwerken. Daarover zegt een van de aanwezige jongeren tijdens de eerste sessie: “dat je... een nieuwe begeleiding krijgt, soms zie je ook gewoon duidelijk: ‘dit is gewoon niet nodig’. En ja, het is misschien, ik help die man aan een baan ofzoets, maar...”

Daarbij ergeren de jongeren zich aan wat ze zelf ‘de stempel’ noemen. Een van de jongere neemt het woord in de eerste arenasessie en zegt: “nou waar ik mij gewoon dood aan erger, is dat je naar de gemeente moet gaan of naar instanties, dat ze gelijk kunnen beoordelen hoe je bent en wat je mee hebt gemaakt.”

Het zorgt ervoor dat jongeren constant als deviant bestempeld worden. Ze voelen dat er over ze ‘geoordeeld’ wordt, zonder dat de mensen zich in hen ‘verplaatsen’. “Ze vinden ons min” en “we worden onder de mat geschoven,” geven de jongeren aan. Dit merken de jongeren ook in het onderwijs, waar ze aanlopen tegen ‘leeftijdsciscriminatie’ en waar ze als ‘ongewenste leerling’ worden gezien.

Tegelijkertijd moeten de jongeren zelf ook hun stempel benadrukken in het contact met instanties om geholpen te worden. Een zwervende jongere bestaat ten slotte pas wanneer hij/zij in een systeem past. Ze tellen volgens een arenadeelnemer alleen mee wanneer ze “in een systeem gevangen zitten”. Dit stigmatiserende effect (Van Regenmortel et al., 2006)³⁰² is een kenmerk van het zichzelf in stand houdende, dan wel het zelfversterkende systeem rondom opvang en hulpverlening.

7.4 Het dynamiseren van interdependenties

Met de uiteenzetting van de discursieve en institutionele interdependenties binnen het subsysteem van de maatschappelijke opvang lijkt de weg vrij om na te denken over wat als systeemverandering kan gelden. Maar zo vanzelfsprekend is dat niet. Zoals uit de historische schets van het vorige hoofdstuk blijkt, is er immer een wisselende noodzaak om zich als maatschappij te bekommeren over het lot van gemarginaliseerde groepen zoals zwervende jongeren. Tevens is deze aandacht immer gekoppeld aan diverse (politieke) belangenstrijden.

In deze paragraaf wordt ingegaan op vragen als: in hoeverre is er sprake van transitiedynamiek binnen de maatschappelijke opvang en omgang met jongeren die kampen met dak- en/of thuisloosheid? Hoe kan (systemische) uitsluiting geadresseerd worden? En hoe kunnen bestaande interdependenties tussen het probleem (zwervende jongeren) en de oplossing (de maatschappelijke opvang) worden geadresseerd en gedynamiseerd? In de arenasessies is in 2013-2014 vanuit een vergelijkbare analyse als hierboven een discussie gevoerd over zowel de vraag of

³⁰² Van Regenmortel et al. (2006) stellen bijvoorbeeld: “Zowel in het proces van thuisloos worden als bij hun pogingen om uit hun thuisloze situatie te geraken [...], worden thuislozen veelvuldig geconfronteerd met discriminatie en stigmatisering. De voorbeelden in de levensverhalen zijn legio en schrijnend. Eenmaal op straat of eenmaal ‘gekend’ als gebruiker of dakloze, wordt het plots veel moeilijker om hulp of steun te krijgen van maatschappelijke instanties” (2006, p. 280).

binnen het systeem iets fundamenteels moet veranderen alsmede welke mate van urgentie hieraan gekoppeld wordt. Vanuit die normatieve oriëntatie is verder gewerkt aan hoe een toekomstig systeem eruit kan zien en welke doorbraken op de korte en middellange termijn daarvoor nodig zijn.

7.4.1 Urgentie van verandering? Viciëuze cirkel van meervoudige uitsluiting

Tijdens de discussies binnen de arenasessies bleek dat de aanwezigen wel degelijk druk ervaarden om de uitsluiting van jongeren zonder (t)huis te agenderen. De nasleep van de economische crisis uit 2008 in combinatie met de aanstaande decentralisaties in 2015 op diverse beleidsterreinen zijn volgens enkele aanwezigen een recept voor zorgen. Zo is men “benauwd dat een grote groep jongeren tussen wal en schip gaat vallen”. Er is namelijk “altijd een groep die het niet zelfstandig redt”; een groep die “nergens terecht kan”; en een groep die niet opgevangen wordt door hun netwerk.

In de sessies is geconcludeerd dat de jongeren te maken hebben met een ‘viciëuze cirkel van uitsluiting’. Enerzijds krijgen jongeren te maken met problemen die generatie op generatie worden doorgegeven binnen familiële kringen of problemen die voortkomen uit de relationele sfeer. Anderzijds hebben jongeren veelal schulden opgebouwd en zijn ze daardoor in de schuldsanering beland en/of zijn ze door de jaren heen verslaafd geraakt aan drugs. In de arenasessies is de persistentie van de uitsluiting van jongeren zonder (t)huis als volgt samengevat:

- Sociale reproductie: overerving van problematiek door bijvoorbeeld ouders die ontsporen of in armoede leven
- Sociale bagage: bijvoorbeeld door schulden, drugs of traumatische ervaringen
- Industrie van hulpverlening en opvang: van instelling naar instelling, van traject naar traject, van begeleider naar begeleider, etc.
- Stigma door stempels en labels zoals ‘zwerfjongere’, ‘dakloze’, ‘probleem’, ‘cliënt’, etc.
- Beperkte autonomie en keuzevrijheid van jongeren in werken aan toekomst(-plan)

Dit zorgt dat jongeren gevangen worden in die cirkel en zoals ook in de vorige paragraaf werd benadrukt dat ze gedwongen worden in het verleden te leven. In de arenasessies zijn diverse uitsluitende mechanismen geïdentificeerd, zoals de ‘knip’ rondom het 18^e levensjaar die ervoor zorgt dat jongeren kans maken op een ‘vrije val’ na hun 18^e levensjaar, waardoor hun problematiek wordt geïntensiveerd (denk bijvoorbeeld aan schulden of verslavingen).³⁰³ Daarnaast vindt uitsluiting plaats

³⁰³ De jeugdhulp stopt als een jongere 18 jaar wordt. Van de een op de andere dag bestempelt de wet hem of haar als volwassene. Aangezien de jongeren uit bijvoorbeeld de jeugdzorg de bemoeienis in hun leven veelal beu zijn, is een logisch gevolg dat zij eindelijk zelf en zonder hulp een nieuwe start willen maken. Een deel van deze jongeren redt het op eigen benen, een ander deel niet. Vooral degenen met een beperkt sociaal netwerk krijgen het zwaar. Veel van deze jongeren verdwijnen na

binnen het onderwijs door bijvoorbeeld te hoge schulden en het niet kunnen meedraaien in reguliere onderwijsmodules (als een jongere al wordt toegelaten). Tevens vindt uitsluiting plaats op de arbeidsmarkt door bijvoorbeeld het ontbreken van benodigde diploma's of certificaten of op het vlak van huisvesting vanwege onvoldoende inkomen of het ontbreken van een briefadres. Tevens geven de aanwezigen aan dat uitsluiting nog altijd plaatsvindt op basis van regiobinding, ook al is het in strijd met de wet om mensen zonder (t)huis te weren. Zeker door de decentralisaties uit 2015 zijn gemeentegrenzen een meer evidente scheidslijn geworden voor de verdeling van lasten en baten (zie ook paragraaf 7.3).

Ook in de interviews rondom de overgangperiode rondom het 18^e levensjaar wordt de urgentie benadrukt door respondenten. Los van de persoonlijke implicaties worden door respondenten ook diverse maatschappelijke implicaties en financiële consequenties benadrukt (zie paragraaf 7.2.1 en 7.2.2). De uitsluiting van jongeren is, zoals een van de respondenten stelt: "sociaal onwenselijk, moreel onwenselijk en financieel onwenselijk": sociaal omdat mensen (en hun relaties) er persoonlijk onder lijden; moreel omdat het mensen rechten ontnemt; en financieel omdat het systeem dat pas in actie komt als de ontsporing al heeft plaatsgevonden duur is.³⁰⁴ Een 'warme overdracht' rondom het 18^e levensjaar binnen en/of tussen partijen had mogelijk veel problemen kunnen voorkomen.

7.4.2 Decentralisaties als opening voor systeemverandering

Tijdens arenasessies werden regelmatig kritische geluiden geuit aangaande de onmacht en onkunde in het duurzaam adresseren van de uitsluiting van jongeren die kampen met dak- of thuisloosheid. Echter, de decentralisaties die zich toen nog in de voorbereidende fase bevonden werden wel gezien als een veelbelovende ontwikkeling aangezien het zowel de jeugdzorg als de Wajong³⁰⁵ betrof alsmede andere relevante en aanverwante beleidsterreinen en wetten. De decentralisaties in combinatie met bezuinigingen vormden volgens de aanwezigen een context voor reflectie op de huidige veranderingen in de verzorgingsstaat, ongelijkheidsrelaties en de sociale zekerheid. Het maakte zaken zichtbaarder en tastbaarder voor gemeenten.

Dit betekent volgens betrokkenen overigens niet dat de materie totaal nieuw is. Zo benadrukken respondenten binnen het experiment 18-min/18-plus³⁰⁶ dat er wel degelijk sporadische aandacht voor het vraagstuk rondom het 18^e levensjaar is

hun 18^e levensjaar buiten beeld van hulpverleners, gemeenten of hun ouders/omgeving. Vaak ontstaan binnen een kort tijdsbestek uiteenlopende problemen: schulden, onderwijsachterstand, verslaving en huisuitzettingen. Hierdoor komen de jongeren na een aantal maanden of jaren opnieuw terecht in het opvang- en/of ondersteuningscircuit en dit keer met geïntensiveerde en meervoudige problematiek.

³⁰⁴ Zie bijvoorbeeld een kosten- en batenanalyse van Cebeon (2011).

³⁰⁵ Een Wajong-uitkering is beschikbaar voor jongvolwassenen vanaf 18 jaar die door ziekte en/of handicap (op jonge leeftijd) arbeidsongeschikt zijn en niet meer kunnen werken.

³⁰⁶ Meerdere data uit deze en de komende paragrafen is mede afgeleid uit de evaluatiestudie naar het 18-min/18-plus-experiment naar vijf verschillende steden in Nederland uit 2017 (Van Steenbergen & Schipper 2017).

geweest in de afgelopen jaren. De aandacht en erkenning is in de afgelopen jaren echter geïntensiveerd, zo beaamt ook de volgende respondent:

“Nu is er meer landelijke aandacht. Het werd altijd wel gepoogd, maar lukte niet zoveel ... Er zijn meerdere pogingen gedaan, maar ik vind, het is altijd onder de aandacht geweest. En er is ook wel altijd inspanning geweest om dat goed op elkaar aan te sluiten. Alleen niet met zoveel aandacht als dat er nu aan gegeven wordt”.

Een andere respondent vertelt dat dit thema wel als zodanig erkend werd, maar dat er nooit eerder een specifieke opgave of beleidsvraagstuk geformuleerd was rondom de overgangperiode.³⁰⁷ Ondanks de hoge verwachtingen rondom de decentralisaties, waken veel respondenten voor de assumptie dat het vanzelfsprekend leidt tot een verbetering. In de arenasessies en interviews geven mensen aan niet gerust te zijn over de huidige ‘decentralisatiebeweging’ waar ‘geen samenhang’ in bestaat. Zo benadrukken respondenten de bureaucrativering die gepaard ging met de decentralisering, waardoor het jeugdveld ook voor cliënten onduidelijker en complexer is geworden. Tevens is mede door bezuinigingen het discours rondom jongeren verhard en het toekennen van beschikkingen strenger.

Tegelijkertijd is het maar de vraag of (vooral kleinere) gemeenten de expertise en capaciteiten in huis hebben om de slag te maken, zo stellen meerdere respondenten. De omgang met de meervoudige problematiek van sommige jongeren is volgens velen een vak apart waar niet elke ambtenaar evenveel gevoel voor of kennis over heeft, mede door de snelheid waarmee ambtenaren van dossiers en plek wisselen. Er wordt gesteld dat veel gemeentes ‘geen idee hebben wat op ze afkomt’, ‘geen visie’ hebben en/of geen affiniteit hebben met de situatie van jongeren zonder (t)huis. De situatie in gemeenten is wat dat betreft onvoorspelbaar en onzeker geworden. En dat leidt tot ‘kramp bij instellingen’ waarbij wederzijdse afhankelijkheidsrelaties en passiviteit centraal staan. Dit creëert een behoudende sfeer en concurrentie, waarbij de huidige instituties een ‘grote overlevingsdrang’ kennen.

Tevens werd in de eerste en tweede arenasessie benadrukt dat de situaties van de jongeren haaks staan op het dominante discours van de decentralisaties waarin de nadruk meer ligt op bijvoorbeeld de eigen verantwoordelijkheid van mensen alsmede op het ‘ontzorgen’ en de activering van mensen. Daarin wordt bijvoorbeeld de nadruk

³⁰⁷ In elk van de vijf gemeenten is de reorganisatie van het sociale domein aangegrepen om de overgangperiode 18-min/18-plus aan te kaarten. Dit was het momentum om het probleem gezamenlijk op het netvlies te krijgen en elkaars rollen en verantwoordelijkheden te bediscussiëren. Men kwam als het ware ‘op het puntje van de stoel te zitten’. De manier waarop is verschillend voor de vijf gemeenten. Sinds 2016 bestaat binnen de gemeente Tilburg bijvoorbeeld de portefeuille 18-min/18-plus. Hierin wordt gesteld dat er vanuit de Jeugdwet altijd de optie ‘verlengde jeugdzorg’ kon worden toegepast, maar dat niet werd gekeken naar ‘een passend Wmo-arrangement’. Meerdere respondenten geven aan dat zij al bezig waren met de overgangperiode voordat de decentralisaties werden doorgevoerd: sommigen ter voorbereiding op de decentralisaties, anderen omdat ze de urgentie al langer vanuit de praktijk voelden. In Rotterdam wordt het ook wel de ‘doorlopende zorglijn’ genoemd en deze benaming heeft ertoe dat het vraagstuk in Rotterdam ‘een item’ werd. In Leiden schaarst men het ook wel onder de noemer ‘zorgcontinuïteit’.

gelegd op zelfredzaamheid en het sociale netwerk van mensen, maar jongeren kampen veelal met diverse problematiek en bovendien hebben ze veelal een beperkt netwerk (waar mogelijk een slechte invloed van uitgaat). Een andere trend die in de sessies is besproken is die van het wijkgericht werken, maar door het nomadische bestaan van de jongeren zijn zij niet aan een stad, gemeente of regio gebonden, laat staan een wijk. Ook het doelgroepenbeleid staat sinds medio jaren '90 al onder zware druk en is sindsdien steeds verder ontmanteld in recente jaren. Uniform beleid werd de norm, maar gaat het bij deze groep niet juist om uitzonderingen die vragen om specifiek beleid? De vraag is of er (financiële) ruimte is voor gedifferentieerde plannen op maat voor elk individu. Binnen dit principe is sprake van een paradox, namelijk: universeel maatwerk. Deze spanningen wijzen op een mogelijke lastige positie van jongeren die kampen met dak- en of thuisloosheid binnen toekomstig beleid.

7.4.3 Bouwstenen voor de toekomst

Op basis van dit type inzichten is binnen Van De Straat ook gewerkt aan het formuleren van een gemeenschappelijke toekomstvisie op de maatschappelijke opvang in de arenasessies. Om de bovenstaande valkuilen en spanningen te ondervangen is een gevoel van richting noodzakelijk, zo leert de transitiesturing. In de tweede arenasessie in Friesland en Groningen is dan ook geopperd om meer grip te krijgen op die richting. In brede zin werd het toekomstbeeld 'sociaal inclusief' genoemd, maar dit is niet verder uitgewerkt. Wel is een oefening gedaan rondom het formuleren van leidende principes die we 'bouwstenen voor de toekomst' hebben genoemd.³⁰⁸ Een van de belangrijkste argumenten voor deze bouwstenen tijdens de sessie was om meer ruimte te creëren voor de autonomie en ontwikkeling van zowel de jongeren als hulpverleners en andere professionals. De zes bouwstenen luiden als volgt:

1. De jongere centraal: eigen regie over zijn/haar dossier, budgetten type ondersteuning
2. Autonomie van de professional: handelingsbekwaamheid en flexibiliteit in de uitvoering
3. Recht op jouw onderwijs: jongeren moeten onderwijs naar wens kunnen volgen en op eigen tempo
4. Inzet van ervaringsdeskundigheid: ondersteuning dichtbij de jongeren die hetzelfde hebben meegemaakt
5. Positieve attitude en benadering: inzet op talentontwikkeling, acceptatie en zelfontplooiing

³⁰⁸ Na een toelichting van de werksessie is de complete groep in deelgroepen uiteengegaan om elk een set aan principes te formuleren waaraan een toekomstig systeem moet voldoen. Vervolgens zijn deze principes verzameld en zijn deze geclusterd om zo tot een eerste set aan collectieve principes te komen. Deze zijn vervolgens weer aan de complete groep voorgelegd en heeft plenair een discussie en een verdere herformulering plaatsgevonden. De facilitatie daarvan lag primair in de handen van ons als actieonderzoekers.

6. Duurzaam innoveren: op de lange termijn pionieren en al doende leren om systeem te veranderen

Een meer overkoepelend principe dat richting gaf aan de gewenste systeemslag was de notie van integraliteit. Vanwege de meervoudigheid van de problematiek waar jongeren mee te maken hebben, werd in de arenasessies ook een link gemaakt met andere domeinen zoals onderwijs, zorg, justitie, huisvesting en arbeid. Een meer effectieve aanpak moest gericht zijn op de interactie tussen verschillende domeinen in plaats van een focus op slechts een deelprobleem. Dit werd mede ingegeven door gemeentelijk beleid waar zogenaamde 'schotten' bestaan tussen verschillende afdelingen. Het doel was om 'voorbij de opvang' te acteren, vooral vanwege de kritiek op het geïsoleerde karakter van de maatschappelijke opvang (zoals die ook is geformuleerd in paragraaf 7.2.3). Omdat er zoiets bestaat als de maatschappelijke opvang of de term 'zwerfjongeren' kan door mensen vanuit de aangrenzende velden de verantwoordelijkheid worden afgeschoven op een sector die zich primair bezighoudt met de bijbehorende problematiek. Tijdens de arenasessies werd meerdere malen de gemeenschappelijke en maatschappelijke verantwoordelijkheid benadrukt rondom de problematiek van de jongeren. Diverse partijen uit aangrenzende velden moesten volgens arenadeelnemers op hun medeverantwoordelijkheid worden aangesproken. Samenwerken aan oplossingen moest minder vrijblijvend worden en van (bevlogen) personen afhankelijk zijn. Daarnaast kreeg de notie van integraliteit een tweede lading in termen van tijd: interventies moesten niet alleen op de huidige problematiek worden ingericht, maar ook meer worden gericht op preventie (het voorkomen van dak- en thuisloosheid onder jongeren) alsmede op nazorg (een focus op vaardigheden en een autonoom leven). Zoals eerder benadrukt is de maatschappelijke opvang per definitie reactief met een primaire focus op noodopvang en acute hulp en ondersteuning. Dit terwijl een focus op preventie bijvoorbeeld kan leiden tot een betere aansluiting met jeugdhulptrajecten en het voorkomen van dak- en thuisloosheid, omvangrijke schulden of verslaving aan drugs. Tevens kan het aanzienlijke maatschappelijke kosten besparen.³⁰⁹ Een focus op nazorg – of 'back-up' zoals de jongeren het liever noemen – gaat enerzijds om het voorkomen dat jongeren terugvallen in oud gedrag, maar gaat vooral om een inzet op talentontwikkeling en de autonomie van jongeren door bijvoorbeeld een betere aansluiting met en passende trajecten binnen het onderwijs en werk.

³⁰⁹ Binnen Van De Straat is ook een poging gedaan om het financiële nut van preventie inzichtelijk te maken in 'Van kostenpost naar investeringen' (Oxenaar et al., 2018).

7.4.4 Actiegerichte experimenten

Deze bouwstenen voor de toekomst zijn vervolgens opgeschaald naar een grote groep aanwezigen (omstreeks 130 mensen) in april 2014 om daarna een brug te slaan naar meer actiegerichte thema's. Vanuit de eerste arenasessies zijn door het begeleidende team en de arenadeelnemers een aantal actiegerichte thema's geformuleerd. Hoewel de focus alsmede de exacte bewoordingen wisselend zijn geweest door de jaren heen komen de actiethema's neer op: een dak boven het hoofd, de aanpak van schulden, toegang tot het onderwijs, voldoende inkomen en zorgcontinuïteit.³¹⁰ Uiteindelijk is in de periode 2015-2018 door Van De Straat vooral ingezet op drie concrete experimenten (in de praktijk veelal 'proefvelden' genoemd), te weten:

- **Onderwijs op maat:** in Leeuwarden en Groningen hebben lokale partijen vanuit de gemeente, de opvang, jeugdhulp en het onderwijs samen met jongeren een proefveld georganiseerd, genaamd Onderwijs op Maat (OOM). Binnen het proefveld wordt de vermaatschappelijking van problematiek nagestreefd vanuit de notie van 'inclusief onderwijs' en 'het recht op onderwijs'.³¹¹ De analogie van topsportonderwijs vormt het uitgangspunt, want waarom is onderwijs op maat voor excellente jongeren wel mogelijk en voor kwetsbare jongeren niet? Het doel van OOM is het creëren van de randvoorwaarden voor inclusief onderwijs – zonder deze wettelijk af te dwingen – en op deze manier jongeren zonder (t)huis naar een startkwalificatie te begeleiden.³¹²
- **18-min/18-plus:** in Leeuwarden en Rotterdam is met lokale partijen vanuit de opvang, jeugdhulp en gemeente samengewerkt met jongeren die binnenkort 18 werden of recent 18 jaar waren geworden. De focus lag op het identificeren van zogenaamde 'knelpunten' tijdens de overgang van de jeugdhulp naar dan wel een zelfstandig bestaan of een vervolg in een

³¹⁰ Tijdens de landelijke sessie in april 2014 werden tijdens deelsessies de volgende vier thema's verder verkend met diverse deelnemers: schulden, onderwijs, inkomen en zorg (in het bijzonder de knip rondom het 18^e levensjaar). In de derde arenasessie in juni 2014 zijn ideeën concreet uitgewerkt rondom schuldenproblematiek, 'onderwijs op maat' en '18-min/18-plus' om meer zicht te krijgen op concrete experimenten. In de landelijke coalitiesessie (oktober 2014) zijn vijf concrete experimenten geïdentificeerd: overgang jeugdzorg 18-min/18-plus (preventie en nazorg), 'onderwijs op maat' (onderwijs), de 'jongerenperspectief-polis' (schuldenproblematiek), 'Housing First Jongeren' (huisvesting) en 'social parenting' (het versterken van sociale omgeving).

³¹¹ Binnen het huidige onderwijssysteem komt het voor dat jongeren die afwijken van diverse normen geweigerd worden door scholen, bijvoorbeeld door selectie aan de poort. Tevens komt het voor dat jongeren vroegtijdig hun studie afbreken en de eindstreep niet halen. Zo verlieten 24.451 jongeren in 2015 vroegtijdig hun opleiding (Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2016/02/15/minder-jongeren-voortijdig-van-school>). De reden voor de uitval of weigering is veelal dat dit soort leerlingen niet binnen het standaard leer- en of opleidingstraject past, het tempo niet kan bijbenen of meer begeleiding nodig heeft.

³¹² Rondom het proefveld Onderwijs op Maat is een netwerk betrokken dat bestaat uit de jongeren die onderwijs (willen) volgen, een casusregisseur, een trajectbegeleider (professional in de opvang), een Taskforce Jongeren van de gemeente, het onderwijsteam met docenten, de bestuurders binnen de onderwijsinstellingen, de bestuurder(s) in de gemeente, de ambtenaren van diverse gemeentelijke diensten, de kredietbank, DUO, ambtenaren van verschillende ministeries en Van De Straat als aanjager van het experiment.

(tijdelijke) zorg- of opvanginstelling. Vervolgens is gewerkt om oplossingen te identificeren voor een 'het lijmen van de knip tussen 18-min en 18-plus'.

- Met zorg verzekerd: is een aanpak om te voorkomen dat jongeren die de jeugdhulp verlaten schulden opbouwen door betalingsachterstanden van de zorgpremie. De zorgverzekering zou oorzaak nummer 1 zijn bij het ontstaan van schulden bij jongeren. In Amsterdam is samen met de gemeente Amsterdam, Spirit en zorgverzekeraar Achmea een project uitgevoerd met 10 jongeren: "Het is de bedoeling dat jongeren die jeugdhulp verlaten direct in budgetbeheer opgenomen worden. Hun zorgverzekering wordt betaald en de jongeren krijgen ondersteuning bij het regelen van hun financiën. Met als einddoel dat ze op hun 19^e schuldenvrij zijn en financiële zelfregie hebben".³¹³

Binnen deze experimenten is samengewerkt met lokale partijen en jongeren om processen van in- en uitsluiting te identificeren en deze op lokale en/of landelijke schaal te agenderen. Tevens was het de bedoeling om effectieve interventies te ontwikkelen met het oog op een structurele inbedding. In de praktijk werd getracht om uitzonderingen te maken op bestaand beleid, procedures en protocollen die uitsluiting van jongeren in de hand konden werken. De experimenten volgden de analogie van transitie-experimenten in de zin dat ze geïnitieerd zijn vanuit een pragmatische logica van 'al doende leren' en 'al lerende doen' maar wel degelijk gekoppeld zijn aan bredere systeemveranderingen dan alleen op het vlak van zorg of onderwijs. Vanuit Van De Straat werd rondom de experimenten (ook wel 'proefvelden' genoemd) ingezet op lokale coalitievorming, op het vormgeven van een leerproces rondom de experimenten en op bovenlokale lobby (bijvoorbeeld bij diverse ministeries). Tevens probeerde het de experimenten te verdiepen (leren over wat wel en niet werkt in de praktijk, wat zijn knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen), te verbreden (actief samenwerking aan te jagen tussen diverse domeinen in plaats van alleen onderwijs, jeugdhulp of schulden) en op te schalen (hoe kunnen deze experimenten navolging vinden in andere gemeenten?). De experimenten golden als een 'lakmoesproef' voor een bredere groep kwetsbare jongeren die kampten met diverse problematiek. De motivatie daarvoor luidde dat als het voor de jongeren die kampen met dak- en/of thuisloosheid lukt om oplossingen te vinden, dan lukt het zeker voor alle andere jongeren die kampen met vergelijkbare en minder heftige problematiek.

In de experimenten werd gewerkt vanuit de ervaring en situatie van de jongeren zelf: zij waren het vertrekpunt en waren actief betrokken bij de zoektocht naar mogelijke knelpunten en oplossingen. Binnen Van De Straat werd de link tussen de persoonlijke verhalen en ervaringen van jongeren steeds gekoppeld aan een bredere systeemkritiek, zo ook in berichtgeving in de media.³¹⁴ Overigens lag de focus in het

³¹³ Bron: www.zwerfjongeren.nl. Overigens is rondom het thema 'schulden' ook samengewerkt met de OnsBank, een project dat kunst en coaching combineert om samen met jongeren die problematische schulden hebben zowel hun financiën aan te pakken als perspectief te bieden door aan hun toekomst te werken.

³¹⁴ Binnen de mediaberichtgeving lag van oudsher de nadruk op individuele verhalen waar jongeren tegenaan liepen. Systeemkritiek bleef veelal achterwege, want het zou te abstract zijn. Bovendien zouden de individuele verhalen van jongeren beter scoren. Vanuit Van De Straat is binnen diverse

programma niet uitsluitend op jongeren die feitelijk dak- of thuisloos waren, maar werd vanwege de notie van integraliteit actief een link gelegd naar bijvoorbeeld jongeren die in de jeugdhulp verkeerden en/of jongeren die werden geweerd aan de poorten van onderwijsinstellingen om daarmee de algehele uitsluiting in het onderwijs te agenderen.

7.4.5 Inzet op basale noden: de basis op orde

Het narratief van Van De Straat waarin persoonlijke verhalen werden gecombineerd met systeemkritiek heeft zich in de loop van het programma verder ontwikkeld. Het thema van de afsluitende conferentie in juni 2018 was genaamd 'breng de basis op orde'. Om die conferentie meer kracht bij te zetten is door Stichting Zwerfjongeren Nederland samen met jongeren en een 'social designer' gewerkt aan een manifest met dezelfde titel. Dit manifest omvatte dezelfde actiethema's zoals die eerder zijn geïdentificeerd in de arenasessies: huisvesting, inkomen, onderwijs en werk, ondersteuning en zorg en versterking van persoonlijke levensvaardigheden.³¹⁵ Een opvallende discursieve verschuiving in de laatste jaren van Van De Straat was de nadruk op sociale rechten. In juni 2018 werd dit tijdens de publieke afsluiting van Van De Straat breder neergezet. Een van de podiumsprekers was de voorzitter van het College van de Rechten van de Mens, die stelde: "Een thuis is een basisrecht, géén gunst. Ook als iemand een aantal verkeerde keuzes maakt."³¹⁶ In navolging van het congres profileerde het college zich sterker rondom het thema van dak- en thuisloosheid onder jongeren. Zo formuleert het college op haar site: "Een veilig thuis en bestaanszekerheid zijn geen gunsten maar rechten."³¹⁷ Uiteindelijk heeft ook een gezamenlijke lobby plaatsgevonden tussen Stichting Zwerfjongeren Nederland en het College voor de Rechten van de Mens richting het Ministerie van VWS.³¹⁸ Vanuit de

media-uitingen geprobeerd een koppeling te leggen tussen enerzijds het persoonlijke verhaal en anderzijds de systeemkritiek (zoals diverse artikelen op journalistiek platform De Correspondent).

³¹⁵ In het manifest wordt dit als volgt omschreven: a) een dak boven het hoofd, een passende en stabiele woonplek; b) een inkomen, voldoende inkomen met een plan voor (het voorkomen van) schulden; c) toegang tot onderwijs of werk, school, een baan of dagbesteding met kansen voor ontwikkeling en toekomstperspectief; d) ondersteuning en zorg, continuïteit van zorg tot 27 jaar, met in ieder geval één volwassene die een lange periode voor de jongere beschikbaar is en een netwerk van informele steun; en e) versterking van persoonlijke en levensvaardigheden: jongeren leren grip te krijgen op hun leven door de onderliggende problematiek aan te pakken.

³¹⁶ Zie voor een verslag van de conferentie: <https://zwerfjongeren.nl/opinie-actie/conferentie-breng-de-basis-op-orde/>.

³¹⁷ Verder is te lezen dat: "Een cruciaal mensenrecht is het recht op behoorlijke huisvesting, dit betekent dat mensen het recht hebben om ergens veilig, vreedzaam en waardig te kunnen leven. Het recht op huisvesting wordt vaak in een adem genoemd met het recht op een behoorlijke levensstandaard. Dak- en thuisloze mensen kunnen deze rechten niet realiseren en dat levert veel problemen op." Bron: https://mensenrechten.nl/en/node/2299_

³¹⁸ In hun gezamenlijke verklaring stellen zij: "Dak- en thuisloosheid voor jongeren betekent in eerste instantie dat jongeren geen veilig dak boven hun hoofd hebben. Het gebrek aan een veilig dak maakt het vervolgens moeilijk aan inkomen te komen, een opleiding of stage te volgen of werk te vinden. Dit raakt basale mensenrechten als het recht op huisvesting, recht op onderwijs en het recht op een behoorlijke levensstandaard. De overheid heeft verplichtingen om ervoor te zorgen dat jongeren in kwetsbare situaties de mogelijkheid hebben om die rechten te kunnen realiseren. In de praktijk blijkt

insteek op rechtvaardigheid werd een link gelegd naar de primaire functies van het welvaartssysteem gericht op basale noden zoals een dak boven het hoofd, toegang tot onderwijs en financiële bestaanszekerheid. De focus op deze sociale rechten werd kracht bijgezet door te benadrukken dat uitsluiting op deze vlakken bij recht verboden was. Dit moest zorgen voor zowel een toename in de ervaren urgentie alsmede een afname van de ervaren vrijblijvendheid om de problematiek van jongeren te adresseren binnen zowel de maatschappelijke opvang als bij bestuurders, ambtenaren en hulpverleners uit aangrenzende velden. Deze ingrediënten werden als cruciaal gezien om de eerdergenoemde gemeenschappelijke verantwoordelijkheid te vergroten.

Kortom, binnen Van De Straat is een narratief ontstaan dat zich gedurende meerdere jaren heeft ontwikkeld. Binnen het dynamiseren van huidige interdependenties werd vooral ingezet op het aanjagen van het maatschappelijke debat door de urgentie van de problematiek onder jongeren aan te kaarten. Dit gebeurde zowel in de media als in de praktijk door middel van de actiegerichte experimenten. Vanuit Stichting Zwerfjongeren Nederland als landelijke belangenbehartiger werd daarnaast (veelal in samenwerking met andere instellingen zoals de Federatie Opvang) gelobbyd bij politieke partijen om bepaalde uitsluitingsmechanismen omtrent de problematiek van jongeren zonder (t)huis aan te kaarten. Daarnaast zijn diverse ministeries en gemeenten aangesproken om aan te haken in de ontwikkelingen rondom de actiethema's schulden en inkomen, onderwijs en de overgangperiode tussen jeugdhulp en de maatschappelijke opvang. Dit alles met de bedoeling om nieuwe en andere relaties tussen relevante actoren te smeden en om bestaande manieren van doen, denken en organiseren en werken te veranderen richting een meer inclusieve omgang met jongeren zonder (t)huis. De heersende opvatting binnen de maatschappelijke opvang was dat de decentralisaties uit 2015 een zekere opening boden voor structurele oplossingen, maar de vraag is of deze verwachting daadwerkelijk realistisch is gebleken.

7.5 Het beïnvloeden van interdependenties

De vraag is vervolgens of het dynamiseren van wederzijdse afhankelijkheden heeft geleid tot veranderingen binnen de dominante discursieve en institutionele logica. Zijn die dominante logica's binnen Van De Straat uitgedaagd, gewijzigd of vervangen door alternatieven? In hoeverre heeft het traject ruimte kunnen bieden om na te denken over alternatieven en zijn systemische uitsluitingsmechanismen geadresseerd?

dat de overheid juist vaak belemmeringen opwerpt". Bron: Gezamenlijke verklaring van het College van de Rechten van de Mens en Stichting Zwerfjongeren Nederland (11 oktober 2018). Zie ook de brief van het college van 13 juni 2018.

7.5.1 Een schaduwsysteem

Door een narratief te ontwikkelen binnen Van De Straat dat direct geënt is op zowel ervaringen van jongeren zelf als het verzamelen, agenderen en beïnvloeden van uitsluitingsmechanismen is getracht systeemverandering te adresseren. Echter, binnen het programma had men niet de illusie dat een fundamentele systeemomslag binnen de maatschappelijke opvang en aanverwante domeinen gerealiseerd kon worden. Zo ook binnen het proefveld Onderwijs op Maat waar een van de respondenten tijdens de evaluatie-interviews stelt: “Het proefveld is niet heilig. Het is een katalysator voor een bredere beweging.” Het proefveld is een ‘hefboom’ en slechts een “klein druppeltje, want in volume gaat het nergens over”. Maar in termen van samenwerking binnen het onderwijs, met de gemeente en met de rijksoverheid vindt de respondent het wel belangwekkend aangezien het “een lans kan breken voor een grote beweging”. Een beweging waarin de maatschappelijke verantwoordelijkheid vergroot en het ‘rendementsdenken’ verkleind wordt om zo jongeren klaar te stomen voor de toekomst, aldus de respondent. In de arenasessies is echter wel de ambitie uitgesproken voor een systeemomslag en die ambitie brengt ook spanning met zich mee, zoals blijkt uit de volgende kritische noot van een van de deelnemers:

“Ik zit alleen mij af te vragen als je nu naar deze lijst kijkt [de bouwstenen uit paragraaf 3.3]. Je komt hier net aan met een analyse van we moeten het fundamenteel anders doen ... dan pak je die aanloop en dan gaat het verwachtingsniveau omhoog en dan gaat het over de toekomstige kernwaarden. Ja, en dat vraag ik mij dus af: wat staat daar nou in waar je werkelijk iets mee kunt, wat anders is dan wat wij tot dusverre doen?”³¹⁹

De persoon in kwestie haalt de volgende metafoor aan: “het spijt me heel erg, maar ik zie geen kleren rond de keizer”. Dit markeert een bredere spanning in het veld tussen enerzijds ‘we zijn al goed op weg met de jongerenaanpak’ en ‘we krijgen meer grip op de problematiek’ versus ‘we verschuiven de problemen’ en ‘we creëren ons eigen probleem’, dan wel ‘we houden het probleem in stand’.

Vanwege de kritiek op het zelfversterkende effect binnen de maatschappelijke opvang (zie ook paragraaf 7.3.3) was het niet het doel om een extra laag aan complexiteit toe te voegen aan de huidige systemische orde. Oftewel, het doel was niet om voor een specifieke groep een geheel nieuw subsysteem te creëren, maar om binnen de huidige systeemcontext uitzonderingen te maken voor jongeren die acute noden kennen zoals onvoldoende inkomen, geen dak boven het hoofd of geweigerd worden in het onderwijs. In de tweede arenasessie werd bijvoorbeeld gesproken over het ‘op z’n kop zetten’ van het huidige systeem door een ‘systeem voor uitzonderingen’ te creëren. Of zoals een van de aanwezigen stelt: “Ik denk dat wij niet streven naar nieuw beleid, maar als je het verhaal van vanavond nou even zo hoort en je kijkt even door de oogharen wat zijn nou dingen die we moeten regelen, dan gaat het dus inderdaad om sommige jongeren. En voor sommige mensen gelden andere regels [...] en moet

³¹⁹ Een deelnemer tijdens de tweede arenasessie.

je dingen anders regelen.” In de arena werd de notie voor autonomie in de praktijk bij professionals (ambtenaar, hulpverlener, etc.) breed gedeeld als uitgangspunt voor een andere manier van denken en handelen. Tegelijkertijd werd gewaakt dat dit niet weer leidt tot nieuw beleid en regelgeving zodat het wordt ‘dichtgetimmerd’. In die zin werd ook wel gesproken van een ‘schaduwsysteem’ waarin jongeren en hun autonomie centraal staan, er ook daadwerkelijk naar hen geluisterd wordt en waarin ruimte is voor ‘de vrijgevochten professional’ of ‘professionele ongehoorzaamheid’ en deze professionals niet bezwijken onder de regeldruk van hun organisatie of een bestuur. Het is volgens de aanwezigen in de tweede arenasessie helemaal niet noodzakelijk dat elke jongere een persoonlijk toekomstplan heeft, net zomin als jongeren altijd maar een begeleider nodig hebben: want “soms moet je even in de shit kunnen zitten”, aldus een van de jongeren. Een medewerker uit de opvang voegt hieraan toe dat er “beter geluisterd [moet] worden naar jongeren”, want het is een “denkfout dat wij [professionals] oplossingen gaan bedenken voor hen”. Een van de andere aanwezigen tijdens de sessie stelt: “Wij hebben zelf regels nodig; de regels zijn er voor professionals”. Al met al gaat de gewenste systeemomslag vooral ook om een bepaald type praktijkopvatting en handelingsbekwaamheid.

7.5.2 Het maken van uitzonderingen in de praktijk

Als het gaat om het maken van uitzonderingen dan stelt een deelnemer uit de tweede arenasessie: “Dat zit in de uitvoeringspraktijk. Die uitvoeringspraktijk kan feilloos aangeven waar dingen niet goedgaan. Dat kun je vanuit beleid vaak helemaal niet zien”. De insteek was om concrete voorbeelden van problematische sluitingsmechanismen en knelpunten vanuit de praktijk te verzamelen en die vervolgens te agenderen bij gemeenten, de rijksoverheid of andere (landelijke of regionale) instellingen. Op die manier kunnen de experimenteren vanuit Van De Straat ook lessen opleveren voor andere gemeenten, was de gedachte.

In de experimenten bleek deze analogie productief te zijn. Uit de evaluatie van het proefveld Onderwijs op Maat (zie Schipper & Van Steenberghe, 2017) werd duidelijk dat uitzonderingen wel degelijk gemaakt konden worden, mede door de samenwerking met de gemeenten en de twee aangesloten ministeries. Zo was een belangrijk omslagpunt om binnen mbo-instellingen te kunnen afwijken van de 1.000-urennorm.³²⁰ Deze norm was in het bijzonder voor jongeren zonder (t)huis een obstakel omdat zij naast hun opleiding vaak intensieve zorgtrajecten doorlopen of therapie krijgen, waardoor het voor hen lastig is om aan deze eis te voldoen. Een tweede uitzondering was om voor de jongeren in het proefveld te zorgen dat zij een

³²⁰ Scholen hebben hierdoor de ruimte om de regel minder rigide toe te passen voor studenten die wegens omstandigheden niet aan deze norm kunnen voldoen niet. Deze manoeuvreerruimte geldt inmiddels voor alle mbo-instellingen, maar is volgens de respondenten voor de jongeren in het proefveld tamelijk cruciaal gebleken.

opleiding kunnen volgen met behoud van een uitkering.³²¹ Andere specifieke knelpunten die vroeger om laveren, waren de beperkte instroommomenten in het onderwijs waardoor jongeren toch afhaken, het selecteren aan de poort via intakegesprekken en het daadwerkelijk flexibel meebewegen met en begrip tonen voor de persoonlijke situaties van jongeren door docenten en bestuurders. Kortom, het maken van uitzonderingen voor jongeren is mogelijk binnen de grenzen van het huidige onderwijssysteem. Onderwijs op Maat gaat mogelijkwijs meer om het creëren van handelingsruimte in de praktijk en het vertrouwen geven aan professionals in het veld. Het proefveld laat zien dat dit reeds kan, maar het laat tevens zien dat die ruimte en het vertrouwen niet altijd leidt tot een effectief uitzonderingsbeleid. Daarvoor blijken bestuurlijk commitment en directe samenwerkingsrelaties met aangrenzende velden als huisvesting, schulden, verslavingshulp en psychische hulp wel degelijk belangrijke voorwaarden. Dat het maken van een uitzondering mogelijk is betekent overigens niet dat de uitzondering daadwerkelijk wordt gemaakt.³²² Ook in het experiment 18-min/18-plus zien we de mogelijkheid om uitzonderingen te maken. In de evaluatie van het experiment (zie Van Steenbergen & Schipper, 2017a) geven respondenten aan dat flexibiliteit en mandaat in de praktijk randvoorwaarden vormen voor het maken van uitzonderingen. Dit geschiedt veelal in apart opgerichte teams.³²³ De framing van de aanpak als een experiment is behulpzaam daar het (tijdelijk) zorgt voor flexibiliteit in regels en procedures.

Kortom, het lukt wel degelijk om op het niveau van jongeren (ook wel 'casusniveau' genoemd) uitzonderingen te maken, snel te schakelen tussen gemeentelijke diensten en aanbieders en vragen te agenderen bij de juiste partijen. Het maken van

³²¹ Binnen het mbo-onderwijs wordt onderscheid gemaakt tussen BBL (beroepsbegeleidende leerweg) en BOL (beroeps opleidende leerweg). In de BBL zijn jongeren in dienst van een bedrijf en gaan zij daarnaast vaak één dag per week naar school. In de BOL gaan jongeren vijf dagen naar school en lopen zij daarnaast (vaak onbetaald) stage.

³²² Uitvoerende professionals, zoals docenten binnen OOM, staan zelf altijd voor een keuze om wel of geen uitzondering te maken: "De afgelopen jaren zijn ze [initiatiefnemers experiment] bezig geweest met de randvoorwaarden. Daar bleek ruimte te zitten op het moment dat je de juiste paden bewandelt. Nu gaat het proefveld richting het onderwijs. Dit is spannend want: In hoeverre *kan* onderwijs op maat? Mbo's zijn logge organisaties. Er is bijvoorbeeld wel commitment van bestuurders, maar op het moment dat je met jongeren aankomt bij leerkrachten, wordt gezegd: 'leuk dat mijn bestuurder dat heeft bedacht, maar...'. Uiteindelijk liggen veel keuzes voor het maken van uitzonderingen ook bij individuele leerkrachten die zich in een spanningsveld bevinden tot hun managers en besturen alsmede tot de dynamiek in hun klassen (e.g. waarom krijgt de ene leerling wel een uitzondering en de ander niet en hoe beargumenteer je dat als leerkracht?).

³²³ Uit de evaluatie blijkt dat verschillende gemeenten in Nederland werken met teams die de discretionaire ruimte nastreven. Bijvoorbeeld in Leiden kunnen professionals casussen inbrengen en knellende wet- en regelgeving bespreken in het 'sleutelteam' (dat niet specifiek gericht is op jongeren). Volgens een respondent is het doel van dit 'sleutelteam' om een andere manier van denken normaal te maken waarin vertrokken wordt vanuit mensen in plaats vanuit beleid. Ook in Tilburg bestaat een dergelijk sleutelteam dat zich niet intern op de gemeente richt, zoals in Leiden, maar juist op de samenwerking met partners in het veld. Een ander voorbeeld is de 'Taskforce Jongeren' in Groningen dat de casuïstiek van jongeren centraal stelt (zie ook paragraaf 7.5.3). De experimenteeruimte die deze teams nastreven is in sommige gevallen van korte duur, omdat door de decentralisaties en de herschikking van het jeugdveld, de gemeenten steeds meer op zoek zijn naar stabiliteit en formele routes proberen vast te leggen.

uitzonderingen blijkt echter lang niet altijd gemakkelijk, zoals ook rondom de financiering van een integrale bekostiging. Een respondent uit Leeuwarden stelt hierover: “Maar dan komen we altijd te zitten met het punt van de rechtmatigheid. Bij de accountantscontrole, waar moeilijk gedaan kan worden over het punt dat wij een oplossing hebben toegepast die eigenlijk niet mag volgens de regelgeving. Daar moeten we natuurlijk vanaf.” Dit citaat legt een spanning bloot tussen het gelijkheidsbeginsel en het maken van uitzonderingen, oftewel het maken van onderscheid wat gezien kan worden als een ongelijke behandeling. Tevens groeit het besef dat veel knelpunten alsmede het bredere fenomeen van dak- en thuisloosheid tijdloos zijn. Veel uitsluitingsmechanismen zijn al decennia bekend, zoals het fenomeen van regiobinding of de overgangperiode rondom het 18^e levensjaar. Deze complexiteit en hardnekkigheid komt in beide evaluaties van de experimenten duidelijk naar voren.

7.5.3 Zoektocht naar een modus van samenwerking

In de evaluaties van beide experimenten is samenwerking een van de meest terugkerende thema's. De roep om samenwerking is een logisch gevolg van de integraliteit en meervoudigheid van de thematiek. Zo is een 'handicap' van het thema 18-min/18-plus dat 'het een beetje in alles zit', waardoor men al snel aan 'losse touwtjes loopt te trekken'. Samenwerking wordt door respondenten dan ook veelal gezien als de belangrijkste sleutel tot het maken van uitzonderingen.

7.5.3.1 Versnipperde verantwoordelijkheid

De evaluaties van beide experimenten laten zien dat de praktijk van samenwerken weerbarstig is. Dit is terug te zien bij de financiering van bijvoorbeeld het experiment Onderwijs op Maat. Al snel werd de verdeling van middelen en financiële bijdrage een kwestie die de gemeente en onderwijs tegenover elkaar plaatste. Een respondent zegt: “Wat zit al in de bekostiging van onderwijs en wat ligt bij gemeente, wie betaalt wat? Wat hoort bij passend onderwijs, wat hoort bij jeugdzorg? Je hebt een heleboel kinderen die net in dat grensgebied zitten en dat zijn bestuurlijk hele moeilijke constructies.”

Dit creëert een overlappende verantwoordelijkheid voor deze jongeren. Een van de respondenten benadrukt die zoektocht als kern van het proefveld: “De essentie was eigenlijk dat de gemeente verantwoordelijk is en de mbo-instellingen ook verantwoordelijk zijn.” Een andere respondent verwoordt de spanning als volgt:

“Sommige jongeren staan wel en anderen niet ingeschreven op school. Wie zijn verantwoordelijk voor deze jongeren? Vanuit de gemeente zeggen we dat de school verantwoordelijk is voor jongeren die daar zitten om ze vast te houden en te motiveren. In hoeverre moet een gemeente preventief op scholen

aanwezig zijn om te voorkomen dat ze uitvallen? In hoeverre gaan we daar geld aan uit geven? Waar ligt de grens: wie doet wat, wanneer?”

Het proefveld heeft een discussie op gang gebracht over de afbakening van taken en verantwoordelijkheden en de reikwijdte van bevoegdheden en rollen. Het heeft ertoe geleid dat lokale partijen en individuen elkaar aanspreken op een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en die productief proberen te maken. Dit komt overeen met de ervaringen binnen het 18-min/18-plus-experiment. Het creëren van gemeenschappelijkheid was bijvoorbeeld volgens de respondenten in Rotterdam en Leeuwarden een meerwaarde van het experiment. Door als collega's aan tafel te zitten ontstaat volgens een respondent een gemeenschappelijk belang waardoor het vraagstuk van de overgangperiode meer leeft en er meer betrokkenheid is. Er bestaat volgens een respondent “het besef dat we in hetzelfde schuitje zitten”. Een respondent stelt bijvoorbeeld over de gemeenschappelijkheid binnen de gemeente:

“Tegenwoordig proberen we erin te slijten dat gesproken wordt over 16-27 jaar, want 18-min/18-plus is een systeemterm. Noem je het 18-min/18-plus dan heb je het over een zorgprobleem, heb je het over vroegtijdig-schoolverlaters dan spreek je weer andere mensen binnen de gemeente aan en noem je het uitkeringsgerechtigden dan gaat de afdeling werk en inkomen wel lopen”.

Dit citaat onderstreept het belang van een gemeenschappelijke taal. Ook tussen zorgaanbieders is het besef gegroeid van de meerwaarde van onderlinge samenwerking. Een professional in de zorg geeft aan dat zij “als organisatie niet altijd de zorg of het maatwerk kan leveren wat nodig is en daarom is het niet meer dan logisch dat je naar de buurman kijkt die dat wel kan bieden. Vroeger hield je de jongere bij je en ging je klungelen in de marge”.

7.5.3.2 De gemeente beweegt mee

In beide experimenten wordt het meebewegen van de gemeente als belangrijk omslagpunt benoemd. Sinds de decentralisaties zijn diverse gemeenten actief op zoek naar samenwerkingsverbanden en proberen zij een meer ‘lerende houding’ aan te nemen. Voor gemeenten die door de decentralisatie de verantwoordelijkheid hebben voor het organiseren van de jeugdhulp, is bijvoorbeeld de thematiek van 18-min/18-plus een ‘nieuwe tak van sport’. De gemeente Leeuwarden zou het 18-min/18-plus-experiment volgens een respondent zelfs expliciet ingezet hebben om doorbraken in bestaande samenwerkingen te genereren.

Ook binnen OOM was het meebewegen van de gemeente een cruciale voorwaarde bij de onderwijspartijen voor de uiteindelijke totstandkoming van het proefveld. Uiteindelijk heeft de gemeente ook hier een lerende houding aangenomen. Ook heeft het bijgedragen in de vorm van financiële bijdrages en het maken van

uitzonderingen.³²⁴ De reorganisatie en decentralisatie droegen tevens bij aan een interne zoektocht bij de gemeente Groningen naar andere manieren van denken en doen omtrent haar jongerenpak.³²⁵

7.5.3.3 Een herbezinning op rollen

Het meebewegen gaat echter met vallen en opstaan. Dat geldt overigens ook voor andere betrokken partijen in de experimenten. De decentralisaties en de daarmee gepaarde bezuinigingen hebben geleid tot een gewijzigd speelveld waarin niet alleen de aard van de problematiek en de institutionele knelpunten aan het licht zijn gekomen rondom bijvoorbeeld de overgangperiode 18-min/18-plus. Niet alleen de gemeente, maar ook de zorginstellingen vonden het namelijk noodzakelijk om zich te reorganiseren en daarmee is ook de rol van de instellingen en de professionals veranderd. Deze veranderingen hebben zorginstellingen en gemeenten aangespoord om op een andere manier te denken, werken en organiseren, of daar een begin mee te maken. De decentralisaties hebben een verregaande impact, wat volgens de respondenten leidt tot een 'herbezinning op de eigen rol en functie'.

De decentralisaties hebben in veel gemeenten geleid tot het organiseren en de installatie van diverse werkgroepen, overlegtafels, sleutelteams en taskforces waarin de negatie van rollen en verantwoordelijkheden plaatsvindt. Naast de overwegend positieve ervaringen over dit soort samenwerkingen tussen gemeente en zorginstellingen geven respondenten aan dat verschillende partijen tijdens overleggen en bijeenkomsten tegenover elkaar staan door wederzijds onbegrip of botsende belangen. Zo zegt een ambtenaar over de relatie met zorginstellingen: "We zijn partners want we zijn wederzijds afhankelijk en kunnen niet om elkaar heen, maar de gemeente is ook opdrachtgever want we betalen de zorgaanbieders." Dit laat een spanning zien tussen conflicterende rollen in de praktijk. Ook blijkt uit de interviews dat het conservatisme van veel zorgaanbieders, gemeentelijke afdelingen en andere instellingen een van de knelpunten is.³²⁶ Desondanks komt in beide evaluaties naar voren dat nieuwe rollen zijn gecreëerd en geherdefinieerd³²⁷ en dat de bediscussieëring

³²⁴ Zo was de gemeente bereid boeken van jongeren te betalen alsmede lesgeld en de financiering van een voortraject bij jongeren die daar zelf niet toe in staat waren. Ook konden jongeren door ambtelijk commitment bijvoorbeeld met behoud van hun uitkering een BBL-traject volgen.

³²⁵ De eerdergenoemde Taskforce Jongeren is hier een voorbeeld van. De Taskforce wordt bemand door ambtenaren uit verschillende beleidsdomeinen zoals het onderwijs, werk en inkomen, Wmo en jeugdzorg om te onderzoeken of 'de machine goed loopt'. Alle ambtenaren van de gemeenten kunnen casussen indienen waar ze in hun werk in vastlopen door botsende wet- en regelgeving.

³²⁶ Dit geldt bijvoorbeeld voor organisaties die in een financiële kramp zitten en daardoor bezig zijn met het beschermen van hun eigen domein en budgetten. Deze gevestigde belangen kunnen leiden tot het bevechten van territorium, behoudzucht en soms ook tot expansiedrift. Dit is volgens enkele respondenten in de evaluatie het gevolg van de onzekere situatie en overlevingsdrang die voortkomt uit diverse reorganisaties en bezuinigingen.

³²⁷ Zoals de 'casusregisseur', het 'doorbraakteam' en de 'taskforce jongeren' binnen het OOM-proefveld in Groningen.

en (her)uitvinding van rollen in de experimenten een verbindende functie heeft gehad tussen diverse logica's, werelden en schaalniveaus.

7.5.4 De borging van Van De Straat

In hoeverre vinden de interventies alsmede de alternatieve manier van denken en handelen vanuit Van De Straat navolging en worden deze meer geïnstitutionaliseerd? Wat beklijft van alle inzet? In paragraaf 7.5.1 werd al aangehaald dat deelnemers de experimenten als een druppel op een gloeiende plaat zagen. In de komende paragraaf ga ik dieper in op deze notie van borging.

7.5.4.1 Duurzaamheid van de experimenten

Meerdere respondenten binnen de evaluatie van het proefveld Onderwijs op Maat geven aan dat het doel van het proefveld is om zichzelf op te heffen, want: “[Het is] belachelijk om er zoveel geld in te stoppen en mensen in te zetten om zo weinig jongeren naar school te krijgen. Het is belangrijk om eruit te halen waar we tegenaan lopen, wat we ervan leren en wat we eraan kunnen doen, zodat we ook voor die grote groep jongeren die niet in het proefveld zitten iets kunnen betekenen. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat we het zo geregeld hebben, dat het kan zonder dat er een stuurgroep, doorbraakteam en DRIFT nodig is om dit te regelen? “De bedoeling is dat het proefveld zichzelf opheft”, aldus een van de betrokkenen. In de evaluatie van het 18-min/18-plus-experiment geven respondenten te kennen dat het ‘frame’ van het traject als een experiment bevorderlijk is. Het ‘frame’ helpt om gedeelde urgentie te creëren en sneller te acteren. Echter op deze manier lukt het borgen van de overgangperiode alleen door “het bijzonder te maken, maar eigenlijk wil je dit als standaard hebben”. Of zoals een andere respondent stelt: “Dat het meer normaal wordt, en dat het geen uitzondering blijft”. Ook een pakkende term werkt goed om collega's en samenwerkingspartijen mee te krijgen.³²⁸ Daarentegen blijkt het voor gemeenten moeilijk om de stap te zetten van beleidsvorming naar aanpassingen in de praktijk. Het meeste beleid staat inmiddels op papier, maar moet nog in de praktijk worden doorgevoerd. Zo is het thema in Rotterdam geagendeerd op stedelijk beleidsniveau en is het beleidsmatig ingebed in programma's als 'Elke jongere telt'³²⁹ en 'Eerder thuis'³³⁰. In Leeuwarden is het experiment bijvoorbeeld regionaal gebruikt als één van de projecten voor kennisuitwisseling en om de 18-min/18-plus-groep beleidsmatig in te bedden binnen de gemeente. Daarentegen zijn veel van de doorbraakteams of sleutelteams waar gemeenten mee werken (zie vorige paragraaf)

³²⁸ In Rotterdam was dat bijvoorbeeld de 'doorlopende zorglijn' en in Leeuwarden werd het een 'soepele overgang' genoemd. Ook de term 'zorgcontinuïteit' wordt in het land veel gebruikt.

³²⁹ Elke Jongere Telt. De Rotterdamse Aanpak (Gemeente Rotterdam, maart 2016).

³³⁰ Eerder Thuis: Actieprogramma Openbare Geestelijke Gezondheidszorg (O)GGZ 2015-2018 (Gemeente Rotterdam, september 2015).

van tijdelijke aard en vraagt een individuele benadering van jongeren om veel arbeidsuren en noodzakelijke bewustwording en agendering bij diverse partners.

Tegelijkertijd zijn respondenten kritisch of een borging van het nieuwe denken en handelen beklijft. Het blijft namelijk veelal afhankelijk van individuen die zoals een respondent stelt het 'missionariswerk' verrichten. Ook is de samenwerking zoals in de vorige paragraaf beschreven afhankelijk van individuen alsmede hun vaardigheden en onderlinge relaties en netwerken. Dit geluid is ook te horen in de evaluatie van het experiment 18-min/18-plus. Door de inzet van individuen en persoonlijke relaties alsmede de tijdelijkheid van de experimenten, blijft een effectieve aanpak gericht op de overgangperiode 18-min/18-plus een uitzondering op de regel, zo wordt gesteld. Dit is volgens betrokkenen een teken dat het proefveld kwetsbaar is en dat zij sceptisch zijn over de potentie om het proefveld – en daarmee de potentie tot het maken van uitzonderingen – structureel in te bedden of te verduurzamen.

7.5.4.2 Uitsluiting adresseren als symptoombestrijding

Uit de evaluatie van Onderwijs op Maat blijkt dat de onderwijsinstellingen zoekend zijn naar de mate waarop zij uitzonderingen moeten en willen maken (en kunnen rechtvaardigen) voor jongeren die extra aandacht nodig hebben en op welke manieren de jongeren zelf verantwoordelijk zijn. Tevens kent het maken van uitzonderingen een paradoxaal karakter. Aan de ene kant is het nodig om jongeren in het onderwijs te krijgen en te houden. Tegelijkertijd wordt door het maken van uitzonderingen het 'anders-zijn' van de jongeren bestendigd en wordt de sociale uitsluiting daarmee ook reproduceert.

In het evaluatierapport van het 18-min/18-plus werd ook geconcludeerd dat een paradigmaverschuiving nodig was van het 'zorgvraagstuk' 18-min/18-plus naar een inzet op basale noden van jongeren zoals een dak boven het hoofd en voldoende inkomen. De overgangperiode 18-min/18-plus behelst namelijk meer dan interventies op het vlak van zorg en ondersteuning. Zo stelt een respondent bijvoorbeeld: "Maar stel je hebt de doorgaande zorg intern georganiseerd, dan ben je er nog niet want dat is alleen maar zorg. Terwijl het ook over onderwijs, wonen en inkomen gaat. De levens van jongeren past niet in hokjes" en "zorg kunnen we zoveel inkopen als we willen, maar succesmarkers zijn de basale voorwaarden: wonen, eten, maatje om je heen". In die zin is de overgangperiode 18-min/18-plus 'slechts' een vorm van symptoombestrijding. De knip tussen 18-min/18-plus is geen geïsoleerd zorgprobleem, maar hangt samen met het op orde krijgen van de basis op tal van andere terreinen. De experimenten leggen met deze voorbeelden de complexiteit bloot binnen het maken van uitzonderingen voor jongeren.

7.5.4.3 Een opschaling van Van De Straat?

Het effect van de interventies vanuit Van De Straat is niet beperkt gebleven tot de experimenten. Hoewel het causale effect wellicht onmogelijk hard te maken is, is het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) samen met de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) zich vanaf 2015 gaan roeren met betrekking tot de overgangperiode rondom het 18^e levensjaar.³³¹ Vanuit Van De Straat hebben diverse samenwerkingen plaatsgevonden met dit traject, zoals bij de organisatie van diverse themabijeenkomsten en verkenningen. Het traject van het NJI heeft uiteindelijk geleid tot een landelijke werkgroep 18-/18+ samen met de G4 en G32. Uiteindelijk is het thema breder ingebed van een omslag 'van jeugd naar volwassenheid' en is de leeftijd van de jongeren opgerekt van 16-27 jaar.³³² Dit kan (mede) een effect zijn van de inspanningen vanuit Van De Straat, maar tegelijkertijd past de agendering van het uitsluitingsmechanisme in een bredere context en historie binnen de jeugdzorg en maatschappelijke ontwikkeling. Zo werd bijvoorbeeld al in 2009 in een studie van Verwey Jonker '(Jeugd)zorg houdt niet op bij 18 jaar' (Steketee et al., 2009) al opgeroepen om de hulp en ondersteuning voor jongeren tussen 18 en 23 te verbeteren.

Ook de landelijke conferentie uit 2018 heeft een effect gehad op het in 2019 geïnitieerde Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren vanuit het Ministerie van VWS. Staatssecretaris Blokhuis (VWS) was toen podiumgast net als de voorzitter van College van de Rechten van de Mens en laatstgenoemde heeft samen met Stichting Zwerfjongeren Nederland (tezamen met andere partijen tijdens en na de conferentie) druk uitgeoefend op de staatssecretaris. Het is dan ook opvallend dat in het programma na een voorwoord van de staatssecretaris de tekst als volgt aftrapt: "Het Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren (2019-2021) gaat uit van de algemeen geldende mensenrechten. Elk mens, dus ook elke jongere, heeft recht op zaken als huisvesting, een behoorlijke levensstandaard, toegang tot zorg en volwaardige participatie" (Ministerie VWS, 2019, p. 7). Het actieprogramma kent verder vijf uitgangspunten, te weten: preventie, nazorg en regie; financiële bestaanszekerheid; persoonlijke ontwikkeling en scholing; opvang en wonen en helpende regels.

Al met al kan het huidige Actieprogramma als een vervolg op en een opschaling van de ingezette beweging vanuit Van De Straat worden gezien. Deze opvolger heeft echter aanzienlijk meer middelen tot haar beschikking alsmede prominente

³³¹ Quote op website van het NJI is bijvoorbeeld te lezen: "De G4 hebben eind augustus 2015 in een themabijeenkomst overlegd over de knelpunten rond de overgang 18-/18+. Daarnaast is over het onderwerp gesproken door het Strategisch Afstemmingsoverleg Jeugd (VNG, G4, G32, NDSD, J42) met het NJI. Naar aanleiding hiervan is de werkgroep van NJI met de VNG en gemeenten gestart" Zie ook de notitie 'Van 18-min naar 18-plus: handreiking voor gemeenten bij de overgang van jeugd naar volwassenheid' van het VNG & NJI.

³³² Het heeft geleid tot de Landelijke aanpak 16-27 dat een samenwerkingsverband is tussen het Nederlands Jeugdinstituut, Movisie, Ingrado, Divosa, ExpEx, VNG, het Rijk en de gemeenten. Zie ook: <https://www.16-27.nl/>.

samenwerkingspartijen en hoge ambities.³³³ Tegelijkertijd lijkt het ook een herhaling van zetten. Zo bestaan sterke parallellen met het projectplan van Van De Straat uit 2012 dat – zoals eerder werd aangegeven – inzette op een ‘verdwintruc’ van jongeren in de opvang. Het actieprogramma heeft de ambitie van een ‘100% terugdringing’ en in een twaalfstal gemeenten gaat men daarom aan de slag met zogenaamde ‘100% ambitie pilots’³³⁴ Tevens bestond in de periode 2012-2013 vanuit het Ministerie VWS en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten ook al een landelijk programma met vergelijkbare acties, genaamd 1 Stap Vooruit (zie paragraaf 7.2.2). De vraag is of Van De Straat mee heeft meebewogen op reeds bestaande golven en ontwikkelingen in het land en/of dat zij trendsettend is geweest. Het is moeilijk en misschien ook niet relevant om te stellen wie eerder was en of latere ontwikkelingen terug te beredeneren zijn door interventies vanuit Van De Straat. Wellicht gaat het meer om de opschaling van een gewenste systeemomslag(en) waarin verschillende trajecten elkaar versterken en inspireren. En misschien is dit dan waar de respondenten het over hebben in paragraaf 7.5.1 als ze het hebben over het onderdeel vormen van een ‘breder beweging’.

7.6 Afsluitende reflecties

Sinds de ontdekking van ‘dak- en/of thuisloosheid’ als sociaal probleem is in de afgelopen decennia gebouwd aan een complex subsysteem van de maatschappelijke opvang. In het bijzonder is sinds de jaren ‘90 van de vorige eeuw specifieke opvang gerealiseerd voor jongeren tussen grofweg de 16 en 30 jaar. In de tussentijd is het aantal jongeren zonder (t)huis gestegen en kampt de opvang nog altijd met flinke tekorten. Een legitieme vraag lijkt wat het effect en de impact is geweest van alle extra inzet en middelen. Gedurende het arenaproces is ook de cynische constatering geweest dat er sprake is van een industrie die afhankelijk is van een voortbestaan van het probleem dat het tegelijkertijd tracht te adresseren, dan wel ‘op te lossen’.

Door de opbouw van het opvangsysteem is de maatschappelijke verantwoordelijkheid voor zwervende jongeren momenteel primair neergelegd bij een selecte club van mensen, afdelingen, departementen en instellingen. Dit opvangsysteem is als reactief en geïsoleerd te typeren aangezien het pas in actie komt als jongeren reeds aan lager wal geraakt zijn en het primair gericht is op het bieden van opvang terwijl de thematiek

³³³ Ook bijvoorbeeld rondom het bevorderen van interdepartementale samenwerking (e.g. VWS, BZK, SZW, OCW en JenV).

³³⁴ De ambitie is 100%. Staatssecretaris Blokhuis stelt daarover: “We hebben voor gemeenten een flinke ambitie gesteld, namelijk 100%: geen enkele jongere meer langdurig (langer dan drie maanden) in de opvang of op straat. Dat betekent een flinke omslag in de hulpverlening, meer aandacht voor preventie, de behoeften van jongeren centraal stellen en beter samenwerken met alle betrokken organisaties. Elke jongere moet één aanspreekpunt krijgen. Iemand die de jongere aan de hand neemt langs alle mogelijke hulpvragen en niet loslaat tot de basis op orde is.” (bron: Twaalf pilotgemeenten van het Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren bekend, 2019, op de site van de Rijksoverheid).

van dak- en thuisloosheid is gerelateerd aan andere velden zoals inkomen, huisvesting, zorg en educatie.

Vanuit Van De Straat is bestudeerd hoe het opvangsysteem getransformeerd kan worden middels het formuleren van richtinggevende principes en praktijkexperimenten. Echter, dit traject – en dus ook ikzelf als actieonderzoeker – maakte inherent onderdeel uit van het systeem dat het trachtte te beïnvloeden. Het bevestigt enerzijds bestaande afhankelijkheden en reproduceert deze, maar tracht deze ook te bevragen. Binnen het iteratieve proces binnen Van De Straat is een lerend vermogen gecreëerd door steeds de eigen inzichten aan te scherpen en terug te komen op zaken die in de praktijk anders of complexer in elkaar blekken te steken dan initieel werd aangenomen. Toch blijven vragen over de daadwerkelijke impact en reproductie van bestaande interdependenties sluimeren. In hoofdstuk 9 en 10 zal ik deze vragen duiden en tracht ik te identificeren hoe de inherente spanningen van een transitietraject als Van De Straat productief gemaakt kunnen worden.

AFWIJKENDE PLEKKEN

Om de huidige omgang met marginale situaties in geografische zin te bestuderen, is casestudieonderzoek verricht rondom stedelijke wijken waar diverse sociale problemen zich concentreren. Zoals ook in het vorige hoofdstuk naar personen in marginale situaties, wordt niet alleen de huidige omgang met plekken in de marge bestudeerd, maar ook hoe deze omgang getransformeerd dient te worden. In dit hoofdstuk ligt de focus op de huidige discursieve en institutionele omgang met zogenaamde ‘achterstandswijken’ in brede zin alsmede hoe deze omgang zich manifesteert in de Rotterdamse wijk Carnisse. In de context van het transitietraject Veerkracht Carnisse (2011-2016) beschrijf ik tevens welke wederzijdse afhankelijkheden dominant zijn/waren in deze wijk en in hoeverre deze zijn bevestigd en uitgedaagd binnen het iteratieve actieonderzoeksproces. Wederom start ik dit empirische hoofdstuk met een afbakening van de casuïstiek (paragraaf 8.1) om vervolgens de discursieve en institutionele interdependenties te beschrijven binnen de huidige omgang met wijken als Carnisse (paragraaf 8.2 en 8.3). Vervolgens zal ik in paragraaf 8.3 en 8.4 beschrijven hoe deze interdependenties zijn gedynamiseerd en beïnvloed in de context van het transitietraject Veerkracht Carnisse.

8.1 Introductie en afbakening

De illustratieve casus voor deze thematiek vormt het transitietraject Veerkracht Carnisse dat breder is ingebed in de wijk Carnisse, het gebied Charlois en Rotterdam Zuid alsmede de gehele stad (en daarbuiten). Vanwege deze gelaagdheid is het zaak de casus af te bakenen: wat wordt in dit hoofdstuk wel en niet behandeld in de bestudering van de omgang met plekken die afwijken van een zekere stedelijke norm?

8.1.1 Transitietraject Veerkracht Carnisse

Tussen 2011 en 2015 heeft het innovatietraject Veerkracht Carnisse plaatsgevonden in de Rotterdamse wijk Carnisse. De bedoeling was om te experimenteren met een manier van ‘integrale wijkontwikkeling’ die duurzaam effect zou genereren middels een samenwerkingsvorm tussen publieke en private partijen. De integraliteit werd gezocht in vier zogenaamde ‘interactievelden’: thuis, school, buiten en de wijk. Deze komen voort uit de werkvelden van de vier partijen in het Veerkrachtconsortium, te weten: Bureau Frontlijn, een afdeling binnen de gemeente die families ondersteunt op diverse vlakken zoals de opvoeding van kinderen, financiën en schulden; Creatief Beheer, een sociale onderneming die zich bezighoudt met de vergroening van de

publieke ruimte; Rotterdam Vakmanstad, een organisatie die zich richt op onderwijsinnovatie (voornamelijk binnen het basisonderwijs); en DRIFT, een onderzoeksinstituut die zich richt op wijkontwikkeling in brede zin. De doelstelling van Veerkracht³³⁵ was vierledig:

- De wijk Carnisse groener, socialer en kindvriendelijker te maken.
- Het zelforganiserend vermogen in de wijk Carnisse stimuleren door te werken aan netwerkvorming en door mensen te helpen met (nieuwe) vaardigheden.
- Een cultuuromslag in de wijk Carnisse te stimuleren vanuit gedeelde principes naar een 'lerend klimaat' voor fundamentele verandering.
- Verkennen van integrale wijkontwikkeling en de balans tussen interventie en zelforganisatie.

Veerkracht heeft zich gedurende het traject primair gericht op kinderen, gezinnen, scholen en actieve bewoners en vrijwilligers in Carnisse. De secundaire doelgroepen zijn wijkprofessionals en ondernemers in Carnisse, en ambtenaren uit de deelgemeente/gebiedscommissie Charlois en andere bestuurslagen in Rotterdam. In onderstaande fasering worden de activiteiten in het vier jaar durende traject beschreven.

Fase	Tijdperiode	Omschrijving fase	Focus van activiteiten
Fase 0	September 2011 – november 2012	Analyse en verkenning van de wijk.	Ontwikkeling Veerkrachtmethode. Doen van data-analyse, interviews, kennismakingsgesprekken, etc. om de wijk, individuen en netwerken te leren kennen.
Fase 1	November 2011 – januari 2012	Opstart netwerk en aftasten van inzet.	Vertrouwensrelaties opbouwen. Hoe middelen beste in te zetten? Hoe aan te sluiten bij lopende projecten in de wijk en van de (deel-)gemeente, etc.
Fase 2	Januari 2012 – mei 2012	Start van een aantal kernactiviteiten.	Educatieve tuin, Basisscholen, Tennisclub, Arend & Zeemeeuw, etc.
Fase 3	Mei 2012 – medio 2013	Uitbreiding netwerk en verbinden activiteiten.	Activiteiten en netwerken verder uitbreiden en verbinden en starten nieuwe activiteiten.
Fase 4	Medio 2013 – medio 2014	Synergie aanbrengen in succesvolle activiteiten.	Verbinding van netwerken. Opschalen activiteiten.
Fase 5	Medio 2014 – medio 2015	Overdraagbaar maken en verduurzaming van methoden.	Overdraagbaar maken activiteiten bij bewoners, professionals en ambtenaren.

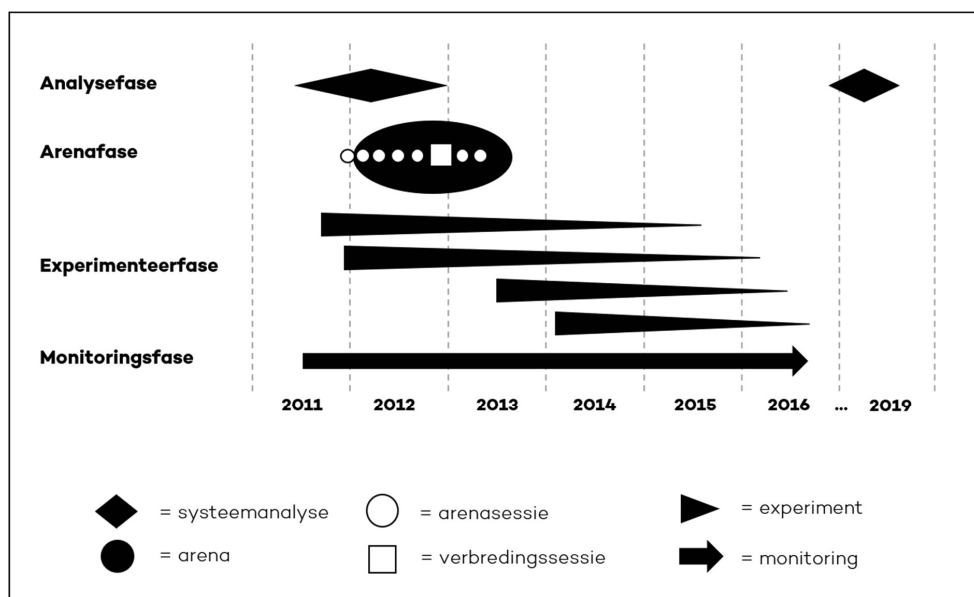
Tabel 9. Overzicht fasen van het Veerkrachttraject.

De verschillende fasen onderschrijven de experimentele insteek van het traject. Vanaf de start wisten de partijen niet hoe, waar en wanneer zij welke activiteiten zouden ontplooiën in Carnisse. Uiteraard hadden de partijen hun bestaande werkfilosofieën en methodieken, maar de daadwerkelijke praktische toepassing was nog in het ongewis. De nulde fase bestond dan ook uit het voeren van verkennende gesprekken met mogelijke samenwerkingspartijen en voor ons als onderzoekers uit het voeren

³³⁵ Regelmatig zal ook alleen de term Veerkracht worden gebruikt in plaats van de volledige benaming Veerkracht Carnisse.

van interviews en observaties. Vanuit een operationele logica is vervolgens getracht activiteiten en ideeën te testen en verder te ontwikkelen. Het testen in de praktijk vertelde de vier partijen in hoeverre iets wel/niet werkt en onder welke voorwaarden.

Binnen Veerkracht Carnisse heeft tevens het actieonderzoeksproces plaatsgevonden zoals omschreven in paragraaf 2.7. Daarin is de methodiek van transitie management getest door te kijken in hoeverre deze toereikend is op het schaalniveau van een wijk. In onderstaande figuur is het actieonderzoeksproces vormgegeven dat bestaat uit: a) een systeemanalyse van de wijk Carnisse op basis van deskstudie, interviews en participatieve observaties; b) een arena-proces met participatieve sessies met diverse wijkbewoners en wijkprofessionals; c) diverse experimenten gericht op het creëren van doorbraken in de praktijk; en d) het monitoren en evalueren van de diverse acties binnen het Veerkrachttraject. In dit hoofdstuk put ik uit deze verschillende datasets waarin ik bij het beschrijven van discursieve en institutionele interdependenties (paragraaf 8.2 en 8.3) voornamelijk put uit de systeemanalyses en monitoringsactiviteiten en bij de dynamisering en beïnvloeding van interdependenties (paragraaf 8.4 en 8.5) tevens put uit inzichten uit de arena- en experimenteefases.³³⁶

Figuur 18. Overzicht actieonderzoeksproces in Carnisse.

³³⁶ In dit hoofdstuk baseer ik mij op een documentenstudie van wijkliteratuur en beleidsstukken om een beeld te vormen van de discursieve en institutionele omgang met 'achterstandswijken' en Carnisse in het bijzonder. Daarnaast put ik voor de concrete ervaringen in Carnisse uit de evaluatie-interviews binnen Veerkracht Carnisse in 2015. Secundair gebruik ik de monitoringsinterviews van het arenatraject Bloeiend Carnisse en het transitie-experiment Hart voor Carnisse. In hoofdstuk 2 heb ik meer in detail uiteengezet welke databronnen ik wel en niet gebruik voor dit proefschrift.

In dit hoofdstuk zal ik de afzonderlijke methodieken en activiteiten van het Veerkrachtraject niet gaan evalueren in termen van effectiviteit. Ook ga ik niet evalueren in hoeverre transitie management toepasbaar is op lokaal niveau of welke spanningen ik als actieonderzoeker heb ervaren. Daarvoor verwijs ik naar het proefschrift van collega-onderzoeker Julia Wittmayer (2016). In dit hoofdstuk zal ik mij voornamelijk richten op de dominante omgang met ‘achterstandswijken’ in brede zin (zowel in Nederland als Rotterdam) en specifiek met Carnisse, hoe Veerkracht zich gerelateerd heeft tot die omgang en in hoeverre dit traject die dominante omgang heeft weten te beïnvloeden dan wel transformeren.

8.1.2 Carnisse als afwijking

Het decor van dit hoofdstuk is Carnisse, een wijk in het gebied Charlois met ongeveer 11.000 inwoners en is centraal gelegen in het zuidelijke deel van de stad Rotterdam (naast zowel het Zuidplein als het Zuiderpark).³³⁷ In 1895 werd het dorp Charlois door Rotterdam geannexeerd, omdat de stad meer land nodig had voor de rappe industrialisatie van de haven. Om in woonruimte te voorzien voor het gestaag groeiend aantal arbeiders dat in de haven werkzaam was (bijvoorbeeld bij de petroleumbedrijven), werden in hoog tempo rond de oude dorpskern nieuwe wijken gebouwd. De eerste grootschalige woningbouw werd rond 1900 gebouwd in het tot dusver vooral agrarische land. Tussen 1900 en 1950 groeide Carnisse uit tot een stedelijke wijk. In de periode van de wederopbouw vond grootschalige stedelijke vernieuwing plaats. In de afgelopen eeuw werden diverse grootschalige bouwprojecten geïnitieerd zoals de Maastunnel (1942) en het Zuidplein (1972). Hierdoor ontstonden steeds meer verbindingen met het noorden van Rotterdam en met de uitvalswegen van de Randstad. Carnisse werd in deze ontwikkeling een centrale plek op Zuid.

Vanuit een stedelijk perspectief valt een wijk als Carnisse heden ten dage op vanwege enkele afwijkende statistieken ten opzichte van stedelijke gemiddelden. Carnisse wijkt vooral af van die gemiddelden als het gaat om het aantal lage inkomens, de gemiddelde WOZ-waarde en onderwijscores. Ook zijn enkele statistieken op het vlak van veiligheid en de openbare ruimte afwijkend, zoals ook uit het gemeentelijke Wijkprofiel (2016) blijkt. Ik besteed hier in paragraaf 8.2.5 meer aandacht aan. Kortom, in Carnisse is sprake van een ruimtelijke concentratie van veelal statistische afwijkingen. Het strookt dan ook niet met wat doorgaans wordt gezien als een ‘normale wijk’. De afwijkende statistieken zijn voor bijvoorbeeld bestuurders, beleidsmakers, journalisten en bewoners een legitimatie om te opperen voor een bijzondere focus op de wijk. Carnisse vormt dan ook al jaren een brandpunt van extra institutionele

³³⁷ In Rotterdam wordt doorgaans een administratief onderscheid gemaakt in: de stad, in gebieden, wijken en buurten. De wijk wordt daarin steeds meer gezien als het ideale schaalniveau voor beleid en bestuur (zie Loorbach et al., 2016). Tegenwoordig is ook sprake van een vijfde schaalniveau, namelijk rayons.

aandacht en inzet van beleidsprogramma's en interventies. Dit is een patroon dat ook in andere (stedelijke) wijken opvalt, getuige de noties van bijvoorbeeld 'achterstandswijken', 'focuswijken' of 'krachtwijken' zoals ik verder in paragraaf 8.2 uiteen zal zetten.

8.1.3 Wijken als subsystemen

In de afgelopen decennia zijn steeds meer maatschappelijke problemen geïdentificeerd, geadresseerd en aangepakt op het niveau van de stadswijk (Purcell, 2006). Zoals in dit hoofdstuk duidelijk zal worden gemaakt, wordt de lokale schaal van de wijk in de afgelopen eeuw continu heruitgevonden. Maar wat omvat 'de wijk'? Wijken zijn veelal een administratieve categorie waarin een geografisch gebied gedurende een langdurig historische ontwikkeling is ontwikkeld en afgebakend en dat vervolgens verder lading heeft gekregen via kaarten, indices en andere monitoringsinstrumenten. De wijk an sich bestaat echter niet. Het is een sociaal geconstrueerd begrip dat veelal een bestuurlijke connotatie heeft dan wel een vorm van nabijheid beschrijft. Dat laatste is zichtbaar in bijvoorbeeld een gevoel van binding met een zekere plek of buurt (zie Comstock et al., 2010; Gieryn, 2000; Giesecking et al., 2014). Lupton (2003) stelt: "De wijk is waar mensen interacteren binnen en met bepaalde fysieke ruimtes en omgevingen, de grenzen van die ruimtes zijn niet gefixeerd".³³⁸ Die grenzen van wat mensen ervaren als 'hun' wijk zijn arbitrair en uiterst subjectief (zie Campbell et al., 2009).³³⁹

Binnen transitiestudies is in de afgelopen jaren ook meer aandacht ontstaan voor de geografische en lokale dimensie van transities (zie Truffer et al., 2015). Vanuit een transitieperspectief kan 'de wijk' op twee manieren worden gezien: als systeem in transitie (e.g. van een 'arbeiderswijk' naar 'Vinex-wijk' of van 'achterstandswijk' naar 'yuppenwijk') of als zogenaamde broedplaats waarin alternatieve praktijken getest kunnen worden en om zo op lokale schaal concreet aan transities te werken (bijvoorbeeld door het lokaal opwekken van zonne-energie). Vanuit het eerste perspectief wordt de wijk meer als een gesloten systeem gezien. Deze geslotenheid

³³⁸ Het originele citaat gebruikt het woord 'neighborhood'. Het is interessant hoe 'de wijk' vertaald kan worden naar andere landen gezien de schaalassumpties. Op diverse wetenschappelijke symposia waarin ik in de afgelopen jaren inzichten heb gepresenteerd, bleek verwarring te ontstaan over wat wij in Nederland doorgaans een wijk noemen. In andere landen is dat bijvoorbeeld een gebied, een district of een buurt.

³³⁹ Dit zien we bijvoorbeeld ook terug in Carnisse wanneer ik op straat of tijdens interviews vroeg of iemand 'hier in de wijk' woont. Waar mensen die vraag vaak met een 'ja' beantwoorde, bleek in de rest van de antwoorden dat zij niet binnen de administratieve grenzen van de wijk Carnisse vielen, maar in een van de naburige wijken. Voor een ambtenaar of andere type wijkprofessional zou deze persoon dan niet in de wijk wonen, maar wie heeft hier eigenlijk gelijk? Vooral bewoners uit Carnisse die niet meedraaien in het formele en bestuurlijke circuit, hebben vaak geen idee waar Carnisse begint en eindigt (als ze de naam Carnisse überhaupt al kennen). Voor bewoners is het veelal een gevoelskwestie van ervaren grenzen, zoals een grote, drukke straat die zij wel/niet moeten oversteken (e.g. de Pleinweg) of een winkelcentrum (e.g. Zuidplein). Tevens is het gerelateerd aan gevoelens van nabijheid zoals plekken waar men vaak en/of graag komt (e.g. een supermarkt, wijkcentrum, burens, familie, etc.).

leidt tot de bovenstaande reflex om geografische entiteiten te categoriseren en deze bijvoorbeeld te bezien als een afwijkende wijk ten opzichte van heersende normen en stedelijke gemiddelden. In het tweede perspectief wordt de wijk meer als open systeem bezien en als een contextuele omgeving waarin enerzijds geëxperimenteerd kan worden met alternatieve structuren en praktijken en anderzijds een omgeving waarin concrete inzichten worden opgedaan over het functioneren van systemen als de zorg, het onderwijs, etc. Overigens wordt het potentieel van de wijk vanuit deze tweede optiek als adequate interventieschaal voor duurzaamheidstransities betwijfeld (zie Marvin & Guy, 1997). Wittmayer (2016) stelt echter dat juist vanwege de interacties en gelaagdheid tussen diverse schalen (buurt, wijk, stad, land, continent, etc.) de wijk “een plek is waar transitie zich wortelen, waar systeemgrenzen (of die nu sectoraal of institutioneel van aard zijn) vertroebeld raken, waar het falen van systemen zichtbaar wordt en waar experimenten gelokaliseerd zijn” (2016, p. 226). In de praktijk van Veerkracht Carnisse zijn deze perspectieven in termen van gesloten en open systemen meer onbewust door elkaar heen gebruikt. Beide perspectieven kennen hun valkuilen en krachten, zoals ik later in dit hoofdstuk uiteen zal zetten.

8.2 Het beschrijven van discursieve interdependenties

Wanneer ‘de wijk’ een sociaal geconstrueerd fenomeen is, dan is dat ook het geval van afgeleiden daarvan zoals ‘achterstandswijk’ of ‘krachtwijk’. Voor dit proefschrift ben ik met name geïnteresseerd in wijken die als afwijkend worden gezien vanwege een concentratie van sociale problemen. Het is daarom zaak de discursieve omgang met ‘achterstandswijken’ in kaart te brengen. Wat wordt hieronder verstaan? Hoe wordt over deze wijken gesproken? En wat wordt gezien als manieren om deze wijken te ‘verheffen’ of ‘revitaliseren’?

8.2.1 Ruimtelijk geconcentreerde ‘achterstand’ als probleem

Waar iemand woont en opgroeit doet ertoe in termen van het verschil en ongelijkheid in levenskansen die iemand heeft in het (toekomstige) maatschappelijk verkeer (Massey & Denton, 1993). Zo is armoede vaak geografisch geconcentreerd in bepaalde regio's, steden en wijken (Harding & Blokland, 2014). Eenzelfde patroon geldt – misschien nog wel in extremere mate – voor fenomenen als overvloed en rijkdom (Massey, 1996) zoals in e.g. ‘gated communities’ en processen van gentrificatie. Als het gaat om de ruimtelijke concentratie van afwijkingen, dan ligt de maatschappelijke focus echter veelal op specifieke vormen van segregatie in termen van socio-economische zin en/of in socio-culturele zin, bijvoorbeeld als het een concentratie van armoede en/of bepaalde etnische bevolkingsgroepen betreft.

Zoals we in de historische schets hebben gelezen is de geografische uitsluiting van mensen in afgebakende gebieden van alle tijden. Echter, in de afgelopen decennia is

steeds meer onderzoek verricht naar de ruimtelijke dimensie van armoede (zie ook hoofdstuk 1). Zo stelt Lister (2004): "Geografie draagt zowel bij aan armoede als dat het een bemiddelaar van armoede is" (2004, p. 69). Powell et al. (2001) stellen dat ruimtelijk geconcentreerde armoede ('place poverty') en het label van 'arme wijken' of 'achterstandswijken' worden gebruikt voor meer dan alleen de concentratie van individuen in armoede. De sociale en fysieke aspecten van een wijk vormen tezamen met de infrastructuur van publieke en private diensten en faciliteiten, de 'beleving' van armoede. Dit type omgeving zou schadelijk zijn voor de fysieke en mentale gezondheid en het algemene welzijn van mensen, vooral gedurende kwetsbare momenten in de levensloop (Lister, 2004). Het zou tevens de moraal van mensen eroderen en gevoelens van een gebrek aan controle en machteloosheid voortbrengen (Lupton & Power, 2002; Wacquant, 1996). Deze achtergestelde gebieden of wijken kunnen vervolgens te maken krijgen met stigmatisering, bijvoorbeeld door mediaberichtgeving (van Eijk, 2012). Het resultaat van die stigmatisering is dat op de inwoners van deze wijken neergekeken wordt en zij gediscrimineerd worden (Bourdieu et al., 1999; Lupton, 2003). Het benoemen en adresseren van gepercipieerde problemen gaat gepaard met deze spanning tot stigmatisering.

Vanwege de plekgerichte beleving van armoede wordt veelal geopperd voor wijk- en/of gebiedsgericht beleid. Volgens Lupton (2003) moet dit beleid gevoelig zijn voor de gevaren van het versterken van de stigmatisering van deze gebieden en wijken en zou het geen vervanging moet zijn voor macrobeleid dat de bredere structurele oorzaken van armoede adresseert. Lister (2004) voegt hier nog aan toe dat zulk armoedebeleid gericht moet zijn op onderliggende (verticale en horizontale) ongelijkheden en breder ingebed moet zijn in gender-, rassen- en invaliditeitsgelijkheid anti-discriminatiestrategieën.³⁴⁰

8.2.2 'De wijk' als integratiekader

Bovengenoemde 'wijkgedachte' dateert terug tot de naoorlogse wederopbouwperiode³⁴¹ waarin vooral het nastreven en herstellen van het 'gemeenschapsgevoel' werd benadrukt.³⁴² Zo beschrijft Hofstra (1946) de wijkgedachte als een: "een streven om door middel van een regionale indeeling der stad in wijken die ... een min of meer zelfstandig, van andere wijken afgegrensd geheel vormen, het leven van den mensch op een hooger sociaal en cultureel plan te brengen, hem meer liefde voor de omgeving waarin hij woont te geven dan in de stad, die een groot agglomeraat vormt, mogelijk is" (1946, p. 94). Dit idee werd volgens

³⁴⁰ Dit komt overeen met de kritiek van Duyvendak & Schuyt (2000) met betrekking tot de interacties van schaalniveaus in de volgende paragraaf.

³⁴¹ Veelal wordt het boek 'De stad der toekomst, de toekomst der stad' van Bos & Tijen (1946) aangehaald als een van de eerste publicaties over de wijkgedachte. Jansen (2005) stelt dat een van de inspiratiebronnen het werk van de Amerikaanse Clarence Perry was, die in zijn studie 'Neighborhood and Community Planning' uit 1929 het concept van de 'neighborhood' geïntroduceerd had.

³⁴² Of zoals Hofstra (1946) het noemt: "Op een hooger plan brengen van het gemeenschapsgevoel" (1946, p. 97).

Bijhouwer (1947) gevoed door een kritiek op de 'massamensch' in de grote anonieme en oppervlakkige stad.³⁴³ De interesse in de wijk als interventieschaal werd gevoed door gevoelens van vervreemding door rappe urbanisatie, globalisering en technologische ontwikkelingen. De wijk werd meer gezien als "de sociale eenheid, waarbinnen de enkeling zich thuis kan voelen, waar vele van zijn psychische behoeften in harmonie bevredigd kunnen worden, waar hij de gemeenschapsproblemen kan overzien en er zich verantwoordelijk voor kan voelen, waar hij niet in de massa opgaat, maar lid is van een levende gemeenschap" (Geyl, 1946, p. 368). Het streven was om de "de uitgestrektheid, de vormloosheid van de groote stad een duidelijke geleiding te brengen. De onderdeelen, de wijken, behoren een zekere zelfstandigheid te bezitten op cultureel-, sociaal-, onderwijs- en bestuursgebied" (Bijhouwer, 1947). Hij besluit door te stellen: "Uit de publicaties over dit onderwerp [de wijkgedachte] spreekt een sterk sociaal verantwoordelijkheidsgevoel en een oprecht idealisme" (1947, p. 10).

Juist deze ideologische grondslag alsmede de daarmee gepaard gaande aannames vormen de basis van decennialange kritiek op de wijk als 'integratiekader' en bestuurlijk schaalniveau (Engbersen & Engbersen, 2008; Van Doorn, 1985). Ook de internationale literatuur over wijkeffecten³⁴⁴ is een uiterst divers en bediscussieerd veld (Harding & Blokland, 2014). Dat de wijk ertoe doet, betekent niet dat deze het gehele levenspad van een individu of groep mensen bepaalt.³⁴⁵ Binnen de focus op wijken zou tevens sprake zijn van een naïeve alsmede een nostalgische hang naar een overzichtelijke gemeenschap (zie bijvoorbeeld Blokland, 1998). Bovendien was de kritiek dat 'het lokale' altijd was ingebed in een bredere maatschappelijke context en gekoppeld aan andere schaalniveaus. Zo waakten Duyvendak & Schuyt in 2000 voor een te eenzijdige focus op wijken en buurten, wat een blinde vlek zou creëren voor het feit dat oplossingen zich vaak op een geheel ander schaalniveau voordoen dan waar de problemen zich manifesteren. Hierbij stelden de auteurs dat: "...de wijkaanpak dus gepaard zal moeten gaan met een minstens zo ambitieuze en gezamenlijke stedelijke en regionale inspanning op het gebied van bijvoorbeeld werkgelegenheid- en armoedebeleid." (Duyvendak & Schuyt, 2000, p. 162). Een vergelijkbare kritiek komt van Van Gent (2009) die betwijfelt in hoeverre een wijkgerichte aanpak überhaupt zinvol is voor de bestrijding van veel overkoepelende sociale problemen aangezien geen systematisch verband bestaat tussen

³⁴³ Bijhouwer zegt daarover: "De stad, zoals zij gegroeid was tijdens de 19^e eeuw en in de eerste decennia van onze eeuw, was een onmenswaardige aaneenrijding van huis aan huis, blok aan blok, dicht bebouwd kwartier aan industrieterrein, een stelsellooze, onherbergzame steenwoenstijn, waar de goede zijden van den menschelijken geest en het karakter gevaar liepen op den achtergrond te graken" (1947, p. 9).

³⁴⁴ Literatuur over wijkeffecten richt zich veelal op de vraag in hoeverre de wijk een oorzaak- en oplossingskader is voor zowel het adresseren van sociale problemen als de beïnvloeding van levenskansen.

³⁴⁵ Tevens is kritiek op het vage gebruik van het concept 'wijk' in dit onderzoeksveld (zie bijvoorbeeld Small & Newman, 2001).

sociaaleconomische achterstanden en leefbaarheidsproblemen.³⁴⁶ Ook waarschuwt hij voor het stigmatiseren van wijken en hun bewoners alsmede het pathologiseren van het armoedeprobleem (Van Gent, 2009). Deze kritiek leidt tot de vraag of er sprake is van problemen in wijken of van probleemwijken, aldus (Musterd & Ostendorf, 2009).³⁴⁷ Kortom, het schaalniveau van 'de wijk' is sinds het ontstaan omstreden, beperkt en fluïde. Toch werd 'de wijk' steeds meer als een soort 'mini-samenleving' beschouwd. 'De wijk' werd onderdeel van een gangbaar vocabulaire en werd ondanks alle onderliggende assumpties steeds meer als een vanzelfsprekende notie gezien.

8.2.3 De populariteit van 'de (achterstands)wijk'

Ondanks dat het schaalniveau van de wijk onderwerp van kritiek bleef, is de betekenis van 'de wijk' diverse malen heruitgevonden in de afgelopen decennia. Sinds de uitvinding van de 'wijkgedachte' in de jaren '40 van de vorige eeuw kent het schaalniveau van 'de wijk' meerdere populariteitsgolven in Nederland. Zoals blijkt uit diverse publicaties heeft die populariteit geresulteerd in een toename van publieke aandacht en beleid dat specifiek is gericht op dit schaalniveau (zie De Boer, 2001; Van der Lans, 2014; WRR, 2005). Die aandacht was in de jaren '40 gericht op het versterken van het gemeenschapsgevoel op het 'menselijke formaat'³⁴⁸ van de wijk. Tevens werd ingezet op het versterken van de lokale democratie na het verlies van vertrouwen gedurende de Tweede Wereldoorlog. In de jaren '70 en '80 verschoof het wijkdiscours echter naar een focus op sociaaleconomische emancipatie waarin het gelijkheidsideaal een prominente plek kreeg. Deze fase is cruciaal geweest voor de productie van de huidige institutionele structuren en grondlagen van het wijkdiscours zoals we dat nu kennen (Reijndorp, 2002). Steden werden in deze periode meer strikt afgebakend in administratieve eenheden, wat heeft geleid tot een significante stijging in het type en aantal actoren dat zich op dit niveau organiseerde (zie ook paragraaf 2.2.1).

Wijken werden gedurende de jaren '90 een meer permanente focus van nationale en lokale bestuurs- en beleidsaandacht, zoals in het Grotestedenbeleid uit 1994 en het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing uit 2000 (Gastkemper et al., 2019; WRR, 2005). Vroeg-naoorlogse wijken zouden in de jaren '80 zijn in verval zijn geraakt en de angst was dat zij verder zouden 'afglijden'. De notie van een 'achterstandswijk' die

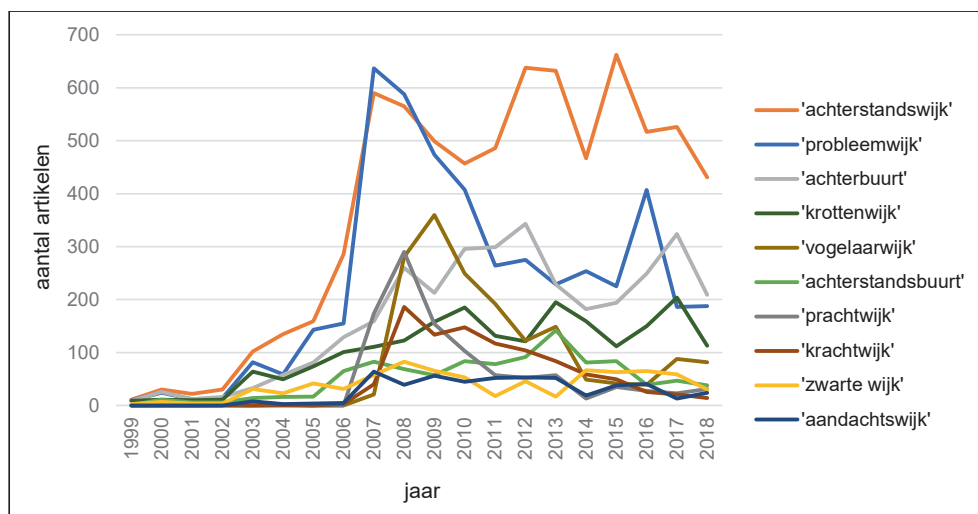
³⁴⁶ Volgens de auteur is een wijkaanpak wel degelijk geschikt voor plaatsgebonden problemen, zoals het adresseren van leefbaarheid. Overstijgende en individuele (sociaaleconomische) problemen zouden echter beter geadresseerd kunnen worden met categoriaal inkomens-, arbeid- en onderwijsbeleid.

³⁴⁷ "Het gaat om de vraag of we in Nederland te maken hebben met een verzameling van problemen die zich hier en daar in wijken verdichten tot een groter aantal vragen, maar die nog altijd beschouwd kunnen worden als de som van enkelvoudige problemen (volgens het model $1+1=2$); of dat we te maken hebben met problemen in buurten en wijken, die, doordat zich daar een cumulatie manifesteert, aanleiding geven tot extra negatieve effecten (volgens het model $1+1>2$)" (2009, pp. 9-10).

³⁴⁸ Wijken werden gezien als: "...eenheden van menselijk formaat (...) die de enkeling kan overzien en waarin hij als mens een rol kan spelen" (Geyl, 1946).

'gerevitaliseerd' moesten worden raakte meer in zwang, waarbij de wijk wordt gezien als de plek die primair tot achterstand leidt (Musterd & Ostendorf, 2009). Engbersen et al. (2005) spreken in die zin van een strategie van 'sociale herovering' in 'achterstandswijken'.³⁴⁹ Op bestuurlijk niveau neemt de wijkaanpak een vlucht vanaf de jaren 2000. In dat jaar werden 643 wijken naar voren geschoven "om de herstructurering en de verkoop van sociale huurwoningen te bevorderen" (Musterd & Ostendorf, 2009) onder leiding van toenmalig staatssecretaris Remkes vanuit het Ministerie van Volkshuisvesting en Stedenbeleid.

De stijging van populariteit zien we ook terug in een analyse van krantberichten in Nederlandse dagbladen. Een analyse van labels als 'volkswijk', 'arbeiderswijk' en 'achterstandswijk' kennen allen een vergelijkbaar stijgend patroon.³⁵⁰ Wat opvalt in de analyse is dat deze labels nog zelden worden gebruikt in dagbladen aan het begin van de jaren 2000. De focus in de jaren '90 ligt voornamelijk op het adresseren en terugdringen van criminaliteit en overlast in de publieke ruimte. Vervolgens is een sterke stijging te zien in de periode 2003-2004 in het aantal krantartikelen. De berichtgeving concentreert zich in deze periode steeds meer rondom de integratie van etnische en culturele minderheden en de vraag of die wel of niet mislukt is.

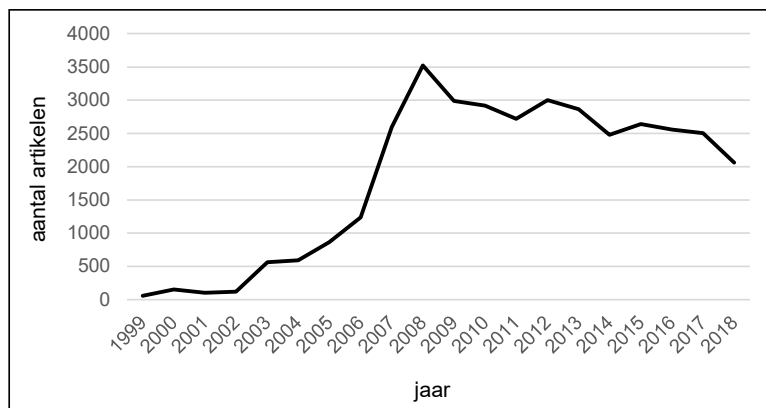

Figuur 19. Populariteit van labels in Nederlandse dagbladen gericht op het adresseren van de ruimtelijke concentratie van 'achterstand' in de periode 1 januari 1999 tot en

³⁴⁹ Hieronder wordt verstaan "een massieve inzet van alle betrokkenen om de leefbaarheid te verbeteren" (2005, p. 5).

³⁵⁰ Zo wordt de term 'volkswijk' in het jaar 1999 slechts 15 keer gebruikt in een krantartikel. Dit is echter wel de meest voorkomende term in de media-analyse met 9881 krantartikelen in de periode 1999-2018. Op de tweede plaats komt 'achterstandswijk' met 7245 artikelen, gevolgd door 'probleemwijk' met 4634 artikelen; 'achterbuurt' met 3321 artikelen en 'arbeiderswijk' met 2879 artikelen.

met 31 december 2018.³⁵¹ De termen ‘krottenwijk’ en ‘zwarte wijk’ worden (ook) vooral gebruikt in een internationale context. Hetzelfde geldt – hoewel in mindere mate – voor de term ‘achterbuurt’. Gebruikte bron: LexisNexis (zie bijlage D voor toelichting).

Figuur 20. Totale aantal artikelen in Nederlandse dagbladen waarin ten minste een van de labels wordt gebruikt.

Tevens wordt in 2003 het Actieprogramma Herstructurering gelanceerd door minister Kamp vanuit het Ministerie van VROM. De stellingname in dit programma is dat de standaard stadsvernieuwing geen adequaat antwoord vormt op de gewenste ontwikkeling op bijvoorbeeld de woningmarkt in steden. Centraal in het programma staat de 56-wijkenaanpak waar 56 ‘prioritaire wijken’ zijn geselecteerd die middels ‘prestatiecontracten’ tussen de gemeente en uitvoerende partijen (voornamelijk woningcorporaties)³⁵² een boost moeten krijgen. Deze ‘wijkenaanpak’ wordt een aantal jaren later meer kracht bijgezet middels het ‘Actieplan Krachtwijken’ uit 2007 door minister Vogelaar van het Ministerie Wonen, Wijken en Integratie. In dit plan werden 40 wijken nauwkeurig geselecteerd die in 10 jaar tijd een transformatie moesten doormaken ‘van aandachtswijk naar krachtwijk’. De motivatie van de minister is “het gevaar van toenemende tweedeling” waarin “huishoudens in een kwetsbare

³⁵¹ De term ‘getto’ is niet opgenomen vanwege het gebruik in internationale dagbladen en dit leidde tot een ‘vervuiling’ van de resultaten. De term ‘focuswijk’ leverde in totaal 54 resultaten op en is vanwege dit lage aantal niet in de database opgenomen. Hetzelfde geldt voor de term ‘probleemcumulatiegebied’ (een beleidsterm die vooral in de jaren ‘80 werd gebruikt) die slechts 22 resultaten in totaal oplevert.

³⁵² De problemen die geconstateerd worden in de 56-wijkenaanpak zijn: “De leefbaarheid is in het algemeen minder dan in andere wijken, in termen van onder andere sociale cohesie, overlast en (gevoelens van) onveiligheid. Ook de kwaliteit van de woningen en de woningomgeving wordt in het algemeen door de bewoners slechter beoordeeld dan in de rest van de stad.” De wijkenaanpak is gericht op “inhoudelijke doelstellingen, te weten het vasthouden en terugwinnen van midden- en hogere inkomens in de stad, het goed huisvesten van lagere inkomens en het verhogen van de kwaliteit van de openbare ruimte, op tempo en op de financiële onderbouwing.” Bron: minister Vogelaar in een kamerbrief over het Actieprogramma Herstructurering op 17 september 2004 (KST79723, 29200 XI, nr. 136).

positie een grotere kans [hebben] om de aansluiting bij de samenleving kwijt te raken of (...) die aansluiting reeds verloren [hebben]" (Vogelaar, 2007).³⁵³ Dit omvangrijke plan verklaart ook de explosieve toename in het aantal nieuwsartikelen waarin de focus opgerekt wordt naar 'multi-problematiek' en een opeenstapeling van achterstanden.³⁵⁴ Een van de voorbeelden van die bredere focus is een toename van artikelen over de concentratie van (on)gezondheid in woonomstandigheden en leefstijlen van bewoners. Het leidt tevens tot een scala aan rapporten en publicaties over wijken en mogelijke interventies die ingezet kunnen worden (zie bijvoorbeeld Musterd & Ostendorf, 2009; Ouwehand et al., 2008).

Overigens lijkt in de afgelopen twee tot drie jaar sprake van een afname in populariteit van dit soort labels. Waar de term 'wijkenaanpak' bijvoorbeeld voor het eerst in 2006 wordt gebruikt in Nederlandse dagbladen (slechts 2x in dat jaar) wordt deze in 2008 130 keer gebruikt in krantartikelen om vervolgens in 2017 weer slechts 3 keer gebruikt te worden. Een mogelijke verklaring is de stopzetting van het bovengenoemde actieplan alsmede de beëindiging van het Grotestedenbeleid (GSB) en het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) in 2015 (Gastkemper et al., 2019). Mogelijk betekent dit een volgende trendbreuk binnen het wijkdiscours. Waar die in de periode daarvoor vooral geconcentreerd was rondom 'achterstandswijken', is – mede door de decentralisaties van de Participatiewet en Jeugdwet uit 2015 van ministeries naar gemeenten – de focus verschoven naar 'de wijk' als interventieschaal in meer algemene zin. De nadruk op 'achterstandswijken' is nog altijd evident, maar het discours is inclusiever geworden en populairder dan ooit: het overgrote deel van de gemeenten heeft nu bijvoorbeeld een wijkbeleid, sociale wijkteams, en wijkactieplannen. Waar het discours eerder nog was geconcentreerd rondom achterstand en deviantie, is het nu een meer algemeen toegepaste en geaccepteerde categorie. Tevens wint de notie van nabijheid van beleid steeds meer aan populariteit, waarmee gemeenten de wijk gaan zien als middel voor een efficiënt en effectief bestuur waarin maatwerk en integraliteit de toverwoorden vormen. De focus komt te liggen op minder verkokering en bestuurlijke drukte en het optuigen van

³⁵³ Bron: Kamerbrief van minister Vogelaar aan de Tweede Kamer in het vergaderjaar 2006-2007 (30 995, nr. 1). Toenmalig programmadirecteur Elly van Kooten stelt over die wijkaanpak: "De wijkaanpak gaat een nieuwe fase in, waarbij het accent meer dan tot nu toe bij de lokale spelers komt te liggen, namelijk, gemeenten, bedrijven, politie, scholen, bewoners en woningcorporaties. Zin zijn de partijen die het in de wijk waar moeten maken. In lijn met de filosofie van dit kabinet staat bij de uitvoering voorop dat de wijkaanpak vraag- en oplossingsgericht is en dat vooral het oplossend vermogen van partijen zelf geprikkeld wordt" (Kooten, 2009, p. 22).

³⁵⁴ Zo wordt bijvoorbeeld ook in de introductie van het Actieplan Krachtwijken een waslijst aan 'complexe problematiek' opgesomd: van schooluitval tot verloederde woonomgeving, van gebrekkige inburgering tot weinig sociale contacten en van criminaliteit tot gezondheidsachterstanden. Tevens wordt gesteld in het plan: "De problemen staan niet op zichzelf; de hardnekkigheid van de problematiek is vooral gelegen in de cumulatie van al deze problemen" en dat "de problemen in deze wijken vragen om een integrale en systematische aanpak die over de grenzen van de leefgebieden van bewoners heengaat. Daarbij gaat het om een combinatie van preventieve, curatieve en repressieve maatregelen" (Vogelaar, 2007, p. 4). Aanvullend op de 40 'krachtwijken' die in eerste instantie zijn geselecteerd, wijst het Rijk in 2009 en 2010 nog 37 zogeheten '40-pluswijken' aan. Om te voorkomen dat deze wijken afglijden naar het niveau van de 40 'aandachtswijken'.

democratische experimenten zoals participatief begroten (Van Steenberghe et al., 2017).

8.2.4 De politiek van ‘achterstandswijken’

De notie van ‘de wijk’ is in de afgelopen eeuw continu in beweging en steeds complexer geworden. Wanneer het specifiek een ‘achterstandswijk’ betreft, dan gaat het discours veelal om de benadrukking van diverse sociale problemen die zich manifesteren en aangepakt moeten worden op wijkniveau (zoals op het vlak van sociale cohesie, gezondheid, huisvesting, veiligheid, etc.). Zoals uit bovenstaande blijkt, wordt de wijk in toenemende mate gezien als interventieschaal voor samenlevingsopbouw waarin de segregatie in bijvoorbeeld socio-economische of socio-culturele zin tegengegaan moet worden en de sociale integratie moet worden bevorderd. Afwijkende verschijnselen en statistieken in bepaalde wijken van het sociale lichaam worden als probleem gelabeld (Van Gent, 2009). Het leidt tot de paradoxale relatie van het bestuurlijke label ‘achterstandswijken’ dat bepaalde problematiek weet te benoemen, maar deze vervolgens ook voedt. Om de samenhang en balans in steden te herstellen moeten de afwijkende verschijnselen en statistieken genormaliseerd worden. In die zin kunnen wijken ook wel gezien worden als wat Uitermark (2003; 2014) ‘plekken van controle’ noemt waarin “armoede en de gedragingen die met armoede gepaard kunnen gaan (criminaliteit, werkloosheid, rebellie, afwijkende waarden-en normenpatronen, enzovoorts) op de een of andere manier gereguleerd moeten worden” (Uitermark, 2003, p. 141).

In retrospectief is het schaalniveau van de wijk in de laatste decennia dan ook als verheffingsinstrument ingezet voor de emancipatie van groepen en individuen in geografisch afgebakende plekken. De wijk is daarmee sterk gerelateerd aan het maakbaarheidsdenken. Zo heeft de socioloog Duyvendak het over de ‘mythe van de maakbare wijk’, waarbij hij stelt dat fysieke en ruimtelijke strategieën worden ingezet als instrument van politiek programma’s (Duyvendak, 1999). De ‘achterstandswijk’ – alsmede ‘de wijk’ in algemene zin – wordt dan ook geladen met allerlei assumpties en waarden en is daarmee te zien als inzet van een (tijdloze) politieke belangenstrijden die gericht is op het creëren dan wel herstellen van een gewenst maatschappelijk evenwicht en samenhang.

8.2.5 De dominante perceptie van Carnisse

Hoe verhoudt deze discursieve omgang met ‘achterstandswijken’ zich tot Carnisse? Waar ik in paragraaf 8.1.2 een vrij neutrale beschrijving heb gegeven zal ik hier trachten uiteen te zetten hoe en waarom Carnisse doorgaans als ‘focuswijk’ wordt gezien.

8.2.5.1 Carnisse in beeld

Wat opvalt in onderstaande tabel is dat Carnisse op veel zaken redelijk rond de stedelijke gemiddelden scoort, dan wel daar weinig van afwijkt (zie ook een uitgebreide tabel in bijlage E). Gezien de problematisering van wijken als Carnisse is dit een opvallende constatering om te maken. Echter, Carnisse is ook niet de prototype Rotterdamse wijk die op alles gemiddeld scoort. Wanneer we bovenstaande categorieën afgaan, zien we ten eerste dat in Carnisse minder mensen wonen die in recente jaren geen migratieverleden hebben (zgn. 'autochtonen') dan het stedelijk gemiddelde (37% t.o.v. 51%). Dit zorgt er volgens een respondent voor dat in Carnisse geen groepen in de meerderheid zijn ("in Carnisse is iedereen in de minderheid"³⁵⁵). Carnisse heeft sinds haar ontstaan te maken met een constante influx van (binnenlandse en buitenlandse) migranten (zie Van Steenberg & Wittmayer, 2012). Het is in die zin een aankomstplek voor mensen die op zoek zijn naar een ander bestaan in een stedelijke omgeving.

	Carnisse	Rotterdam
Demografie		
Aantal inwoners (2017)	11.295	634.264
Aantal huishoudens (2017)	6.120	325.471
Inkomen		
Gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen (2016)	27.600	34.600
Gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen (gestandaardiseerd) (2016)	21.600	25.600
Inkomens onder de armoedegrens (2017)	14%	15%
Percentage werkloos/bijstand of arbeidsongeschikt	16%	16%
Inkomensongelijkheid (Gini-coëfficiënt) (2016)	0,24	0,3
Fysiek		
Aantal woningen (2017)	5.961	-
Eigendom		
% sociale huur	13%	46%
% particuliere huur	43%	19%
% koopwoning	43%	34%
Gemiddelde WOZ-waarde van zelfstandige woningen (2019)	97.800	194.300
Onderwijs		
Opleidingsniveau inwoners (hoogst behaalde diploma) (2018)		
% laagopgeleid	33%	33%
% middelbaar opgeleid	54%	39%
% hoog opgeleid	14%	28%
Democratie		
Opkomst gemeenteraadsverkiezingen (2018)	26%	47%

Tabel 10. Statistieken van de wijk Carnisse t.o.v. stedelijke gemiddelden. Voor een uitgebreide tabel met statistieken alsmede de bronvermelding, zie bijlage E (Carnisse in beeld).

³⁵⁵ Uit interview met wijkprofessional uit 2012 (zie ook Van Steenberg & Wittmayer, 2012).

Een andere afwijkende statistiek in de demografische gegevens is dat relatief minder mensen langer dan 15 jaar op hetzelfde adres wonen (19% t.o.v. 29%) (zie bijlage E). Opvallend genoeg wordt deze afwijkende statistiek veelal geproblematiseerd door beleidsmakers, wijkprofessionals en bewoners. Carnisse wordt ook wel een 'doorstroomwijk' of 'doorgangswijk' genoemd en de bewoners als 'verhuizerig' getypeerd, maar uit de cijfers blijkt dit mee te vallen. Ook wordt gesteld dat er sprake is van 'selectieve migratie' van mensen die stijgen op de sociale ladder en vervolgens verhuizen (Deetman & Mans, 2011). Dit is terug te zien in het besteedbaar inkomen per huishouden in Carnisse dat met 21.600 euro per jaar lager is dan het stedelijk gemiddeld (25.600 euro). Overigens komt dat niet door het relatief hoge aantal lage of middeninkomens, maar door de relatieve afwezigheid van hoge inkomens (6% t.o.v. 15%).³⁵⁶ Dit zorgt daarentegen voor relatief minder inkomensongelijkheid binnen de wijk. Qua aantal mensen in de bijstand/werkloosheid en mensen in armoede scoort Carnisse rond het stedelijk gemiddelde. Wel leeft men in Carnisse relatief korter dan in andere Rotterdamse wijken: de levensverwachting in heel Charlois is 78,3 jaar, het laagst van heel Rotterdam.³⁵⁷

Wanneer we naar de fysieke gesteldheid van de wijk kijken, vallen meerdere zaken op. Carnisse kent vooral vooroorlogse en naoorlogse woningen (zonder lift) met een relatief lage WOZ-waarde. Dit is het grootste pijnpunt bij bestuurders, wijkprofessionals en wijkbewoners zelf. De woningvoorraad is eenzijdig, slecht onderhouden (mede door ingewikkelde VVE-constructies), gehorig en slecht geïsoleerd. De handvatten om deze situatie te keren is echter gering gezien de eigendomssituatie van de woningen. In tegenstelling tot veel andere wijken is het percentage sociale huur slechts 13% tegenover het stedelijk gemiddelde van 46%. Tevens is dit bezit versplinterd onder diverse woningcorporaties (Havensteder, Woonbron en Woonstad Rotterdam), waardoor een van de machtigste spelers in de Rotterdamse stedelijke context afwezig is (zie ook paragraaf 8.3).³⁵⁸ Onderhoud dan wel sloop in combinatie met heropbouw is simpelweg geen strategie voor Carnisse. De meeste respondenten in de evaluatie-interviews uit 2015 geven aan dat de fysieke gesteldheid de belangrijkste uitdaging voor de toekomst in Carnisse is (en dat ook jaren geleden al was).

Een laatste opvallende statistiek is het opkomstpercentage tijdens de gemeenteraadsverkiezingen uit 2018. Carnisse heeft het allerlaagste opkomstpercentage op wijkniveau van de hele stad met 25,7% (in tegenstelling tot het stedelijke gemiddelde van 46,7%).³⁵⁹ Deze statistiek getuigt niet van een hoge mate van vertrouwen in het stedelijk bestuur en de lokale democratie in algemene zin. De meer subjectieve beleving van de wijk is dan ook verschillend ten opzichte van meer

³⁵⁶ Hetzelfde geldt voor het opleidingsniveau: hoogopgeleiden zijn minder vertegenwoordigd in Carnisse.

³⁵⁷ Ter vergelijking: de wijk Pernis scoort het hoogst met 83,7 jaar.

³⁵⁸ Tijdens het Pact op Zuid was Havensteder een zogenaamde 'adoptiecorporatie' voor Carnisse, maar vond weinig aanknopingspunten om grootschalig in te grijpen in de woningvoorraad. Tijdens het Nationaal Programma Rotterdam Zuid is de aanpak van de woningvoorraad een constante zoektocht.

³⁵⁹ Het gebied Charlois scoort tevens het laagst van alle gebieden met 32,4%.

objectieve data, zoals het Wijkprofiel laat zien.³⁶⁰ Waar Carnisse eigenlijk op alle dimensies gemiddeld scoort, met uitzondering op de woningvoorraad, wijken de statistieken sterk af qua subjectieve belevingscategorieën. Categorieën zoals veiligheidsbeleving, woonbeleving en de beleving van de kwaliteit van leven scoren bijvoorbeeld erg laag (respectievelijk 67 om 101; 21 om 110; en 46 om 109). Dit vertaalt zich in een lage sociale binding (60 om 95), wat ook in interviews veelal is teruggekomen (e.g. dat bewoners langs elkaar heen leven, elkaar niet meer groeten, etc.). Zoals een bewoner stelt dat men in Carnisse: "...heel erg met je rug naar elkaar toeleeft (...) het zijn echt verschillende werelden. (...) Het is echt een gekke wijk. Het hangt van los zand aan elkaar".³⁶¹

Kortom, statistisch gezien lijkt de wijk Carnisse weinig af te wijken van de stedelijke gemiddelden. Hoewel de eenzijdige woningvoorraad zeker opmerkelijk is, is deze niet uniek in Rotterdam.³⁶² De bestuurlijke en beleidsmatige fixatie op een wijk als Carnisse lijkt vooral een kwestie te zijn van het onvoldoende grip kunnen krijgen op de wijk en de bewoners. Tevens is de huidige bewonersmix een reden voor de fixatie, vanwege de diversiteit van bewoners in etniciteit en de relatieve afwezigheid van mensen met hoge inkomens en opleidingsniveaus.

8.2.5.2 Carnisse als 'focuswijk'

Carnisse is momenteel een van de zeven 'focuswijken' in het zuiden van Rotterdam³⁶³ die geïdentificeerd zijn binnen het Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ). Deze wijken hebben te kampen met wat Deetman & Mans noemen "problemen die on-Nederlands zijn", vandaar het nationale karakter en betrokkenheid van het Rijk.³⁶⁴ Deze focus op Carnisse is niets nieuws. Collega-onderzoeker Wittmayer (2016) heeft in haar proefschrift laten zien dat Carnisse de laatste tien jaar elke keer een brandpunt is geweest van specifiek gebiedsgericht beleid. Zo was de doelstelling van het Pact op Zuid (2006-2011) dat "Zuid net zo goed moet worden als Noord" en daarom moest

³⁶⁰ Het Wijkprofiel is een methodiek van de Gemeente Rotterdam om objectieve en subjectieve gegevens op wijkniveau inzichtelijk te maken zodat deze vergeleken kunnen worden op gebiedsniveau en het stedelijk niveau. Zie voor de statistieken de bijlage E (Carnisse in Beeld).

³⁶¹ Een respondent (bewoner) tijdens een evaluatie-interview uit 2015.

³⁶² Zo heeft de wijk Bergpolder een vergelijkbare woningvoorraad. Ook daar is 7,8% van de woningen tussen de 41-70 jaar oud en is 85,6% ouder dan 71 jaar. Een ander voorbeeld is de wijk Hillegersberg-Zuid waar deze percentages respectievelijk 5,1% en 83,5% zijn. Voor de wijk Carnisse zijn deze percentages respectievelijk 14% en 76,4%. Echter, Bergpolder en Hillegersberg-Zuid worden niet geproblematiseerd, omdat andere statistieken daar (boven)gemiddeld liggen (zoals het aantal huishoudingen met een midden- en hoog inkomen). Tevens heeft een woningcorporatie als Vestia veel bezit aan sociale huurwoningen in Bergpolder.

³⁶³ Naast Afrikaanderwijk, Feijenoord, Oud-Charlois, Hillesluis, Bloemhof en Tarwewijk.

³⁶⁴ Deetman & Mans: "Zuid kent een omvangrijke stapeling van sociaal-economische problemen in het zwakste deel van de woningmarkt in Nederland. Deze stapeling is qua omvang en intensiteit ongekend op Nederlandse schaal" (2011, p. 7). "Het team vindt dat de schaal en de ernst van de opgaven vragen om een nationaal programma voor Rotterdam-Zuid. Een programma waar ook het Rijk zich intensief en op alle pijlers aan verbindt. Rotterdam kan het niet alleen en moet het ook niet alleen willen doen. Stevige rijksbetrokkenheid is onontbeerlijk om op Zuid resultaat te boeken." (Deetman & Mans, 2011, p. 22)

gewerkt worden aan een “Vitaal Zuid”. Net als bij het NPRZ waren “langdurige investeringen nodig om de achterstandspositie van Rotterdam Zuid ten opzichte van de andere kant van de Maas weg te werken” (Loorbach et al., 2009). Een ander voorbeeld is het programma ‘Rotterdamers Vooruit! Rotterdamse Krachtwijken’ wat een stedelijke vertaling van het eerdergenoemde 40wijken-aanpak op nationaal niveau was.³⁶⁵ Carnisse was een van de 40 wijken die geïdentificeerd waren binnen dit nationale programma³⁶⁶, want: “De stad als totaal knapt al aardig op, maar een aantal wijken in Rotterdam blijft achter. Hier is sprake van hardnekkige achterstanden die vragen om de versterkte voortzetting van de intensieve en soms harde aanpak.” (Gemeente Rotterdam, 2007a, p. 8). In het bijbehorende wijkactieplan uit 2007 volgt een problematisering van Carnisse op drie kernvlakken: het vlak van wonen (“de kwaliteit van de woningen gaat achteruit”), sociaal (“de sociale problematiek is fors”) en veiligheid (“de wijk is niet veilig (genoeg)”) (Gemeente Rotterdam, 2007b, p. 81). De “grote verhuismobiliteit nekt sociale cohesie” en “de leefomgeving staat zeer onder druk”, vormen de aanzet tot het ‘wijkactieplan’. De inzet van deze programma’s is veelal dezelfde: een fijne leefomgeving waar mensen zich kunnen ontplooiën.³⁶⁷ Waar het NPRZ haar pijlers richt op drie thema’s, te weten talentontwikkeling, economie en arbeidsmarkt en fysieke kwaliteitsverbetering (Gemeente Rotterdam, 2011), omvatten de meeste plannen een waaier van diverse thema’s als gezondheid, ruimte voor water, luchtkwaliteit, opvoeding, welzijn, veiligheid, werkgelegenheid, schooluitval, integratie, etc. De procesaanpak is meestal (een mix van) het inzetten op gebiedsgericht werken, het inzetten op doorzettingsmacht, het doorbreken van verkokering, integraal werken en inzetten op maatwerk.³⁶⁸

Overigens zijn ook documenten te vinden – vooral de plannen die ontwikkeld zijn samen met bewoners, ondernemers en organisaties uit Carnisse – die positiever van toon zijn, zoals het ‘Pak je kans in Carnisse: de Gebiedsvisie 2009-2020’.³⁶⁹ Daarin valt te lezen dat Carnisse vanaf 2009 “de aandacht [gaat krijgen] die het verdient!” aangezien de bestuurlijke focus voorheen vaak op andere stadsdelen lag. In de visie ligt de nadruk op kansen: “Carnisse heeft veel sterke kanten”, maar “Carnisse kan nog veel beter worden; er zijn nog veel kansen te benutten” zoals rondom ‘ambachtelijk ondernemen’, ‘jeugd met toekomst’ en ‘aantrekkelijk wonen’.

³⁶⁵ Dit Rotterdamse programma is een stedelijke uitwerking van de eerdergenoemde nationale 40-wijkeraanpak waarin ‘wijkactieplannen’ zijn opgesteld voor 22 Rotterdamse wijken.

³⁶⁶ Echter, niet als wijk an sich maar als onderdeel van ‘Oud-Zuid’ waar 7 wijken onder vielen uit de gebieden Feijenoord en Charlois. Het zijn dezelfde wijken die nu de ‘focuswijken’ zijn binnen het NPRZ. In totaal waren 22 van de 71 Rotterdamse wijken geïdentificeerd als ‘krachtwijk’.

³⁶⁷ Bijvoorbeeld Krachtwijken-aanpak in Rotterdam: “Wij willen gezamenlijk de geselecteerde wijken in tien jaar zo verbeteren dat mensen kansen krijgen en pakken en er graag wonen” (Gemeente Rotterdam 2007a, p. 8).

³⁶⁸ Zo zijn de randvoorwaarden voor de Rotterdamse Krachtwijken-aanpak de volgende: versterking sociale kwaliteit, doorbreken verkokering, gebiedsgericht werken, ruimte maken voor maatwerk.

³⁶⁹ De visie is ontwikkeld door de deelgemeente Charlois, de gemeente Rotterdam en woningcorporaties Com-wonen en Woonstad Rotterdam met een bijdrage van bewoners, ondernemers en organisaties uit Carnisse.

Naast deze visies en programma's die gericht zijn op het geven van een boost aan Carnisse en Zuid is de wijk ook een plek waar repressieve maatregelen landden. Zo was Carnisse in 2006 de eerste wijk waar de Rotterdamwet werd toegepast.³⁷⁰ Met deze wet kan een woning worden geweigerd aan mensen met een laag inkomen die minder dan zes jaar in de stad wonen om daarmee het aantal personen met een laag inkomen in stadswijken te reguleren.³⁷¹ Tevens worden mensen gescreend op crimineel en overlastgevend gedrag. De bedoeling van deze wet is tevens om mensen te weren die geen binding hebben met een buurt en/of daar een persoonlijke geschiedenis hebben (waarmee het ook een expliciete maatregel is voor het reguleren van mensen met een migratieachtergrond). Zo vestigden relatief veel mensen uit onder andere Polen, Roemenië en Bulgarije (ook wel 'Moelanders' genoemd ten tijde van het onderzoek³⁷²) zich in Carnisse in de afgelopen 10 jaar wat werd gezien als een 'toestroom' van 'kansarmen' in een wijk die al 'sociaal kwetsbaar' was. De idee is dat een langdurige inzet van al dit soort instrumenten langs diverse sporen (emancipatie, fysieke ontwikkeling, repressie, etc.) tot een structurele oplossing voor een wijk als Carnisse kan leiden.

8.2.5.3 Afzetten tegen het stigma

Toen we in Carnisse met het actieonderzoek begonnen, werd gesteld door respondenten dat de wijk in een 'negatieve spiraal terecht is gekomen' en dat de wijk aan het 'afglijden' was. Naast de problematisering van de woningvoorraad werd ook het lage niveau van binding met de wijk geproblematiseerd en werd gesteld dat het 'wijkgevoel niet leeft' bij mensen in Carnisse (zie Van Steenbergen & Wittmayer, 2012). Tijdens de interviews in 2011 en 2012 voor de systeemanalyse werden echter ook tegengeluiden verwoordt door bewoners gericht op de problematisering van Carnisse. In het essay dat de inzichten uit de systeemanalyse samenvat is een afzetting tegen het stigma van een 'probleemwijk' duidelijk, zo benadrukken bewoners het 'dorpsgevoel' en de centrale ligging.³⁷³ Carnisse ligt namelijk centraal naast het Zuidplein en Ahoy en er is tevens veel groen in de nabijheid zoals het Amelandseplein en het Zuiderpark. Ook in de evaluatie-interviews van 2015 wordt de 'saamhorigheid' benadrukt: "Alles wat we nodig hebben, zit in Carnisse zelf. Ook de wil bij de mensen,

³⁷⁰ Naast Carnisse is deze in 2006 ook toegepast in Hillesluis, Oud-Charlois, Tarwewijk en Bloemhof.

³⁷¹ Formeel heet de Rotterdamwet, de Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek. Een betreffende wijk die voldoet aan bepaalde negatieve scores kan als zogenaamde 'kanszone' worden aangewezen en aan mensen die minder dan zes jaar ingezetenen zijn van de regio kunnen inkomenseisen worden gesteld voordat men zich in de wijk kan vestigen. De wet weerde nieuw gearriveerde niet-werkenden (geen inkomen uit werk, pensioen of studiefinanciering) uit bepaalde buurten. Voor het huren van woonruimte in deze straten heeft een nieuwe huurder toestemming nodig van de gemeente. Voordat het huurcontract wordt getekend, onderzoekt de gemeente of de kandidaat-huurder in het verleden woonoverlast heeft veroorzaakt of crimineel gedrag heeft laten zien.

³⁷² Deze term werd gebruikt om inwoners aan te duiden die afkomstig waren uit Midden- en Oost-Europa.

³⁷³ "Je kent elkaar en men heeft echt een bepaald dorpsgevoel", aldus een bewoner. Het is een 'open wijk', 'mijn wijk' en een wijk 'waarin ik me veilig voel' en 'nooit meer weg wil' (Van Steenbergen & Wittmayer, 2012, p. 8). Zie ook Wittmayer 2016 (p. 224-225).

alleen je moet ze bereiken en dat is het meest lastige.” Weer een andere stellingname was dat er überhaupt niet zo veel bijzonders aan de hand is in Carnisse, of zoals een van de respondenten het stelt: “Carnisse is op dit moment een beetje gezapig, het kabbelt wat, soms borrelt er wat. Maar het is niet een wijk waar op dit moment veel aan de hand is”.³⁷⁴

In Carnisse lijkt vooral wantrouwen te bestaan ten opzichte van publieke instanties³⁷⁵ enerzijds en de hoeveelheid aan kortlopende projecten die van bovenaf worden losgelaten in Carnisse en die gedragen worden door externe professionals. Het wantrouwen is ook zichtbaar tussen bewoners doordat mensen elkaar weinig aanspreken en groeten, aldus de bewoners. Maar de kritiek – vooral van bewoners die actief zijn in het vrijwilligerswerk – richt zich op de doorstroom aan projecten, partijen en programma’s. Dit leidt tot een groot aantal publieke initiatieven die echter geen lang leven zijn beschoren. In de derde arenasessie werd dit door een deelnemer als volgt verwoord:

“Het wordt weer neergeslagen. Mijn visie is: een ding dat blijft, dat is de buurt en de bewoners van de buurt. Die blijven. En al die instellingen, die veranderen of die worden overboord gegooid. Ja, ik word daar boos om. Want alles wat je opbouwt... En dan heb je op een gegeven moment een dragende kracht, iemand die er verstand van heeft, iemand die je ondersteunt he, jullie [de onderzoekers] gaan ook over drie jaar ook weg, en [krachtterm] daar zit je weer, kun je [krachtterm] weer opnieuw beginnen.”³⁷⁶

Een respondent tijdens de evaluatie-interviews in 2015 geeft aan: “De sociale kaart kun je elk jaar weer aanpassen en dan is het echt niet zo dat er een of twee poppetjes anders staan, nee dan zijn er weer hele nieuwe welzijnsorganisaties. (...) Enige stabiliteit en structuur zou wel fijn zijn”.³⁷⁷ Ook ik als onderzoeker werd gepercipieerd als de zoveelste ‘buitenstaander’ die iets kwam halen uit Carnisse³⁷⁸ en het zoveelste participatieproces kwam optuigen. Ondanks de ‘participatiemoehheid’ duldt men de bemoeienis van buitenaf wel, er heerst in die zin een berusting in het lot van een ‘focuswijk’, maar men is uiterst sceptisch over de talloze doelstellingen en beloften. Dit zorgt ervoor dat ‘iemand van buiten’ zich eerst moet bewijzen, wat zeker wel een jaar tot meerdere jaren kan duren. De aandacht voor Carnisse heeft dus ook een keerzijde, vooral als dat volgens bewoners niet leidt tot concrete acties en daadkracht. Een andere keerzijde is dat externe partijen de problematische zijde van de wijk

³⁷⁴ Respondent in evaluatie-interview uit 2015. De respondent voegt hieraan toe dat: “Sommige mensen [hebben] wel moeilijkheden om rond te komen, maar dat is in elke volkse wijk omdat we in de dip zitten van een crisis.”

³⁷⁵ Getuige ook het lage opkomstpercentage tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in Carnisse.

³⁷⁶ Deelnemer aan arenasessie 3.

³⁷⁷ Ambtenaar werkzaam in de wijk tijdens evaluatie-interviews (2015).

³⁷⁸ En ook als de zoveelste onderzoeker aangezien in wijken als Carnisse relatief veel onderzoeksactiviteiten plaatsvinden vanuit diverse hoeken (onderzoeksbureaus, hogescholen, universiteiten, etc.).

moeten uitlichten om zichzelf te legitimeren. Ook Veerkracht Carnisse heeft daar actief aan bijgedragen door bepaalde problemen onder een vergrootglas te leggen.³⁷⁹

8.3 Het beschrijven van institutionele interdependenties

In hoofdstuk 6 werd duidelijk dat het maatschappelijk leven begin 20^e eeuw nog veelal een lokale aangelegenheid was. Veel institutionele voorzieningen waren in die tijd georganiseerd op dorps- en gemeenschapsniveau. Rond de dorpskern aan de Charloisse kerksingel (in de wijk die nu Oud-Charlois heet) kwam het maatschappelijk leven samen. Veel omliggend gebied was nog polderlandschap. De Waalhaven en Maashaven bestonden bijvoorbeeld nog niet. Naast de religieuze en charitatieve instellingen waren lokale ambten als de huisarts, wijkagent, de wijkverpleegkundige en het wijkpastoraat aanwezig. Dit zijn overigens allemaal lokale ambten die nog steeds in Carnisse aanwezig zijn. In de tussentijd is echter wel het nodige veranderd binnen het institutionele weefsel van de wijk.

8.3.1 Opbouw van het institutionele web op wijkniveau

Zoals in de vorige paragraaf aangegeven heeft het discours rondom wijken zich in de afgelopen eeuw ontwikkeld tot een palet aan diverse emancipatoire en repressieve noties. De diverse wijkrends hebben echter ook nieuwe regels, beleid, werkwijzen en actoren geïntroduceerd binnen het lokale speelveld.

Nadat stadsdelen en wijken meer geografisch werden afgebakend en tot administratieve eenheden werden omgedoopt, heeft zich een significante stijging voorgedaan in het type en aantal actoren dat zich op deze niveaus organiseerden. Sinds de wederopbouw zijn in Rotterdam publieke en private initiatieven ontplooid om de nieuwe vormen van politiek en democratie op wijkniveau te institutionaliseren (Couperus, 2016). De wijk is daarmee een schaalniveau geworden waarop het lokaal bestuur telkens opnieuw wordt vormgegeven. Zo zijn in de afgelopen decennia in Rotterdam diverse institutionele structuren opgetakeld zoals de wijkraden (vanaf 1947), de deelgemeenten (vanaf 1973) en de gebiedscommissies (vanaf 2014). Bewonersorganisaties organiseerden zich ook steeds expliciet op het schaalniveau van de wijk om hun belangen te vertegenwoordigen en om lokale activiteiten te organiseren. Deze ontwikkelden zich veelal in tandem met het lokale opbouwwerk, waardoor zogenaamde wijkopbouworganen ontstonden. Waar zij in de jaren '60 en

³⁷⁹ In het projectplan 'Carnisse Centraal' van Veerkracht Carnisse uit 2010 wordt bijvoorbeeld gesteld: "Carnisse is een achterstandswijk met veel particulier woningbezit en veel bewoners met lage inkomens" zonder hier vraagtekens bij te plaatsen. Overigens worden ook de krachten en het potentieel benoemd in dezelfde paragraaf. En zo stelt bijvoorbeeld een van de initiatiefnemers in 2011 in een introductievideo: "Er is in die achterstandswijken - linksom of rechtsom - veel aandacht nodig en eigenlijk veel persoonlijke begeleiding" ('Veerkracht Carnisse aan u voorgesteld', zie: <https://www.youtube.com/watch?v=ye7WIn0QN9Q>).

'70 relatief onafhankelijk waren en daardoor in conflict raakten met wijkraden (Castenmiller, 1994), werden zij in de loop der jaren meer aangewezen op de deelgemeentes (mede vanwege subsidierelaties). Waar in de jaren '70 nog vooral sprake was van inspraak en advisering door bewoners, verschoof dit recent meer naar interactieve beleidsvorming en/of coproductie van beleid. Vanaf medio 2000 ligt de nadruk op 'actief burgerschap', waarbij de overheid meer participeert in initiatieven van bewoners (Steyaert et al., 2005).

In de periode van de stadsvernieuwing (jaren '70 en '80) zijn woningcorporaties en projectontwikkelaars meer lokaal geworteld geraakt. Tevens kregen het opbouwwerk en de welzijnsinstellingen in deze jaren een prominente rol. Ook gingen volksvertegenwoordigers, arbeiders en migranten zich meer organiseren rondom het label van de wijk en begonnen zij bepaalde rechten en hulpbronnen claimen. In de jaren '90 en 2000 gingen woningcorporaties zich meer richten op leefbaarheid in algemene zin. Sinds de populariteit van het wijkdiscours in de jaren 2000 zijn steeds meer organisaties zich gaan organiseren op het schaalniveau van de wijk, zoals gezondheidsinstellingen, jeugdorganisaties, etc. En sinds de decentralisatie is de populariteit alleen maar toegenomen met 'integrale wijkteams' die zich richten op diverse thematiek als welzijn, pedagogiek, schulden, gezondheid en zorg. Bovenal werd de wijk door organisaties als plek ontdekt om te interveniëren en in contact te staan met 'hun' bewoners, burgers, klanten, cliënten, e.d.

Kortom, 'de wijk' wordt steeds meer gezien als een geschikte interventieschaal voor het adresseren van uiteenlopende thematiek. Deze populariteit heeft geleid tot heterogene netwerken van actoren die zich op dit schaalniveau rondom specifieke thema's hebben georganiseerd zoals op het vlak van veiligheid, welzijn, religie, openbare ruimte en sociale cohesie. Vooral in grotere steden als Rotterdam uit zich dit in een complex web van partijen inclusief een grote verscheidenheid aan wederzijdse afhankelijkheden, belangen en werkwijzen.³⁸⁰

8.3.2 Een cultivatie van kwetsbaarheid

In algemene zin geldt: hoe meer bestuurlijke focus op een wijk, hoe groter de omvang en complexiteit van het institutioneel netwerk. Zoals eerder aangegeven vormt Carnisse al jaren een brandpunt van extra aandacht en inzet van beleidsprogramma's en interventies.³⁸¹ De wederzijdse afhankelijkheden in het institutionele netwerk manifesteren zich niet alleen tussen organisaties onderling, maar ook tussen organisaties en bewoners of andere lokale belanghebbenden zoals ondernemers.

³⁸⁰ Deze complexiteit staat immer ter discussie, aangezien het zou leiden tot meer bureaucratie, verkokering en ineffectiviteit. Meer integraliteit en maatwerk moeten oplossingen bieden en ook daarvoor leent de wijk (of een gebied) zich onder het mom van 'wijkgericht/-gestuurd' werken. Zie ook Van Steenberghe et al. (2017).

³⁸¹ Zie ook het proefschrift van Wittmayer (2016) waarin zij 10 jaar van beleidsactiviteit in Carnisse beschrijft (intermezzo A.2 uit het proefschrift, p. 47-51).

Tevens bestaat zoals in de vorige paragraaf beschreven een discursieve afhankelijkheid tussen de organisaties en hun sociale problemen, i.e. het probleem dat zij trachten te adresseren. Een zelflegitimering door de benadrukking en aanzetting van die problemen leidt tot bestuurlijke aandacht, wat leidt tot financiële impulsen.

8.3.2.1 Afhankelijkheid van publieke geldstromen

Het gros van de actoren in een wijk als Carnisse is afhankelijk van publieke gelden, zoals subsidies en aanbestedingen dan wel bijdragen van particuliere fondsen. Anderzijds zijn dit soort partijen afhankelijk van bestuurlijke ruimte om hun acties te ontplooiën. Veelal is hier sprake van kortlopende financiering, van een eenmalige subsidie tot een aanbesteding voor enkele jaren.

Dit leidt tot een reflex waarin lokale publieke, particuliere en private partijen in de rij staan wanneer een nieuw programma of subsidieronde zich voordoet in wijken als Carnisse. Maar ook gemeenten zelf staan in de rij om in hun 'probleemwijken' op te voeren, zoals ten tijde van het actieplan Krachtwijken en de selectie van 40 wijken.³⁸² Binnen stedelijke programma's zoals het Pact op Zuid, Rotterdamse Krachtwijken en het NPRZ in Rotterdam gaat het niet om kleine bedragen. Binnen de 40-wijkenaanpak was het doel bijvoorbeeld om samen met woningcorporaties tot een 'publiek investeringsfonds' te komen. Voor de bijdrage aan de wijkenaanpak wordt uitgegaan van maximaal 75 miljoen euro op jaarbasis. Woningcorporaties hebben tevens nog 2,5 miljard euro uitgetrokken voor tien jaar. Overigens is het – binnen het kader van dit proefschrift - onduidelijk om vast te stellen hoeveel geld in daadwerkelijk in dit programma is omgegaan.^{383,384} Tevens is bij de voorloper van de wijkenaanpak, het 'Actieprogramma Herstructurering: Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing' 90 miljoen euro vrijgemaakt voor de 56-wijkenaanpak.³⁸⁵

De Rotterdamse vertalingen van de krachtwijken-aanpak "vergen een forse extra financiële inspanning van bijna 507 miljoen euro. Deze financiële inspanning zal moeten worden opgebracht door een combinatie van bijdragen van de betrokken

³⁸² Opvallend is dat gemeenten willen dat een wijk dan wel meerdere wijken op de lijst van de minister terecht komen. Uit de media-analyse kwamen meerdere artikelen naar voren waarin gemeenten hun eigen wijken aandragen als 'probleemwijk'. Zoals: 'Tilburg wil op lijst probleemwijken' (Brabants Dagblad, 23 maart 2007) of 'Geen extra wijken op lijst '40 van Vogelaar', VNG boos' (Het Financieele Dagblad, 25 april 2007).

³⁸³ Op basis van kamerbrief van minister Vogelaar: 'Voortgang wijkenaanpak' februari 2008, kenmerk: DGWWI/W2008010260.

³⁸⁴ Gastkemper et al. (2019) stellen hierover: "De hoge financiële ambities van de krachtwijkenaanpak worden niet behaald. Tot 2012 krijgen de 40 aandachtswijken inderdaad extra geld (gemiddeld 388 euro per bewoner per jaar)". Het kabinet Rutte I stelde vanaf 2012 geen extra middelen meer beschikbaar voor de wijkenaanpak. "In plaats van tien jaar is het wijkenbeleid slechts vier jaar financieel ondersteund. In die periode is in het kader van het krachtwijkenbeleid in totaal ruim 1 miljard euro besteed in de 40 aandachtswijken samen." (Gastkemper et al., 2019, p. 19).

³⁸⁵ Als specifiek impulsbudget voor de 56-wijkenaanpak wordt "een deel van het ISV-budget (€ 90 miljoen) ingezet". Kamerbrief minister over Actieprogramma Herstructurering van 17-09-2004 (KST79723, 29200 XI, nr. 136).

corporaties en het Rijk” (Gemeente Rotterdam, 2007a, p. 32).³⁸⁶ Waar minister Vogelaar destijds 72 miljoen per jaar bood, vroeg de stad om 127 miljoen per jaar.³⁸⁷ Deze bedragen kwamen bovenop de investeringen binnen het Pact op Zuid die in de periode 2006-2011 omstreeks 900 miljoen euro telden. Ook hieraan droegen woningcorporaties bij middels een extra investering van 73 miljoen aan ‘onrendabele uitgaven’ (Gemeente Rotterdam, 2007a, p. 34). Het totaalbedrag voor het Pact op Zuid dat geïnvesteerd werd door de gemeente, drie deelgemeenten en vijf woningcorporaties komt neer op 1 miljard euro.³⁸⁸ Het huidige NPRZ kent een onduidelijke financieringsstructuur, vooral omdat het beschikbare geld niet vooraf is gealloceerd, maar gaandeweg moet ontstaan door partnerschappen tussen het Rijk, de gemeente, woningcorporaties, scholen, bouwbedrijven, etc.³⁸⁹ In het NPRZ Uitvoeringsprogramma 2019-2022 valt te lezen dat in 2012 30 miljoen is geïnvesteerd door het Rijk voor extra onderwijs en in 2015 87 miljoen is geïnvesteerd om de particuliere woningvoorraad aan te pakken. Woningcorporaties hebben verder 74,4 miljoen belastingvoordeel ontvangen en verwacht wordt dat nog 105,6 miljoen belastingvoordeel wordt gerealiseerd.³⁹⁰ Tevens werd in 2018 duidelijk gemaakt dat het Rijk en de gemeente Rotterdam middels een Regiodeal nog eens 260 miljoen gaan investeren in de ‘focuswijken’.³⁹¹ Tenslotte is een financieringsconstructie bedacht voor de gezamenlijke financiering van de programmaorganisatie van het NPRZ waarin naast de gemeente ook schoolbesturen, woningcorporaties en het Rijk meebetalen (een totaalbedrag van 865.000 euro).³⁹² Gezamenlijk komt dit bedrag van

³⁸⁶ Het gaat hier om 507 miljoen euro voor vier jaar (Gemeente Rotterdam, 2007a).

³⁸⁷ Zie bijvoorbeeld: ‘Rotterdam belooft snel resultaten van geld van Vogelaar’ (de Volkskrant, 19 oktober 2007).

³⁸⁸ Zie bijvoorbeeld: ‘De gemeente Rotterdam, drie deelgemeenten en vijf woningbouwcorporaties investeren gezamenlijk 1 miljard euro extra in Rotterdam-Zuid.’ (ANP, 25 september 2006). De drie zuidelijke deelgemeenten zijn: Charlois, Feijenoord en IJsselmonde. De vijf woningcorporaties zijn: Com*Wonen, Vestia, Havensteder, Woonbron en Woonstad. Zie ook een evaluatie van het Pact op Zuid (Loorbach et al., 2009) waarin wordt gesteld: “Gezamenlijk wist men 1 miljard euro aan extra investeringen bijeen te brengen, waarbij de toezegging is dat grofweg 170 miljoen euro vanuit de gemeente en de rest vanuit de woningcorporaties komt” (2009, p. 9).

³⁸⁹ In het uitvoeringsprogramma 2019-2022 valt te lezen: “De omvang van de opgave van NPRZ en daarmee samenhangende benodigde extra inzet en investeringen gaat de draagkracht van de individuele Rotterdamse partners te boven. Al bij de start van het programma is onderkend dat het gezien de lange termijn niet mogelijk is om de financiering in een keer te regelen en dat dit, tenzij op onderdelen structureel te regelen, op verschillende momenten opnieuw geregeld dient te worden.” (Gemeente Rotterdam, 2019, p. 74).

³⁹⁰ Nogmaals uit het uitvoeringsprogramma 2019-2022: “De aftrek op de verhuurderheffing is een belastingmaatregel van de Rijksoverheid die de corporaties bij investeringen in de woningvoorraad, zoals renovaties, sloop of nieuwbouw, in Rotterdam Zuid korting op de verhuurderheffing geeft van 10.000 tot 25.000 euro per woning. De Rotterdamse corporaties hebben veel gebruik gemaakt van deze aftrek; voor 3.850 ingrepen is in totaal 74,4 miljoen euro korting verkregen en voor nog eens 4.750 ingrepen zijn aanvragen ingediend (105,6 miljoen euro)” (Gemeente Rotterdam, 2019, p. 67).

³⁹¹ 130 miljoen door het Rijk, verdubbeld door de gemeente, schoolbesturen, werkgevers en woningcorporaties. Uit het Uitvoeringsprogramma: “Het nieuwe kabinet en het nieuwe college van de gemeente Rotterdam hebben eind 2018 afgesproken om de komende vier jaar € 260 miljoen extra in Zuid te investeren: de zogenoemde Regiodeal” (Gemeente Rotterdam, 2019, p. 5).

³⁹² Het is onduidelijk of dit bedrag voor de periode 2019-2022 of voor de periode 2011-2022 geldt.

de drie Rotterdamse programma's op ruim 2 miljard euro³⁹³ die extra is geïnvesteerd sinds 2007 in Rotterdam Zuid, waaronder Carnisse.

Dit bedrag is nog zonder andere grootschalige programma's zoals het huidige Hart van Zuid waarin het Zuidplein en ook een deel van Carnisse wordt gerenoveerd.³⁹⁴ Vervolgens komen voor Carnisse hier de reguliere gelden bovenop die vanuit alle gemeentelijke clusters worden uitgekeerd (veiligheid, stadsbeheer, jeugd, sport, welzijn, etc.), gelden vanuit de Wet Maatschappelijke Ontwikkeling, de Zorgverzekeringswet, participatiebudgetten vanuit de gebiedscommissie, de subsidies van fondsen die initiatieven in Carnisse ondersteunen, de reguliere investeringen van woningcorporaties, onderwijsinstellingen, zorgverzekeraars en tal van andere instellingen en regelingen. Het is een ondoenlijke taak om uit te rekenen hoeveel geld daadwerkelijk omgaat in een wijk als Carnisse, maar duidelijk is dat het om enorme bedragen gaat.³⁹⁵

8.3.2.2 Effectiviteit van de carrousel

De opbrengst van deze gelden is wat Giltay Veth (2009) een 'projectencarrousel' noemt dat staat voor een "een chaotische en tevens massieve infrastructuur (...) in de samenleving om te interveniëren en hulp te bieden aan al die verschillende groepen die in de hoek zitten waar de klappen vallen" (Giltay Veth, 2009, p. 20). Dit is zeker het geval voor het 'sociale domein' en op wijkniveau. Het betreft een "een permanente stapeling van activiteiten waar iedere keer weer het wiel opnieuw uitgevonden wordt" (2009, p. 27).³⁹⁶ In principe is de kritiek dat een markt is ontstaan voor het ondersteunen van mensen en dat de effectiviteit hiervan moeilijk te bepalen is. Dit zien we terug in de ontwikkeling van Carnisse en breder in Rotterdam Zuid. Zo concludeerden Deetman & Mans (2011) dat hoewel er voorbeelden zijn van succesvolle initiatieven, de situatie in de afgelopen 10 tot 15 jaar niet structureel of significant is verbeterd. Ook in de tussentijdse evaluatie van het Pact op Zuid stellen auteurs dat met het budget van 1 miljard "vele honderden projecten in gang gezet, versneld en afgerond" zijn om er vervolgens aan toe te voegen dat de plannen "uiteindelijk door een gebrek aan kwalitatieve samenhang, dan wel door praktische

³⁹³ De gemaakte som is: 507 miljoen (Krachtwijken) + 1 miljard (Pact op Zuid) + 558 miljoen (30+87+74,4+260+0,865 = 557,865 miljoen NPRZ).

³⁹⁴ Hier is bijvoorbeeld een bedrag mee gemoeid van zeker 330 miljoen euro en heeft een looptijd van 20 jaar.

³⁹⁵ In het onderzoek rondom de Community Bond Carnisse (zie ook paragraaf 8.4.3) is getracht een grove schatting te maken, maar al snel werd de conclusie getrokken dat dit niet mogelijk was. Ook andere partijen hebben getracht dit meer inzichtelijk te maken in de afgelopen jaren maar lopen tegen tal van obstakels op, zoals de afbakening van geldstromen, maar vooral ook het ontbreken van data. Bijvoorbeeld: <http://www.geldstromendoordewijk.nl> of de studie 'Financiële stromen op wijkniveau' van de Veldacademie naar diverse wijken in Rotterdam (Veldacademie, 2012).

³⁹⁶ Het begrip wordt volgens de auteur "vooral geassocieerd met tijdelijk geld. Het begrip wordt ook geassocieerd met de gevolgen van flexibilisering van structurele middelen" (Giltay Veth, 2009, p. 13).

onbeheersbaarheid aan de goede bedoelingen voorbij [lijken] te schieten” (Loorbach et al., 2009, p. 3).

In bredere zin constateren evaluaties aangaande de 40-wijkenaanpak van het SCP (2011; 2013) in de periode 2008-2011 geen onderscheidende positieve leefbaarheidseffecten ten opzichte van referentiewijken in deze periode. Ook benadrukken Gastkemper et al. (2019) dat de effectiviteit van programma's en interventies die in het kader van de 40-wijkenaanpak zijn ingezet “zich moeilijker ‘hard’ meetbaar maken op wijkniveau. Veel sociale investeringen hebben een lange incubatietijd en de effecten van sociale interventies worden beïnvloed door talloze contextuele factoren, zoals de conjunctuur en veranderend beleid, maar ook door verhuisbewegingen” (2019, p. 21). Overigens benadrukken de auteurs dat dit “zeker niet betekent dat deze programma's en interventies geen invloed hebben gehad op de positieve ontwikkeling van de aandachtswijken”. Toch geven dit soort noties te denken over alle focus en inzet op een wijk als Carnisse. Ook de eerder aangehaalde Rotterdamwet heeft niet de gewenste effecten gehad, zo concluderen Hochstenbach et al. (2015). Tevens stelt Wittmayer (2016) dat de bestuursfocus in Carnisse vooral op de korte termijn is gericht en eerder gesproken kan worden van symptoombestrijding dan van beleid dat gericht is op een transformatie van bestaande structuren en werkwijzen.

8.3.3 Het institutionele netwerk in Carnisse

Om te kijken hoe deze institutionele verhoudingen zich vertalen naar de context van Carnisse, heb ik 107 institutionele actoren bestudeerd in de looptijd van de periode 2011 tot en met 2019. Op drie momenten in dit tijdvak is een overzicht gemaakt van alle actoren (ook wel een ‘sociale kaart’ genoemd), te weten: 1) het jaar 2011 waarin Veerkracht Carnisse startte; 2) het jaar 2015 waarin Veerkracht Carnisse werd afgesloten; en 3) het jaar 2019 waarin het vier jaar geleden was dat Veerkracht Carnisse actief was. Zie bijlage F voor een compleet overzicht van alle actoren. In deze pool is een primair onderscheid gemaakt in type actoren, te weten partijen, plekken, projecten en programma's. De eerste twee vallen daarbij uiteen in telkens drie subcategorieën (publiek-particulier-privaat).³⁹⁷

³⁹⁷ Het gaat mij hier om de primaire uiting van het initiatief. Een plek is publiek, wanneer het een fysieke plek betreft waar het initiatief zich afspeelt en die openbaar toegankelijk is en wordt ondersteund met steun vanuit de gemeente. Een plek is particulier wanneer het een fysieke plek betreft waar het initiatief zich afspeelt en die toegankelijk is voor leden/cliënten/leerlingen/klanten. Een private plek is tenslotte een fysieke plek waar een (sociaal) ondernemer opereert. Voor de partijen geldt hetzelfde onderscheid. Het belangrijkste verschil is tussen particulier en privaat. Bij de categorie particulier betreft het geen overheidspartij, maar wel een persoon of organisatie zonder winstoogmerk (veelal een vereniging of stichting). Bij de categorie privaat gaat het om een persoon, ondernemer of organisatie met een winstoogmerk (ook al blijkt deze effectief geen winst te maken, zoals een sociaal ondernemer).

Categorie	Subcategorie	2011-2019		2011-????		????-2015-????		????-2019		Totaal
		totaal	%	totaal	%	totaal	%	totaal	%	
Partijen	Publiek	5	27,8%	7	38,9%	0	0,0%	6	33,3%	18
	Particulier	6	40,0%	3	20,0%	2	13,3%	4	26,7%	15
	Privaat	2	33,3%	4	66,7%	0	0,0%	0	0,0%	6
	<i>subtotaal</i>	13	33,3%	14	35,9%	2	5,1%	10	25,6%	39
Plekken	Publiek	9	47,4%	4	21,1%	4	21,1%	2	10,5%	19
	Particulier	20	87,0%	1	4,3%	0	0,0%	2	8,7%	23
	Privaat	1	50,0%	0	0,0%	0	0,0%	1	50,0%	2
	<i>subtotaal</i>	30	68,2%	5	11,4%	4	9,1%	5	11,4%	44
Programma's	-	0	0,0%	2	40,0%	0	0,0%	3	60,0%	5
Projecten	-	0	0,0%	19	100,0%	0	0,0%		0,0%	19
Totaal		43	40,2%	40	37,4%	6	5,6%	18	16,8%	107

Tabel 11. Aantal actoren in Carnisse naar categorie.

Van de partijen zijn in totaal 13 van de 39 stabiel gebleven over de tijd (33,3%). De plekken zijn stabiel gebleven: 30 van de 44 plekken zijn blijven bestaan (68,2%). Vooral de particuliere partijen en plekken zijn relatief stabiel met resp. 40,0% en 87,0% (denk hier aan religieuze, sport- en gezondheidszorgplekken). Publieke plekken zijn fragieler gebleken: slechts 9 van de 20 plekken zijn stabiel gebleven in 8 jaar. Plekken die in de afgelopen 8 jaar zijn gesloten zijn onder andere het Clemenshuis, wijkcentrum Arend & Zeemeeuw en de Educatieve Tuin.

Wat verder opvalt, is dat geen van de programma's en projecten een langdurige continuïteit kent. Op zich is dat logisch aangezien deze altijd een begin- en eindtijd hebben. Echter, het is wel opvallend dat van de 19 projecten in de periode 2011-2015 de meeste projecten een looptijd kennen van slechts 1 of 2 jaar. Projecten zijn grillig gebleken en bovendien is het moeilijk om een volledig overzicht te verkrijgen, dus wordt deze categorie niet meer meegenomen in onderstaande analyse (n = 88). Binnen de institutionele studie van de betrokken actoren blijkt dat van de 64 actoren die in 2011 actief waren, momenteel nog 43 actoren actief zijn (67,2%). Wanneer de projecten dus uit de vergelijking worden gelaten, dan is het institutionele veld als redelijk stabiel te typeren wanneer het gaat om het aantal actoren alsmede de mate waarin deze fluctueren.³⁹⁸

Jaar	Aantal actoren
2011	64
2015	65
2019	61

Tabel 12. Totaalaantal bestudeerde actoren in Carnisse per jaar.

³⁹⁸ Wanneer de projecten geïnccludeerd worden, zou de conclusie zijn dat slechts 42 van de 106 bestudeerde actoren (39,2%) stabiel zijn gebleven. Door ook andere projecten te includeren uit de afgelopen 8 jaar zou dit percentage dus nog veel lager uitkomen.

Als we echter kijken naar de verschillende domeinen waarin de actoren actief zijn (zie tabel 13), dan vallen enkele zaken op. Actoren in de domeinen Gezondheid (100%), Zorg (100%), Jeugd (100%), Educatie (88,9%) en Religie (81,8%) kennen hoge percentages in stabiliteit. Daarentegen scoren de domeinen Bestuur (16,7%), Welzijn (14,3%), Wijk (8,3%) en Emancipatie (0,0%) ver onder het gemiddelde.

Domein	2011-2019		2011-????		????-2015-????		????-2019		Totaal
	totaal	%	totaal	%	totaal	%	totaal	%	
Ambtelijk	1	25,0%	2	50,0%	0	0,0%	1	25,0%	4
Bestuur	1	16,7%	2	33,3%	1	16,7%	2	33,3%	6
Cultuur	2	66,7%	0	0,0%	0	0,0%	1	33,3%	3
Economie	1	50,0%	1	50,0%	0	0,0%	0	0,0%	2
Educatie	8	88,9%	0	0,0%	0	0,0%	1	11,1%	9
Emancipatie	0	0,0%	2	50,0%	1	25,0%	1	25,0%	4
Fysiek	1	33,3%	1	33,3%	0	0,0%	1	33,3%	3
Gezondheid	2	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	2
Jeugd	3	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	3
Natuur	3	37,5%	2	25,0%	2	25,0%	1	12,5%	8
Religie	9	81,8%	0	0,0%	0	0,0%	2	18,2%	11
Schoon,heel,veilig	1	25,0%	1	25,0%	0	0,0%	2	50,0%	4
Sport	2	66,7%	1	33,3%	0	0,0%	0	0,0%	3
Welzijn	1	14,3%	2	28,6%	0	0,0%	4	57,1%	7
Wijk	1	8,3%	7	58,3%	2	16,7%	2	16,7%	12
Zorg	7	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	7
Totaal	43	48,9%	21	23,9%	6	6,8%	18	20,5%	88

Tabel 13. Aantal actoren in Carnisse naar domein.

Ten slotte is het interessant om de actoren uit te splitsen naar type (zie tabel 14). Hebben we te maken met bijvoorbeeld wijkprofessionals, domeinexperts of vrijwilligers?³⁹⁹ In onderstaande tabel wordt duidelijk dat domeinexperts het hoogst scoren qua stabiliteit met 90,0%. Ook leden van een vereniging of religieuze gemeenschap scoren hoog met 78,6% en ondernemers zijn ook relatief honkvast (66,7%). Daarentegen scoren verkozen burgers het laagste met 0%. Geen van de democratische organen heeft enige stabiliteit gekend over een periode van 8 jaar. Dit heeft te maken met het opheffen van de deelgemeente Charlois, alsmede de installatie van nieuwe organen zoals de Gebiedscommissie Charlois. Ook de wijkprofessionals scoren laag met 20% alsmede de gemeenteambtenaren met 27,3%.

³⁹⁹ Met wijkprofessionals worden partijen bedoeld die zich expliciet op de wijk Carnisse richten en met domeinexperts worden partijen bedoeld die zich expliciet op een domein richten zoals op zorg of onderwijs (en toevallig in Carnisse gelokaliseerd zijn).

Type	2011-2019		2011-????		????-2015-????		????-2019		Totaal
	totaal	%	totaal	%	totaal	%	totaal	%	
Domeinprofessionals	18	90,0%	1	5,0%	0	0,0%	1	5,0%	20
Gemeente	3	27,3%	5	45,5%	0	0,0%	3	27,3%	11
Leden	11	78,6%	1	7,1%	0	0,0%	2	14,3%	14
Ondernemers	2	66,7%	0	0,0%	0	0,0%	1	33,3%	3
Verkozen burgers	0	0,0%	2	50,0%	0	0,0%	2	50,0%	4
Vrijwilligers	4	36,4%	2	18,2%	3	27,3%	2	18,2%	11
Wijkprofessionals	5	20,0%	10	40,0%	3	12,0%	7	28,0%	25
Totaal	43	48,9%	21	23,9%	6	6,8%	18	20,5%	88

Tabel 14. Aantal actoren in Carnisse naar type.

In die zin heeft vooral het type actor met een publieke functie – net als de publieke plekken – een probleem met continuïteit. Juist de actoren met een publieke functie zijn veelal het gezicht van een wijk. De particuliere initiatieven met vrijwilligers, leden en plekken worden veelal afgeschilderd als fragiel, maar blijken heel constant te zijn. Het is het publieke gezicht in Carnisse dat vluchtig en veranderlijk is gebleken.⁴⁰⁰ Opvallend is dat een vereniging met leden en vrijwilligers die een eigen plek hebben een formule voor stabiliteit lijken in de turbulente situatie van Carnisse.⁴⁰¹

Op het niveau van individuen is een soortgelijke analyse niet uitgevoerd, maar ook daar zien we weinig stabiliteit in de publieke sector. Sinds de deelgemeente is opgeheven in 2014 is slechts een enkeling overgebleven van het dagelijks bestuur en de deelraad in de gebiedscommissie van 2014-2018. Hiermee verviel een directe link naar het bestuurlijk niveau in zowel het gebied als naar het stadhuis.⁴⁰² Een ander voorbeeld is het Wijkbegeleider-experiment (zie paragraaf 8.4.3): binnen driekwart jaar hebben vier verschillende welzijnswerkers als contactpersoon gefungeerd. Ook binnen de vier Veerkrachtjaren hebben vijf verschillende ambtenaren als inhoudelijk contactpersonen gefungeerd. Overigens staat tegenover deze fluctuatie een harde kern aan bewoners en wijkprofessionals die al jarenlang actief zijn en dragende krachten zijn in het ontplooiën van activiteiten.

Wittmayer (2016) heeft een vergelijkbare analyse gemaakt van de diverse institutionele rollen in Carnisse (zoals de jeugdcoach, gebiedsmanager, subsidiegever, etc.). Waar de auteur in 2011 27 verschillende individuele en

⁴⁰⁰ In de analyse zijn clusters en afdelingen van de gemeente niet opgenomen, maar ook die zijn in de periode 2011-2015 veranderd van gedaante, dan wel opgeheven. Zoals de afdeling Stedenbouw en Volkshuisvesting (dS+V), het OntwikkelingsBedrijf Rotterdam (OBR), dienst Sport & Recreatie (S&R). Laatstgenoemde beheerde bijvoorbeeld de Educatieve tuin in Carnisse die met de reorganisatie van de dienst wegens bezuinigingen gesloten werd. De afdeling dS+V was in eerste instantie de financieel opdrachtgever van Veerkracht Carnisse vanwege hun rol binnen het Pact op Zuid. Het OBR speelde weer een belangrijke rol rondom de context van het wijkcentrum Arend & Zeemeuw dat gesloten werd.

⁴⁰¹ Overigens dienen de meeste verenigingen wijkoverstijgende belangen. Tevens hebben zij een duidelijke gemene deler (sport, religie, etc.) en misschien ook een bijbehorende visie.

⁴⁰² Bovendien geeft een respondent in 2015 aan dat het vooral in het eerste jaar erg zoeken was naar de taken, verantwoordelijkheden en rolverdeling van en binnen de gebiedscommissie. Dit beeld wordt bevestigd in een evaluatiestudie naar de gebiedscommissies (Loorbach et al., 2016).

collectieve rollen onderscheidde in het institutionele netwerk, bestonden er in 2014 nog maar 10 in dezelfde vorm (2016, pp. 236-248). 8 van de 27 rollen waren in 2014 gewijzigd in termen van betekenis en/of kernactiviteiten en 9 van de 27 rollen waren verdwenen. Tevens waren 9 nieuwe rollen gecreëerd. Het wegvallen van dit soort rollen alsmede kernspelers en cruciale knooppunten in het wijknetwerk heeft gevolgen voor bijvoorbeeld de mate van vertrouwen in de publieke sector alsmede de collectieve kennis en het bewustzijn in de wijk. Voor bewoners alsmede langdurig actieve wijkprofessionals is deze omloopsnelheid een gegeven en wordt getracht om te gaan met het verloop.⁴⁰³ Of zoals een van de respondenten stelt in de evaluatie-interviews: “de constante is de verandering”.⁴⁰⁴ Wittmayer (2016) spreekt van een “precair institutioneel en sociaal weefsel” in Carnisse (2016, p. 237) en ook respondenten noemen de situatie in Carnisse ‘heel fragiel’. In de evaluatie-interviews uit 2015 geven diverse respondenten aan dat de situatie ten opzichte van 2011 wel iets gestabiliseerd lijkt en meer samenhang bestaat, of zoals een respondent stelt: “Ik denk dat die [fragiliteit] er nog wel is maar dat die wat minder is, de wijk is wel wat veerkrachtiger geworden”.⁴⁰⁵

8.4 Het dynamiseren van interdependenties

Gedurende de jaren van het Veerkracht Carnisse-traject hebben zich naast de veranderingen binnen het institutionele weefsel meerdere verschuivingen voorgedaan binnen de discursieve en institutionele context van Carnisse. Het zijn verschuivingen die mogelijk ingrijpender zijn geweest dan de veranderingen in de periode voorafgaand aan het traject (pre 2011) alsmede de periode na afloop het traject (vanaf 2016).

8.4.1 Urgentie van verandering?

De ervaren problematiek in Carnisse – zoals beschreven in paragraaf 8.2.5 – was en is nog altijd constant over de afgelopen 10 jaar: een eenzijdige en gebrekkig onderhouden woningvoorraad, een plek van bovengemiddelde verhuisbewegingen, een laag vertrouwen in publieke instellingen en een populatie die relatief weinig hoge

⁴⁰³ Binnen Veerkracht Carnisse hebben we als onderzoekers ook een aantal keer een ‘Veerkracht Dialoog’ georganiseerd waarin we onderzoeksresultaten deelden met betrokken personen in de wijk. In de dialoogsessie ‘Duidelijke taal in Carnisse’ is de omloopsnelheid in het institutioneel netwerk besproken met eenzelfde analyse als in dit proefschrift. De reacties in de discussie waren lauw, er heerste een gevoel van berusting, alsof het een gegeven is en dat het niet anders kan dan dit.

⁴⁰⁴ In de monitoringsinterviews van het arenatraject werd ook gevraagd naar de notie van duurzaamheid (vanuit het InContext-project, zie paragraaf 2.7). In plaats van bijvoorbeeld een ecologische interpretatie plaatsten meerdere respondenten de notie in termen van tijd, zoals blijkt uit het volgende citaat: “Duurzaamheid is zeker belangrijk, omdat we... Het geeft een stukje vastheid en continuïteit en het geeft een heldere structuur. Dus continuïteit en structuur en dat is duurzaam.” Het tekent de hang naar stabiliteit in Carnisse.

⁴⁰⁵ Wijkambtenaar gebiedsteam Charlois tijdens evaluatie-interview ronde in 2015.

inkomens en opleidingsniveaus kent. Deze combinatie zorgt voor een bestuurlijke perceptie van meervoudige problematiek waar individuen en gezinnen die in Carnisse wonen mee te kampen hebben. Mensen in Carnisse zouden onvoldoende in staat zijn om enigszins mee te draaien in het maatschappelijk leven, dan wel zichzelf te ontplooiën. In principe is deze perceptie niets nieuws onder de zon, hoewel deze meer prominent op de bestuurlijke agenda is komen te staan na de herontdekking van de ‘achterstandswijk’ in het begin van de jaren ‘00.

8.4.1.1 Druk op bestaande structuren vanwege bezuinigen

Toch werd uit de systeemanalyse in 2011 en 2012 duidelijk dat er wel degelijk iets aan het verschuiven is en dat het ‘borrelt’ in Carnisse. Dit werd vooral ingegeven doordat bestaande institutionele structuren in die periode extra onder druk stonden, hetgeen zicht uitte in de sluiting van publieke plekken en de onzekerheid over het voortbestaan van de toenmalig deelgemeente en ook de bewonersorganisatie. Wat vooral is gebleken, is dat de druk op de bestaande structuren de reden was voor de urgentie om in Carnisse anders te gaan werken, denken en organiseren. Deze druk werd veroorzaakt door bezuinigingen sinds de economische crisis, maar ook door het verlies in vertrouwen in de wijkenaanpak (zie paragraaf 8.2.3). Een institutioneel alternatief werd gezien in de noties van ‘actief burgerschap’ en de ‘participatiesamenleving’ waarin meer initiatief vanuit bewoners zelf alsmede het maatschappelijk middenveld moest komen. Zeker in tijden van bezuiniging is deze insteek populair bij bestuurders die hopen dat burgers uit eigen beweging taken oppakken die de overheid niet meer kan of wil bekostigen (Van Ostaijen, 2014). Deze verschuivingen hebben impact gehad op de situatie van welzijnspartijen in Rotterdam. Zo ging het welzijnswerk in Carnisse – met de komst van de nieuwe welzijnsaanbieder Stichting DOCK in 2012 – meer ‘coachen’ in plaats van helpen of ondersteunen omdat “meer uit bewoners zelf moet komen”.⁴⁰⁶ Publieke uitgaven en structurele subsidies werden grondig herzien vanuit zowel de gemeentelijke clusters als de deelgemeente. Ook woningcorporaties hebben zich vanwege aanhoudende kritiek op hun functioneren. Sinds de invoering van de Woningwet (2015) moeten zij zich richten op hun ‘kerntaken’, wat vooral een inperking heeft betekend van de sociale activiteiten en investeringen op het vlak van leefbaarheid.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Aldus een medewerker van de welzijnsorganisatie (zie Van Steenbergen & Wittmayer, 2012). Deze notie werd gedeeld door het dagelijks bestuur van de deelgemeente. Zo werden er ‘participatiemakelaars’, ‘straatcoaches’, en ‘jeugdcoaches’ geïntroduceerd.

⁴⁰⁷ Er zijn diverse (politieke) zienswijzen op de kerntaken van woningcorporaties. Doorgaans wordt onder deze kerntaken verondersteld: de bouw, verhuur en beheer van sociale huurwoningen in de gereguleerde sector, het beheer van maatschappelijk vastgoed (en minder in commercieel vastgoed) en het investeren in leefbaarheid. Zie bijvoorbeeld: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/woningcorporaties/woningwet-hoofddijnen>.

8.4.1.2 Democratische vernieuwing

Een tweede aspect dat verschuivingen teweeg heeft gebracht in veel Rotterdamse wijken is een herziening van het lokaal bestuur en de lokale democratie. Dit is een trend die breder in Nederland speelt, getuige nationale programma's als de 'Doe-Democratie' en 'Democratic Challenge' waarin zowel de representatieve democratie als andere participatieve vormen van democratie waarin niet-verkozen burgers meer bestuurlijke en directe invloed claimen/genereren (zoals het 'Right to challenge', en de Burgerbegroting). Dit heeft geleid tot tal van democratische experimenten door het gehele land.⁴⁰⁸ In Rotterdam heeft deze trend een herschikking van het lokale bestuurlijke veld teweeggebracht (Loorbach et al., 2016). De meest in het oog springende wijziging binnen die herschikking is het opheffen van de deelgemeenten. Op het functioneren van dit bestuurlijk orgaan bestond sinds de oprichting al de nodige kritiek.⁴⁰⁹ In plaats van de deelgemeenten kwamen de gebiedscommissies waarin verkozen burgers zitting namen en vooral een adviserende rol kregen alsmede verantwoordelijk waren voor het organiseren en beoordelen van bewonersparticipatie. Ze moesten vooral geen dagelijks bestuur van een gebied vormen dat opereert volgens een partijpolitieke logica. De opheffing van de deelgemeente had ook een effect op het ambtelijk apparaat in de wijken en gebieden. Zij werden namelijk overgeheveld naar de centrale gemeentelijke clusters. Wel werd een gebiedsorganisatie geïnstalleerd bestaande uit enkele ambtenaren die in de verschillende wijken van Charlois actief waren (onder andere een gebiedsmanager en wijknetwerker). Sinds 2018 zijn overigens ook wijkcomités en wijkraden geïnstalleerd in Charlois die deels als vervanging en deels als aanvulling bestaan op de gebiedscommissie (niet in Carnisse, wel in Tarwewijk en Pendrecht in Charlois). Al met al heeft dit geleid tot minder lokaal mandaat en slagkracht. Zowel de gebiedscommissie als de gebiedsorganisatie hebben doorgaans moeite om zich staande te houden tegenover de gemeentelijke diensten (clusters) die meer zeggenschap en invloed hebben gekregen.

8.4.1.3 Decentralisaties van beleid

Ten derde zijn de decentralisaties in het kader van de Participatiewet, de WMO en de Jeugdwet een duidelijke verschuiving geweest in de periode 2011-2015 (zie ook hoofdstuk 6 en 7). Deze decentralisaties betekenden enerzijds een toename aan gemeentelijke taken en beleid wat leidde tot een flinke reorganisatie bij de gemeente Rotterdam (met name het cluster Maatschappelijke Ontwikkeling). Anderzijds betekenden ze een versterking van de eerdergenoemde discursieve noties van 'actief

⁴⁰⁸ Binnen het nationale programma Democratic Challenge zijn bijvoorbeeld 99 experimenten ondergebracht die experimenteren op verschillende thema's als dorps- en wijkdemocratie, gemeenteraad, e-democratie, democratische vaardigheden, burgerbegroting wijkboekhouding, loting, etc.

⁴⁰⁹ Zie voor een uitgebreide analyse van de opheffing van de deelgemeenten en totstandkoming van de gebiedscommissies Loorbach et al. (2016).

burgerschap' en 'eigen kracht'. Naast de decentralisaties werd ook gerept van een 'transformatie van het sociaal domein' die een meer fundamentele omslag voorstaat binnen het werken met mensen die op de een of andere manier ondersteuning nodig hebben. Die omslag is zoal gericht op minder verkokering, meer integraliteit en maatwerk, betere dienstverlening, goedkopere zorg en zorg op menselijke maat. Over de decentralisaties – alsmede fundamentele en praktische kritiek hierop – zijn inmiddels boekenkasten volgeschreven (zie bijvoorbeeld Bredewold et al., 2018). Duidelijk is dat de decentralisaties een flinke herschikking hebben betekend van diverse beleidsdomeinen op gemeentelijk niveau en ook wijkniveau. Met als meest opvallende verschijning de 'wijkteams' die in het gros van de Nederlandse gemeenten zijn ingevoerd, zo ook in Rotterdam en in Carnisse. Veel gemeenten zien deze wijkteams als een middel om binnen het 'sociaal domein' passende zorg te leveren tegen beheersbare kosten (Van Arum & Schoorl, 2016; Van Arum & Van den Enden, 2018). Ze worden ingezet om via een integrale benadering van sociale problemen passende zorg dan wel 'maatwerk' te realiseren (CPB, 2019). De decentralisaties beslaan namelijk meerdere domeinen die veelal met elkaar in verbinding staan. Ook hebben de decentralisaties in Rotterdam geleid tot de installering van zogenaamde 'Huizen van de wijk' waarin het welzijnswerk en/of bewoners een prominente rol kregen (zie later dit hoofdstuk).

8.4.1.4 Herschikking van het lokale speelveld

Het samenspel van deze drie trends had tot gevolg dat het institutionele machtsblok binnen de wijkontwikkeling van woningcorporaties, gemeente, welzijnsorganisaties en bewonersorganisaties in de periode 2011-2015 onder druk stond. In veel Rotterdamse wijken en gebieden vond een herschikking plaats van bestaande machtsverhoudingen, belangen, verantwoordelijkheden en rollen. Tevens creëerden de trends onduidelijkheid over wie waarop aangesproken kon worden en in staat was iets te regelen. Deze trends en bijgaande hervormingen zijn wellicht ook een verklaring voor het veranderlijke publieke gezicht in Carnisse zoals in paragraaf 8.3.3 beschreven, echter werd deze kritiek ook al geformuleerd in 2011 tijdens de systeemanalyse. Als lokale speler – en dus ook als actieonderzoeker – vraagt deze veranderlijkheid om een adaptieve rol. Het is zaak om zich constant te verhouden tot het gewijzigde speelveld en bijbehorende nieuwe opvattingen, werkwijzen, methodieken, partijen en personen. Ook omdat de installatie van nieuwe publieke organen met de nodige drang en dwang worden gelanceerd (zoals het geval was bij de wijkteams). Als lokale speler bestaat een sterke mate van afhankelijkheid van deze partijen: je kunt als het ware niet om ze heen.

Al met al is het decor in Carnisse op ingrijpende wijze veranderd in deze jaren. Maar of een zekere mate van 'kritieke massa' aanwezig was of dat de gevoelde urgentie hoog genoeg was voor een fundamentele verandering van 'de wijk Carnisse' is twijfelachtig. Of het gehele subsysteem van 'de wijk Carnisse' fundamenteel moet omslaan naar een ander type wijk is afhankelijk van zowel de vraagsteller als de

degene die de vraag beantwoordt.⁴¹⁰ Voor sommige mensen in Carnisse is de urgentie echter hoog genoeg voor een fundamentele omslag in hun persoonlijke leven vanwege precare omstandigheden. Veel sociale problemen worden geprojecteerd op de situatie in Carnisse en haar bewoners, maar vragen om een systeemomslag op een hoger aggregatieniveau (e.g. in het bestuurlijk systeem, economisch systeem of gezondheidszorgsysteem). Deze systemische uitdagingen zijn niet specifiek voor Carnisse, maar gelden – in meer of mindere mate – voor alle wijken in Nederland. Overigens kunnen die bredere systeemveranderingen wel degelijk geadresseerd worden op het niveau van de wijk.⁴¹¹

8.4.2 Veerkracht Carnisse als experimenteel programma

De aanleiding voor het programma Veerkracht Carnisse was vierledig: 1) de kritiek op enerzijds de projectencarroussel en gebrek aan samenhang en effectiviteit daarvan; 2) de kritiek op de top-down en verkokerde werkwijze in de omgang met kwetsbare wijken en mensen; 3) de kritiek op de problematisering van deze plekken en de miskennis van het aanwezige potentieel; en 4) een eigen methodiek die een alternatief bood voor persistente problemen in de stad. De assumptie was dat samenwerking leidde tot meer effect en impact. Het projectplan uit 2010⁴¹² sprak van een 'potentieve aanpak' waar de kern bestaat uit "het verbeteren van de wijk via versterkte vaardigheden (duurzaam) en netwerken (kansen vergroten) van de bewoners" (Veerkracht Carnisse, 2010, p. 10). De vier partijen binnen Veerkracht – Bureau Frontlijn, Creatief Beheer, Rotterdam Vakmanstad en DRIFT – konden zich vinden in achterliggende emancipatoire filosofie en kritiek op de huidige wijkontwikkeling.⁴¹³ Dat zij uiteindelijk terecht zijn gekomen in Carnisse na langdurig overleg met de gemeente Rotterdam is deels een kwestie van willekeur. Veerkracht is als het ware 'gedropt' in Carnisse, maar het traject had net zo goed in een andere wijk binnen het Pact op Zuid kunnen plaatsvinden.

In essentie was Veerkracht een experiment met 'integrale wijkontwikkeling'.⁴¹⁴ De partijen hadden de 'overtuiging' dat door hun kracht te bundelen zij een doorbraak

⁴¹⁰ Gebaseerd op de ervaringen in Carnisse zal een bestuurder of projectontwikkelaar eerder voorstander zijn voor een omslag naar een ander type wijk, dan dat voor een bewoner het geval is. Zij geven doorgaans aan gewoon rustig en veilig te willen (over)leven.

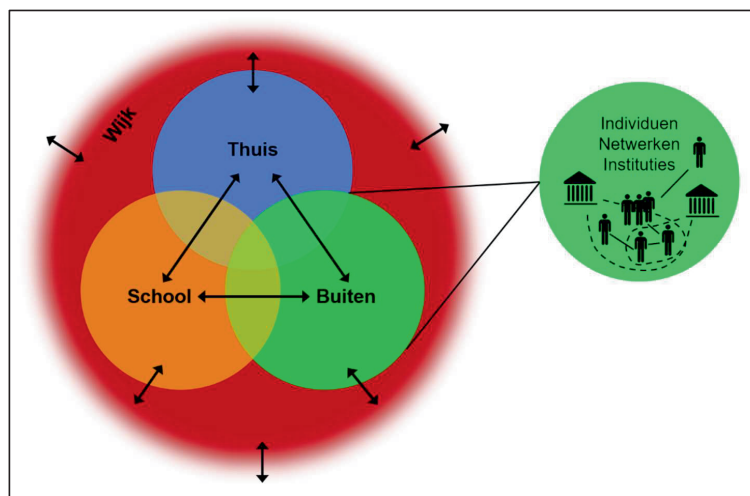
⁴¹¹ Deze zienswijze relateert aan het denken en handelen in termen van open en gesloten systemen zoals in hoofdstuk 3 behandeld. Waar Carnisse vooral als een gesloten systeem wordt gezien door bestuurders, beleidsmakers en wijkpartijen, lijkt een open systeem meer handvatten te bieden tot het adresseren van systeemveranderingen.

⁴¹² Bron: 'Carnisse Centraal. De toekomst van Rotterdam ofwel de groeikroniek van een Rotterdamse wijk' (Veerkracht Carnisse, 2010).

⁴¹³ Verder is in het projectplan te lezen: "De genoemde innovatieve aanpakken delen het gevoel van urgentie. Ze werken vanuit een gedeelde filosofie en benadering, zij het in verschillende fases en op diverse schalen. Ze bleken complementair. Urgentie en synergie leidde ertoe dat vanuit een gedeelde strategische visie en met het oog op tactische samenhangen door de tijd een gezamenlijke fijnmazige, trajectmatige aanpak is ontwikkeld" (Veerkracht Carnisse, 2010).

⁴¹⁴ Het programma werd ook gezien als een test met een potentieel tot replicatie: "Het experiment van een integrale gebiedsontwikkeling van Carnisse is des te belangrijker omdat succes in deze wijk

konden realiseren: niet alleen in de wijk zelf, maar “mogelijkerwijs ook een doorbraak in het denken binnen Rotterdam over de grootstedelijke ontwikkeling.”⁴¹⁵ Om de integraliteit te vertalen naar de praktijk is een onderscheid gemaakt tussen vier ‘interactievelden’, te weten: School, Thuis, Buiten en de Wijk (zie figuur 21).

Figuur 21. Interactiemodel Veerkracht Carnisse (bron: www.veerkrachtcarnisse.nl).

Om de interacties tussen deze velden op te zoeken en kruisbestuiving te realiseren zijn in 2011 vijf gedeelde principes opgesteld voor een vorm van ‘sociale architectuur’:

1. Veerkracht stimuleren, door het zelfredzaam vermogen van (groepen) mensen te versterken en te benutten.
2. Vanuit de mens of plek een sociale infrastructuur en/of netwerk opbouwen. De dagpaden en levenslijnen van mensen leidend laten zijn.
3. Organisch ontwikkelen van methodes en activiteiten (context-specifiek maken). Vanuit een operationele praktijklogica sturen.
4. Zoeken naar (ruimte voor) verbindingen en samenwerking op meerdere niveaus. Die ruimte impliceert minder druk van regels en procedures.
5. Balans zoeken tussen interventie (top-down) en zelforganisatie (bottom-up).

Gezamenlijk hebben zij onderstaande activiteiten uitgevoerd in vier jaar tijd. Het totale bereik van die activiteiten was: 8506 kinderen, ouders, deelnemers, professionals, ambtenaren en ondernemers.

vruchten afwerpt voor een aanpak van soortgelijke gebieden in Rotterdam. Als het hier lukt, lukt het elders ook. Wat de mensen in Carnisse kunnen, kunnen mensen in alle Rotterdamse wijken. Wat de wijk Carnisse kan, kan elke wijk in Rotterdam” (Veerkracht Carnisse, 2010).

⁴¹⁵ Bron: ‘Carnisse Centraal. De toekomst van Rotterdam ofwel de groeikroniek van een Rotterdamse wijk’ (Veerkracht Carnisse, 2010).

Interactieveld	Veerkracht-partij	Werkwijze	Activiteiten	Bereik
Tuis	Bureau Frontlijn	Actief bij gezinnen thuis middels coaching en op de vier basisscholen in Carnisse met maatschappelijk werk en voorlichting.	Oudercoaching	252 gezinnen
			Kindercoaching	37 kinderen
			Moeders van Rotterdam	Geen data
			Activiteitenmiddagen op Carnissetuin/Tennistuin	141 gezinnen
			Taalmap	22 gezinnen
			Informatie- en voorlichtingsbijeenkomsten	724 ouders (109 bijeenkomsten)
Buiten ⁴¹⁶	Creatief Beheer	Actief in de buitenruimte door straatvergroeningsacties en twee publieke tuinen: de Tennistuin en de Carnissetuin.	Georganiseerde groepsbezoeken en -vrijwilligerswerk	387 mensen
			Erasmustuin (subtuin voor baby's en peuters)	290 mensen
			Deelname kweekprogramma en educatieve activiteiten	856 mensen
			Vrijwilligers (incidenteel en structureel)	53 vrijwilligers
			Creatieve workshops	215 deelnemers
			Buurtlunches	660 mensen
			Ruilactiviteit (schoffelen voor groenten)	167 mensen
			Dagbesteding	11 mensen
			Netwerkbijeenkomsten op de tuinen	475 mensen
			Geveltuinacties (straatvergroening)	240 mensen (6 straten)
			School	Rotterdam Vakmanstad
Ecosofie	144 kinderen (7015 leerlinguur)			
Judo & Aikido	435 kinderen (14582 leerlinguur)			
Kook- en smaaklessen	57 kinderen (2736 leerlinguur)			
Natuureducatie	318 kinderen (7246 leerlinguur)			
Techniekklassen	560 kinderen (3160 leerlinguur)			
Huiswerklessen	225 kinderen (10830 leerlinguur)			
Bliksemstages en excursies	193 kinderen (1157 leerlinguur)			
Wijk	DRIFT	Vogelperspectief over de gehele wijk en betrokken bij diverse netwerkactiviteiten en –evenementen.		
			Experimenten: Wijkbegeleider, Hart voor Carnisse en Community Bond	446 mensen
			Netwerkactiviteiten en –evenementen	1278 mensen ⁴¹⁷

Tabel 15. Activiteiten en bereik van Veerkracht Carnisse (2011-2015).

De meeste activiteiten zijn niet van tevoren bedacht. De methodieken van alle partijen (zoals transitie management) moesten eerst aangepast worden aan de context van Carnisse. Gedurende vier jaar is gekeken welke activiteiten aansloegen en hoe deze opgeschaald konden worden.⁴¹⁸ Uiteindelijk is in elk veld getracht om vaardigheden van mensen te ontwikkelen alsmede netwerken op te bouwen en te versterken. In het

⁴¹⁶ Alleen cijfers voor jaar 2, 3 en 4. Voor jaar 1 zijn geen cijfers bijgehouden (activiteiten op de toenmalige educatieve tuin).

⁴¹⁷ Alleen voor jaar 3 en 4.

⁴¹⁸ Alleen de activiteiten die meerdere malen hebben plaatsgevonden dan wel intensief hebben plaatsgevonden zijn opgenomen in onderstaande tabel. Bij diverse activiteiten is na een tegenvallende test besloten om hier geen gevolg aan te geven.

restant van paragraaf 8.4 alsmede in paragraaf 8.5 zal ik het functioneren van Veerkracht Carnisse verder behandelen om vervolgens de balans op te maken of en in hoeverre daardoor bestaande interdependenties in Carnisse zijn beïnvloed.

Bestaande afhankelijkheden zijn wel degelijk bevestigd in Carnisse door het Veerkrachtcollectief, zoals rondom de sluiting en heropening van wijkcentrum Arend & Zeemeeuw en de Educatieve Tuin (zie paragraaf 8.5) – en in bredere zin het welzijnsbeleid, onderwijssysteem en het functioneren van de gemeente. Het bevestigen van bestaande afhankelijkheden vanuit een meer autonome positie werd niet altijd in dank afgenomen. Zo ervoer een ambtenaar onze bemoeienis met het wijkcentrum als ‘actievoeren’ tegen de deelgemeente. Anderzijds bestonden gevoelens van intimidatie, argwaan en concurrentie vanwege de veranderlijke institutionele context waardoor samenwerking moeilijk van de grond kwam. De relatief autonome positie kwam voort uit het wegvallen van de oorspronkelijke opdrachtgever, het eerdergenoemde Pact op Zuid in 2011. Vervolgens nam de deelgemeente Charlois het inhoudelijk opdrachtgeverschap over tot 2013, maar gezien er geen opdracht/aanbesteding was vastgesteld bleek de gemeente weinig behoefte te hebben om (bij) te sturen.⁴¹⁹ In de laatste twee jaar – vooral sinds het wegvallen van de deelgemeente – was van inhoudelijk opdrachtgeverschap weinig sprake. De (deel)gemeente was in die zin een belangrijke samenwerkingspartner, maar geen opdrachtgever. De vrije opdrachtschrijving (die in zekere zin zelf gecreëerd was gedurende de acquisitiefase) leidde ook tot een zoektocht bij de Veerkrachtpartijen zelf (wat gaan we met wie en hoe doen?). Dit vertaalde zich ook in verwarring bij diverse wijkpartners die weinig grip kregen op het collectief. Wel kregen zij gaandeweg grip op de afzonderlijke partijen, maar de som der delen bleef tot aan 2016 troebel.

Ook in de evaluatie-interviews wordt duidelijk dat slechts een enkeling kan vertellen wat Veerkracht Carnisse is en wat het collectief precies heeft gedaan. Contact bestond toch vooral met een persoon, activiteit of plek, niet met het overkoepelend collectief als geheel. Vooral het bij elkaar brengen van partijen werd door meerdere bewoners, vrijwilligers en wijkprofessionals genoemd als kerntaak. Zo omschrijft een vrijwilliger op de Carnissetuin Veerkracht als volgt: “Wat ik er dan van meegekregen heb, dat is gewoon een heel stuk integratie en re-integratie van mensen binnen die wijk, hè, die banden smeden tussen verschillende mensen, tussen verschillende bevolkingsgroepen, om dat gewoon bij elkaar te zetten. Ik denk dat dat de essentie is van wat jullie hier deden”. Of zoals een bewoner stelt: “Voor mijn gevoel zijn jullie een organisatie die vooral kijken waar knelpunten zitten, waar dan ook, en proberen die glad te strijken door de juiste mensen met elkaar in contact te brengen”. Dat wordt belangrijk gevonden, omdat veel organisaties langs elkaar heen werken. Daarin waarderen meerdere respondenten de autonome rol van Veerkracht die “boven de partijen hangt” en overzicht heeft. Zelfs een ambtenaar noemt ons een “neutrale en onafhankelijke partij”, omdat we vanuit een eigen visie werken, niet met een aanbesteding werken en een bottom-up benadering volgen. Een wijkprofessional stelt:

⁴¹⁹ Het financieel opdrachtgeverschap lag bij het cluster Stadsontwikkeling van de gemeente.

“Het is fijn als er iemand is, die de grote lijnen in de gaten houdt. Wat gebeurt er nu in de grote lijn? Want dat kan ik niet altijd zien. Ik doe wat ik doe, maar een ander doet weer op andere gebieden wat”. Een gemeente kan die rol niet vervullen, want “die hebben hun eigen belangen hè, die willen heel erg sturen”. Deze rol als ‘spiegel’ spitst zich voornamelijk toe op ons als onderzoekers, maar straalt ook af op het collectief.

8.4.3 Toewerken naar een wenkend perspectief

Ondanks het gebrek aan zicht op een fundamentele systeemomslag van ‘de wijk Carnisse’ naar een ander type wijk, heeft het gewijzigde speelveld zoals beschreven in paragraaf 8.4.1 wel degelijk een omgeving gecreëerd om over een ander Carnisse na te denken en hiernaar te handelen. In de Veerkrachtperiode is getracht een narratief op te bouwen over een koersomslag in Carnisse met een andere manier van denken, doen en organiseren. Allereerst is deze koersomslag verkend in een transitiearena met wijkbewoners, wijkondernemer en wijkprofessionals aan het begin van Veerkracht Carnisse (zie ook paragraaf 8.5.1). In 2011 en 2012 zijn vijf sessies georganiseerd, een publieke presentatie en een evaluatiesessie georganiseerd. In die sessies is geprobeerd een alternatief narratief te construeren voor het wonen en werken in de wijk. Uiteindelijk is het een visie geworden over een ‘Bloeiend Carnisse: een kijkje in het Carnisse van 2030’ met als slogan “de buurt zijn wij & wij zijn de buurt”. De visie omvatte zes streefbeelden: naar met elkaar samenleven; naar een groene en duurzame oase; naar woondiversiteit; naar een lokale sociale economie; naar plekken voor iedereen; en naar samenwerken aan bloei. In elke streefbeeld is in de visie verwoord hoe mensen het leven ervaren in 2030, wat er in de tussentijd is gebeurd (het pad dat is bewandeld) en wat er nu al gebeurt om daarmee aanknopingspunten te bieden alsmede een symbolisch statement te maken dat de visie te realiseren is.⁴²⁰ Tevens is – na een publieke presentatie waarin flinke kritiek werd geuit – een dystopisch beeld toegevoegd genaamd Bloedend Carnisse om recht te doen aan sentimenten van wijkbewoners die in het hier en nu de urgentie ervoeren en wanneer geen actie werd ondernomen de wijk verder zou afglijden.

⁴²⁰ In diverse publicaties is de visieontwikkeling en het arenaproces in detail uiteengezet, zie bijvoorbeeld Wittmayer (2016).

Figuur 22. Beelden uit de toekomstvisie Bloeiend Carnisse.

De visie was – gezien de inzichten uit de systeemanalyse en de discussies in de arena – een manier om een ‘rode draad’ aan te brengen in de ontwikkeling van Carnisse en om een mogelijke verbinding te creëren tussen diverse actoren in de wijk. Op die manier zou meer bewust samengewerkt kunnen worden. Tevens is parallel gewerkt om vanuit publieke plekken en de aanwezigheid in de wijk een opschaling van dit narratief te bewerkstelligen. Zo heeft een expliciete koppeling plaatsgevonden met een aantal experimenten in Carnisse:

- De sluiting en heropening van het Wijkcentrum Arend & Zeemeeuw (eind 2011 – medio 2015). Dit wijkcentrum bestond al decennia in Carnisse en was een ontmoetingsplek voor diverse organisaties en initiatiefnemers uit de wijk. In 2011 werd dit centrum gesloten wegens het failliet gaan van Charlois Welzijn en de bezuinigingen. Samen met bewoners en ondernemers uit de wijk is gewerkt om dit wijkcentrum in een vorm van zelfbeheer te heropenen: Hart voor Carnisse. Uiteindelijk is dat in 2013 gelukt en is het wijkcentrum een welkome plek voor mensen die een ruimte nodig hebben voor het organiseren van hun activiteiten op het vlak van ontspanning, sport, welzijn, religie, opvang, etc.
- De sluiting en heropening van de Educatieve tuin (eind 2011 – begin 2016). Deze tuin werd wegens bezuinigingen gesloten in 2011-2012, maar door verzet van lokale tuinders en bewoners is deze door Creatief Beheer heropend onder de naam ‘de Carnissetuin’ in 2013. Waar de educatieve tuin een afgesloten plek was voor tuinders en natuureducatie, heeft Creatief Beheer – samen met bewoners – op deze plek een gemeenschapstuin ontwikkeld die een centrale hub moest worden in het wijknetwerk. Op de tuin vonden activiteiten plaats op het snijvlak tussen diverse domeinen als natuur, welzijn, gezondheid en educatie.
- Een stageproject, genaamd de Wijkbegeleider Carnisse (medio 2013 – medio 2016). Het project is geïnitieerd door enkele bewoners om gecertificeerde stageplekken aan te bieden vanuit de bewonersorganisatie. De stagiaires zouden allerlei verbindende activiteiten in het wijknetwerk op zich nemen

rondom de thematiek van zorg en welzijn. Hierin is een samenwerking aangegaan met partijen uit de wijk alsmede het onderwijs.

- Een verkenning van de Community Bond (begin 2014 – medio 2016), een alternatief investeringsmodel voor de wijk waarin integrale wijkontwikkeling werd gekoppeld aan een systeemomslag in het lokale economisch systeem en het democratisch systeem. In dit model konden bewoners zelf bepalen waar welk geld (niet) in geïnvesteerd kon worden en welke partij een bepaalde taak zou kunnen uitvoeren. Dit zou ten goede komen aan de effectiviteit, maar op deze manier zouden ook andere waarden centraal komen te staan en zou meer autonomie in de uitvoering ontstaan. Al het geld zou niet meer door de wijk stromen en in de zakken van externen belanden die in Carnisse een project draaiden, maar meer beklijven in de wijk en haar bewoners.⁴²¹

Met de koppeling tussen de visie en de experimenten ontstond een narratief dat gaandeweg is ontstaan en zich blijvend heeft ontwikkeld. In retrospectief is het ontwikkelde narratief – naast het creëren van overzicht en samenwerking – vooral gestoeld op een zekere hang naar autonomie van de mensen die wonen en werken in Carnisse. In essentie wordt gericht op een mate van soevereiniteit in en van de wijk Carnisse als gemeenschap (voor zover over zo iets gesproken kan worden). In zo'n omgeving kan vervolgens gebouwd worden aan plekken, vaardigheden en netwerken waarin mensen zich kunnen ontplooiën.

8.5 Het beïnvloeden van interdependenties

De vraag is echter of dit narratief ook gedeeld wordt in de wijk (en geen bedenkensel is van de onderzoekers) en of die hang naar autonomie ook is gerealiseerd in de praktijk van Carnisse. Oftewel, in hoeverre heeft het Veerkrachtcollectief samen met bewoners en samenwerkingspartners bestaande afhankelijkheden kunnen beïnvloeden?

8.5.1 De opbouw van een alternatief verhaal

Uit de evaluatie-interviews van het arenaproces in 2013 alsmede de evaluatie-interviews van het gehele Veerkrachttraject in 2015, blijkt dat het eigenaarschap van de toekomstvisie Bloeiend Carnisse beperkt was. Hoewel deelnemers zeker te spreken waren over de uitkomst – in termen van de verwoording en visualisatie van alle gesprekken – bleef de visie te veel hangen in abstractie en bood het weinig concrete aanknopingspunten. Een respondent die deelnemer was aan de arena geeft bijvoorbeeld aan dat het jammer is dat niet iets met het gecreëerde enthousiasme is gebeurd. Een ander oud-deelnemer geeft aan: "Er is heel veel tijd in gestoken, het

⁴²¹ Dit experiment was een soort mix tussen 'Right to challenge', participatief begroten, social impact bonds en lokale munteenheden (zie Van Steenberg, 2016).

waren mooie plannen ook, en ook wel een aantal uitvoerbaar. Maar ja, dan stopt het weer, weet je wel. En dan wordt het eigenlijk weer vergeten. Dat vind ik altijd zo jammer.” Daarmee wordt het aanwezige cynisme en de participatiemoehheid gevoed volgens de respondent: “Eigenlijk geef je de mensen een beetje gelijk, omdat er niet echt een concreet vervolg op komt door daadwerkelijk dingen aan te pakken.” Weer een andere deelnemer geeft aan dat het einddoel nog steeds niet duidelijk is in 2013: “Ik weet nog steeds het doel van de visie niet, want de visie is prachtig, alleen ja, wat gaan we er precies mee doen ... Gaan we dit aan woningcorporaties overleggen? Gaan we dit aan de deelgemeente overleggen?”. De visieontwikkeling had echter wel degelijk meerwaarde zoals ook beschreven in de studie van Wittmayer (2016). Zo was de open agenda en open doelstelling van het proces een vereiste om de status quo in Carnisse te bevragen. Ook geeft een oud-deelnemer in 2015 aan dat de visie onderdeel is van een langdurig proces: “Ik denk dat mensen na al die jaren wel een beetje eraan gaan wennen dat ze het toch zelf moeten doen, als ze wel wat willen. En ik denk dat dat ook wel een groeiproces is wat gewoon dat langer duurt”. Zo verwijst de respondent naar het creëren van een alternatieve economie (een van de streefbeelden) en dat dit wel wat langer duurt dan een paar jaar.⁴²² Het visievormingsproces had wel degelijk een functie en werkte inspirerend, maar het gevoel van eigenaarschap om dit expliciet verder te verbreden en publiekelijk uit te dragen waren minimaal. De wisselingen in het institutionele veld hebben hierin niet meegewerkt. Overigens hangt de visie van een Bloeiend Carnisse anno 2019 nog wel in het wijkcentrum.

Binnen Veerkracht is getracht om de meer abstracte visie te koppelen aan concrete acties in de praktijk. De toekomstvisie is slechts een van de elementen uit de methodiek van de transitiearena waar ook de koppeling met transitie-experimenten wordt gemaakt. De insteek was om een breder narratief op te bouwen zoals hierboven beschreven en de visie te laden met symbolische acties, zoals de heropening van het wijkcentrum. Het proces tot de heropening dat ondersteund is vanuit Veerkracht – en in het bijzonder de actieonderzoekers – heeft parallel gelopen met de visieontwikkeling (in 2012-2013). Op die manier kon ook een platform worden geboden aan mensen die niet mee wilden ‘denken’, maar wel mee wilden ‘doen’. Toch bleek die expliciete koppeling niet altijd gemakkelijk te maken bij deelnemers uit de arena: “En het andere wat ik niet goed met elkaar in verband kon brengen, was de directe actie rond de redding van buurthuis AZ [Arend & Zeemeeuw] en het langetermijnperspectief.”⁴²³ Veelal werd de redding van het wijkcentrum – zelfs door de dragende krachten achter de redding – als een losstaand proces gezien.

Plekken – zoals het wijkcentrum, maar ook de tuin – bleken uiteindelijk een veel effectievere drager te zijn van een narratief. Ook samenwerkingspartijen en bewoners

⁴²² Overigens betwijfelt een andere deelnemer in 2013 over het potentieel om doorbraken te creëren in Carnisse: “Ik denk dat er grotere machten aan het werk zijn om de toekomst van Carnisse te bepalen.”

⁴²³ Door betrokkenen in Carnisse werd altijd AZ gezegd, waarmee het wijkcentrum Arend & Zeemeeuw wordt bedoeld (wat later Hart voor Carnisse is gaan heten en nog later Huis van Carnisse). Het citaat is afkomstig van een deelnemer aan de wijkarena Carnisse in een evaluatie-interview in 2013.

kenden Veerkracht – of een van de afzonderlijke partijen – vooral of in relatie tot het wijkcentrum of de tuinen. Niet alleen hadden mensen die woonden en werkten in Carnisse veel meer binding met het wijkcentrum of de tuin (soms ging die binding en ervaring terug tot de eigen kinderjaren), maar het waren ook plekken waar laagdrempelige georganiseerde en spontane interactie ontstond tussen bewoners, vrijwilligers en wijkpartijen die elkaar anders waarschijnlijk nooit zouden ontmoeten of interactie met elkaar zouden hebben. Ook kenden beide plekken een rijke historie, zo was de stichting Arend & Zeemeeuw ooit in de jaren '20 van de vorige eeuw opgericht door welgestelde Rotterdammers om kinderen en jongeren in lagere sociaaleconomische klassen een plek te bieden waar ze zich konden ontplooiën.⁴²⁴ De Rotterdamse volkstuinten en educatieve tuinen zijn in de vooroorlogse periode opgestart als middel tegen voedselarmoede, als natuureducatie voor kinderen en als groene plek voor mensen die alleen een balkon hadden om toch tuindervaardigheden op te kunnen doen. In die zin zijn/waren het tevens levende voorbeelden van de historische omgang met mensen in kansarmoede.⁴²⁵

In meer institutionele zin komt dit verbindende element van de twee plekken terug in de vorm van een 'platformfunctie'⁴²⁶. Vanuit de monitoring hebben we als actieonderzoekers het aantal activiteiten bijgehouden binnen het Veerkrachttraject en in hoeverre die een verbinding (of interactie) aan gingen tussen de verschillende velden (school, thuis, buiten en wijk). In onderstaande tabel is de uitkomst te vinden.

	Jaar 1	Jaar 2	Jaar 3	Jaar 4	Gemiddeld aantal activiteiten
Aantal activiteiten (algemeen)	21	41	40	41	35,75
Aantal interacterende activiteiten	9	16	18	21	16,00
Percentage interacterend t.o.v. totaal	42,9%	39,0%	45,0%	51,2%	44,5%

Tabel 16. Aantal interacterende activiteiten binnen Veerkracht Carnisse (van een interactie is sprake wanneer een samenwerking plaatsvindt tussen ten minste twee velden).

⁴²⁴ De clubhuizen Arend (voor jongens) en de Zeemeeuw (voor meisjes) werden gebouwd en beheerd door het Instituut voor de Rijpere Jeugd (opgericht in 1920) met het doel om een plek te creëren waar jongeren welkom waren en zichzelf konden ontdekken en ontplooiën. Het Arend & Zeemeeuw clubgebouw op het Van Brienoord-eiland vormde de centrale plek waar excursies en meerdaagse uitjes werden georganiseerd in de luwte van het stedelijk leven. Het Instituut voor de Rijpere Jeugd had als ideaal om de jeugd in de leeftijd van 13-20 jaar uit de lagere arbeidsklasse te verheffen. Zij richtte zich in tijden van de verzuiling op jongeren zonder religieuze of politieke zuil, omdat voor hen weinig tot niets werd georganiseerd. Behalve het bijbrengen van 'enig moraal en betamelijkheid' wilden ze deze jongeren ook de nodige ontspanning bieden. Zie ook: <https://www.rijnmond.nl/nieuws/148722/De-Arend-en-de-Zeemeeuw>.

⁴²⁵ Een respondent die betrokken is geweest bij de redding van het wijkcentrum en ook de geschiedenis van de stichting Arend & Zeemeeuw kent, spreekt in die zin van "patronen in de geschiedenis". Bijvoorbeeld als het gaat om de gespannen situatie tussen bewoners en professionals of om tijdelijke organisatievormen. Maar de historische inbedding helpt volgens de respondent ook om "over de grenzen van de verzorgingsstaat heen te denken".

⁴²⁶ Deze term gebruikt een van de tuinmannen/-vrouwen de Carnissetuin als het gaat om de bredere functie die de tuin heeft in de wijk.

In het eerste jaar betroffen de interacterende activiteiten veelal incidentele en kleinschalige samenwerkingen (bijvoorbeeld een activiteitenmiddag vanuit Bureau Frontlijn op de Tennistuin). Het tweede jaar waren de partijen zich meer gaan richten op hun kernactiviteiten en daardoor iets meer in zichzelf gekeerd. In het derde jaar raakten de interacterende activiteiten meer structureel ingebed (denk aan schoolklassen die wekelijks komen tuinieren vanuit Vakmanstad) en ontstond meer synergie tussen elkaars aandeel in een bepaalde activiteit. In het vierde jaar werden de samenwerkingen meer vanzelfsprekend en trokken partijen samen op (zoals rondom de jaarlijkse geveltuinactie). In de interacterende activiteiten is de Carnissetuin – alsmede in mindere mate de Tennistuin – de spil geweest waar interacties plaatsvonden. Deze groene plek was in de praktijk een ‘middel’ om connecties te smeden.

8.5.2 De opbouw van publieke plekken en netwerken

Zoals uit bovenstaande tabel blijkt, heeft het opbouwen van samenwerkingsrelaties en -plekken tijd nodig gehad. Zelfs binnen het Veerkrachtcollectief was samenwerking verre van vanzelfsprekend en moest ontdekt worden wat elke partij en persoon wel/niet aan elkaar kon hebben. Die zoektocht speelde zich ook breder af met andere actoren in Carnisse: hoe kon een samenwerking tot stand komen waarvan beide partijen het nut en noodzaak inzagen en tevens energie en tijd wilden investeren om die samenwerking tot een succes te maken? Veelal begonnen die samenwerkingen in Carnisse door ‘toevallig’ contact en ontwikkelde die zich ‘organisch’ zonder een duidelijk vooropgezet plan en moesten ze ‘ontstaan’ in de praktijk.⁴²⁷ Het decor van die samenwerkingen in Carnisse bleken de twee prominente plekken te zijn in Carnisse: het wijkcentrum Hart voor Carnisse en de Carnissetuin.

8.5.2.1 De (her)opbouw van plekken

Het voortbestaan van deze twee publieke plekken is echter niet vanzelfsprekend. Ze staan symbool voor de historische omgang met de ‘volkswijk’ Carnisse alsmede de huidige precaire situatie van het institutionele veld. Beide plekken hebben een ontwikkeling doorgaan die als volgt is te omschrijven: 1) van publieke plek ondersteund door de gemeente en gerund door professionals; 2) naar een onzekere situatie rondom het voortbestaan inclusief tijdelijke sluiting van de plek; 3) naar een situatie waarin lokale actievoerders strijd hebben gevoerd voor het behoud van de plek; 4) naar het laten opbloeien van de plek door een groei in activiteiten en

⁴²⁷ Deze woorden gebruikten enkele Tuinman/-vrouwen om de ontstaansgeschiedenis van samenwerkingen op de Carnissetuin te beschrijven in de evaluatie-interviews van 2015. Ze geven daarbij aan dat iets spontaans tot iets “heel groots” kan uitgroeien. Om in te kunnen spelen op die spontaniteit geeft een Tuinman/-vrouw in een evaluatie-interview in 2015 aan: “Het is heel belangrijk, voor mijn werk, dat er ruimte ontstaat, voor iets nieuws, voor verandering. Als er geen ruimte is, is er ook geen verandering”.

netwerken; 5) naar een situatie van bestuurlijke inkapseling binnen stedelijk beleidsprogramma's. Allebei de plekken hebben ook drie verschillende benamingen gekend in de afgelopen jaren. In onderstaande tabellen zijn de ontwikkelingen van beide plekken meer in detail beschreven.

Fase	Ontwikkeling Educatieve tuin / Carnissetuin / Groene Oase Carnisse
Oorsprong	De tuin had in de afgelopen decennia een educatief karakter en was in de periode voor 2011 in handen van de afdeling Sport & Recreatie van de Gemeente Rotterdam. Het was een 'educatieve tuin' binnen het beleid Natuur- en Milieueducatie, zoals die ook in andere Rotterdamse wijken te vinden waren ⁴²⁸ . Onduidelijk is hoe lang de plek al een wijkfunctie had in Carnisse. Enkele bewoners gaven aan dat deze tuin zeker al sinds de jaren '50 bestond en hiervoor agrarisch polderland was. Er werd door docenten natuureducatie gegeven aan scholen en er waren moestuintjes die buurtbewoners konden huren.
Situatie 2011	De Educatieve tuin ontving financiële steun van de overheid, maar door de bezuinigingen is deze steun weggefallen. Hierdoor moest de tuin per januari 2013 sluiten. Vanwege het protest van bewoners en de moestuinders, kon het beheer van de tuin (tijdelijk) worden overgenomen door Creatief Beheer tot tenminste medio 2015.
Ontwikkeling 2011-2015	Tuimannen- en vrouwen hebben samen de tuin ontwikkeld tot een gemeenschapstuin waarin samen werd gewerkt met ondernemers, professionele instellingen en lokale gemeenschappen. Gedurende de verschillende tuinseizoenen werden verschillende activiteiten opgestart en werd gezorgd voor bekendheid bij mensen in de wijk. Er werd een kas gebouwd, een akker aangelegd, de buurttuin werd ingericht en steeds meer mensen maakten kennis met deze plek en met Creatief Beheer. Er werden buurlunches georganiseerd, natuureducatie voor scholen, creatieve workshops, er was een baby- en peutertuin, een avonturenpad, etc. Steeds meer wijkpartijen maakten gebruik van de tuin. Gedurende het jaar 2015 heerste er steeds meer onzekerheid over het voortbestaan van de Carnissetuin. Om het voortbestaan af te dwingen werd een actiegroep opgericht en werden onder andere ruim 2000 handtekeningen verzameld en overhandigd aan het college van B&W.
Post 2015	Uiteindelijk werd in de gemeenteraad besloten dat de Carnissetuin in oktober 2015 moest sluiten en deze plek ruimte moest gaan maken voor een aanbouw van het Hooombeek College en de aanleg van parkeerplaatsen. Na maandenlange gesprekken tussen de projectontwikkelaar, de gemeente en de actiegroep werd door de gemeenteraad besloten een doorstart te maken van de tuin op een andere – nog nader te bepalen – locatie. De tuin werd eind 2015 gesloten en in 2016 werd de bouw van de schooluitbreiding en parkeerplaatsen opgestart. Uiteindelijk is in september 2018 een nieuwe tuin geopend aan de Carnissedreef: de Groene Oase Carnisse.

Tabel 17. Ontwikkeling van de Carnissetuin.

Betrokkenen van de Carnissetuin geven in de evaluatie-interviews in 2015 aan dat tijdens de situatie in 2011 weinig binding bestond tussen de mensen en partijen in Carnisse en de tuin. Het was een 'gesloten plek', terwijl de tuin nu een grotere rol heeft ingenomen in de wijk en veel meer bewoners de tuin bezoeken (zie volgende paragraaf). Een vrijwilliger noemt het een 'openluchtbuurthuis' aangezien het meer een publieke functie heeft gekregen en het een plek is om te verblijven of om mee te helpen. Hetzelfde geldt voor het Hart voor Carnisse. Zo stelt een wijkprofessional in de evaluatie-interviews over de periode in 2011: "Het was hartstikke dood: verwaarloosd, dood, volgestapeld" [...] "het was niet een wijkgebouw nee, echt, alles was wegbezuinigd ook op een gegeven moment het volwassenenwerk, het was van niemand". Toen het wijkcentrum in 2015 een Huis van de Wijk werd, gaf een van de betrokkenen aan: "Dit is echt wel een kroon, een waardering op ons werk". Waar de

⁴²⁸ In 2012 lagen nog 15 gemeentelijke educatieve tuinen verspreid door Rotterdam waar groepen uit het basisonderwijs natuureducatie volgden. In 2019 bestaan nog 11 educatieve tuinen.

respondent aan toevoegde: “Als we zouden weten waar we aan begonnen waren, zouden we het niet meer doen.”

Fase	Ontwikkeling Wijkcentrum Arend & Zeemeeuw / Hart voor Carnisse / Huis van de Wijk Carnisse
Oorsprong	Het is onduidelijk hoe lang het wijkcentrum al bestaat. Sinds de jaren '50 stond op deze plek reeds een Arend & Zeemeeuw clubhuis voor de 'rijpere jeugd' ⁴²⁹ . Waarschijnlijk is dat gebouw in de jaren '70 afgebroken en vervangen door het huidige wijkgebouw met dezelfde naam. In de periode voorafgaand aan 2011 beheerde Charlois Welzijn het wijkcentrum waarin zij welzijnsactiviteiten ontplooiden voor jongeren en ouderen. Tevens maakte een peuter-/kinderopvang gebruik van het pand alsmede een basisschool uit Carnisse i.v.m. ruimtegebrek. Het pand was in de periode voor 2011 zeer minimaal onderhouden en tevens was asbest aangetroffen in het dak.
Situatie 2011	Charlois Welzijn verloor de gemeentelijk aanbesteding voor de periode vanaf 2012 en ging failliet. Als gevolg van dit faillissement werd het wijkgebouw officieel per 1 januari 2012 gesloten. Een aantal actieve bewoners en betrokkenen hebben zich verenigd om het pand open te houden, vooral vanwege de verbindende functie van de plek. DRIFT heeft samen met deze groep in februari 2012 het initiatief genomen om iedereen bij elkaar te brengen en na drie bijeenkomsten werd een actiegroep opgericht. Deze heeft diverse gesprekken gevoerd met de gemeente en andere partijen alsmede bewoners en wijkpartijen gemobiliseerd om hen te steunen (onder andere middels een handtekeningenactie).
Ontwikkeling 2011-2015	Het wijkcentrum werd in juni 2013 heropend onder de naam 'Hart voor Carnisse'. Inmiddels hadden de bestuursleden (op vrijwillige basis) een groep bewoners op de been gebracht die het pand in zelfbeheer hadden. In het wijkcentrum werden steeds meer activiteiten zoals danslessen, muzieklessen, taallessen, kickbokslessen, bingoavonden, e.d. georganiseerd. Ook konden diverse groepen uit de wijk ruimtes huren voor activiteiten (zoals kinderfeestjes, religieuze bijeenkomsten en VVE-vergaderingen). De gemeente zocht als eigenaar van het pand en de grond langdurig naar een juiste huurovereenkomst met de beheerders. Naast een conflictueuze relatie bestond ook veel samenwerking met de gemeente (tot de gemeentesecretaris aan toe). Vanwege de onzekere situatie en de tijdsinspanning die het van betrokken bestuursleden vergde, is gedreigd het pand te sluiten als er niet snel een oplossing gevonden zou worden. In 2015 leidde dat tot een gang naar de gemeenteraad, waarin is besloten om het wijkcentrum te helpen in haar voortbestaan en het onderdeel te maken van het stedelijk programma Huizen van de Wijk.
Post 2015	Vanwege de druk op de schouders van de bestuursleden en bewoners, is het beheer van het wijkcentrum ondergebracht bij welzijnspartij Stichting DOCK die nu samen met bewoners het pand beheert. Vanwege de inpassing in het stedelijke programma Huizen van de Wijk, heet het wijkcentrum nu Huis van de Wijk Carnisse.

Tabel 18. Ontwikkeling van wijkcentrum Arend & Zeemeeuw.

Overigens is bij de (her)opbouw van publieke plekken ook de KBS Elisabethschool noemenswaardig. Vanaf 2011 is Veerkracht Carnisse actief geweest op deze school die op dat moment onder toezicht stond bij de landelijke inspectie vanwege onder andere structureel tegenvallende resultaten. De school stond er in de woorden van een van de betrokkenen van de school 'beroerd' voor. Opvallend is hier de reflex van het institutionele veld rondom scholen in een precare situatie die vergelijkbaar is met de omgang met precare gebieden. Er kwamen in 2011 “allerlei telefoontjes binnen van mensen die iets van ons wilden”. Want, zo stellen de betrokkenen in samenspraak: “Als jij, nou ja, in de shit zit, dan zijn er veel mensen die wel denken dat ze iets voor jou kunnen betekenen” ... “want vaak als je in de shit zit, kun je subsidies aanvragen” ... “En dat is geld” ... “Commerciële partijen die het natuurlijk hartstikke leuk vinden je te professionaliseren en het helpen van scholen”.⁴³⁰ Rotterdam Vakmanstad was uiteindelijk de enige partij waar de school mee ging samenwerken:

⁴²⁹ In het Rotterdamse stadsarchief zijn clubverslagen aanwezig van de Texelsestraat van de periode 1953-1971, zie: https://collecties.stadsarchief.rotterdam.nl/detail.php?nav_id=6-2&index=2&id=180381095.

⁴³⁰ Deze citaten zijn afkomstig uit een duo-interview, waarbij de respondenten elkaar aanvullen.

“de rest hebben we eigenlijk allemaal buiten de deur weten te houden”. De keuze viel op Vakmanstad vanwege hun educatieve visie, maar ook omdat de school er simpelweg niet voor hoefde te betalen.⁴³¹ Ook Bureau Frontlijn heeft op de KBS Elisabethschool ouders gecoacht en daarnaast heeft de Children’s Zone NPRZ-financiën ter beschikking gesteld voor leertijduitbreiding. De betrokkenen van de school noemen echter vooral de inzet van Rotterdam Vakmanstad als succesfactor: “Doordat Veerkracht zich richtte op de randzaken, konden wij ons focussen op de basis”. Inmiddels is de school ‘stabiel’ en ‘floreert’ deze en scoort de school bovengemiddeld qua Cito-scores op Zuid en rond het stedelijke gemiddelde.⁴³²

8.5.2.2 De verbreding van netwerken

Naast de opbouw van de plekken zelf is het belangwekkend om naar de opbouw van de netwerken rondom deze plekken te kijken. Het netwerk op de Carnissetuin bestaat uit vrijwilligers (incidenteel en structureel), bezoekers (georganiseerd of spontaan), deelnemers (aan activiteiten, workshops, buurtlunches) en de groep moestuinders. Aanvullend aan deze groep tuinders zit ook een netwerkschil aan lokale en stedelijke samenwerkingspartners, zowel in de wijk en daarbuiten (op het vlak van groenonderhoud, scholen, welzijnsinstellingen, opvanginstellingen, kerken, winkeliers, etc.). Daaromheen zit weer een netwerkschil met meer beleidsmatige en bestuurlijke personen en partijen. Hart voor Carnisse kent eenzelfde gelaagdheid met contactpersonen op lokaal schaalniveau en stedelijk niveau.

In onderstaande tabel is de ontwikkeling van de bezoekers en vrijwilligers op de Carnissetuin weergegeven voor de drie tuinseizoenen.⁴³³ Wat de tabel laat zien is niet alleen een groeiend aantal bezoekers aan de Carnissetuin, maar ook een groeiend aantal stabiele vrijwilligers die zelf activiteiten ontplooiën en organiseren op de tuin. In het vierde tuinseizoen zijn echter alleen de cijfers opgeteld tot en met juli 2019 vanwege de naderende sluiting van de Carnissetuin. Het aantal moestuinders zijn in alle jaren gelijk gebleven (in totaal werden in 2015 25 tuinen verhuurd).⁴³⁴ Ter

⁴³¹ Vakmanstad heeft haar activiteiten gestaag ontplooid in samenwerking met de school. Langzaamaan is begonnen met een enkele activiteit om dit over de komende jaren uit te breiden. Betrokkenen vanuit de school stelden hierover: “Het kon ook allemaal, omdat we er niet voor hoefden te betalen”.

⁴³² Zo lag de gemiddelde Cito-score in 2017-2018 op 533 voor de school, terwijl het Rotterdamse gemiddelde op 533,3 lag. Het landelijk gemiddelde was in dit jaar 535,6.

⁴³³ De typische start van een tuinseizoen ligt rond maart/april met het plegen van voorbereidingen en loopt tot aan omstreeks november met nog enkele laatste oogsten en laatste sporadische activiteiten. Uiteraard is dit afhankelijk van het weer. De zomerperiode is de drukste periode op de tuin. Tussen december en maart is de tuin voor het publiek gesloten (op een incidentele activiteit na).

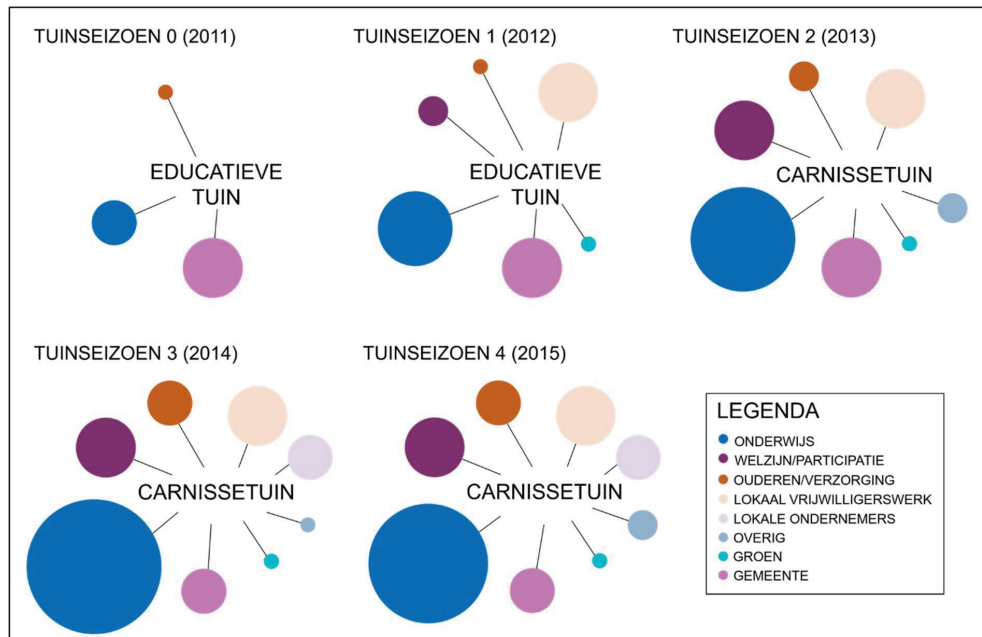
⁴³⁴ Dit is een vrij autonome groep bewoners uit Carnisse en omliggende wijken. Elk jaar zijn de tuinen snel vergeven. Dit gebeurt via het principe ‘wie het eerst komt, wie het eerst maalt’. Er is dan ook elk jaar een wachtlijst. Wel krijgen huurders die dat jaar daarvoor ook hebben gehuurd voorrang. De diversiteit in huurders is relatief groot (in termen van verschillende culturele achtergronden en leeftijden). Sommige van deze tuinen worden overigens gedeeld door meerdere personen (bijvoorbeeld twee families).

vergelijking: in de periode voor 2011 was op de toenmalige Educatieve Tuin een vrijwilliger actief.

	Tuinseizoen 2 (2013)	Tuinseizoen 3 (2014)	Tuinseizoen 4 (2015) ⁴³⁵
Aantal vrijwilligers (incidenteel)	17	8	3
Aantal vrijwilligers (structureel)	5	11	9
Totaalaantal vrijwilligers	22	19	12
Percentage structurele vrijwilligers	22,7%	57,9%	75,0%
Totaalaantal bezoekers en deelnemers	801	1.073	1.474

Tabel 19. Ontwikkeling aantal bezoekers en vrijwilligers Carnissetuin.

Ook het institutionele netwerk rondom de Carnissetuin kent een ontwikkeling in termen van groei en diversiteit. Waar dit netwerk in 2011 – in de tijd van de Educatieve Tuin – nog bestond uit 8 partijen die vooral afkomstig waren uit de gemeente en het onderwijs, bestaat dit netwerk in 2015 uit 28 partijen afkomstig uit de gemeente, lokale ondernemers, verzorgingsinstellingen, welzijnsinstellen, e.d. In onderstaande figuur is de ontwikkeling van het institutionele netwerk gevisualiseerd.

Figuur 23. Ontwikkeling in samenwerkingspartijen Carnissetuin.

⁴³⁵ Voor het vierde tuinseizoen is alleen het netwerk in kaart gebracht tot en met juli 2015. Normaliter zou het tuinseizoen in 2015 tot oktober à november lopen. De reden voor dit abrupte einde was de naderende sluiting van de Carnissetuin waardoor veel activiteiten in en na de zomer zijn gestopt gezet.

Hoewel deze data niet is verzameld voor het wijkcentrum Hart voor Carnisse is eenzelfde trend zichtbaar. Zo geeft een van de betrokkenen in een monitoringsinterview in 2014 aan dat ze eerst werden gezien als die mensen die “maar wat deden, maar dat is nu wel anders”, want “onze rol is groter geworden, we worden serieuzer genomen” (zowel binnen als buiten Carnisse) en “iedereen weet ons ook wel te vinden in het netwerk nu”.

Het bouwen aan dit netwerk is echter een proces van lange adem, zo geven meerdere respondenten aan. Het is een kwestie van volharding, zo verklaart een Tuinman/-vrouw de gestage ontwikkeling van de Carnissetuin: “Het heeft met waarden te maken, en dat ze zien dat we volhouden” en “ze zien ons aan het werk, ze zien de verandering, ze zien de zorg die eraan besteed wordt”. Daarnaast zijn de Tuinmannen/-vrouwen “op zoek naar wederkerige samenwerkingen”, bijvoorbeeld met de lokale wasserette die in ruil voor het wassen van textiel groente terugkrijgt. Of de opvanginstelling waar de kok en ‘cliënten’ meehelpt op de tuin, om vervolgens een bak met groenten en kruiden terug te krijgen waarmee ze kunnen koken. Wanneer een samenwerking te eenzijdig is of er te veel vrijblijvendheid bestaat, stoppen de Tuinmannen/-vrouwen er gaandeweg ook weer mee: “We zijn ook gestopt, dat we na een jaar zeggen er is geen wederkerigheid, het komt van een kant, alleen groente halen en er komt niks terug”. Een andere optie is dat de samenwerkingspartijen in deze gevallen betalen voor het gebruik van de tuin en/of de tijd en expertise van een van de Tuinmannen/-vrouwen. Op de tuin is men dan ook op zoek naar ‘synergie’ en niet naar eenrichtingsverkeer waarbij het meer moeite kost dan dat het iets oplevert, want “het is mooier dat het mes aan twee kanten snijdt”. Overigens duurt het volgens de respondenten die op de tuin actief zijn lang voordat zo’n wederkerige samenwerking ontstaat. Deze moet ontdekt en intensief onderhouden worden. Ook elke samenwerking kent een andere dynamiek en vorm en tevens is het uiteindelijk ook belangrijk of het klikt tussen personen en/of tussen personen en de plek.

Het is op deze beide plekken waar mensen die wonen of werken in Carnisse zich kunnen aansluiten bij het bredere narratief van de wijk. Door simpelweg deel te nemen aan een activiteit in het wijkcentrum of tuin ontstaat een verbreding van het netwerk. Oftewel, de diffusie van de visie en het narratief van een Bloeiend Carnisse kan indirect ook plaatsvinden door de heropening van het wijkcentrum waar tal van mensen actief zijn en deelnemen aan activiteiten, maar die niet per se op de hoogte zijn van dit narratief. Veel mensen in de wijk zullen niet geïnteresseerd zijn om deel te nemen aan praat- en discussiesessies, maar zullen het belangrijk vinden dat een plek als het wijkcentrum of de tuin blijft voortbestaan.

8.5.2.3 Autonomie en lokaal verzet

Binnen de (her)opbouw van de publieke plekken het Hart van Carnisse en de Carnissetuin is hard gewerkt aan het verkrijgen van positie binnen het institutionele veld. Na de heropening van het wijkcentrum in 2013 stelt een van de betrokkenen:

“Vanaf nu kunnen ze niet meer om ons heen”. Het werk en alle betrokkenheid werd gezien als een vorm van legitimiteit. De ‘ze’ in het voorgaande citaat slaat op de deelgemeente en de gemeente. In een interview uit 2014 stellen de initiatiefnemers van Hart voor Carnisse dat ze kritisch kunnen zijn op deze partijen alsmede de gebiedscommissie want: “Dat kunnen we doen omdat we ze niet nodig hebben”.⁴³⁶ In hun zoektocht naar een zelfstandig en kostendekkend bestaan zonder structurele (huur)subsidie waarbij zij meer als een ‘bedrijf’ opereren kunnen zij die positie waarborgen, is de gedachte.

Deze autonome positie wordt ook door een wijkprofessional benadrukt die stelt dat de initiatiefnemers van Hart voor Carnisse voorzichtig moeten zijn in het afhankelijk worden van een grote partij zoals Stichting DOCK, want dat is “een professionele welzijnsorganisatie en die zijn gesubsidieerd en die werken in opdracht van. Dat moeten zij [Hart voor Carnisse] niet willen. Hun kracht is, er zijn voor de buurt, kijken wat is het beste en hoe kunnen we dat organiseren?” Deze hang naar autonomie komt ook terug in gesprekken in 2014 met de initiatiefnemers zelf: “Uiteindelijk wil ik daar wel naar toe, dat je zo goed als onafhankelijk bent van de gemeente. Dan kan je ook onafhankelijk opereren.” De huurconstructie anno 2014 stelde de stichting echter niet in staat om deze gewenste positie te waarborgen op de lange duur. Overigens is de mate van onafhankelijkheid ook relatief, want de gemeente op haar beurt is tevens weer afhankelijk van de stichting. Of zoals een van de initiatiefnemers stelt over het belang van het wijkcentrum: “Wij krijgen dingen voor elkaar die professionele organisaties niet of niet geheel voor elkaar krijgen.” In het organiseren van dit soort zaken gaat het volgens een respondent om: “echte passie hebben, dus niet op papier, maar in het echt (...) vrij zijn in het ontwikkelen van projecten omdat je niet vastzit aan targets en doelstellingen. Wel doelstellingen die we onszelf als stichting hebben opgelegd maar niet vanuit de overheid of wat dan ook gegeven.” Ook hier wordt weer het niet “krijgen van een opdracht vanuit de gemeente” genoemd. Deze ‘onafhankelijkheidspositie’ zorgt er tevens voor dat de stichting als een concurrent wordt gezien door andere actoren in de wijk, aldus een van de initiatiefnemers. In essentie gaat het hier dus om een wederzijdse afhankelijkheid tussen de stichting en andere actoren: ze zijn in zekere zin tot elkaar veroordeeld. Echter, de notie van onafhankelijkheid betekent in Carnisse: het niet hebben van een opdracht van de gemeente; het hebben van passie en luisteren naar bewoners; en het niet houden aan werktijden dan wel gebonden zijn aan procedures.⁴³⁷

⁴³⁶ Dit citaat is afkomstig uit een artikel van een publicatie van het platform LSA Bewoners, zie: ‘Je bent krachtiger als je meerdere harten hebt’ (gepubliceerd op 22 september 2014 op de LSA-site). Zie ook: <https://www.lsabewoners.nl/zelfbeheer/je-bent-krachtiger-als-je-meerdere-harten-hebt/>.

⁴³⁷ Deze notie van onafhankelijkheid komt ook terug op individueel niveau, zoals bij een gebruiker van de Carnissetuin die stelt: “Ik wil mijn tuin niet opgeven voor hun”. Met ‘hun’ wordt Creatief Beheer bedoeld. De gebruiker in kwestie wil meer zelfstandig gebruik maken van de tuin waarmee hij/zij zich verbonden voelt. Ook bij de wijkprofessionals zien we deze notie terug, zoals bij een wijkprofessional die zich expliciet ‘profileert’ als individu en als expert en niet als werknemer van een instelling, want “het zijn eigenlijk tijdelijke verbanden”.

Het maatschappelijk verzet tegen de sluiting van de publieke plekken en het 'terugeisen' van die plekken, werd de betrokkenen van beide plekken niet altijd in dank afgenomen. Zo werd in 2012 de 'kraakactie' door de actiegroep in het wijkcentrum gezien als 'actievoeren' tegen de deelgemeente. In beide publieke plekken heeft de (her)opbouw echter geleid tot conflicten, waarbij sommige zelfs opgelopen zijn tot in de Rotterdamse gemeenteraad. Zo heeft het huurconflict rondom Hart voor Carnisse in 2015 tot een ultimatum geleid waarbij de situatie is besproken in de gemeenteraad.⁴³⁸ Net als bij de Carnissetuin zat het wijkcentrum in de bestuurlijke spagaat van de dienst Stadsontwikkeling en de dienst Maatschappelijke ontwikkeling vanwege het zijn van een fysieke plek met een sociale doelstelling.⁴³⁹ De gang naar de gemeenteraad werd door de betrokkenen echter wel gezien als een noodzakelijk kwaad aangezien zij de deuren wilden sluiten als de perikelen rondom de commerciële huur niet werden opgelost. Zo stelt een van de initiatiefnemers van het wijkcentrum dat ondanks dat het een "pittig debat" was, "het goed heeft uitgepakt", want "ze moeten nu iets". De uitkomst van het debat was dat een oplossing gezocht ging worden en de deuren niet dicht hoefden. Het debat heeft de druk opgevoerd, maar het effect is naast een voorkomen sluiting ook een sterkere behoefte om duidelijke afspraken te maken. Bijvoorbeeld rondom de verantwoording voor eerder verkregen subsidies. Deze verantwoording bleek later in het jaar een onoplosbare situatie te zijn voor beide partijen.⁴⁴⁰ Eind 2015 werd door de betrokken wethouder geconstateerd: "Ongeacht of Hart voor Carnisse de subsidies alsnog voldoende verantwoordt (...) acht de gemeente Rotterdam het vertrouwen in de stichting beschadigd en continuering van de samenwerking op bestaande voet (met het huidige bestuur) onwenselijk".⁴⁴¹ De consequentie was om te kijken "in hoeverre we met een andere partij een huurovereenkomst kunnen sluiten".⁴⁴² Uiteindelijk is de keuze gemaakt door de gemeente om een huurovereenkomst te sluiten met de welzijnspartij Stichting DOCK.

Rond de Carnissetuin richtte het maatschappelijk verzet zich tegen de sluiting van de tuin. Deze moest plaatsmaken voor de uitbreiding van de naastgelegen school die kampte met ruimtegebrek. Op het gebied van de tuin moest een schooluitbreiding gerealiseerd worden inclusief een parkeerterrein. De discussie rondom de onzekere toekomst mondde uiteindelijk uit in een raadsdebat in juli 2015.⁴⁴³ Hiervoor waren enkele gesprekken gevoerd met Hart van Zuid dat voor de betrokkenen niet tot de gewenste duidelijkheid had geleid. Onder aanvoering van de lokale actiegroep is een manifest opgesteld om het publieke belang van de tuin te onderschrijven en tevens zijn ruim 2000 handtekeningen verzameld en overhandigd aan het college van B&W. In diverse commissie- en raadsvergaderingen is het lot van de Carnissetuin besproken

⁴³⁸ Binnen het Rotterdamse raadsdebat op 26 maart 2015.

⁴³⁹ In de raadsdebatten waren ook twee wethouders betrokken.

⁴⁴⁰ Binnen het kader van dit onderzoek is niet achterhaald wat de exacte reden is geweest voor de onoplosbare situatie.

⁴⁴¹ Bron: Raadsbrief wethouder De Jonge en wethouder Schneider van 26 oktober 2015 (kenmerk: 15M015813-15bb8465). Zie ook: <https://rotterdam.raadsinformatie.nl/document/4140822/3/98dac7a7ed4ccd08184a9d498eca7f0c>.

⁴⁴² Idem.

⁴⁴³ Eerste raadsdebat over Carnissetuin was op dinsdag 07 juli 2015

in de periode juli – november 2015. Uiteindelijk is in november 2015 door de gemeenteraad besloten de tuin definitief te sluiten.⁴⁴⁴ Wel werd een motie aangenomen tot een ‘inspanningsverplichting’ om een alternatieve locatie voor de tuin te vinden. Uiteindelijk is – na vele overleggen met de betrokkenen van de tuin – in september 2018 een nieuwe locatie van de tuin geopend.

8.5.3 De borging van Veerkracht Carnisse

Vervolgens is het de vraag in hoeverre een borging heeft plaatsgevonden van de integrale wijkontwikkeling die Veerkracht Carnisse voorstond. Ondanks de gedaanteverwisselingen van bijvoorbeeld de tuin en het wijkcentrum bestaan beide plekken nog steeds in het huidige Carnisse. Hetzelfde geldt voor de meer gezonde situatie van de Elisabethschool. Openstaande vragen zijn hoe het was vergaan met deze drie plekken zonder Veerkracht. Waren zij verloren gegaan? Had het lokale netwerk in Carnisse een traject als Veerkracht überhaupt nodig om de situatie naar hun hand te zetten? Tevens is het de vraag in hoeverre dit soort plekken en netwerken voldoende robuust zijn voor de toekomst. In het evaluatie-interview met de Elisabethschool wordt gesteld dat de betrokkenheid van Vakmanstad op losse schroeven komt te staan zonder subsidie van de gemeente. Echter, anno 2019 werken zij nog altijd samen en scoort de school rond het stedelijk gemiddelde op het vlak van cito-scores. Het wijkcentrum is momenteel onder beheer van het welzijnswerk (net als pre-2011), is geïncorporeerd binnen het gemeentelijk beleid (‘Huizen van de wijk’) en lijkt stabiel. De Carnissetuin is na bijna 3 jaar heropend op een nieuwe locatie, maar de vraag is nog altijd in hoeverre zij (relatief) zelfvoorzienend kan zijn wanneer de steun vanuit de gemeente afneemt. Zo is wederom sprake van een mogelijke verplaatsing van de tuin.⁴⁴⁵

Wat betreft het Veerkrachtcollectief zijn twee van de vier partijen nog steeds actief in Carnisse: Bureau Frontlijn maakt deel uit van het Wijkteam Carnisse en de lessen vanuit Rotterdam Vakmanstad zijn een integraal onderdeel van de Elisabethschool. Na de sluiting van de Carnissetuin en de Tennistuin is Creatief Beheer niet meer actief geweest in Carnisse. DRIFT heeft vanaf september 2015 de gebruikers van de Carnissetuin nog een half jaar ondersteund, maar sinds begin 2016 zijn de onderzoekers niet meer actief in de wijk. De interactie tussen de partijen alsmede de velden school, thuis, buiten en de wijk is daarmee vervallen. Hetzelfde geldt voor de verbindende en reflexieve rol die Veerkracht volgens bewoners en wijkprofessionals heeft vervuld (zie paragraaf 8.4.2). Deze rol kan de gemeente volgens een wijkprofessional niet op zich nemen: “Die hebben heel erg hun eigen belangen hè, die willen heel erg sturen. Jullie kijken toch meer onderzoeksmatig, gewoon wat gebeurt er, zonder dat je het per se wil beheersen.”

⁴⁴⁴ In het raadsdebat op 12 november 2015.

⁴⁴⁵ Zie raadsbrief van 12 november 2019 (kenmerk: 19bb021829). Zie ook: https://rotterdam.raadsinformatie.nl/document/8163710/1/s19bb022812_4_52984_tds.

Overigens heeft die meer autonome positie ook een keerzijde gehad zoals in de ontwikkeling van het narratief (zie ook paragraaf 8.5.1). Deze is weinig gedeeld door de deelnemers en betrokkenen daarbuiten. Een reden daarvoor omschrijft een arenadeelnemer als volgt: “ik miste een beetje de bestuurlijke context waar het proces in geplaatst was. Wie had er nou om gevraagd? Wie zat er nou op te wachten?” Het zou volgens de respondent misschien meer effectief zijn geweest om het narratief meer expliciet te koppelen aan de “beleidscontext” en “het regerende beleid en zijn vertegenwoordigers”. In die zin vond de arena, maar wellicht ook de andere activiteiten vanuit Veerkracht Carnisse te veel in de luwte plaats. Wellicht is dat ook een reden voor de conflictsituaties rondom de tuin en het wijkcentrum. Vanuit dat ‘regerende beleid’ bestond echter ook weinig animo om te leren van de praktijken binnen Veerkracht. Een reden voor de matige verbinding met het reguliere beleid, was wellicht ook dat binnen het publiek domein zoveel wisselingen hebben plaatsgevonden (zie paragraaf 8.3.3).

Op het vlak van de ontwikkeling van publieke plekken en netwerken valt op dat veel initiatieven steunen op een of enkele personen (of dit nu vrijwilligers zijn of niet). Dit is het geval binnen de Carnissetuin en Hart voor Carnisse, maar ook voor veel andere initiatieven. Veelal weegt de verantwoordelijkheid zwaar op de schouders van de initiatiefnemers. Meerdere malen wordt door diverse respondenten een treinmetafoor aangehaald: “Joh, luister er beweegt iets, dat is een snelrein waar je instapt en die stopt niet meer”. Deze metafoor moet een zekere turbulentie onderschrijven waarin de initiatiefnemers opgeslokt worden door de actualiteit en waarin een gebrek bestaat om stil te staan en te reflecteren. Het tekent de fragiliteit van het lokale ecosysteem, waarin mensen nog altijd een doorslaggevende rol spelen. Niet alleen in termen van kartrekkers, maar ook in termen van interpersoonlijke dynamiek tussen (groepen) mensen. Naast dat kartrekkers een aantrekkende werking kunnen hebben, kunnen ze ook een afstotende werking hebben. Daarbij kunnen conflicten ontstaan tussen personen en groepen. Zo heeft dat binnen het wijkcentrum geleid tot een tweestrijd in 2013 tussen twee groepen die het wijkcentrum wilden beheren. Een ander voorbeeld van een conflict is de eerdergenoemde vertrouwensbreuk rondom het wijkcentrum in 2015.

Vanuit die onberekenbaarheid van individuen menen de meeste wijkprofessionals dat er toch altijd een mate van professionele ondersteuning voor bewoners en binnen initiatieven moet zijn. Zo wordt door de Tuinmannen/-vrouwen gesteld dat iedereen de Carnissetuin wel wil gebruiken, maar het beheer en onderhoud een delicate kwestie is. Ze stellen dat het “een soort utopie [is] om te denken dat de wijk het gaat overnemen”; het helemaal uit handen geven is “onmogelijk”. Ook in de overdraagbaarheid van activiteiten op de tuin wordt het belang van individuen benadrukt, maar vooral ook dat iemand nodig is “die het project [gaat] trekken”. Overigens raken enkele respondenten ook geïrriteerd als het gaat om de constante onderschatting van bewoners en vrijwilligers. Hoe dan ook is Veerkracht Carnisse, volgens een vrijwilliger op de Carnissetuin een project van lange adem, het heeft tijd nodig om daadwerkelijk veranderingen en ontwikkelingen in de wijk voort te brengen.

Want het is in 2015 “niet significant verbeterd in die wijk”, aldus een vrijwilliger op de tuin. Hier moeten partijen echter niet op afgerekend worden volgens de respondent, want: “Tegenwoordig moet alles meetbaar zijn en overal moet rendement uit te halen zijn. Dit soort dingen zijn niet meetbaar en daar kun je geen rendementsmodel aan hangen. Welzijn is niet in rendement uit te drukken”.

8.6 Afsluitende reflecties

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat de sociale constructies van zowel ‘wijken’ in brede zin als ‘achterstandswijken’ in specifieke zin een tactiek zijn om (stedelijke) gebieden te besturen op (on)gewenste afwijkingen. Een ‘focuswijk’ als Carnisse wijkt af van de stedelijke gemiddelden en wordt tevens gekarakteriseerd door een zekere ongrijpbaarheid vanwege het lage vertrouwen in publieke instellingen alsmede het ontbreken van handvatten om de woningvoorraad aan te pakken. Maar wat is nu eigenlijk echt het probleem in Carnisse? Waar voor bewoners het slechte onderhoud van woningen en de publieke ruimte een probleem vormt, lijkt die probleemperceptie bij bestuurders zich vooral te concentreren rondom een niet-ideale mix qua bevolkingssamenstelling. Deze samenstelling zou relatief eenzijdig zijn en dat is problematisch volgens betrokkenen omdat er te weinig hoge inkomens en hoogopgeleiden wonen in de wijk.

Waar een wijk als Carnisse eerder gebaat is bij het stimuleren van veerkracht in termen van mensen, vaardigheden, netwerken, plekken, etc., kan momenteel gesteld worden dat de kwetsbare kanten binnen de wijk vooral gecultiveerd worden. Gezien de historische inbedding wordt in een ‘focuswijk’ als Carnisse telkens geëxperimenteerd met nieuwe methodieken, werkwijzen, ideeën, etc. Dat gebeurt niet – of zeker in mindere mate – in al die andere ‘normale’ wijken in Nederland, omdat de gevoelde urgentie in wijken als Carnisse hoger is. De consequentie hiervan is echter wel dat juist meer bewezen en beproefde methodes niet landen of beklijven in dit soort wijken. In plaats daarvan blijven wijken als Carnisse proeftuinen voor publieke experimenten.

Middels het experimentele programma Veerkracht Carnisse zijn de bestaande interdependenties in Carnisse echter bevraagd en is getracht alternatieve interdependenties op te bouwen. In die zin ligt een analogie met het (in diskrediet geraakte) opbouwwerk uit de jaren ‘60 en ‘70 voor de hand (zie paragraaf 6.5). Tevens is binnen Veerkracht Carnisse getracht bestaande interdependenties af te bouwen (‘afbouwwerk’). Binnen dit opbouwen en afbouwen stond de autonomie van Carnisse en haar bewoners centraal, aangezien netwerken en plekken meer of anders (on)afhankelijk moesten worden van de carrousel van top-down projecten en partijen. In die zin was Veerkracht Carnisse ook een democratisch experiment, zonder dat dit expliciet behoorde tot de oorspronkelijke doelstellingen.

Echter, binnen Veerkracht Carnisse is ook meegedaan aan de stigmatisering van Carnisse. Wij zijn onderdeel geweest van de carrousel aan projecten en personen en hebben bestaande interdependenties ook gereproduceerd. In dit licht is de borging van het ontwikkelde narratief – en de daaraan gekoppelde praktijken en plekken – een delicaat vraagstuk. Hoewel het narratief weinig gedeeld werd binnen en buiten de arenagroep is wel degelijk gewerkt aan de (her)opbouw van publieke plekken waaraan alternatieve wijzen van denken, doen en organiseren aan ten grondslag lagen. Tegelijkertijd lijkt de rust te zijn wedergekeerd in Carnisse en bestaat de institutionele fragiliteit nog altijd, alsmede de dominante discursieve omgang met deze ‘focuswijk’. De vraag rijst in hoeverre de herschikking van het lokale speelveld (zie paragraaf 8.4.1) – die veroorzaakt werd door de economische crisis – een gemiste ‘window of opportunity’ blijkt te zijn geweest om zaken fundamenteel anders aan te pakken in Carnisse.

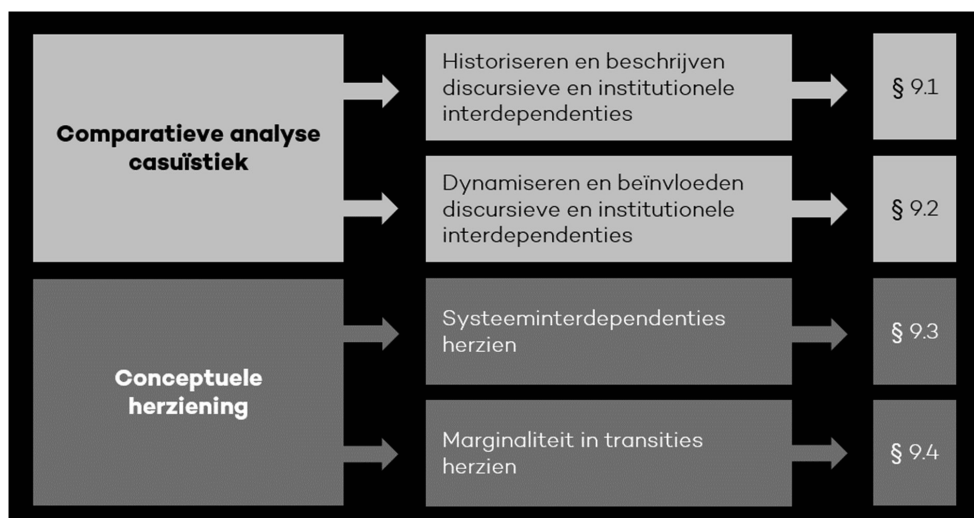
DE SYNTHESE

DEEL IV DE (RE)PRODUCTIE VAN INTERDEPENDENTIES

- Hoofdstuk 9 Een comparatieve analyse van de historische, huidige en toekomstige omgang met paradigma's, personen en plekken in de marges.
- Hoofdstuk 10 Een presentatie van de conclusies en aanbevelingen van dit proefschrift waarin ook de centrale vraagstelling wordt beantwoord.

TRANSITIES VANUIT DE MARGES

Dit proefschrift is gestart vanuit een ambitie om het veld van transitiestudies te verbinden met studies binnen de sociale wetenschappen die zich bezighouden met de bestudering van in- en uitsluiting in brede zin, als ook van armoede en socio-economische ongelijkheid in specifieke zin. Om processen van in- en uitsluiting te bestuderen binnen de context van het welvaartssysteem heb ik het conceptueel raamwerk van *meervoudige marginaliteit* geïntroduceerd waarin paradigma's, personen en plekken in een marginale situatie zijn afgezet tegen processen van evidente, opgelegde en zelfverkozen marginalisering. Daarnaast heb ik een analytisch onderscheid gemaakt tussen het historiseren, beschrijven, beïnvloeden en dynamiseren van discursieve en institutionele systeeminterdependenties.⁴⁴⁶ Met behulp van dit analytische onderscheid zijn de empirische hoofdstukken gestructureerd, hetgeen een vergelijking tussen de casussen vergemakkelijkt. Dit hoofdstuk presenteert een comparatieve analyse van de drie empirische casussen in paragraaf 9.1 en 9.2. Tevens combineert het de inzichten uit de casuïstiek met het conceptuele deel van dit proefschrift in paragraaf 9.3 en 9.4. Deze opzet is in onderstaande figuur gevisualiseerd.

Figuur 24. Visualisatie opbouw hoofdstuk 9.

⁴⁴⁶ Het conceptueel kader van meervoudige marginaliteit vormt samen met het analyseren van interdependenties een perifeer systeem perspectief (zie paragraaf 5.5.3).

9.1 De systemische omgang met armoede en ongelijkheid

Binnen de bestudeerde casussen is telkens sprake geweest van een bepaalde systeemafbakening, te weten het welvaartssysteem (paradigma-casus 'armoede'), de maatschappelijke opvang (personen-casus 'zwerfjongeren') en de wijk Carnisse (plekken-casus 'achterstandswijken'). Ondanks de arbitraire afbakeningen – waarvan ik de kanttekeningen en (politieke) implicaties in hoofdstuk 2 heb beschreven – zijn een aantal parallellen en verschillen te onderscheiden in de omgang met een specifieke vorm van marginaliteit, i.e. waarin sprake is van een focus op (de gevolgen van) armoede dan wel ongelijkheid in bredere zin.

9.1.1 Sociale differentiatie in actie

In hoofdstuk 3 is stilgestaan bij de complexe systeemtheorie waarin onder andere de noties van sociale differentiatie en zelfreferentie zijn belicht. Niet alleen bleek de complexe systeemtheorie verklaringen te bieden voor de persistentie van armoede als sociaal probleem, ook geeft deze theorie handvatten om de historische ontwikkeling van het welvaartssysteem – zoals beschreven in hoofdstuk 6 – te verklaren. In dit hoofdstuk heb ik een onderscheid gemaakt in vier transitieperiodes: 1) van liefdadigheid naar handhaving (van ca. late middeleeuwen tot 16^e eeuw); 2) van handhaving naar pauperzorg (van ca. 16^e eeuw tot 1800); 3) van pauperzorg naar bestaanszekerheid (van ca. 1800 tot 1965); en 4) van bestaanszekerheid naar verdienmodel (vanaf ca. 1965 tot heden). Deze geschiedschrijving laat een padafhankelijkheid zien in de ontwikkeling van het welvaartssysteem waarin telkens wordt voortgebouwd op dominante constellaties van structuren, culturen en werkwijzen uit het verleden. Tevens is in de afgelopen eeuwen een complex web aan subsystemen gecreëerd. Wat de op- en uitbouw van de 'armenzorg' vooral laat zien is een toenemende institutionalisering en specialisering. Een toegenomen differentiatie heeft geleid tot diverse subsystemen waarin deelproblemen en deelgroepen worden geadresseerd zoals de schuldhulpverlening, maatschappelijke opvang, welzijnswerk, jeugdzorg, verslavingszorg, etc. Elk van die subsystemen kent haar eigen dominante logica en ordening.

Een op- en uitbouw van subsystemen is ook herkenbaar binnen de maatschappelijke opvang van mensen die kampen met dak- en/of thuisloosheid (hoofdstuk 7) en in de omgang met wijken waarin sprake is van een ruimtelijke concentratie van afwijkingen van stedelijke gemiddelden (hoofdstuk 8). Zo is de maatschappelijke opvang als subsysteem een naoorlogse uitvinding waarin jongeren terechtkomen die geen vaste thuis- of verblijfssituatie hebben. De afgelopen decennia is dit subsysteem uitgedijd tot de hoofdverantwoordelijke sector voor de ondersteuning aan mensen zonder vaste thuis- of verblijfsituatie. Dit zorgt voor een isolatie van de verantwoordelijkheid rondom deze ondersteuning, terwijl de in- en uitsluiting van bijvoorbeeld de jongeren meervoudig (of 'intersectioneel') is (zie hoofdstuk 4). Deze isolatie brengt een beperkt

handelingsperspectief en een sterke mate van afhankelijkheid van aangrenzende systemen met zich mee. Deze aangrenzende systemen zijn op hun beurt in mindere mate afhankelijk van de maatschappelijke opvang. Dit type subsystemen zijn overigens niet statisch en zijn – ondanks het proces van zelfreferentie – aan verandering onderhevig.

Hoewel de vier transitieperiodes in het welvaartssysteem worden gekenmerkt door een zekere mate van padafhankelijkheid is sprake van meerdere trendbreuken. Dit soort trendbreuken zijn bijvoorbeeld te onderscheiden in: 1) de perceptie van mensen in armoede (e.g. van heilig, naar crimineel, naar ondeugdzaam, naar vrijbouter); 2) de inrichting van de 'armenzorg' (e.g. van lokale en religieuze 'armenzorg' naar een centrale 'armenzorg' door de staat); en 3) de praktijken binnen de 'armenzorg' (e.g. van opsluiten, naar verheffen, naar activeren). Overigens vindt geen harde breuk plaats in de overgangen tussen de periodes, maar deze overgang is gradueel van aard waarin de op- en afbouw van elementen soms een eeuw kunnen duren. Tevens verdwijnt de dominante constellatie uit de vorige periode niet, maar laat deze serieuze sporen na binnen de nieuwe dominante constellatie. Een van de belangrijkste breuken in de geschiedenis is die van bedeling als gunst, naar bedeling als recht. Door deze verschuiving in het solidariteitsbeginsel is de ontvanger in mindere mate afhankelijk geworden van de grillen van de gever, Tevens heeft deze verschuiving de institutionalisering van de 'armenzorg' een impuls gegeven met als bekroning de oprichting van de verzorgingsstaat in de derde transitieperiode. In alle drie de empirische hoofdstukken wordt echter benadrukt dat de toename aan institutionalisering en specialisering hebben geleid tot een toename van zowel de complexiteit alsmede een toename van het aantal afhankelijkheidsrelaties tussen en binnen (sub)systemen.

9.1.2 Gemeenschapsvorming als sluitingsproces

In hoofdstuk 4 is een conceptualisatie van sociale sluiting geïntroduceerd om niet te vervallen in een eenzijdige focus op enerzijds sociale insluiting of anderzijds sociale uitsluiting. In- en uitsluiting zijn namelijk onderdeel van eenzelfde proces van systemische ordevorming, i.e. sociale sluiting. In dit licht kan ook de ontwikkeling van de 'armenzorg' (en dus het welvaartssysteem) worden gezien. Het labelen van afwijkend gedrag en/of levensstijl, alsmede het zorgdragen voor 'de ander' is inherent aan het proces van gemeenschapsvorming en het creëren van groepssolidariteit (zie hoofdstuk 6). Met het labelen van 'de ander' – en door te bepalen wie voor bedeling in aanmerking kwamen – werden de grenzen van een gemeenschap afgebakend. Tevens impliceert het versterken van de onderlinge gemeenschapsbanden een afbakening van de eigen groep ten opzichte van anderen. Zo is de 'armenzorg' door de geschiedenis een middel geweest om sociale divisies en de standenmaatschappij zowel te herbevestigen als te transformeren. Elites runden de 'armenzorg' en konden op die manier bijvoorbeeld bestuurservaring opdoen. Tevens drukten zij met de strijd

tegen de 'marginalen' haar lidmaatschap van de heersende klasse uit, waarmee de groep 'marginalen' uitgroeide tot een gemeenschappelijke vijand of tegenstander. Voor de elite was de 'armenzorg' een instrument van sociale controle en beheersing, voor de armen was zij noodzakelijk om te overleven.

Het proces van sociale sluiting is ook van toepassing op de situatie van jongeren die geen vaste woon- of verblijfplek hebben alsmede de omgang met wijken die niet voldoen aan de stedelijke normen. Zo werd 'de wijk' in de naoorlogse periode als een 'integratiekader' gezien wat de grondslag vormde voor de legitimatie van diverse interventies op het vlak van welzijn, huisvesting, scholing, veiligheid en lokale democratie. Ook de jongeren moeten 'binnenboord' worden gehaald en niet 'tussen wal en schip vallen'. Dit roept vervolgens vragen op als: wat is de sociale orde waarin jongeren en wijken moeten integreren? Welke discursieve en institutionele normen worden op hen geprojecteerd? Wat is het gewenste evenwicht binnen het systeem? En als de huidige dominante orde niet in staat is om dit gewenste evenwicht te creëren, welke alternatieve orde moet dan worden nagestreefd?

9.1.3 Zelfversterkende labels

Een cruciaal element in die sociale differentiatie en gemeenschapsvorming is het labelen van afwijkende verschijnselen. De constructie van sociale problemen creëert een bron van collectieve actie zoals ook wordt benadrukt in de conceptuele inkadering van dit proefschrift. De empirische hoofdstukken onderschrijven dit proces, zo passeren in hoofdstuk 6 verschillende benamingen de revue voor het omschrijven van de 'onmaatschappelijken' (zwerfers', 'bedelaars', 'werkende armen', 'niet-werkende armen', 'eigen armen', 'vagebonden', 'landlopers', 'vreemdelingen', etc.). In hoofdstuk 7 wordt deze lijn doorgetrokken met de uitvinding van categorieën als 'residentieel daklozen', 'feitelijk daklozen', 'nieuwe daklozen', 'vermijdbare daklozen' en subcategorieën voor jongeren: 'zwerfjongeren', 'spookjongeren', 'risicjongeren', etc. Eenzelfde proces zien we in hoofdstuk 8 bij wijken die afwijken van stedelijke gemiddelden en normen. Labels als 'achterstandswijk', 'probleemwijk' en 'krachtwijk' zijn sterk in gebruik toegenomen in de afgelopen twintig jaar. Dit type personen, plekken en paradigma's worden in toenemende mate onderwerp van definiëring, registratie en onderzoek. In de sociale wetenschappen is veel geschreven over de negatieve effecten van stigmatisering op groepen en individuen zelf (zie hoofdstuk 4). In dit proefschrift wordt vooral de systemische en structurele kant belicht.

De paradox van dit soort labels is dat mensen en plekken zowel worden ingesloten in een dominante orde en tegelijkertijd een alternatieve orde wordt uitgesloten. Het labelen van afwijkende verschijnselen is veelal een manier om controle te krijgen op een ongrijpbaar fenomeen. De labels zijn tevens een vorm van legitimering om te interveniëren en om zich (deel)problemen toe te eigenen vanwege een zeker specialisme en kundigheid. Door sociale problemen te benadrukken en uit te vergroten wordt tevens aanspraak gemaakt op financiële middelen en steun. Dit kan een

verklaring vormen voor het feit dat ondanks alle aandacht sprake is van een toename in het aantal jongeren die kampen met dak- en thuisloosheid. Het is echter een deel van de complexe verklaringspuzzel. Op basis van dit proefschrift kunnen een aantal redenen worden aangedragen voor zo'n toename, zoals: 1) de economische conjunctuur en stijging van sociaaleconomische ongelijkheid; 2) een neoliberale politiek-economische context; 3) een complex tijdsgewricht dat hoge eisen stelt aan individuen; 4) meervoudige uitsluitingsfactoren waaronder een tekort aan betaalbare huisvesting; 5) een toename in het definiëren, registreren en tellen van dakloosheid; 6) het bestaan van een subsysteem (maatschappelijke opvang) dat baat heeft bij het bestaan van dakloosheid; en/of 7) dat dakloosheid een noodzakelijke voorwaarde is voor het menselijk samenleven. Het is een doodoener om te stellen dat het een mix betreft van deze – en wellicht nog andere – oorzaken. Dit proefschrift legt de nadruk op de systemische zelfversterking en instandhouding van het probleem (oorzaak 4-7). Een cruciaal element daarin zijn de discursieve labels met hun institutionele gevolgen. Vandaar dat vragen gesteld moeten worden als: wie heeft baat bij het gebruik van deze labels? Wie heeft de macht om deze labels op te stellen, te definiëren en te hanteren? En welke praktijken worden met deze labels gelegitimeerd?

9.1.4 Wisselende sluitingsmechanismen

Binnen de historische ontwikkeling van het welvaartssysteem alsmede in de casuïstiek van de maatschappelijke opvang en de wijk Carnisse is een scala aan strategieën voor sociale sluiting waar te nemen. In figuur 25 is een overzicht gemaakt van zes sluitingsmechanismen waarbij een onderscheid is gemaakt tussen repressie, acceptatie en emancipatie van deviante verschijnselen enerzijds en de systemische ordening anderzijds. Binnen de systemische ordening wordt een onderscheid gemaakt tussen een monocentrische en een polycentrische ordening om aan te geven in hoeverre sprake is van een eenzijdige of meervoudige assimilatie van alternatieve paradigma's, plekken of personen.

Door de geschiedenis zijn wisselende dominante constellaties van deze mechanismen te onderscheiden, waarbij altijd sprake is geweest van een mix tussen repressie, acceptatie en emancipatie. Echter, binnen die wisselende constellaties wordt doorgaans uitgegaan van een monocentrische ordening waarin afwijkende paradigma's, plekken en personen ingepast dienen te worden binnen een dominante orde. Binnen de historische ontwikkeling van het welvaartssysteem zijn echter ook polycentrische elementen te onderscheiden, waarin een meervoud bestaat aan centra en marges. Een mogelijk voorbeeld is te vinden in tijden van de middeleeuwen waarin armoede – naast dat het gecriminaliseerd werd en het een motivatie was voor liefdadigheid – ook werd gezien als een heilige en spirituele waarde (zie hoofdstuk 6). Tevens worden in de huidige transitieperiode (met name gedurende de jaren '70 en '80 uit de vorige eeuw) een zwervend bestaan nog gezien als iemand die een puur en vrij leven leidt zonder de dagelijkse beslommingen.

	Monocentristische systeemordening	Polycentrische systeemordening
Repressie	Disciplineren Veroordeling van het anders-zijn en bestraffing en/of controle	Verwaarlozen Erkenning van het anders-zijn, maar bagatelliseren
Acceptatie	Isoleren Ontkenning van het anders-zijn en het opruimen en/of voorkomen	Accommoderen Omarming van het anders-zijn en een plek geven
Emancipatie	Activeren Afkeuring van het anders-zijn, maar in staat stellen tot verheffing	Respecteren Waardering van het anders-zijn en in staat stellen autonomie

Figuur 25. Verschillende sluitingsmechanismen in de omgang met marginaliteit binnen de drie casussen.

Door de gehele geschiedenis – maar vooral in de huidige transitieperiode – is op te merken dat armoede, dakloosheid of achterstand(swijken) gezien worden als verschijnselen die te voorkomen dan wel op te lossen zijn. Ze hoeven niet te bestaan en zijn een gevolg van een falend systeem, instituties of individuen. Met een sluitende (de)centrale beleidsketen en integrale aanpak kunnen deze afwijkingen uitgewist worden, is veelal de kritiek. In hoofdstuk 1 heb ik benadrukt dat een fenomeen als armoede ook een sociale relatie en daarmee een sociaal construct is. In die zin zou armoede niet hoeven te bestaan. Het maken van onderscheid en het stellen van grenzen is echter inherent aan zowel sociale systemen als het samenleven an sich. In plaats van het denken in een compleet gesloten, homogeen en ordeloos systeem – wat gepaard zou gaan met een algehele miskenning van de notie van complexiteit – gaat het er veeleer om reflexief te zijn op bestaande grenzen en de (politieke) functies en implicaties daarvan. Het perifeer systeemperspectief zoals geïntroduceerd in hoofdstuk 5 kan een hulpmiddel zijn in het streven naar een reflexieve houding en een meer polycentrische benadering.

Het fenomeen armoede wordt immer gezien als een sociaal-onwenselijk fenomeen, het is daarom altijd een bron van collectieve actie en maatschappijkritiek geweest. Het strookt niet met maatschappelijke idealen zoals vrijheid, (kansen)gelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit. Echter, binnen dit soort idealen is veelal sprake van conflictueuze consensus (Duyndam et al., 2005). Hiermee wordt bedoeld dat rondom dit soort ethisch-politieke waarden veelal consensus bestaat, aangezien vrijwel niemand tegen bijvoorbeeld rechtvaardigheid kan zijn. Er bestaat echter wel strijd over de interpretatie van dit soort waarden. Dit heeft te maken met de verschillen in waar

men de oorzaak van armoede lokaliseert (zie ook hoofdstuk 1).⁴⁴⁷ De politieke dimensie en belangen binnen het welvaartssysteem komen in alle drie de casussen aan bod. De wijze waarop men bijvoorbeeld jongeren zonder (t)huis percipieert is bepalend voor zowel de inkadering van het probleem als de oplossing. Een liberale focus legt bijvoorbeeld de nadruk op het rationele en verantwoordelijke individu. Door de toegenomen complexiteit en samensmelting van ideologieën en belangen zoals in hoofdstuk 6 beschreven raakt de politieke strijd vertroebeld. Hierdoor kan elke actor uit recente trends halen wat hij/zij wil horen, waardoor innovatieve werkwijzen naadloos worden geabsorbeerd in de dominante logica van het opvangsysteem. Het 'oplossen' van zwerven op straat door alle jongeren centraal te stellen en een eigen toekomstplan te laten opstellen, kan daardoor bijvoorbeeld een neutrale exercitie lijken. Dus ook al lijkt consensus te bestaan (e.g. jongeren moeten niet op straat zwerven) dan ligt aan zowel de probleempceptie als het oplossingskader fundamentele vragen ten grondslag. Vragen die politiek-filosofisch en ethisch van aard zijn zoals: wat is een solidair of rechtvaardig systeem? Heeft iedereen in Nederland gelijke kansen? En heeft iedereen toegang tot bepaalde hulpbronnen en de vaardigheden om aansluiting te vinden bij procedurele processen?

9.1.5 Banaliteit van systemisch geweld

In hoofdstuk 3 is stilgestaan bij de creatie van sociale problemen en het zelfversterkende effect dat zij kunnen hebben. Door afwijkende verschijnselen te labelen en verdacht te maken, wordt een bestrijding, behandeling of hulp gelegitimeerd. In het kader van het welvaartssysteem spreekt Gusfield (1989) van een 'personen-met-problemen-industrieën'.⁴⁴⁸ Meer recent stelt Hatcher (2016) dat in de Amerikaanse context sprake is van een 'armenindustrie' waar overheden samen met private partijen voordelen genereren uit het sociale vangnet, waarin armoede tot een inkomstenbron wordt getransformeerd. Ook in de Nederlandse context zijn voorbeelden van deze industrie, bijvoorbeeld incassobureaus die schulden van schuldeisers opkopen om deze vervolgens te innen. De ironie zit in het feit dat (onderdelen van) het welvaartssysteem gebaat zijn bij het (voort)bestaan van voldoende armoede en daaraan gerelateerde problematiek. Het is een zogenaamd 'probleem-industrieel complex' (Loorbach, 2014) met een maatschappelijk stelsel van partijen, structuren en belangen dat is opgebouwd rondom het oplossen van sociale problemen en dus gebaat is bij voldoende aanbod van die problemen. Het complex is gericht op controle en optimalisatie van die problemen en breidt zich uit met steeds meer oplossingen op deelgebieden.

Het labelen van schijnbaar afwijkende verschijnselen zoals 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' en het uitvergroten van bijbehorende eigenschappen creëert een brandpunt dat interventies legitimeert. In de adressering van die problemen worden

⁴⁴⁷ Zie specifiek de tabel van Vranken et al. (2004).

⁴⁴⁸ Hij gebruikt de term 'troubled persons industries'.

vervolgens allerlei assumpties en normen geprojecteerd op personen, plekken of paradigma's. De jongeren binnen het transitietraject Van De Straat noemden dat 'de stempel'. Zij zelf evenals hun begeleiders moeten die stempel benadrukken om überhaupt geholpen te worden dan wel hulp aan te kunnen bieden. Die hulp geschiedt veelal niet onder de voorwaarden van de jongeren, maar ze zijn overgeleverd aan de instelling, methodieken en protocollen van de hulpverlener. In die zin kan gesproken worden van wat ik in hoofdstuk 7 'institutionele assimilatie' heb genoemd: niet alleen moeten zij zich vormen naar de institutionele normen van hulpverleners, ook moeten zij zich conformeren aan de maatschappelijke norm van het volgen van een opleiding, het hebben van een baan en het hebben van een toekomstplan. Dit terwijl zij juist niet voldoen aan de normen van het centrum.⁴⁴⁹ Ondertussen blijven ze jarenlang een 'zwerfjongere' waarin herhaaldelijk hun anders-zijn wordt benadrukt.⁴⁵⁰ In die zin is institutionele assimilatie een vorm van uitsluitende insluiting. Jongeren tellen alleen mee wanneer zij gedefinieerd kunnen worden en zij in de statistieken terug te vinden zijn. De tactiek van een herhaaldelijke uitvergroting van problemen is ook zichtbaar in Carnisse. De eigenheid van Carnisse is minder interessant, het gaat vooral om het legitimeren van interventies om het niveau 'de wijk' te nivelleren tot de stedelijke gemiddelden.

Zowel de jongeren binnen Van De Straat als de bewoners in Carnisse doen hieraan mee, zij snappen deze regels van het spel ook. Het brengt hun aandacht en middelen, maar de vraag is of en wanneer zij hier minder of meer bij gebaat zijn en onder welke voorwaarden. Zoals beschreven in hoofdstuk 8 is sprake van een 'cultivatie van kwetsbaarheid', waarin de afwijkende verschijnselen steeds worden uitvergroot en geadresseerd door de carrousel aan partijen en professionals die betrokken zijn in zowel de casus van Van De Straat als Veerkracht Carnisse. De kortlopende focus van het openbaar bestuur in combinatie met tijdelijke interventies en geldstromen genereren een onduidelijk effect op de middellange tot lange termijn. In een analyse van het institutionele netwerk van Carnisse in drie verschillende tijdsperiodes (2011, 2015 en 2019) is gebleken dat deze geïnstitutionaliseerde tijdelijkheid vooral van toepassing is op het publieke domein waarin zowel plekken als netwerken fragiel zijn gebleken. Tevens leidt het tot een collectief geheugenverlies bij betrokken actoren, slechts een uitzondering heeft enig historisch besef (waarbij historische kennis overigens gemakkelijk buitenspel wordt gezet door de hyperactiviteit van het heden). Dit komt overeen met de grote hoeveelheid hulpverleners die de jongeren verslijten. In Carnisse werd benadrukt dat 'verandering een constante is' en door de jongeren wordt hieraan toegevoegd dat zij juist door die verandering 'constant in het verleden blijven leven'. Op deze personen en plekken wordt – zoals benadrukt in hoofdstuk 8 – telkens geëxperimenteerd met nieuwe methodieken, werkwijzen, ideeën, etc., terwijl zij wellicht meer gebaat zijn bij meer duurzame en beproefde interventies.

⁴⁴⁹ Zie ook de clash tussen de context van de jongeren en de uitgangspunten van de recente decentralisaties zoals benoemd in paragraaf 7.4.2.

⁴⁵⁰ Binnen Van De Straat participeerden jongeren die reeds zes jaar werden opgevoerd als 'zwerfjongere' terwijl ze inmiddels in de opvang verbleven dan wel een eigen onderdak hadden.

Een andere reden om vragen te stellen bij het effect van de aandacht voor afwijkende verschijnselen, is dat uitsluiting systematisch gereproduceerd wordt. Zoals aangeven in hoofdstuk 7 is momenteel de leeftijdsgrens van 18 jaar een brandpunt binnen de overgangssituatie van de jeugdhulp naar de volwassenenzorg. Opvallend genoeg lijkt een consensus te bestaan dat het 'sociaal onwenselijk, moreel onwenselijk en financieel onwenselijk' is om jongeren op straat te zetten zodra ze voor de wet volwassen zijn geworden. Dit terwijl het uitsluitingsmechanisme – dan wel dit systemische geweld – al sinds 1988 bestaat. Toen is middels een bezuinigingsmaatregel de meerderjarigheidsleeftijd van 21 jaar naar 18 jaar verlaagd. Het uitsluitingsmechanisme is dus niet alleen eigenhandig gecreëerd binnen het systeem; het bestaat tevens al 30 jaar.⁴⁵¹ Dit type sluiting kan – mede geïnspireerd door de filosoof Hannah Arendt – omschreven worden als de *banaliteit van systemisch geweld* waarin een brede set aan actoren allemaal slechts indirect en gedeeltelijk verantwoordelijk zijn voor een deel van het geheel waardoor hun individuele of groepsbeslissingen niet of nauwelijks gewicht in de schaal leggen.⁴⁵²

De aandacht voor iets als een 'achterstandswijk' of 'zwerfjongeren' is dus niet inherent positief, zeker niet als jongeren of wijken en haar bewoners als een sociaal probleem worden gezien dat bestreden, voorkomen of opgelost moet worden. In het licht van beide casussen is een interessante link te maken met een kritiek gericht op de hulporganisaties en fondsen die actief zijn in zogenaamde 'ontwikkelingslanden'. Wieczorek (2018) beschrijft dat deze hulporganisaties radicale verandering eerder in de weg staan dan dat zij structurele oplossingen aandragen. Dit soort organisaties zouden niches onvoldoende beschermen tegen de druk van marktselectie en andere aanwezige risico's. Ook zouden relevante beslissingen meer door lokale actoren genomen moeten worden in plaats van op hoofdkantoren in kapitaalkrachtige steden met al dan niet een koloniale relatie uit het verleden (2018, p. 207). Deze kritiek wordt gedeeld door Hansen & Nygaard (2013) die stellen dat hulporganisaties steeds vaker worden gezien als aanstichters van conflicten onder lokale actoren over bijvoorbeeld grondstoffen, hulpbronnen, belangen en noden. Daarnaast is er ook kritiek op de (indirecte) impact en effectiviteit van hulp aan armere landen die onvoldoende inzichtelijk wordt gemaakt door hulporganisaties. Deze kritiek komt overeen met andere studies zoals Easterly (2007) of Glennie (2009). Dit soort hulporganisaties en

⁴⁵¹ In die 30 jaar bestond binnen de Wet op Jeugdzorg wel een uitzonderingsregel voor jongeren die de leeftijd van 18 jaar bereikten en toch nog zorg nodig hadden. Deze zorg liet te wensen over (zie Steketee et al., 2009; Van Steenberghe & Schipper, 2017a).

⁴⁵² Deze term is geïnspireerd op de 'banaliteit van het kwaad'-these van Hannah Arendt, in de zin dat het hulpproces voor jongeren verregaand is gebureaucratiseerd en geïnstitutionaliseerd waardoor iedere ambtenaar, politicus, professional, ondernemer, etc. een radar binnen het systeem is dat slechts verantwoordelijk is voor 'een deel van het geheel'. Doordat hun beslissingen niet of nauwelijks gewicht in de schaal leggen, vormen deze in werkelijkheid tezamen een weinig onziend proces van sociale uitsluiting. De uitsluiting van deze jongeren krijgt in de ogen van Arendt daarmee iets banaals, aangezien het laat zien op wat voor wijze goed georganiseerde systemen hun ondergeschikten kunnen beroven van hun moraliteit waardoor zij in staat zijn tot daden die mogelijk indruisen tegen de wetten van de ethiek (Arendt, 1951). De notie van geweld gebruik ik hier om te benadrukken dat vanuit een dominante orde systemen van betekenis worden opgelegd aan mensen en plekken die gemarginaliseerd worden (zie de notie van symbolisch geweld van Bourdieu in hoofdstuk 3).

fondsen zouden volgens Wieczorek (2018) hun eigen visie en praktijken moeten herzien in het licht van transformatieve verandering. Het is een kritiek die op basis van dit proefschrift ook vertaald kan worden naar de omgang met 'armenzorg', 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' in Nederland.

9.2 Ruimte voor systeemverandering?

De inrichting en het functioneren van het welvaartssysteem is een constante bron van kritiek door de geschiedenis heen. Dit komt veelal doordat de thematiek zo nauw verweven is met het basale proces van gemeenschapsvorming en de ideologische en politieke belangen die daarmee gepaard gaan. Dit is ook terug te zien in de jongeren die niet buiten de boot mogen vallen evenals de wijk die een integratiekader vormt voor een gewenste bevolkingssamenstelling. Deze continue kritiek op de inrichting van het welvaartssysteem vormt een integraal onderdeel van de hierboven beschreven dominante discursieve en institutionele omgang met marginaliteit. Zo is de kritiek voedend voor een constante herordering van het systeem of tot wat in hoofdstuk 6 een 'hervormingsmoeras' is genoemd.

9.2.1 Een heruitvinding van het lokale speelveld

De verkennende geschiedschrijving van het welvaartssysteem laat zien dat momenteel sprake is van een richtingenstrijd over de inkleuring van de huidige transitieperiode. Binnen die richtingenstrijd bestaan mixen van bovenstaande sluitingsmechanismen waarin politieke en ideologische stellingnames zijn samengeklonterd binnen moeilijk te identificeren richtingen. De nasleep van de economische crisis in 2008 en de bijbehorende bezuinigingsmaatregelen – zoals de decentralisaties in het kader van de Jeugdwet, de Participatiewet en de Wet Maatschappelijke Ondersteuning – hebben echter een opening geboden voor een toename in systeemkritiek. Een andere landschapstrend is de democratisering van beleid. Dit uit zich bijvoorbeeld in de stedelijke politiek waar lokale besturen onder druk staan om meer ontvankelijk te zijn voor ideeën en initiatieven van bewoners en partijen. Niet geheel toevallig zijn het ook economische en democratische ontwikkelingen die net als in eerdere transitieperiodes van cruciale invloed zijn geweest op verschuivingen binnen het welvaartssysteem (zie hoofdstuk 6).

Bovenstaande ontwikkelingen hebben geleid tot een herschikking van het lokale speelveld, zowel binnen de maatschappelijke opvang als binnen stedelijke wijken. Daarin staat een zoektocht naar rollen centraal evenals een herijking van zienswijzen en praktijken (zie ook Wittmayer et al., 2017). Waar dit openingen voor transformatie biedt, laat de casuïstiek uit alle drie de casussen zien dat deze ruimte ook gepaard gaat met conservatieve stellingnames. Dit maakt het des te saillant dat de beide transitietrajecten Van De Straat en Veerkracht Carnisse zich hebben afgespeeld

gedurende dit tijdvak van post-crisis tot pre- en post-decentralisaties. Het heeft een unieke inkijk gegeven in de chaotische fase van de herstructurering van de speelvelden binnen de maatschappelijke opvang en de wijk Carnisse. De combinatie van experimentele programma's in combinatie met concrete interventies waren een manier om eigenhandig te ervaren hoe lokale spelers grip trachten te krijgen op alle veranderingen om hen heen. Als actieonderzoeker voelde ik mij onderdeel van dit collectieve betekenisgevingsproces (zie ook hoofdstuk 2). Tevens stelden beide trajecten vanwege hun experimentele insteek de actieonderzoekers in staat om bestaande afhankelijkheden ter discussie te stellen. Bijvoorbeeld in de transitiearena's waarin met lokale betrokkenen is gesproken over zowel de probleemstructurering, als over een gewenste toekomst van de systemen. In Van De Straat heeft dat geleid tot een inzet op sociale rechten en op meer integrale praktijken en zienswijzen. De nadruk lag daarbij op het op orde krijgen van de basale noden zoals een dak boven het hoofd en een inkomen alsmede het recht om een opleiding te kunnen volgen. In Carnisse heeft dit geleid tot een benadrukking van de (potentiële) krachten van de wijk en haar bewoners. Daarin stond met name een destigmatisering van de wijk centraal evenals een hang naar meer sociale cohesie en de roep om meer (democratische) invloed op wat er speelt in de wijk.

De mede-geïnitieerde transitie-experimenten waren tevens een manier om bestaande afhankelijkheden te dynamiseren en om in de praktijk te (her)uitvinden wat wel en niet werkt en waarom. Beide transitietrajecten waren ook een lerende omgeving om te kunnen reflecteren op de huidige gang van zaken in beide subsystemen: niet alleen voor de actieonderzoekers, maar ook voor de betrokkenen bij de arena en de experimenten en eveneens voor geïnteresseerden die meer op afstand stonden. Zowel in Carnisse als rondom de maatschappelijke opvang zijn meerdere omgevingen gefaciliteerd waarin mensen met elkaar konden reflecteren op hun dagelijkse praktijken en hun probleempercepties en toekomstwensen konden uitwisselen. Het was juist die rol als facilitator voor ('onafhankelijke') reflectie, die mensen in Carnisse konden waarderen.

9.2.2 Het decentreren van bestaande afhankelijkheden

In beide transitietrajecten is gedurende 4,5 tot 6 jaar gewerkt aan het creëren van een soort 'schaduwstelsel', dan wel een alternatief ecosysteem waarin gewerkt kon worden aan alternatieve paradigma's, plekken en netwerken. Het leidende motief binnen Van de Straat was dat de rechten van jongeren in het geding zijn en het dus geen vrijblijvende actie is om hen onderdak te bieden dan wel de kans te geven om een opleiding te laten volgen. Middels experimentele praktijken is gewerkt aan het beïnvloeden van wederzijdse afhankelijkheden zoals binnen Onderwijs op Maat en 18-min/18-plus. In die experimenten hebben jongeren en lokale actoren vanuit de maatschappelijke opvang samengewerkt met actoren uit aangrenzende subsystemen zoals de jeugdhulp, gemeente, het onderwijs, schuldhulpverlening, verslavingszorg,

etc. en hebben daarin de ruimte opgezocht om uitzonderingen te maken. In de schaduw – dan wel de marge – van het systeem was het mogelijk om uitzonderingen te maken en om afwijkende praktijken in gang te zetten. De experimenten binnen Van De Straat lieten zien dat oplossingen soms zo simpel en basaal kunnen zijn (e.g. het bieden van onderdak), maar tegelijkertijd zo ontzettend complex.

In Carnisse waren de experimenten in retrospectief vooral gericht op het versterken van de lokale autonomie van bewoners en wijkwerkers op gebieden als de lokale democratie, economie en openbare ruimte. Een duidelijke beïnvloeding van bestaande afhankelijkheden was de heropening van de Carnissetuin en het wijkcentrum Hart voor Carnisse waarin het vooral de (deel)gemeente was die zich moest aanpassen aan de activistische insteek van het lokale verzet. Ook het experiment rondom de Community Bond was gericht op het creëren van een zekere soevereiniteit van wijkbewoners en wijkwerkers. Gezien de radicaliteit waarbij de dominante partijen binnen het ‘wijkgericht werken’ (gemeente, lokale bestuurders, woningcorporaties, e.d.) in dienst komen te staan van de bewoners, is het niet verwonderlijk dat dit uiteindelijk bij een gedachte-experiment is gebleven. Hoewel de ontwikkelde toekomstvisie nauwelijks werd uitgedragen, is binnen plekken zoals de tuin, het wijkcentrum, maar ook de Elisabethschool gewerkt aan een ander paradigma, andere taal en andere relaties.

De samenwerking binnen beide transitietrajecten was van cruciale waarde. Binnen Veerkracht was daarin expliciet aandacht voor het creëren van een wederkerige relatie waarin beide actoren profijt hadden. De focus op wederkerigheid werd door de mensen op de tuin gezien als dé manier om relaties te verduurzamen. Samenwerking geschiedde echter vaak op basis van persoonlijke relaties, i.e. het succes van een experiment werd vooral gedragen door de daadkracht en bevologenheid van enkele individuen. Dit is een veelvoorkomend resultaat in onderzoek naar niches binnen diverse systemen alsmede binnen innovatieliteratuur in bredere zin.⁴⁵³ Tevens is het een teken dat dit soort innovatieprocessen in eerste instantie mensenwerk is. Naast context-specifieke factoren bemoeilijken deze persoonlijke en groepsfactoren de replicerbaarheid van dit soort experimenten. De afhankelijkheid van enkele individuen en kleine innovatienetwerken is enerzijds een teken van fragiliteit, maar laat ook het agentschap zien dat mogelijk is binnen transitietrajecten en maatschappelijke verandering in brede zin. In beide casussen bleek dat het alternatieve ecosysteem zeer fragiel is. Zo was de borging of duurzaamheid van de experimenten een pijnpunt. Niet voor niets is bijvoorbeeld de Carnissetuin gesloten (na een lang protest van bewoners en de gebruikers van de tuin) en is het wijkcentrum geïncorporeerd binnen het stedelijk welzijnsbeleid van Huizen van de Wijk. Het innoveren in de marge bleek productief, maar kent dus ook haar kanttekeningen. Een andere tekortkoming is dat dit marginale gebeuren voor centrale spelers ongevaarlijk, onduidelijk en van geringe betekenis kan zijn. Zeker wanneer een zwakke connectie bestaat met centrale actoren

⁴⁵³ Zoals de nadruk op ‘koplopers’ of ‘change agents’ (zie hoofdstuk 3). In bredere zin kan hier een link worden gelegd naar bijvoorbeeld de literatuur over ‘boundary spanners’ (Tushman & Scanlan, 1981).

wordt de innovatie al snel als gerommel in de marge gezien en wordt weinig waarde gehecht aan de alternatieve netwerken en praktijken die zijn ontwikkeld.

9.2.3 Reproductie van precariteit

Het huidige momentum voor fundamentele systeemverandering biedt ruimte om bestaande afhankelijkheden uit te dagen, te wijzigen en te vervangen binnen het welvaartssysteem alsmede de maatschappelijke opvang en wijken. In beide transitietrajecten is dit gestimuleerd door het creëren van een alternatief narratief inclusief bijbehorende toekomstbeelden en toekomstpaden. Dit narratief is vervolgens gekoppeld aan concrete praktijken waarin de opbouw van netwerken en plekken centraal stonden. Hierbinnen is echter constant sprake van een spanningsveld tussen enerzijds het werken aan korte-termijnsymptoombestrijding en anderzijds lange-termijnsysteemverandering. In zekere zin zijn de transitietrajecten ook een product van de huidige werking van het systeem en deels een reproductie van afhankelijkheden en dominante structuren, denkwijzen en praktijken. Ze werden tevens gelegitimeerd middels het gebruik van de zelfversterkende labels en de uitvergroting van sociale problemen.

In het kader van het welvaartssysteem kunnen innovatieprocessen echter ook afleiden van de basale functies van het systeem, namelijk het collectief voorzien in fundamentele noden. In plaats van het centraal stellen van het bieden van een bestaansinkomen of onderdak, wordt een nieuwe methodiek of een samenwerkingsverband centraal gesteld. Dit kan ertoe leiden dat de marginale situatie versterkt wordt doordat de reeds bestaande precariteit binnen die situatie verder gevoed wordt. Dat is de inherente spanning binnen transitiesturing waarin de actieonderzoeker zowel deel uitmaakt van het huidige systeem alsmede dit systeem tracht te transformeren (zie ook hoofdstuk 2). Met de experimenten en programma's uit beide transitietrajecten zijn namelijk ook de precaire institutionele omgevingen gevoed binnen de maatschappelijke opvang en in Carnisse. Ondanks de reproductie van de geïnstitutionaliseerde tijdelijkheid, is de looptijd van 4,5 jaar en 6 jaar – ook voor transitietrajecten – een relatief lange periode. Het heeft inzichtelijk gemaakt wat een relatief langere doorlooptijd op kan leveren in termen van transformatieve doorwerking. Toch is ook dit te kort gebleken en is het de vraag of mensen die nu nog wonen en/of werken in Carnisse het transitietraject zien als een van de vele trajecten die de wijk heeft gekend of dat het toch iets fundamenteel anders was. Zowel dit punt als de eerder aangehaalde punten in paragraaf 9.1 maken een reflexieve houding van de actieonderzoeker van cruciaal belang: niet alleen wat betreft de reflexiviteit op zijn of haar eigen functioneren en maatschappelijke positie, maar ook wat betreft de eigen wetenschappelijke discipline en de wetenschap in algemene zin.

9.3 Systeeminterdependenties herzien

Zoals uiteengezet in het conceptuele deel van dit proefschrift, zijn wederzijdse afhankelijkheden een kerneigenschap van complexe systemen evenals van het onderscheid in marges en centra. Zonder marge geen centrum en vice versa. Middels het analytisch onderscheid uit hoofdstuk 5 heb ik in paragraaf 9.1 en 9.2 geanalyseerd welke wederzijdse systeeminterdependenties centraal staan binnen de drie casussen en hoe deze vervolgens zijn gedynamiseerd en beïnvloed. Deze inzichten probeer ik in het restant van dit hoofdstuk te koppelen aan twee conceptuele verkenningen, namelijk een herziening van afhankelijkheidsrelaties in termen van symbiose (paragraaf 9.3) en een herziening van marginaliteit in termen van verzet (paragraaf 9.4). Deze verkenningen zijn enerzijds bedoeld als een verdere verrijking van de inzichten uit dit proefschrift alsmede een kompasrichting voor vervolgonderzoek.

9.3.1 Over wederzijdse afhankelijkheid en evenwicht

Afhankelijkheidsrelaties zijn een object van studie binnen verschillende disciplines binnen de sociale wetenschap, waarin die relatie veelal gezien wordt als een onevenwichtige machtsrelatie tussen twee subjecten. Zoals binnen de psychologie waarin met een afhankelijkheidsrelatie veelal een giftige relatie wordt bedoeld tussen twee individuen (denk aan huiselijk geweld of kindermishandeling). Ook binnen de kritische theorie wordt afhankelijkheid veelal in een perspectief van onderdrukking geplaatst wat tevens een problematisering oplevert van afhankelijkheid, aangezien een marge altijd wordt onderdrukt en/of uitgebuit door het centrum.

De eerder aangehaalde afhankelijkheidstheoretici in hoofdstuk 3 stellen bijvoorbeeld dat dominante machtsstructuren en systemen van dominantie ertoe leiden dat armere landen zich vanwege hun beperkte autonomie niet naar hun potentieel kunnen ontwikkelen of daarin worden belemmerd.⁴⁵⁴ Landen zijn arm omdat ze gedwongen worden om te integreren in het Europese of Westerse economische systeem als producenten van rauwe grondstoffen en als vergaarbak van goedkope arbeid. Ze worden tevens uitgesloten van de mogelijkheid om hun eigen grondstoffen op de markt te brengen op een manier die concurrerend zou zijn met de dominante manier van denken, organiseren en doen (Ferraro, 2008). Om het tij te keren moeten de armere landen zich echter niet compleet afsluiten van de dominante orde middels een autarkisch staatsmodel. Een alternatief naast het volledig integreren in een dominant kapitalistisch systeem, is om als land in te zetten op zelfvoorziening. Vervolgens zou

⁴⁵⁴ Theoretici spreken dan ook van een 'onderontwikkeling' van landen, een conditie waarin hulpbronnen of grondstoffen wel worden gebruikt, maar dit voornamelijk voordelig is voor de dominantere posities. Deze 'onderontwikkeling' van bepaalde landen brengt ook kansen met zich mee aangezien zij minder last hebben van omvangrijke en vastgelopen infrastructuur die zij moeten vervangen om de omslag te maken naar meer duurzame systemen. Dit stelt hen in staat om een sprong te maken met meer impact, om een zogenaamde 'leapfrog' (Watson & Sauter, 2011) te maken en daarmee een of meerdere transitiefases over kunnen slaan.

een land slechts interacties met het heersende regime moeten aangaan wanneer die op hun eigen termen plaatsvinden.

De elites van zowel dominante en afhankelijke landen spelen in dit samenspel een cruciale rol. Deze elites onderhouden een nauwe relatie met elkaar omdat hun wederzijdse interesses, waarden en belangen (ten dele) overeenkomen. De elites zijn als het ware getraind en geconditioneerd vanuit de hegemonie van specifieke gedeelde waarden en opvattingen waardoor een afhankelijkheidsrelatie ook wel als een 'vrijwillige' relatie kan worden bestempeld (Ferraro, 2008). Dat betekent niet dat deze relatie niet conflictueus is, maar wel dat beide posities elkaar nodig hebben en hun dominante positie in een systeem aan elkaar ontleen. Verzet tegen de ene elite, kan een andere elite in staat stellen om de eigen positie te bekrachtigen en onevenredige macht uit te oefenen over de eigen marges. Voor de elite is de instandhouding van de marges ten slotte een voorwaarde voor hun machtspositie.⁴⁵⁵ Zo kan een revolutionair onafhankelijkheidsdiscours van een bepaalde elite richting een andere elite op ironische wijze voortkomen uit conservatieve ambities van de eerste elite. Deze wederkerige relatie tussen meerdere centra kan tevens een verklaring vormen voor de stabiliteit van systemische evenwichten.

Hiermee zou een analogie gemaakt kunnen worden met de omgang met 'achterstandswijken' waarin elites uit de wijk een nauwe relatie kennen met de elites binnen het stedelijk bestuur. Zo bestaat vaak nauw contact tussen het stadsbestuur, gebiedsvertegenwoordigers en besturen van bewonersorganisaties. Ook binnen transitiestudies wordt voornamelijk gekeken naar de elites onder de marges, i.e. de innovatieve niches en de 'verlichte' koplopers en veranderaars die daarbinnen opereren. Zouden deze elites ook een nauwe en wederkerige relatie hebben en samen optrekken met de elite uit de centra, i.e. regime-actoren? Deze uitstap naar de afhankelijkheidstheorie laat zien dat diverse interdependenties tussen enerzijds marges en centra mogelijk zijn, alsmede tussen centra onderling en marges onderling.

9.3.2 Meervoudige afhankelijkheidsrelaties

Naast een bekritisering van afhankelijkheidsrelaties is het de kunst om – zoals ik in hoofdstuk 3 reeds heb benadrukt – afhankelijkheid niet te bezien als iets dat inherent problematisch is, maar een basale menselijke en systemische conditie. Afhankelijkheid betekent niet automatisch een relatie van onderdrukking of uitoefening van dominantie. Zo is binnen de ecologie een spreken in termen van afhankelijkheid een elementair verschijnsel. Interdependenties binnen systemen worden veelal beschreven met behulp van het symbiosebegrip. De interactie rondom basisbehoeften zoals voedsel, veiligheid, onderdak, energie en ruimte – maar ook om immateriële machtsbronnen zoals symbolisch kapitaal (aanzien, legitimatie, invloed, etc.) – wordt

⁴⁵⁵ Zo is volgens Kruijthof (1991) zowel sprake van 'gedomineerde marginalen' als 'dominerende marginalen' (zie hoofdstuk 4).

bepaald door de mate waarin actoren het beste zijn aangepast aan hun omgeving door middel van specifieke strategieën. Die adaptiviteit bestaat veelal uit het vermogen om zo effectief en efficiënt mogelijk samen te leven met andere actoren. Dat ‘samenleven’ tussen twee of meer organismen (of actoren) met de daarbij gepaarde afhankelijkheden is wat men symbiose noemt. Het samenleven kan echter voor minstens één van de actoren gunstig of zelfs noodzakelijk zijn, hetgeen een asymmetrische machtsrelatie veroorzaakt. Binnen de ecologie zijn zes ideaaltypische symbiotische interacties te onderscheiden (May, 1973).⁴⁵⁶

Symbiotische relatie	Actor/symbiont 1	Actor/symbiont 2
Mutualisme	Voordelig effect (+)	Voordelig effect (+)
Commensalisme	Voordelig effect (+)	Geen effect (0)
Parasitisme	Voordelig effect (+)	Nadelig effect (-)
Amensalisme	Geen effect (0)	Nadelig effect (-)
Competitie	Nadelig effect (-)	Nadelig effect (-)
Neutralisme	Geen effect (0)	Geen effect (0)

Tabel 20. Overzicht symbiotische relaties.

Binnen het mutualisme profiteren beide actoren op de een of andere manier van een afhankelijkheidsrelatie en kent de relatie een zekere wederkerigheid. Een voorbeeld hiervan is het streven naar samenwerkingsrelaties binnen de Carnissetuin waarin hulp op de tuin werd vertaald in het meenemen van verse oogst. Binnen het commensalisme profiteert een van de actoren terwijl de andere actor – de ‘gastheer’ – geen voordeel maar ook geen nadeel ondervindt en dus niet beïnvloed wordt door de afhankelijkheidsrelatie. Een voorbeeld kan zijn dat een bewoner gebruik maakt van het wijkcentrum en dat dit voor deze gebruiker meerwaarde heeft. Een andere vorm is parasitisme, waarbij de afhankelijkheidsrelatie een actor bevoordeelt terwijl een andere actor – in dit geval de ‘gastheer’ – benadeeld wordt.⁴⁵⁷ Neem bijvoorbeeld het creëren van banen binnen de maatschappelijke opvang, waardoor jongeren ook onnodig lang vastgehouden worden in de opvang. Van amensalisme is sprake wanneer een actor geen positief of negatief effect ondervindt, maar de ander wel een nadelig effect. Dit is het geval wanneer bewoners in Carnisse onbedachtzaam over een stuk grond op de Carnissetuin lopen waardoor de grond vertrapt raakt. Competitie kent alleen negatieve effecten gezien de strijd om schaarse middelen (i.e. beide posities hebben minder dan zij zouden willen). Denk bijvoorbeeld aan de Carnissetuin en Hart voor Carnisse die strijden om dezelfde minimale bijdrage uit de schaarse subsidiepot. Binnen de competitie kan tevens sprake zijn van ‘competitieve uitsluiting’ waarmee wordt bedoeld dat twee actoren die voor dezelfde schaarse hulpbron strijden, niet naast elkaar kunnen bestaan en zo in volledige concurrentie zijn. Dit was het geval bij de sluiting van het wijkcentrum Clemenshuis en het wijkcentrum Arend &

⁴⁵⁶ Dit onderscheid in wederzijdse afhankelijkheidsrelaties heeft raakvlakken met de typologie die Avelino (2011) maakt waarin zij negen machtsrelaties onderscheid (zie paragraaf 3.4).

⁴⁵⁷ Ook parasieten kunnen parasieten hebben. Dit verschijnsel wordt ‘hyperparasitisme’ genoemd.

Zeemeeuw. Neutralisme bestaat wanneer beide actoren geen positief of negatief effect ondervinden, bijvoorbeeld wanneer wijkpartijen niet van elkaars bestaan afweten.

De notie van symbiose en de daarmee gepaarde inzichten vanuit de ecologie laten zien dat de wederzijdse afhankelijkheden gezien kunnen worden als mens-eigen, als iets normaals en natuurlijks. De notie maakt tevens inzichtelijk dat altijd sprake is van een pluriformiteit aan afhankelijkheidsrelaties binnen systemen en tussen actoren. Afhankelijkheid kan middels deze insteek ook als iets positiefs worden gezien: als iets dat wederkerigheid en solidariteit in de hand kan werken. De notie van symbiose kan zowel een analytisch hulpmiddel zijn als een taal inspireren om voorbij te geraken aan een eenzijdige blik op afhankelijkheidsrelaties.⁴⁵⁸ Afhankelijkheid is alom aanwezig en absolute (on)afhankelijkheid bestaat dan ook niet; relatieve (on)afhankelijkheid wel. Het is wellicht meer adequaat om te spreken over een spectrum waarin een mate van autonomie kan bestaan, i.e. het in staat zijn om op eigen voorwaarden deel te nemen aan iets, om zelf of samen keuzes te maken en om kritisch na te denken. Het onderscheid in bovenstaande zes symbiose-categorieën is overigens niet absoluut. De grenzen lopen in elkaar over en bovendien kan een relatie in de loop der tijd meerdere stadia en verschijningsvormen laten zien.

Ook al is het beschrijven van afhankelijkheden in voordelige en nadelige effecten subjectief, een focus op symbiotische relaties kan wellicht een analytisch hulpmiddel zijn om de afhankelijkheden in systemen te bestuderen en een verklarend kader vormen waarom wel of geen synergie ontstaat binnen institutionele samenwerkingen. Zo kan bijvoorbeeld gekeken worden naar de aard van een afhankelijkheidsrelatie (e.g. familiair, economisch, moreel, etc.), de mate van vrijwilligheid binnen een relatie en de mate van afhankelijkheid binnen een relatie. Dit type analyse kan uitgevoerd worden op het niveau van bijvoorbeeld individuen, groepen, actoren, maar ook in termen van marges en centra. Tevens kan een focus op symbiose specifieke systeemafhankelijkheden typeren in mate van (on)gewenste uitkomsten in relatie tot oriënterende principes als duurzaamheid of rechtvaardigheid. Hoe worden bijvoorbeeld de kosten en baten verdeeld van een transitie? En wie heeft toegang tot bepaalde hulpbronnen? Ook kan de notie van symbiose bijdragen om het transformatieve potentieel van innovaties te expliciteren, in de zin dat bepaalde innovaties wederzijdse afhankelijkheden bevragen, uitdagen of weten te transformeren.

9.4 Marginaliteit in transities herzien

Marges bevinden zich niet altijd en alleen in een staat van onderdrukking van het centrum. Een insteek op meervoudige afhankelijkheidsrelaties biedt bijvoorbeeld

⁴⁵⁸ Ook kan binnen de analyse van interdependenties geput worden uit andere conceptuele verbindingen zoals de figuratiesociologie (zie hoofdstuk 3).

ruimte aan vormen van agentschap. Dit agentschap van de marges zal ik in deze afsluitende paragraaf verder verkennen. Waar ik in figuur 25 reeds een zestal sluitingsmechanismen heb geïntroduceerd vanuit de centrale logica van de dominante systeemordening, zal ik in deze paragraaf meer nadruk leggen op sluitingsmechanismen waarin ook een alternatieve systeemordening mogelijk wordt gemaakt. Op deze manier tracht ik het perifeer systeemperspectief van dit proefschrift (zie hoofdstuk 5) verder te verrijken. Binnen dit perifeer perspectief is – ook gezien de casuïstiek uit dit proefschrift – veelal de neiging om de gepercipieerde marges in te sluiten binnen een dominante systemische orde, dan wel te (her)vormen naar de maatstaven en normen van die orde. Hoe kan binnen dit perifeer perspectief ontkomen worden aan een monocentrische insluiting van de marges?

9.4.1 Een oplossing van de marges?

In principe is in Veerkracht Carnisse als Van De Straat tot op zekere hoogte gewerkt aan het creëren van paradigma's, plekken en netwerken van verzet, dan wel een decentrerend van dominante manieren van doen, denken en organiseren. Ten eerste is in beide transitietrajecten de dominante en stigmatiserende omgang met 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' bekritiseerd. Ten tweede worden beide trajecten gekenmerkt door een zoektocht naar autonomie: om regels op te rekken, om alternatieve praktijken vorm te geven, om anders na te kunnen denken en om zelfstandig beslissingen te nemen. Op basis van hoofdstuk 4 kunnen de marges ook gezien worden als ruimtes van verzet waarin alternatieve verbeeldingen mogelijk zijn en een zeker veranderingspotentieel bestaat.⁴⁵⁹ Dit strookt met de macht en emancipatie van niches zoals beschreven door Avelino (2011): innovatieve, destructieve, versterkende en transformatieve vormen van machtsuitoefening (zie ook hoofdstuk 3). Hoe kunnen we dit verzet begrijpen en mogelijke machtsbeoefening ten opzichte van centra begrijpen? Wat moet in welke orde geïntegreerd worden en/of welke orde moet getransformeerd worden?

Zoals in hoofdstuk 5 beschreven, distilleer ik drie typen marginaliseringsprocessen uit de literatuur: 1) evidente marginalisering waarin een marginale situatie een logisch gevolg is van de ervaren beperkingen zoals fysieke, geografische of mentale eigenschappen; 2) zelfverkozen marginalisering waarin een marginale situatie een gevolg is van een 'safe space' en de cultivatie van alternatieve manieren van denken, doen en organiseren; en 3) opgelegde marginalisering waarin een marginale situatie een resultaat is van systemische uitsluiting en onderdrukking. Deze vormen sluiten elkaar niet uit en er kan sprake zijn van meervoudige marginalisering door een combinatie van twee of drie processen. Elke combinatie van marginaliseringsprocessen kent mogelijke uitkomsten in termen van conflictsituaties, politieke spanningen en hulp- en ondersteuningsstrategieën. Zoals tevens in hoofdstuk 5 benadrukt is binnen transitiestudies sprake van een selectieve

⁴⁵⁹ Middels de notie van constructieve marginaliteit (zie paragraaf 4.4.4).

waarneming van marginaliteit, i.e. een focus op zelfmarginalisering in de vorm van niche-innovaties waarin ‘koplopers’ experimenteren met nieuwe manieren van doen, denken en organiseren. Binnen transitiestudies is vooral een taal ontwikkeld om niche-verschijnselen te incorporeren in een dominante orde (zie paragraaf 3.3.2). Voorbeelden daarvan zijn het verdiepen, verbreden en opschalen, maar ook het voeden, beschermen en machtigen van niches.⁴⁶⁰ Het gaat binnen transitiestudies vooral om een oplossing van marginaliteit dan wel het creëren van alternatieve centra om op die manier een nieuw evenwicht te creëren. Het betreft echter vaak een evenwicht waar nog veelal de dominante structuur, cultuur en werkwijzen als standaard worden gehanteerd. Vanuit het centrum wordt de afwijking gedefinieerd en in die orde moet insluiting plaatsvinden. In hoofdstuk 3 heb ik reeds kanttekeningen gezet bij de monocentrische en eenzijdige assimilatie binnen transitiestudies, maar hoe is die eenzijdigheid open te breken?

9.4.2 Een monocentrische insluiting van afwijkingen

Binnen de sociale wetenschappen bestaan meerdere modellen waarin de verhouding van deviante verschijnselen tot een dominante orde centraal staat. Binnen de literatuur over marginaliteit – en deviantie in bredere zin – bestaat van oudsher een spanning tussen een dominante en minderheidscultuur, wat past bij de oorsprong van het marginaliteitsconcept van Robert Park. Deze spanning staan bijvoorbeeld ook centraal binnen het zogenaamde acculturatiemodel van Berry (1997) waarin de culturele adaptatie van de dominante cultuur wordt afgezet tegen het behoud van de minderheidscultuur. Hierin worden vier processen onderscheiden: separatie, integratie, marginalisatie en assimilatie (zie figuur 26).

Dit soort integratiemodellen komt overeen met de notie van ‘vertalingen’ van Smith (2007) en het onderscheid dat Pel (2016) maakt met zijn typologie van gevangenneming (‘capture’), uiteendrijving (‘disperse’) en insertie (‘insertion’) (zie hoofdstuk 3). Een opvallend verschil is dat insertie of integratie veelal kritisch wordt gezien, omdat het gepaard zou gaan met een onderdrukking van de minderheidsgroep die zich moet aanpassen. Binnen transitiestudies wordt een integratie – of diffusie – overigens ook als iets positiefs gezien, zolang het regime de niche niet ontdoet van haar uniekheid. Binnen de integratiemodellen kan dat vaak alleen in een strategie van ‘separatie’. Dit zou erop neerkomen dat niches alleen hun transformatieve waarde kunnen behouden in afgesloten of nauwgedefinieerde ‘broedplaatsen’ en ‘living labs’ vanwege hun inkadering als afwijkende verschijnselen die veelal vanuit de normen van de centra zijn gedefinieerd.

Tevens bestaan algehele deviantie-modellen waarmee bijvoorbeeld crimineel gedrag wordt getypeerd, verklaard en bestudeerd. Een voorbeeld van dit type modellen is de

⁴⁶⁰ Overigens ken dit soort niche-taal overeenkomsten met de taal binnen de ecologie aangaande symbiotische relaties, zoals het beschermen (‘shielden’) tegen nadelige effecten.

anomie-theorie (of 'strain theory') van Merton (1938). Daarin geeft hij inzicht in de verhouding tussen de dominante orde en een afwijkende cultuur. Hierin worden geïnstitutionaliseerde middelen van de dominante orde afgezet tegen de culturele doelen van de dominante orde (zie onderstaande figuur).

			Mate van aanpassing tot dominante orde			Institutionele middelen			
				Hoog	Laag		Acceptatie	Afwijzing	
Behoud van oorspronkelijke cultuur en identiteit	Hoog	Integratie	Separatie	Culturele doelen en waarden	Acceptatie	Conformiteit	Innovatie	Nieuwe middelen	
	Laag	Assimilatie	Marginalisatie		Afwijzing	Ritualisme	Retraite		
							Nieuwe doelen	Rebellie	

Figuur 26. Links: acculturatiemodel Berry (1997). Rechts: typologie deviantie van Merton (1938).

Door de jaren heen is veel kritiek geuit op de theorie van Merton en soortgelijke modellen. Deze kritiek richt zich niet alleen op de structurele en functionalistische insteek, maar ook op de beperkende verklarende waarde van het model door het ontbreken van een operationalisering van de vijf strategieën. De notie van afhankelijkheid zou onvoldoende gedefinieerd zijn, wat een belemmering is voor empirisch onderzoek en het aantonen van causale relaties. De kritiek richtte zich tevens op het feit dat het model uitgaat van de afhankelijkheid van een dominante orde, i.e. dit soort modellen zijn vaak afgezet tegen de dominante orde die onveranderlijk lijkt en het centrale referentiepunt blijft. Dit is vergelijkbaar met de eerdergenoemde monocentrische insluiting van niches binnen transitiestudies.

9.4.3 Marginaliteit als ruimte van alternatieve verbeelding

Het model van Merton laat – in tegenstelling tot andere deviantie-modellen – ruimte voor disruptie van de dominante orde in termen van rebellie, maar dit blijft een verzamelcategorie voor al het mogelijke verzet en alternatieve verbeeldingen. Om deze rebellie-categorie open te breken en daarmee de weg te openen naar een meer polycentrische zienswijze doe ik hieronder een poging om in deze categorie meer diversiteit aan te brengen. Zoals betoogd in hoofdstuk 3 wordt binnen transitiestudies onderscheid gemaakt in processen van opbouw, ombouw en afbraak (Loorbach, 2014) of processen van deconstructie en reconstructie (Avelino & Grin, 2017). Vervolgens hanteer ik een onderscheid in meer passieve en actieve vormen van verzet.⁴⁶¹ Geen van deze categorieën is absoluut, maar ze zijn gradueel van aard (i.e.

⁴⁶¹ Dit onderscheid is mede gebaseerd op de notie van alledaags verzet ('everyday forms of resistance') van de politicoloog en antropoloog Scott (1989).

passief is tot op zekere hoogte ook actief en vice versa, idem geldt voor het opbouwen en afbouwen). De kruising van deze categorieën leidt tot vier verschillende manieren van verzet: retraite, rebellie, reservering en revolutie (zie onderstaande figuur).

	Passieve vorm van verzet	Actieve vorm van verzet
De(con)structie Doelen en middelen van bestaande systemische orde	<p>Retraite Het leven en handelen in relatieve afzondering ('off the grid') door een onthouding van deelname in dominante paradigma's en instituties</p>	<p>Rebellie Het protesteren, bezetten en staken om daarmee rechten te claimen en zich af te zetten tegen dominante paradigma's en instituties</p>
(Re)constructie Doelen en middelen van een alternatieve systemische orde	<p>Reservering Het ondermijnen van dagdagelijkse activiteiten, het ombuigen van bestaande regels en het bespelen van het systeem vanuit een wens naar alternatieve paradigma's en instituties</p>	<p>Revolutie Het omverwerpen van een dominante systemische orde door de ontwikkeling van een alternatieve orde middels alternatieve paradigma's, instituties en regels</p>

Figuur 27. Type verzet om vanuit de marges te decentraliseren.

Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de casus van het wijkcentrum in Carnisse is sprake geweest van alle vier de typen: van het kraken van het gebouw toen het gesloten was en leegstond (rebellie); van het niet meedoen aan subsidieregelingen van de gebiedscommissie (retraite); van het creëren van een uitzonderingspositie bij de gemeente om toch subsidie te ontvangen (reservering); en van het omverwerpen van de gemeente en het welzijnswerk als uitbater van het pand (revolutie). Echter, binnen beide transitietrajecten was ook sprake van praktijken die vallen binnen de categorieën in het model van Merton of van Berry. De experimenten van Van De Straat bevonden zich meer in het model van Merton, aangezien een inpassing binnen de dominante orde werd nagestreefd. De doelen van de dominante orde werden geaccepteerd, maar de institutionele middelen werden (deels) geweigerd. In de arena zijn bijvoorbeeld de noties van 'professionele ongehoorzaamheid' en de 'vrijgevochten professional' benadrukt, wat aansluit een weigering van de institutionele middelen. In die zin passen de praktijken vanuit Van De Straat misschien meer binnen de 'innovatie'-categorie van het Merton-model.⁴⁶² Deze verkenning laat zien dat de marginale situatie een arsenaal aan invoegings- en verzetsmogelijkheden heeft en dat het niet zo eenvoudig is om de 'vertalingen' eenduidig te indiceren (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het werk van Smith, 2007). Dit arsenaal verrijkt daarmee het agentschap

⁴⁶² In Merton's model wordt met behulp van deze innovatie-categorie getracht om crimineel gedrag te verklaren.

van de marginale situatie. Bovenstaande figuur met verzetstypen laten – tezamen met figuur 25 uit paragraaf 9.1.4 – ruimte voor een geschaakt samenspel van sluitingsmechanismen binnen een systemische orde en voor een verbeelding van alternatieve ordes.

In dit proefschrift is een verbinding gemaakt tussen transitiestudies en studies die zich richten op sociale in- en uitsluiting. De introductie van het concept van meervoudige marginaliteit in combinatie met de empirische inzichten leiden tot een pleidooi voor het leren denken en acteren in termen van verschil. Dit pleidooi voor pluriformiteit komt overeen met de geformuleerde bouwstenen voor het adresseren van meervoudige marginaliteit waarin transitiesturing als een counter-hegemoniaal project werd voorgesteld (zie hoofdstuk 5). Daarin zou een decentrerende van een dominante orde altijd gepaard moeten gaan met een emancipatie van marges en vice versa. Zoals gezegd moet transitiesturing de systemische orde niet reproduceren dan wel bestaande interdependenties in stand houden. Het moet geen lapmiddel zijn voor het ‘kolonialiseren van de ander’ door bijvoorbeeld niches of andere marginale posities te incorporeren in een systemische orde dan wel hun kwetsbaarheid en asymmetrische afhankelijkheid te versterken. In retrospectief zijn de twee transitietrajecten uit dit proefschrift op impliciete en intuïtieve wijze gestoeld op: het creëren van een alternatief verhaal en meerstemmigheid; het streven naar simplificatie door een nadruk op basale noden (e.g. recht op huisvesting, recht op onderwijs, etc.); en het stimuleren van de autonomie en veerkracht van alternatieve netwerken en plekken. Deze bevindingen verdienen navolging in toekomstig transitieonderzoek waarin de omgang met centra en marges (en hun interdependenties) meer expliciet en doelbewust wordt geadresseerd.

CONCLUSIES

Binnen transitiestudies bestaat een lacune als het gaat om de conceptualisatie van armoede en ongelijkheid in relatie tot radicale systeemverandering. Tevens is weinig empirisch onderzoek verricht naar deze thematiek, dan wel naar processen van sociale in- en uitsluiting in het algemeen. Systemische in- en uitsluiting op basis van klasse, gender, ras of etniciteit zijn tot op heden onderbelicht gebleven binnen transitiestudies. Daarentegen bestaat binnen het veld relatief veel aandacht voor de in- en uitsluiting van zogenaamde niche-verschijnselen binnen een dominante systemische orde (i.e. een regime). In dit proefschrift heb ik een eerste stap gezet om een brug te slaan tussen transitiestudies en andere sociaalwetenschappelijke velden met een expertise op het vlak van sociale in- en uitsluiting. Een belangrijke discipline daarin is de sociologie waarin de studie van sociale relaties tussen mensen onderling alsmede hun politieke, culturele en economische context centraal staat. Middels het concept van marginaliteit en inzichten uit de complexe systeemtheorie zijn bouwstenen vergaard voor het bouwen van die brug om zo processen van in- en uitsluiting meer adequaat te kunnen bestuderen in transitiestudies.

10.1 Beantwoording centrale vraagstelling

In hoofdstuk 1 heb ik de centrale vraagstelling van dit proefschrift geponeerd vanuit de insteek dat een lacune bestaat binnen transitiestudies omtrent de omgang met armoede- en ongelijkheidsproblematiek. Waar ik dit proefschrift in eerste instantie begon met een focus op armoede en ongelijkheid, heb ik dit verbreed naar processen van in- en uitsluiting gezien het wijdvertakte karakter van armoede waarin diverse uitsluitingsfactoren met elkaar interacteren. Het doel was om een beter begrip van in- en uitsluitingsprocessen te verkrijgen om daarmee transities adequater te kunnen bestuderen alsmede te beïnvloeden. De centrale vraagstelling van dit proefschrift luidt:

Hoe kunnen sociale in- en uitsluitingsprocessen worden begrepen vanuit een transitieperspectief en hoe kan transitiesturing deze processen adresseren?

Allereerst is het in de adressering van deze vraag van belang om te benadrukken dat ik – op basis van de bestudeerde literatuur – in- en uitsluiting bezie als onderdelen van eenzelfde proces, te weten een proces van sociale sluiting; van het creëren van een zekere systemische orde of evenwicht. Tevens kennen ze een paradoxale relatie tot elkaar: insluiten betekent inherent uitsluiten en vice versa. Daarmee verschuift de focus naar het bevragen van systemische ordes en het bijbehorende politieke proces van het stellen van grenzen (zie ook hoofdstuk 4 en 9). Dit is mijns inziens een belangrijke verschuiving aangezien zowel de literatuur van sociale insluiting als die

van sociale uitsluiting sterk gevangen zit binnen bijbehorende normatieve stellingnames (i.e. insluiting is juist en uitsluiting is onjuist). Afgezien van die normatieve stellingnames getuigt het echter ook van conceptuele luiheid om beide processen los van elkaar te bezien.

In de historische verkenning van het welvaartssysteem (hoofdstuk 6) wordt de verbondenheid van in- en uitsluiting onderschreven: door te benadrukken wie wel of niet in aanmerking komt voor bedeling voltrekt zich een sluitingsproces. De uitsluiting van 'ongewenste armen' betekent tegelijkertijd een insluiting van de 'eigen armen' die wel tot 'de gemeenschap' behoren. In essentie is sprake van een proces van groepsvorming waarbij een vorm van onderlinge solidariteit wordt geïstitutionaliseerd. Dit proces van ordevorming sluit aan bij inzichten uit de complexe systeemtheorie, wat een van de conceptuele bouwstenen is van het veld van transitiestudies. Ook binnen transitiestudies staat de bestudering van een bepaald systemisch evenwicht centraal. Onverwachts heeft deze nadruk op ordevorming geleid tot een eerste brug tussen in- en uitsluitingsprocessen en transitiestudies.

De inzichten vanuit de complexe systeemtheorie en transitiestudies hebben mij in staat gesteld om zowel de persistentie van armoedeproblematiek alsmede de stabiliteit en de veranderlijkheid van sociale systemen te verklaren en te bestuderen. Uit de bestudeerde literatuur concludeer ik dat transitiestudies weinig te zeggen hebben over zowel armoede als in- en uitsluitingsmechanismen op basis van klasse, gender, ras, etniciteit, etc. Wel heeft het veel te zeggen over andere vormen van sociale sluiting, in het bijzonder over sociale en socio-technische innovaties (oftewel 'niches') en hoe deze al dan niet in een conflictueuze relatie bevinden met een (onduurzame) dominante orde (oftewel een 'regime'). Binnen transitiestudies zijn processen van diffusie van deze innovaties en hun alternatieve manieren van doen, denken en organiseren een centraal conceptueel en empirisch aandachtspunt. Zo wordt binnen transitiestudies een sterke nadruk gelegd op bijvoorbeeld een vertaling, opschaling en verdieping van die niches.

Naast bovenstaande cruciale nuancering, heb ik in dit proefschrift wel degelijk aandacht voor sluitingsprocessen die voor bepaalde mensen of plekken minder gunstig uitpakken. Het zijn die sluitingsprocessen die ongelijkheid op basis van klasse, gender, etniciteit, etc. reproduceren dan wel versterken. Zeker gezien de notie van intersectionaliteit waardoor uitsluiting geëxtrapoleerd wordt voor bepaalde mensen of groepen, is het zaak om hieraan aandacht te besteden binnen transitiestudies. Door de introductie van het concept van meervoudige marginaliteit heb ik getracht ruimte toe te laten voor een diversiteit aan in- en uitsluitingsprocessen. In zekere zin kent het paradigma van sociale in- en uitsluiting veel overeenkomsten met het onderscheid tussen de marge en het centrum. En hoewel ze onderdeel zijn van dezelfde rijke traditie om sociale (machts)relaties te bestuderen in termen van (on)gelijkheid, zijn ze niet inwisselbaar. Dat heeft te maken met het feit dat het proces van in- en uitsluiting veelal een onzichtbaar en onbesproken orde kent waarin iets of iemand ingesloten of uitgesloten kan of zelfs moet worden. Deze sociale orde wordt binnen het onderscheid

marge-centrum direct geadresseerd aangezien het marge en het centrum intrinsiek aan elkaar zijn gekoppeld.

In hoofdstuk 5 heb ik mijn conceptuele kader van *meervoudige marginaliteit* geïntroduceerd. Zo heb ik drie typen marginale situaties gedistilleerd uit de literatuur:

- 1) Personen in een marginale situatie, zoals groepen personen met een afwijkende levensstijl of fysieke beperkingen;
- 2) Plekken in een marginale situatie, zoals afgelegen geografische gebieden met een lage infrastructuur of plekken die gekenmerkt worden door een hoge mate van segregatie;
- 3) Paradigma's in de marges zoals afwijkende of verboden opvattingen vanuit sektarische, racistische en fascistische ideologieën.

Deze marginale situaties heb ik gekoppeld aan drie processen van marginalisering:

- A. Evidente marginalisering waarin een marginale situatie een logisch gevolg is van de ervaren beperkingen zoals fysieke, geografische of mentale eigenschappen;
- B. Zelfverkozen marginalisering waarin een marginale situatie een gevolg is van een cultivatie van alternatieve manieren van denken, doen en organiseren;
- C. Opgelegde marginalisering waarin een marginale situatie een resultaat is van systemische uitsluiting en onderdrukking.

Deze vormen sluiten elkaar niet uit en kunnen naast elkaar bestaan, vandaar de notie van meervoudige marginaliteit. Juist de vloeibaarheid tussen de typen creëert vormen van agentschap. Deze meervoudige marginaliteit heb ik vervolgens vertaald naar het *perifereer systeemperspectief* waarin oog is voor die meervoudigheid en de relatie tot het centrum. Binnen een perifereer systeemperspectief worden de marges geconstrueerd middels de centrale focus van de observeerder. Als onderzoeker helpt dit perspectief om meer bewust te zijn van de gekozen centrale focus en de meervoudige marginaliteit die deze focus creëert. Tevens helpt dit perspectief om het bewustzijn te vergroten van hetgeen zich buiten het zichtveld afspeelt en uitgesloten wordt van een analyse.

Binnen transitiestudies bestaat een selectieve waarneming voor zelfverkozen marginaliteit in relatie tot paradigma's in de marge met de bijbehorende manieren van doen, denken en organiseren. Dit wordt gekoppeld aan een emancipatoir discours van het opschalen van marginale verschijnselen zodat deze op een bepaalde manier ingesloten worden binnen de dominante orde en/of deze weten te transformeren. Deze selectieve waarneming van marginaliteit is zowel een manco als kracht binnen transitiestudies: een manco omdat het andere vormen van marginaliteit dreigt te verwaarlozen; en een kracht omdat het een brug slaat met marginaliteit als ruimte van potentie en verzet. Het bezien van de marge als ruimte waar alternatieve verbeeldingen mogelijk worden, is tevens een conceptuele meerwaarde in de bestudering van marginaliteit in andere wetenschappelijke velden zoals de sociologie, sociale geografie en identiteitsstudies. Daarbinnen is veelal oog voor opgelegde

marginaliteit waarin afhankelijkheden in een kader van onderdrukking worden geplaatst. Ook is oog voor (schijnbaar) evidente marginaliteit van plekken en personen waarin afhankelijkheden in een kader van hulp en zorg worden geplaatst. De bijdrage van dit proefschrift moet dan ook in dat licht worden gezien: als een verbinding tussen transitiestudies en het scala aan studies binnen de sociale wetenschappen gericht op armoede en sociale in- en uitsluiting die weer een eigen selectieve waarneming kennen naar evidente en opgelegde marginaliteit.

In de omgang met meervoudige marginaliteit binnen transitiestudies is het zaak om de wederzijdse afhankelijkheden (i.e. interdependenties) tussen marges en centra binnen bepaalde (sub)systemen te analyseren. Het ontwikkelde analytische raamwerk (zie hoofdstuk 5) biedt vier verschillende niveaus die in elkaars verlengde liggen:

- Het *historiseren* van discursieve en institutionele interdependenties tussen marges en centra binnen een bepaald (sub)systeem;
- Het *beschrijven* van discursieve en institutionele interdependenties tussen marges en centra binnen een (sub)systeem;
- Het *dynamiseren* van discursieve en institutionele interdependenties tussen marges en centra door de huidige transitiedynamiek te beschrijven en te analyseren waar ruimte is voor transformatie en alternatieve verbeelding;
- Het *beïnvloeden* van discursieve en institutionele interdependenties tussen marges en centra door een uitdaging, wijziging of vervanging van bestaande afhankelijkheden tussen marges en centra.

In mijn proefschrift heb ik deze analyse-niveaus toegepast op drie casussen gericht op paradigma's, plekken en personen in een marginale situatie: de historische omgang met armoede en transities binnen het welvaartssysteem; een transitietraject genaamd Van De Straat gericht op de omgang met jongeren zonder vaste thuis- of verblijfplek; en een transitietraject genaamd Veerkracht Carnisse gericht op de omgang met een wijk in Rotterdam die afwijkt van de stedelijke gemiddelden. De hoofdvraag wordt verder geadresseerd in de komende paragrafen aan de hand van de vijf deelvragen.

10.2 Armoede als realiteit en sociale constructie

Voor een verdieping van de centrale vraagstelling in dit proefschrift is gekeken hoe het fenomeen van armoede begrepen kan worden in het licht van systeemverandering. De eerste deelvraag luidde: *Hoe kan armoede worden geconceptualiseerd als in- en uitsluitingsmechanisme in relatie tot transities op systeemniveau?*

Enerzijds is armoede voor mensen een ervaren realiteit waarin sprake is van schaarste in (voornamelijk, maar niet uitsluitend financiële) hulpbronnen om in primaire levensbehoeften te voorzien dan wel deel te nemen aan basale onderdelen van het maatschappelijk verkeer. Dit is de dominante perceptie van armoede waarin ook aandacht kan bestaan voor de inbedding van armoede in bijvoorbeeld bredere

ongelijkheidsrelaties binnen het economisch en politiek-bestuurlijke systeem. Vanuit dit perspectief kan gekeken worden naar de manifestatie van armoede – alsmede de verdeling van lasten en baten – die gepaard gaan met transitie in diverse functionele systemen, zoals het energiesysteem, mobiliteitssysteem en voedselsysteem (bijvoorbeeld in termen van energiearmoede, vervoersarmoede of voedselarmoede).

Anderzijds is armoede een sociaal construct dat relationeel bekeken kan worden. Wie bepaalt wat armoede is? Arm ten opzichte van wat of wie? Wat zijn de maatschappelijke functies van armoede? Wie profiteert van armoede? Armoede als een sociale relatie is een tijdloos fenomeen dat inherent verbonden is aan het maatschappelijk samenleven. In hoofdstuk 6 is onder meer inzichtelijk gemaakt dat armoede een middel is om onderscheid te maken tussen wie wel en niet onderdeel uitmaakt van de gemeenschap. De 'armenzorg' – of door sommigen ook wel een 'armenindustrie' genoemd – is bovenal een manier om een sociale orde te versterken. Zo zijn in hoofdstuk 1 reeds de maatschappelijke functies van armoede benadrukt zoals dat armoede leidt tot goedkope arbeid en een afzetmarkt voor bepaalde lage kwaliteitsproducten. Een opzienbarende stelling die op basis van dit proefschrift gedaan kan worden is dat absolute armoede eigenlijk niet bestaat in Nederland en dat 'armoede' in het algemeen niet hoeft te bestaan. Het welvaartssysteem reguleert het proces van de reproductie, bevestiging en de transformatie van ongelijke maatschappelijke posities. Het heeft niet de functie om het fenomeen armoede op te lossen, maar om het mede te (re)creëren en in stand te houden. Die stelling moet vervolgens niet opgevat worden als een legitimatie om het welvaartssysteem te ontmantelen door bijvoorbeeld bezuinigingen en een privatisering van diensten zoals dat in de afgelopen dertig jaar veelvuldig is doorgevoerd (zie hoofdstuk 6). Eerder is het een legitimatie tot een simplificatie van het systeem. Ik kom hier in de volgende paragraaf op terug.

Op basis van dit proefschrift moet binnen transitiestudies simultaan aandacht bestaan voor beide conceptualisering van armoede, i.e. de conceptualisering waarin armoede wordt gezien als een ervaren realiteit en de conceptualisering van armoede als een sociale constructie. Een eenzijdige focus op een van de twee heeft namelijk als risico dat armoede en uitsluiting versterkt en gereproduceerd worden. Zo kan een focus op het sociale construct leiden tot een miskening van de ervaren realiteit van mensen die te kampen hebben met schaarste. Anderzijds kan een eenzijdige focus op de ervaren realiteit ertoe leiden dat culturele, economische en politieke divisies en daarbij horende machtsrelaties niet worden geadresseerd.

10.3 Het welvaartssysteem in transitie

Tevens is gekeken hoe het fenomeen van armoede bestudeerd kan worden in het licht van systeemverandering. Voor dit proefschrift is een systeemafbakening gehanteerd voor het welvaartssysteem wat tot de volgende deelvraag heeft geleid: *Hoe is de*

huidige omgang met mensen en plekken in marginale situaties te bestuderen in het licht van de historische context van het welvaartssysteem? Welke parallellen en trendbreuken zijn hierin te onderscheiden?

Het is productief gebleken om het welvaartssysteem te historiseren vanuit een transitieperspectief. Waar in hoofdstuk 6 voornamelijk de focus lag op de 'armenzorg' als dominant paradigma, kan het welvaartssysteem functioneel afgebakend worden als het systeem dat enerzijds voorziet in de basisbehoeften voor mensen van een bepaalde gemeenschap alsmede het bieden van enige vorm van sociale zekerheid. Anderzijds is gebleken dat het een middel is voor gemeenschapsvorming en het creëren van onderlinge vormen van groepssolidariteit. In het historiseren van het welvaartssysteem heb ik op basis van secundaire literatuur een analytisch onderscheid gemaakt tussen vier transitieperiodes, te weten:

1. Van liefdadigheid naar handhaving (van ca. late middeleeuwen tot 16^e eeuw);
2. Van handhaving naar pauperzorg (van ca. 16^e eeuw tot 1800);
3. Van pauperzorg naar bestaanszekerheid (van ca. 1800 tot 1965);
4. Van bestaanszekerheid naar verdienmodel (van ca. 1965 tot heden).

Binnen deze vier periodes heb ik een aantal trendbreuken belicht zoals de wijze waarop mensen die afweken van dominante normen werden gepercipieerd en bejegend. Zo is een verschuiving te zien van het sacraliseren van armoede tot het criminaliseren van armoede alsmede een verschuiving van het opsluiten naar het heropvoeden en activeren van mensen in armoede. De structurele organisatie van het welvaartssysteem heeft een sterke centralisering gekend in de afgelopen eeuwen, alsmede een institutionele verschuiving van een lokaal-particulier georganiseerd systeem tot een nationaal-publiek georganiseerd systeem. En waar mensen in armoede eerder overgeleverd waren aan de grilligheid van aristocratische en religieuze elites, is het krijgen van steun verschoven van een gift naar een recht. Momenteel is sprake van een institutionele opkomst van het privaat initiatief en kan gesteld worden dat mensen in armoede (nog) meer afhankelijk zijn geworden van de grillen van marktwerking.

Naast trendbreuken zijn ook parallellen te onderscheiden zoals de continue en aanhoudende ideologische kritiek op de inrichting van de 'armenzorg'. De kritiek vormt een inherent onderdeel van het welvaartssysteem en is de drijvende kracht achter een constante stroom aan hervormingen, wat het welvaartssysteem tot een uiterst dynamisch geheel maakt. Daarnaast is een toenemende institutionalisering waarneembaar die gepaard gaat met een steeds sterkere controle van mensen in armoede. Dit gaat gepaard met een professionalisering van diverse zorg- en welzijnsdisciplines. De ontwikkeling van steeds meer subsystemen door processen van sociale differentiatie heeft geleid tot een complexe constellatie waarin het welvaartssysteem interacteert met andere aanverwante (sub)systemen op het vlak van bijvoorbeeld huisvesting, arbeid, rechtspraak en hulverlening. Hierdoor is de focus veelal verschoven naar deelproblemen en deeloplossingen terwijl een focus op basale noden (zoals het kunnen voorzien in inkomen, onderdak, voeding, etc.) welhaast

secundair is geworden. In plaats van een verdere specialisering binnen en verknoping van subsystemen middels bijvoorbeeld een pleidooi voor 'integrale samenwerking' zou een simplificatie van deze subsystemen wellicht een adequater perspectief vormen. In de casus rondom jongeren die kampen met dak- en thuisloosheid is bijvoorbeeld de nadruk gelegd op sociale rechten en 'de basis op orde' brengen (zie hoofdstuk 7). Dit zou een afbraak en ombouw van deze bestaande subsystemen impliceren, wat disruptief is voor gevestigde posities en belangen. Het zou logischerwijs leiden tot minder kosten, maar ook tot minder banen.

De huidige constellatie binnen de vierde transitieperiode biedt openingen voor dit soort herzieningen van het welvaartssysteem. Zoals ook beschreven in hoofdstuk 7 en 8 is geëxperimenteerd met het anders organiseren en structureren binnen bepaalde subsystemen. In essentie vraagt de transformatie echter om een alternatieve verbeelding van het welvaartssysteem. Juist dit anders denken is vertroebeld geraakt door een samensmelting van normatieve en ideologische stellingnames uit het verleden. In wezen is sprake van een gevangenhouding binnen een slingerbeweging tussen een repressie, acceptatie en emancipatie van marginale posities. Zoals in eerdere transitieperiodes zal een nieuwe constellatie binnen het welvaartssysteem mede afhankelijk zijn van de demografische, economische en culturele ontwikkelingen op macroniveau, alsmede van de alternatieven die momenteel en in de toekomst worden (her)uitgevonden.

10.4 Meervoudige marginaliteit als conceptueel raamwerk

In een poging een conceptueel raamwerk te vinden dat zowel uit de voeten kan met fundamentele systeemverandering (i.e. transitie) als met de dialectiek van in- en uitsluiting is in dit proefschrift het concept van marginaliteit geïntroduceerd in dit proefschrift. Dit heeft geleid tot de derde deelvraag, te weten: *In hoeverre is het concept van marginaliteit bruikbaar in het bestuderen van systemische in- en uitsluiting?*

Het concept van marginaliteit creëert een kader om verbindingen te leggen met een variëteit aan marginale situaties en marginaliseringsprocessen alsmede de politieke strijd die daaraan ten grondslag ligt. Want waarom (en hoe) wordt de ene marginale situatie doorgaans geproblematiseerd, terwijl de andere geapprecieerd wordt? Waar innovatie in de marge de nieuwe norm moet worden, moeten andere marginale afwijkingen zich conformeren aan de heersende norm. Deze normatieve oriëntatie roept een divers scala aan politieke vragen op binnen transitiestudies.

Het conceptueel raamwerk van meervoudige marginaliteit (zoals beschreven in hoofdstuk 5) laat een zekere pluriformiteit toe om diverse discursieve en institutionele interdependenties te analyseren. Concluderend brengt het concept van meervoudige marginaliteit de volgende conceptuele bijdrages met zich mee:

- 1) Het concept biedt een analytisch kader om het proces van sociale sluiting van systemische ordes te bestuderen. Deze systemische ordes – alsmede de bijbehorende afhankelijkheden en machtsrelaties – worden binnen het onderscheid marges-centra direct geadresseerd.
- 2) Het concept biedt een opening om marginaliseringsprocessen en marginale situaties te bestuderen waarin personen, plekken of paradigma's kunnen verkeren. Marginaliteit is een multidimensionaal concept dat ruimte toelaat voor een breed pallet aan sluitingsmechanismen op basis van bijvoorbeeld klasse, gender en etniciteit.
- 3) Het concept biedt een opening voor het analyseren van agentschap. In plaats van marges te bezien als een kwetsbare en uitgesloten categorie, kunnen marges bijvoorbeeld worden gezien als ruimtes voor verzet en alternatieve verbeeldingen.
- 4) Het concept kan een brug slaan tussen diverse wetenschappelijke disciplines en epistemologische stellingnames. Daarbij is de notie van reflexiviteit van belang, zowel met betrekking tot de eigen situatie en rol als met betrekking tot het veld van transitiestudies en de wetenschap in algemene zin.

Huidige theorieën omtrent marginaliteit – en daarmee sociale in- en uitsluiting – kennen een bias naar het benadrukken van dichotome relaties en plaatsen deze veelal in een kader van overheersing en onderdrukking. Op basis van dit proefschrift is het meer adequaat om te praten in termen van symbiotische afhankelijkheidsrelaties. Deze wederzijdse afhankelijkheidsrelaties zijn pluriform, veranderbaar en kunnen wisselen per context (zie hoofdstuk 9). Tevens kunnen ze geanalyseerd worden in termen van zowel positieve als negatieve effecten en gekwalificeerd worden door noties als wederkerig of parasitair. Daarmee heb ik getracht de notie van afhankelijkheid te neutraliseren door het niet te bezien als iets problematisch (zoals dat in diverse wetenschappelijke velden het geval is), maar te bezien als een inherente eigenschap van zowel sociale systemen als het samenleven in algemene zin. Naar mijn idee geeft dit een adequater beeld van het analyseren van sociale (machts)relaties tussen dominante en alternatieve structuren, culturen en werkwijzen en hoe deze worden versterkt en gereproduceerd. Al met al biedt het concept van meervoudige marginaliteit een conceptueel raamwerk waarin zowel oog is voor uitsluitingsmechanismen als klasse, gender, ras en etniciteit als het bestuderen van systemische ordes en de bijbehorende interdependenties tussen diverse marges en centra.

10.5 Een zoektocht naar alternatieve paradigma's, netwerken en plekken

Naast de historische verkenning van het welvaartssysteem zijn tevens twee casussen onderzocht waarin middels een transitietraject potentiële systeemveranderingen binnen de maatschappelijke opvang (genaamd Van De Straat) en de wijk Carnisse (genaamd Veerkracht Carnisse) in kaart zijn gebracht en aangejaagd. In dit

proefschrift is getracht de impact van deze trajecten in kaart te brengen vanuit de volgende deelvraag: *Wat kan geleerd worden van transitietrajecten uit de afgelopen jaren aangaande het adresseren van marginale situaties in relatie tot systeemverandering?*

Ten eerste hebben de transitietrajecten binnen de maatschappelijke opvang en de wijk Carnisse een scherpere probleemperceptie opgeleverd aangaande de omgang met een specifieke vorm van marginaliteit binnen het welvaartssysteem. Zoals omschreven in het vorige hoofdstuk creëren de zelfversterkende labels 'armoede', 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' een breed pallet aan interdependenties die gericht zijn op de instandhouding van een systemische orde. Een orde die gekenmerkt kan worden als een 'probleem-industrieel complex' dat via een specifieke set aan sluitingsmechanismen precariteit reproduceert en cultiveert. Ten tweede hebben beide transitietrajecten inzichtelijk gemaakt hoe een alternatieve omgang met deze labels en sociale problemen er grofweg uit kan zien. Daarmee schetsen ze de contouren van een ander type constellatie binnen het welvaartssysteem. Zo waren beide trajecten gericht op een vorm van verzet tegen bovenstaande labels, dan wel op het adresseren van de ervaren stigmatisering en de poging om daar iets tegenover te zetten.

Waar binnen Van De Straat het verzet zich meer afspeelde binnen de contouren van de dominante systeemordening, speelde het verzet zich binnen Veerkracht Carnisse af buiten de dominante ordening en werd een alternatieve ordening voorgesteld (zie hoofdstuk 9). In retrospectief is in beide casussen samen met diverse betrokkenen gewerkt aan het creëren van 'schaduwsystemen' waarin een gezamenlijke probleemperceptie, een alternatief narratief en concrete praktijken ontwikkeld werden. Voor de casus van Van De Straat lag de focus in het narratief op het voorzien van basale noden zoals het recht op onderwijs, inkomen en huisvesting alsmede een versterking van de autonomie van jongeren en professionals. Het maken van uitzonderingen om dit te realiseren in de praktijk bleek productief en haalbaar in de geïnitieerde experimenten, maar bleef tegelijkertijd beperkt tot de korte termijn en steunde op enkele centrale figuren in bestaande netwerken. In Veerkracht Carnisse lag ook een sterke nadruk op het creëren van een alternatief narratief waarin de versterking van de lokale autonomie centraal stond. Binnen de experimenten in Carnisse is getracht publieke plekken en netwerken uit en op te bouwen waarbinnen ander typen afhankelijkheden werden geconstrueerd tussen actoren alsmede met de centrale logica binnen de stedelijke ontwikkeling. In beide schaduwsystemen is tevens samengewerkt aan een herbezinning op collectieve verantwoordelijkheden en de creatie van rollen van zowel bestaande als nieuwe actoren. Net als in Van De Straat werd ook in Carnisse de fragiliteit van de opgebouwde structuren, culturen en werkwijzen echter duidelijk kenbaar en is het maar zeer de vraag in hoeverre deze beklijven.

Hoewel in beide trajecten is gebouwd aan alternatieve manieren van doen, denken en organiseren zijn op paradoxale wijze ook de dominante logica en bestaande

afhankelijkheden gereproduceerd (zie hoofdstuk 9). De trajecten kwamen namelijk voort uit de eerdergenoemde labels en maakten onderdeel uit van de geïnstitutionaliseerde tijdelijkheid die dominant is in beide subsystemen. Op basis van zowel het empirisch materiaal als de wetenschappelijke inbedding (zie hoofdstuk 2) leidt engagement – in welke zin dan ook – tot een reproductie van de bestaande orde. De perceptie van marginaliteit lokt veelal een bepaald type omgang uit die gericht is op een benadrukking van kwetsbaarheid. Ware het nu een innovatief niche-experiment of als het gaat om de transitie van een ‘achterstandswijk’. Transitiesturing speelt daar in de beide casussen ook op in; het cultiveert die kwetsbaarheid en tracht hier tegelijkertijd ook iets tegenin te brengen. Dit vraagt om een reflexieve houding van zowel de (actie)onderzoekers als andere betrokken actoren op hun eigen maatschappelijke positie en de velden waarvan zij onderdeel uitmaken en waarin zij acteren.

10.6 Transitiesturing als opbouw- en afbouwwerk

Naast het belang van een reflexieve houding zijn ook andere inzichten uit dit proefschrift relevant voor de toekomst van zowel transitiesturing als sturing in algemene zin. De vijfde – en laatste – deelvraag luidde dan ook: *Hoe kan transitiesturing in de toekomst worden ingezet om de persistentie van diverse marginale situaties te adresseren?*

In plaats van een selectieve waarneming op zelfverkozen marginaliteit in de vorm van niches zouden transitiestudies gericht moeten zijn op de omgang met meervoudige marginaliteit. Dit vereist een meer integrale kijk op marginale situaties en marginaliseringsprocessen waarvoor ik in dit proefschrift bouwstenen heb geïdentificeerd. Die bouwstenen zijn bijvoorbeeld te vinden in hoofdstuk 5 waarin het belang van rechtvaardigheid als oriënterend principe van transitie is benadrukt evenals het belang dat transitiesturing een democratische praktijk zou moeten zijn. Andere bouwstenen zijn te vinden in hoofdstuk 9, bijvoorbeeld het denken in termen van wederzijdse afhankelijkheidsrelaties en het geschakeerde pallet aan sluitingsmechanismen.

De beide transitietrajecten – maar vooral ook de historische verkenning van het welvaartssysteem – laten zien dat een opbouw van alternatieve paradigma's, netwerken en plekken tijd kost. Niet voor niets worden transitie ook wel omschreven als 'evolutionaire revoluties' (zie hoofdstuk 3). Transitiesturing kan op basis van dit proefschrift gezien worden als een vorm van op- en afbouwwerk: het opbouwen van alternatieve paradigma's, plekken en netwerken, alsmede het afbouwen van bijvoorbeeld parasitaire afhankelijkheidsrelaties. Waar transitiesturing van oudsher een sterke nadruk op het opbouwen legt, is het afbouwen pas meer recent een object van studie. In het opbouwen kan het helpen om marginaliteit te bezien als ruimte voor verzet en alternatieve verbeelding. In het afbouwen kan het helpen om bestaande maatschappelijke uitdagingen te simplificeren. In plaats van de creatie van

deelproblemen en subsystemen, zou een simplificatie recht doen aan het direct adresseren van – zoals in het geval van Van De Straat – basale noden zoals een onderdak en inkomen.

De notie van opbouw- afbouwwerk is tevens productief omdat het in mindere mate nadruk legt op innovatie. Het constant experimenteren is wat in de bestudeerde casuïstiek een onderdeel is gebleken van de dominante omgang met marginaliteit. De fixatie op innovatie en experimenteren binnen transitiestudies kent daarmee ook haar valkuilen.⁴⁶³ Hoewel transitiesturing alternatieven een podium kan bieden en tot wasdom kan laten komen, wordt ook de tijdelijkheid en precariteit gereproduceerd. Binnen de huidige omgang met armoede en ongelijkheid bevindt zich een inherente spanning tussen het bieden van stabiliteit en continuïteit (e.g. 'de basis op orde' of 'sociale zekerheid') en het tomeloos innoveren binnen een 'hervormingsmoeras'. Die spanning is hoogstwaarschijnlijk niet op te lossen, maar de vraag is vooral in hoeverre de slinger binnen de huidige dominante omgang niet doorslaat naar het innoveren en het cultiveren van precariteit.

Op basis van het conceptuele deel van dit proefschrift is polycentrisme essentieel gebleken om de complexiteit van systeemverandering te duiden. Tevens blijkt het een notie die systemen kan verrijken en openingen kan bieden voor transformatie. Een simpele dialectiek tussen centrum en marge volstaat niet, aangezien immer sprake is van een diversiteit aan centra en marges die sociaal-geconstrueerd worden en per (sub)systeem verschillen. Hetzelfde geldt voor de dominante heuristiek van regimes en niches binnen transitiestudies. Naast dat dit onderscheid binnen transitiestudies een monocentrisch denken uitlokt, wordt de niche ook altijd in de marge geplaatst vanuit een onevenredige afhankelijkheidsrelatie met het regime. Oftewel, de niche wordt geformuleerd – dan wel gekoloniseerd – op basis van de normen en regels vanuit het regime. Zoals ik in hoofdstuk 9 heb benadrukt wordt de niche daarmee automatisch kwetsbaar gehouden en wordt deze daarmee voorbestemd tot een assimilatie in de dominante orde in plaats van een hervorming daarvan.

Hoe meer monocentristische ordeningen in (sub)systemen, hoe meer sprake is van hegemonie en onevenredige afhankelijkheidsrelaties. Hoewel een monocentrisch denken een vorm van stabiliteit biedt, leidt het tot een miskennis van alternatieven. Transitiesturing zou daarmee niet alleen gericht moeten zijn op de emancipatie van marges, maar ook op het decentreren van dominante logica's.⁴⁶⁴ Het zou middels een perifere systeem perspectief moeten denken en acteren in termen van verschil door orde en chaos te verbinden (i.e. transitiesturing als een soort georganiseerde chaos). Transitiesturing moet dan ook – zoals het betaamt – gericht zijn op de ontwikkeling van counter-hegemoniale en langetermijnvisies op de transformatie van systemen,

⁴⁶³ Zo kan innovatie ook gekoppeld worden aan een conservatief streven, bijvoorbeeld wanneer het een (politieke) strategie is om niet achter te geraken, een marktaandeel veilig te stellen of om niet fundamenteel te hoeven te veranderen en hetzelfde te blijven.

⁴⁶⁴ Het stimuleren van diversiteit en meerstemmigheid sluit aan bij de kernprincipes van de transitiesturing (zie hoofdstuk 2 en 5).

zeker in de context van het welvaartssysteem. In hoofdstuk 9 heb ik vier verzetsstrategieën geïdentificeerd waarin gezocht kan worden naar alternatieve verbeeldingen: retraite, reservering, rebellie en revolutie. De notie van opbouwwerk opent een taal van bestendiging en ontwikkeling waarin veerkracht en autonomie centraal kunnen staan. Transitiesturing zou dan ook gepaard moeten gaan met een gewortelde handelingspraktijk waarin oog is voor contextuele factoren binnen het doorgronden van zowel diverse afhankelijkheidsrelaties als sluitingsmechanismen.

10.7 Discussiepunten voor de toekomst

Dit proefschrift roept allerlei conceptuele en praktische vragen op. In de laatste paragraaf van dit proefschrift identificeer ik vijf onderzoeksrichtingen voor het veld van transitiestudies. Overigens kunnen deze richtingen ook van interesse zijn voor andere studies binnen de sociale wetenschappen die zicht richten op het bestuderen van armoede en sociale sluiting.

10.7.1 Meervoudige marginaliteit

Een beperking van dit proefschrift is de thematische en empirische nadruk op een selectieve vorm van marginaliteit, namelijk die rondom armoede. Enerzijds is de empirische focus van dit proefschrift een logisch resultaat van mijn onderzoekspraktijk uit de afgelopen jaren en de projecten waar ik aan heb gewerkt. Anderzijds is dit ook een normatieve keuze, want zoals ik in dit proefschrift heb proberen aan te tonen zijn diverse vormen van marginaliteit en marginalisering mogelijk. Naast dat ik de keuze heb gebaseerd op een ervaren gevoel van urgentie rondom toenemende ongelijkheidsrelaties, kent het proefschrift ook een zekere omarming van de marge als ruimte voor alternatieve verbeelding. Dit is ook een expliciete normatieve keuze om het potentieel en de noodzaak van dit soort ruimtes te benadrukken binnen het huidige tijdsgewricht.

Maar hoe kunnen andere vormen van marginaliteit en marges worden gezien? Hoe kan recht worden gedaan aan een perifeer systeemperspectief? Hierbij kan gedacht worden aan de bestudering van diverse groeperingen die onderdrukt worden, dan wel zichzelf in een marginale positie manoeuvreren, zoals: actiegroepen gerelateerd aan klimaatverandering en klimaatbeleid; antiracisembewegingen gericht op een dekolonisatie van huidige systemen; conservatieve stromingen gericht op het waarborgen van de Nederlandse identiteit; of progressieve stromingen die zich inzetten voor economische of democratische systeemveranderingen. Dit soort sociale bewegingen die zich verzetten tegen bepaalde veranderingen en zich gemarginaliseerd voelen dan wel opkomen voor gemarginaliseerde posities zouden een belangwekkend studieobject binnen transitiestudies moeten zijn. Hetzelfde geldt voor marginaliseringsprocessen waarin de mens en haar behoeften en belangen niet

centraal staan (denk aan entiteiten als planten, dieren, microben, etc.). Ook zou meer onderzoek verricht kunnen worden naar de logica's en praktijken van centra of verschijnselen die niet ter discussie worden gesteld. In plaats van een 'achterstandswijk' kan bijvoorbeeld ook een 'welgestelde wijk' of een 'normale wijk' onderzocht of zelfs geproblematiseerd worden. Enerzijds kan hiermee een epistemologische asymmetrie worden opgeheven (zie hoofdstuk 3) en anderzijds kan hiermee wellicht een evenwichtiger en rijker beeld ontstaat van (gewenste) systeemveranderingen.

10.7.2 Rechtvaardige transities

Al met al pleit ik in dit proefschrift voor een meer expliciete nadruk op politieke conflicten in het bestuderen van transities (in termen van verzet, weerstand en tegenwerking). De notie van rechtvaardigheid zou een integraal aspect moeten zijn in de bestudering en sturing van transities en de strijd die hieraan ten grondslag ligt, zoals in hoofdstuk 3 en 5 beschreven. Niet alleen als het gaat om een studie van het welvaartssysteem, maar juist ook in andere functionele systemen en hun onderlinge interacties, zoals de energietransitie, mobiliteitstransitie en voedseltransitie. Hoe is het momenteel bijvoorbeeld gesteld met de verdeling van lasten en baten binnen de energietransitie? Wie heeft wel en geen stem in het vormgeven van het toekomstige mobiliteitssysteem van een bepaalde stad? En hoe kan gezond voedsel toegankelijk worden voor een groter publiek dan een welgestelde klasse? Niet alleen kan dit type vragen in het hier en nu alsmede richting de toekomst worden bestudeerd, ook zou historisch onderzoek gedaan kunnen worden naar eerdere transities vanuit de notie van rechtvaardigheid en de politieke strijd die hiermee gepaard ging.

Het gaat binnen dit soort vragen niet om een (dualistische en vooringenomen) taxatie of een systeemverandering wel of niet rechtvaardig is, maar om een bestudering van de ethische en morele dilemma's die de verandering impliceren. Zoals beschreven in hoofdstuk 5 is in recente jaren steeds meer aandacht ontstaan van de notie van rechtvaardigheid in relatie tot ecologische uitdagingen (zoals rondom 'energierechtvaardigheid') evenals binnen transitiestudies (zoals rondom 'rechtvaardige transities'). Hoewel dit vooral nog conceptuele aandacht is, zal ook meer empirisch onderzoek verricht moeten worden om een beter begrip te krijgen van sluitingsmechanismen in transities. Niet alleen transitiestudies hebben veel te leren over inzichten rondom rechtvaardigheid, maar andersom herbergt die link ook een potentieel: waar veel literatuur over rechtvaardigheid is gericht op het aankaarten van uitsluiting en onrechtvaardigheid (zie hoofdstuk 4), kan een link met transitiestudies handvatten bieden om rechtvaardiger systeemveranderingen handen en voeten te geven.

Een disclaimer bij dit soort connecties is om een deelprobleem als 'energiearmoede' (of vergelijkbare labels zoals 'kinderarmoede' of 'vervoersarmoede') niet te institutionaliseren. Op basis van dit proefschrift is het juist niet de bedoeling dat

verschillende actoren zich expliciet gaan organiseren rondom zoiets als 'energiearmoede' en een gespecialiseerd veld gaan optuigen met specifieke interventies, actoren en procedures. Het optuigen van zo'n subsysteem leidt tot een afschuiving van verantwoordelijkheden en daarmee tot een isolatie van het probleem waarmee voorbij wordt gegaan aan het intersectionele en wijdvertakte karakter van armoede. In principe is energiearmoede een aandachtspunt voor alle actoren binnen de energietransitie en daarbuiten, niet alleen voor een specifieke groep mensen en partijen waar dit fenomeen institutioneel belegd is. Tevens leidt het mogelijk tot de reflex dat bepaalde institutionele actoren afhankelijk worden van het fenomeen 'energiearmoede'. Om bijvoorbeeld subsidies te ontvangen zijn deze actoren gebaat bij een uitvergroting van het fenomeen 'energiearmoede'. Dit zorgt voor een zelfversterkend effect waarin energiearmoede steeds meer een label wordt voor partijen om zich rond te organiseren, terwijl het in essentie een integraal en wijdvertakt verschijnsel is en een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor alle betrokken partijen. De consequentie van het optuigen van een subsysteem rondom zoiets als energiearmoede, is dat het probleem eerder gereproduceerd wordt, dan duurzaam wordt aangepakt. De vervolgvraag is wat dan wel handelingsperspectieven zijn voor actoren die een rechtvaardige energietransitie nastreven.

10.7.3 De geschiedenis en toekomst van het welvaartssysteem

Een derde onderzoeksrichting is om de huidige constellatie binnen het welvaartssysteem meer verdiepend te bestuderen en aansluiting te vinden bij historici, sociologen en dergelijke die decennialange ervaring hebben met de bestudering van het welvaartssysteem (zie ook hoofdstuk 6). Wat zijn bijvoorbeeld mogelijke toekomstbeelden en -richtingen voor dit systeem in zowel binnen- en buitenland? Hoe zou een simplificatie van het systeem gerealiseerd kunnen worden? Wat zijn huidige niche-ontwikkelingen die disruptief kunnen werken? Daarnaast kan meer historisch onderzoek worden verricht naar de wijze waarop vroegere niches zich hebben ontwikkeld binnen het welvaartssysteem. Hoe trachtten deze eerdere niches solidariteit te transformeren? Hoe verliep de institutionalisering van deze niche-ontwikkelingen? En hoe verliep de afbraak van oude structuren en praktijken? Een ander belangrijk aspect is om de interacties te bestuderen tussen het welvaartssysteem en andere transitie zoals die van het economische en politiek-bestuurlijke systeem. Uitgebreid stilstaan bij deze dimensies was niet mogelijk binnen het kader van dit proefschrift. Het vraagt om een meer verdiepende studie, zoals archiefstudies of casuonderzoek naar bijvoorbeeld het basisinkomen. Tevens kent dit proefschrift een sterke focus op het Nederlandse welvaartssysteem evenals de Nederlandse sociologie en de van oorsprong Nederlands georiënteerde transitiestudies. Het zou interessant zijn om te kijken of en hoe deze inzichten vertaald kunnen worden naar andere internationale en niet-Westerse contexten.

10.7.4 De ervaring van een marginale situatie

Dit proefschrift is vooral gericht op de bestudering van meer abstracte systemen en structuren alsmede de discursieve en institutionele omgang met marginaliteit. Naast dit soort studies zou echter meer onderzoek verricht kunnen worden naar de ervaring van marginale situaties in transities, zoals afgelegen gebieden in de wereld of sociale bewegingen die zich onvoldoende erkend voelen. Hoewel er relatief veel aandacht is voor de ervaringen van niche-actoren binnen de interactie met dominante structuren, culturen en praktijken, is er geen aandacht voor ervaringen van andere marginale situaties. Neem bijvoorbeeld de perceptie van mensen die nu een figurant zijn (of zich zo voelen) in de bestudering van transities. Hoe ervaren zij en verhouden zij zich tot de energietransitie of de mobiliteitstransitie? Hoe trachten zij zich aan te passen in een veranderende context en in tijden van toenemende onzekerheid en complexiteit? In hoeverre trachten zij zich te verzetten tegen niche-ontwikkelingen of centralistische logica's? Een andere mogelijke dimensie van deze onderzoeksrichting is de vraag hoe klimaatverandering een impact heeft op mensen en plekken in afgelegen en kwetsbare gebieden.

10.7.5 Het opbouwen van alternatieven in de praktijk

De beide transitietrajecten Veerkracht Carnisse en Van De Straat hadden een hoog explorerend en 'al doende leren'-gehalte, waardoor het volle potentieel wellicht niet benut is. Het zou interessant zijn om comparatief onderzoek te verrichten naar (toekomstige) trajecten die eenzelfde soort agenda kennen. Zijn er bijvoorbeeld elders in Nederland of het buitenland voorbeelden te vinden waar de zoektocht naar autonomie in wijken of in de omgang met jongeren wordt geadresseerd? Hoe kunnen die elkaar mogelijk versterken? En zijn ook voorbeelden uit het verleden te vinden waarin vanuit de marge aan dit soort alternatieven is gewerkt (al dan niet succesvol)? Dit levert mogelijk praktische inzichten op hoe dominante ordes gedecentreerd kunnen worden en alternatieve paradigma's, plekken en netwerken ontwikkeld kunnen worden. Aanvullend zou het interessant zijn om (longitudinaal) onderzoek te verrichten naar de vraag hoe het over een aantal jaar met de jongeren, wijkbewoners en wijknetwerkers uit de bestudeerde casussen gaat. In hoeverre bekijken dit soort transitietrajecten? In hoeverre zijn sporen terug te vinden van eerdere transitietrajecten?

10.8 Epiloog

Bij de uiteenzetting van deze toekomstige onderzoeksrichtingen is een belangrijke disclaimer dat het onderzoeken van thema's als (on)rechtvaardige transities, armoede, sociale sluiting en marginaliteit een integraal onderdeel vormt van diezelfde systemen die onderzocht worden. Door middel van onderzoek worden veel

afhankelijkheden en systemische ordes gereproduceerd en bestendigd. De onderzoekspraktijk maakt onderdeel uit van het arsenaal binnen de cultivatie van precariteit. Als actieonderzoekers – en de wetenschappelijke wereld in bredere zin – zijn we politieke actoren die per definitie een ordebevestigende werking hebben ook al zijn we nog zo ‘objectief’ of kritisch ten opzichte van de objecten onder studie. Ook de casussen uit dit proefschrift tonen aan dat ik binnen mijn onderzoekspraktijk deels ordebevestigend ben geweest. Het staat buiten kijf dat ik – zelfs aan het einde van dit proefschrift – nog vele blinde vlekken heb gekend en nog steeds heb.

Onze intrinsieke verbondenheid met de objecten onder studie dwingen ons tot een reflexieve houding op de perverse effecten die we reproduceren, de ordes die we bestendigen en het symbolische geweld dat we uitoefenen, al dan niet onbewust. Het vraagt om een perifeer systeemperspectief waarin oog is voor de mogelijkheid van zowel een meervoud aan marges als een meervoud aan centra. Middels dit perifeer systeemperspectief kunnen reflexieve vragen gesteld worden als: hoe baken ik een systeem af en bepaal ik mijn centrale focus? Onder welke condities worden deze afbakening en focus bepaald, i.e. hoe en door wie worden de condities van mijn onderzoek bepaald? Wat betekent dit voor mijn conceptualisatie van wat ik zie als marginale verschijnselen? Naar welke marginale situaties (personen, plekken en paradigma’s) kijk ik wel en niet? Voor welke marginaliseringsprocessen (evident, opgelegd of zelfverkozen) heb ik wel of niet oog binnen mijn analyse en waarom? Wat zijn mijn blinde vlekken en wat houd ik ongezien?

De verbondenheid met het studieobject als onderzoeker heb ik met de notie van wederzijdse afhankelijkheden proberen open te breken door: enerzijds afhankelijkheid als een zelfevidente eigenschap te bezien van zowel complexe systemen als van het menselijk samenleven; en anderzijds door een pluriformiteit in type afhankelijkheidsrelaties en sluitingsmechanismen te introduceren. In dit proefschrift heb ik getracht te benadrukken dat noties als ‘armoede’, ‘achterstandswijken’ en ‘zwerfjongeren’ niet vanzelfsprekend zijn. Dit soort labels alsmede de daarmee gepaarde normatieve stellingnames en assumpties moeten continu ter discussie worden gesteld. Zo niet, dan dreigt een instandhouding van bestaande afhankelijkheden en worden ongelijke machtsrelaties en precariteit eerder gevoed dan duurzaam geadresseerd.

REFERENTIES

- Achterhuis, H. (1979). *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie*. Amsterdam: Ambo.
- Adorno, T. W. (1962). Kultur und Verwaltung. In M. Horkheimer & T. W. Adorno (Eds.), *Sociologica II*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Agamben, G. (2013). *The highest poverty: Monastic rules and form-of-life*. Stanford University Press.
- Agyeman, J. (2008). Toward a "just" sustainability? *Continuum*, 22(6), 751–756.
<https://doi.org/10.1080/10304310802452487>
- Ahmed, S. (2012). *On being included: Racism and diversity in institutional life*. Duke University Press.
- Algemene Rekenkamer. (2002). *Opvang zwerfjongeren. Rapport over de opvang van zwerfjongeren*. Algemene Rekenkamer: Den Haag.
- Algemene Rekenkamer. (2008). *Opvang zwerfjongeren 2008*. Algemene Rekenkamer: Den Haag.
- Altena, A. (2019). *Homeless young adults using shelter facilities. Their needs and the effectiveness and appropriateness of interventions and services*. Radboud University Nijmegen.
- Anguelovski, I. (2013). New Directions in Urban Environmental Justice. *Journal of Planning Education and Research*. <https://doi.org/10.1177/0739456x13478019>
- Antal, M., & Van Den Bergh, J. C. J. M. (2013). Macroeconomics, financial crisis and the environment: Strategies for a sustainability transition. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 6, 47–66. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2013.01.002>
- Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace.
- Argyris, C., & Schön, D. (1996). *Organizational learning II: Theory, method and practice*. Reading: Addison Wesley.
- Audet, R. (2014). The double hermeneutic of sustainability transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 11, 46–49. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2014.02.001>
- Avelino, F. (2011). *Power in transition: empowering discourses on sustainability transitions*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Avelino, F., Loorbach, D. A., & Wittmayer, J. M. (2011). *Het Stimuleren van Duurzaamheid in de Stad. Een Onderzoeksadvies aan de Gemeente Den Haag*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Avelino, F., Dumitru, A., Longhurst, N., Wittmayer, J., Hielscher, S., Weaver, P., Cipolla, C., Afonso, R., Kunze, I., Dorland, J., Elle, M., Pel, B., Strasser, T., Kemp, R., & Haxeltine, A. (2015). Transitions to new economies: A transformative social innovation perspective. In *Working Paper* (Issue 3). TRANSIT.
- Avelino, F., & Grin, J. (2017). Beyond deconstruction. a reconstructive perspective on sustainability transition governance. *Environmental Innovation and Societal Transitions*.
<https://doi.org/10.1016/j.eist.2016.07.003>
- Avelino, F., Grin, J., Pel, B., & Jhagroe, S. (2016). The politics of sustainability transitions. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 18(5), 557–567.
<https://doi.org/10.1080/1523908X.2016.1216782>
- Avelino, F., & Rotmans, J. (2009). Power in transition: An interdisciplinary framework to study power in relation to structural change. *European Journal of Social Theory*, 12(4), 543–569.
<https://doi.org/10.1177/1368431009349830>
- Avelino, F., & Wittmayer, J. M. (2016). Shifting power relations in sustainability transitions: A multi-

- actor perspective. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 18(5), 628–649.
<https://doi.org/10.1080/1523908X.2015.1112259>
- Avelino, F., Wittmayer, J. M., Kemp, R., & Haxeltine, A. (2017). Game-changers and transformative social innovation. *Ecology and Society*, 22(4). <https://doi.org/10.5751/ES-09897-220441>
- Avelino, F., Wittmayer, J. M., Pel, B., Weaver, P., Dumitru, A., Haxeltine, A., Kemp, R., Jørgensen, M. S., Bauler, T., Ruijsink, S., & O'Riordan, T. (2019). Transformative social innovation and (dis)empowerment. *Technological Forecasting and Social Change*.
<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.05.002>
- Bartels, K. P., & Wittmayer, J. M. (2018). *Action research in policy analysis: critical and relational approaches to sustainability transitions*. Routledge: London.
- Barth, F. (2007). Overview: Sixty years in anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 36, 1–16.
- Baskarada, S. (2014). Qualitative case studies guidelines. *The Qualitative Report*, 19(40), 1–25.
- Bauman, Z. (2013). *Liquid modernity*. John Wiley & Sons.
- Baxter, P., & Jack, S. (2008). Qualitative case study methodology: Study design and implementation for novice researchers. *The Qualitative Report*, 13(4), 544–559.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a new modernity*. Sage.
- Becker, H. (1963). *Outsiders: studies in the sociology of deviance*. New York: Free Press.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. The Penguin Press.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*.
<https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>
- Best, J. (2006). Whatever happened to social pathology? Conceptual fashions and the sociology of deviance. *Sociological Spectrum*, 26(6), 533–546.
- Bijhouwer, J. T. P. (1947). *De wijkgedachte : rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleeraar aan de Landbouwhoogeschool te Wageningen*. Wageningen: Veenman.
- Billson, J. M. (2005). No owner of soil: Redefining the concept of marginality. In R. M. Dennis (Ed.), *Marginality, power and social structure: issues in race, class and gender analysis* (pp. 29–47). Elsevier.
- Blockmans, W., & Prevenier, W. (1975). Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen. *Tijdschrift Voor Geschiedenis*, 88, 501–538.
- Blokland, T. (1998). *Wat buurtbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Blokland, T. (2012). Blaming neither the undeserving poor nor the revanchist middle classes: A relational approach to marginalization. *Urban Geography*. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.33.4.488>
- Boele, A. H. (2013). *Leden van één lichaam: denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*. Groningen: Uitgeverij Verloren.
- Bos, A., & Tijen, W. (1946). *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*. Rotterdam: A. Voorhoeve.
- Bos, W., van den Brakel, M., & Otten, F. (2018). *Metten van inkomen en inkomensongelijkheid*.
- Bourdieu, P. (1979). Symbolic Power. *Critique of Anthropology*, 4(13–14), 77–85.
<https://doi.org/10.1177/0308275X7900401307>
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.
- Bourdieu, P. (2000). *Pascalian meditations*. Stanford University Press.

- Bourdieu, P., Accardo, A., & Emanuel, S. (1999). *The weight of the world: Social suffering in contemporary society*. Alhoda, UK.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. University of Chicago press.
- Bradatan, C., & Craiutu, A. (2012). Introduction: The paradoxes of marginality. *European Legacy*. <https://doi.org/10.1080/10848770.2012.715804>
- Bradshaw, T. K. (2007). Theories of poverty and anti-poverty programs in community development. *Community Development*, 38(1), 7–25.
- Braun, J. V., & Gatzweiler, F. W. (2014). *Marginality: Addressing the nexus of poverty, exclusion and ecology*. Springer, Dordrecht.
- Bredewold, F., Duyvendak, J. W., Kampen, T., Tonkens, E., & Verplanke, L. (2018). *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe overheid nabij komt*. Uitgeverij Van Gennep.
- Brekhus, W. (1998). A sociology of the unmarked: Redirecting our focus. *Sociological Theory*. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00041>
- Broerse, J. E. W., & Grin, J. (2017). Toward sustainable transitions in healthcare systems. In *Toward Sustainable Transitions in Healthcare Systems*. <https://doi.org/10.4324/9781315232133>
- Brydon-Miller, M., Greenwood, D., & Maguire, P. (2003). Why action research? *Action Research*, 1(1), 9–28.
- Bulkeley, H., Coenen, L., Frantzeskaki, N., Hartmann, C., Kronsell, A., Mai, L., Marvin, S., McCormick, K., Van Steenberghe, F. S., & Palgan, Y. V. (2016). Urban living labs: governing urban sustainability transitions. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 22, 13–17.
- Burgers, J. (2000). Marginaal: De positieve kanten van marginaliteit. *Sociologische Gids*, 47(3), 158–160.
- Butler, J. (2004). Precarious life: the powers of mourning and violence. In *New York*. <https://doi.org/10.1177/107780040100700405>
- Caldeira, T. P. R. (2009). Marginality, again?! *International Journal of Urban and Regional Research*. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2009.00923.x>
- Callo-Concha, D., Sommer, J. H., Kleemann, J., Gatzweiler, F. W., & Denich, M. (2014). Marginality from a Socio-ecological Perspective. In *Marginality* (pp. 57–65). Springer, Dordrecht.
- Callo-Concha, D., Sommer, J. H., Kleemann, J., Gatzweiler, F. W., & Denich, M. (2014). Marginality from a socio-ecological perspective. In *Marginality: Addressing the Nexus of Poverty, Exclusion and Ecology* (pp. 57–65). https://doi.org/10.1007/978-94-007-7061-4_4
- Campbell, E., Henly, J. R., Elliott, D. S., & Irwin, K. (2009). Subjective constructions of neighborhood boundaries: Lessons from a qualitative study of four neighborhoods. *Journal of Urban Affairs*. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9906.2009.00450.x>
- Cantillon, B. (2018). De nieuwe ongelijkheids golf, gevaren en remedies. *De Gids Op Maatschappelijk Gebied*, 109(4), 27–43.
- Cantillon, B. (2019). Sociale zekerheid als compagnon route. *Samenleving & Politiek*, 26(10), 6–15.
- Cantillon, B., & Van Lancker, W. (2013). Three shortcomings of the social investment perspective. *Social Policy and Society*. <https://doi.org/10.1017/S1474746413000080>
- Castán Broto, V., & Westman, L. (2017). Just sustainabilities and local action: evidence from 400 flagship initiatives. *Local Environment*. <https://doi.org/10.1080/13549839.2016.1248379>
- Castenmiller, P. (1994). *Onverschillige democratie: betrokkenheid bij de lokale politiek*. Het Spinhuis.
- CBS. (2015). *Jongeren 'buiten beeld' 2013*. Den Haag: Centrum voor Beleidsstatistiek.
- CBS. (2018). *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Den Haag: Centrum voor Beleidsstatistiek.

- Cebeon. (2011). *Kosten en baten van Maatschappelijke opvang. Bouwstenen voor effectieve inzet van publieke middelen*.
- Chatterjee, P. (2012). After subaltern studies. In *Economic and Political Weekly*.
- Chiseri-Strater, E. (1996). Turning in upon ourselves: Positionality, subjectivity, and reflexivity in case study and ethnographic research. In *Ethics and representation in qualitative studies of ...* (pp. 115–133). [http://joemoxley.org/sites/Joemoxley/research/AssignedReadings/Jennie Dauterman, Social and Institutional Power Relationships.pdf](http://joemoxley.org/sites/Joemoxley/research/AssignedReadings/JennieDauterman_SocialandInstitutionalPowerRelationships.pdf)
- Christiaens, J. (1999). *De geboorte vande jeugd-delinquent België, 1830-1930*. Brussel: VUBPress.
- Cilliers, P. (2002). Why we cannot know complex things completely. *Emergence*, 4(1–2), 77–84.
- Cilliers, P. (2005). Complexity, deconstruction and relativism. *Theory, Culture & Society*, 22(5), 255–267.
- Cilliers, P. (2016). *Knowledge, complexity and understanding. Critical Complexity: Collected Essays*. De Gruyter.
- Coenen, L., Benneworth, P., & Truffer, B. (2012). Toward a spatial perspective on sustainability transitions. *Research Policy*, 41(6), 968–979. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.02.014>
- Collingwood, R. G. (1994). *The idea of history*. Oxford University Press.
- Comstock, N., Miriam Dickinson, L., Marshall, J. A., Soobader, M. J., Turbin, M. S., Buchenau, M., & Litt, J. S. (2010). Neighborhood attachment and its correlates: Exploring neighborhood conditions, collective efficacy, and gardening. *Journal of Environmental Psychology*. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.05.001>
- Connelly, S. (2007). Mapping sustainable development as a contested concept. *Local Environment*, 12(3), 259–278. <https://doi.org/10.1080/13549830601183289>
- Connor, S. (1997). *Postmodernist Culture: An Introduction to Theories of the Contemporary*. Oxford: Blackwell.
- Cooper, A. J. (1988). *A Voice from the South*. Oxford University Press.
- Corning, P. A. (1998). Complexity is just a word! *Technological Forecasting and Social Change*, 59(2), 197–200.
- Coumans, M., Arts, K., Reep, C., & Schmeets, H. (2018). *Inzicht in dakloosheid. Een onderzoek naar daklozen 2009-2016*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Couperus, S. (2016). Building democracy anew: Neighborhood planning and political reform in post-blitz Rotterdam. *Journal of Urban History*. <https://doi.org/10.1177/0096144216675045>
- CPB. (2019). *De wijkteambenadering nader bekeken. Het effect van de inzet van wijkteams op Wmo-zorggebruik*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Crenshaw, K. (1992). Race, gender, and sexual harassment. *California Law Review*, 65, 1467–1476.
- Crenshaw, K. (1993). Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43, 1241–1299.
- Cullen, B. T., & Pretes, M. (2000). The meaning of marginality: Interpretations and perceptions in social science. *Social Science Journal*. [https://doi.org/10.1016/S0362-3319\(00\)00056-2](https://doi.org/10.1016/S0362-3319(00)00056-2)
- D'Agostino, F. (2012). An analytics of marginality. *European Legacy*. <https://doi.org/10.1080/10848770.2012.715807>
- Davelaar, M., Van den Toorn, J., De Witte, N., Beaumont, J., & Kuiper, C. (2011). *Faith-based organisations and social exclusion in the Netherlands*. Leuven: Uitgeverij Acco.
- Davelaar, M., Van Dongen, M., Rijkschroeff, R., & Flikweert, M. (2007). *Van de straat aan het werk. Dagbesteding en activering voor dak- en thuislozen in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

- De Boer, N. (2001). De opkomst van de wijkaanpak als dominante strategie in het sociaal beleid. In J. W. Duyvendak & L. Veldboer (Eds.), *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom.
- De Bruin, D., Meijerman, C., Verbraeck, H., Braam, R., Leenders, F., & Van de Wijngaart, G. (2003). *Zwerven in de 21ste eeuw. Een exploratief onderzoek naar geestelijke gezondheidsproblematiek en overlast van dak- en thuislozen in Nederland*. Utrecht: Centrum voor Verslavingsonderzoek.
- De Haan, F. J., & Rotmans, J. (2018). A proposed theoretical framework for actors in transformative change. In *Technological Forecasting and Social Change* (Vol. 128, pp. 275–286). <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.12.017>
- De Regt, A. (1982). Armeenzorg en disciplineren. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 8(4), 636–659.
- De Swaan, A. (1996). *Zorg en Staat* (Vijfde druk). Uitgeverij Bert Bakker: Amsterdam.
- Deben, P. L. L. H., Feijter, H. J. de, & Heydendael, P. (1997). Hoeveel daklozen zijn er? Geen idee! *Sociologische Gids*, XLIV(4), 271–290. <https://hdl.handle.net/11245/1.133593>
- Debruyne, P., & Bisschop, A. De. (2013). Transitie : de meesterzet van de ideologie ? *Oikos* 65, 65, 46–62.
- Deetman, W., & Mans, J. (2011). *Kwaliteitssprong Zuid. Ontwikkeling vanuit kracht (eindadvies Team Deetman/Mans)*. Werkendam: Avant GPC.
- Del Pilar, J. A., & Udasco, J. O. (2004). Marginality Theory: The Lack of Construct Validity. In *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*. <https://doi.org/10.1177/0739986303261813>
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1986). *Nomadology: The War Machine*. Semiotext(e): New York.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Bloomsbury Publishing.
- Den Hollander, J. (2008). Sociale evolutie en democratie. *Groniek*, 178, 51–64.
- Dennis, R. M. (2005). The age of marginality. In 49-67 (Ed.), *Marginality, power and social structure: issues in race, class and gender analysis* (pp. 3–8). Elsevier.
- Dennis, R. M. (2007). *Marginality*. In The Blackwell Encyclopedia of Sociology. Wiley.
- Depreeuw, W. (1988). *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid*. Kluwer rechtswetenschappen, Gouda Quint en Universitaire Pers Leuven.
- Dercon, S. (2009). Rural poverty: Old challenges in new contexts. *World Bank Research Observer*, 24(1), 1–28. <https://doi.org/10.1093/wbro/lkp003>
- Derrida, J. (1981). *Positions*. The Athlone Press.
- Derrida, J. (1982). *Margins of philosophy*. University of Chicago Press.
- Derrida, J., & Caputo, J. D. (1997). *Deconstruction in a Nutshell: A Conversation with Jacques Derrida*. Fordham.
- Dickie-Clark, H. F. (1966). The marginal situation: A contribution to marginality theory. *Social Forces*. <https://doi.org/10.1093/sf/44.3.355>
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*. <https://doi.org/10.2307/2095101>
- Dirven, J., Rotmans, J., & Verkaik, A. P. (2002). *Samenleving in transitie: Een vernieuwend gezichtspunt*.
- Doorn, L. V. (1997). Vaardigheid in overleven: Over de sociale competenties van dak-en thuislozen. *Sociologische Gids*, 44(4), 254–270.

- Dowler, E. (2002). Food and poverty in Britain: Rights and responsibilities. *Social Policy and Administration*. <https://doi.org/10.1111/1467-9515.00312>
- Dray, W. H. (1999). *History as re-enactment: R.G. Collingwood's idea of history*. Clarendon Press.
- Du Bois, W. E. B. (2008). *The souls of black folk*. Oxford University Press.
- Dunne, R. J. (2005). Marginality: A Conceptual Extension. In R. M. Dennis (Ed.), *Marginality, power and social structure: issues in race, class and gender analysis* (pp. 11–27). Elsevier.
- Durkheim, E. (2014). *The division of labor in society*. Simon and Schuster.
- Duyndam, J., Poorthuis, M., & de Wit, T. (2005). *Humanisme en religie: controverses, bruggen, perspectieven*. Eburon Uitgeverij BV.
- Duyvendak, J. W. (1999). Zeven mythen over de wijkaanpak. In J. W. Duyvendak & R. P. Hortulanus (Eds.), *De gedroomde wijk: methoden, mythen en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak*. Utrecht: FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling.
- Duyvendak, J. W., & Schuyt, C. J. M. (2000). De wijkaanpak en de problemen in het grotestedenbeleid. In F. Hendriks & P. Tops (Eds.), *Stad in spagaat. Institutionele innovatie in het stadsbestuur* (pp. 151–162). Assen: Van Gorcum.
- Eames, M., & Hunt, M. (2013). Energy justice in sustainability transitions research. In *Energy Justice in a Changing Climate* (pp. 46–61). Zed Books Ltd.
- Easterly, W. (2007). Was development assistance a mistake? *American Economic Review*. <https://doi.org/10.1257/aer.97.2.328>
- Eisenhardt, K. M., & Graebner, M. E. (2007). Theory building from cases: Opportunities and challenges. *Academy of Management Journal*, 50(1), 25–32.
- Eising, R., & Kohler-Koch, B. (1999). Introduction: network governance in the European Union. In R. Eising & B. Kohler-Koch (Eds.), *The transformation of governance ...* (Issue Rosenau 1992, pp. 3–12). London: Routledge.
- Emirbayer, M., & Desmond, M. (2012). Race and reflexivity. *Ethnic and Racial Studies*, 35(4), 574–599.
- Emmen, M. (2015). *100% talent inspiratieboek. Voor professionals die met jongeren werken die ... zijn*. Movisie: Utrecht.
- Engbersen, G., Snel, E., & Weltevrede, A. (2005). *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Een verhaal over twee wijken*. Amsterdam University Press.
- Engbersen, R., & Engbersen, G. (2008). Voorbij de wijk. Bloei en verval van vroeg-naoorlogse wijken. In R. Argioli, K. Van Dijken, & J. Koffijberg (Eds.), *Bloei en verval van vroeg-naoorlogse wijken* (pp. 50–83). Den Haag: Nicis Institute.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Espinosa, A., & Walker, J. (2011). *A complexity approach to sustainability: theory and application (Vol. 1)*. World Scientific.
- Feantsa. (2010). *Ending Homelessness: a handbook for policy makers*. Brussels: Feantsa.
- Federatie Opvang. (2009). *Daklozen aller steden verzamelt u, maar niet op straat*. Amersfoort: Federatie Opvang.
- Fenger, M. (2016). *Van wie is de verzorgingsstaat? Over het eigenaarschap van publieke instituties*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Ferguson, R., Gever, M., Minh-ha, T. T., & West, C. (1990). *Out there: Marginalization and contemporary cultures*. MIT Press.
- Ferraro, V. (2008). *Dependency theory: An introduction*. London: Routledge.

- Flyvberg, B. (2006). Five misunderstandings about case-study research. *Qualitative Inquiry*, 12(2).
- Foucault, M. (1975). *Discipline & punish: The birth of the prison (Translation A. Sheridan). 2nd edition (1995)*. New York, NY: Vintage Books.
- Foucault, M. (1980). *Power and Knowledge*. Brighton: Harvester Press.
- Foucault, M. (1997). Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias. In N. Leach (Ed.), *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Routledge.
- Frantzeskaki, N., Van Steenberghe, F. S., & Stedman, R. C. (2018). Sense of place and experimentation in urban sustainability transitions: the Resilience Lab in Carnisse, Rotterdam, The Netherlands. *Sustainability Science*, 13(4), 1045–1059.
- Frantzeskaki, N., Broto, V. C., Coenen, L., & Loorbach, D. A. (2017). Urban sustainability transitions. In *Urban Sustainability Transitions*. <https://doi.org/10.4324/9781315228389>
- Fraser, N., & Gordon, L. (1994). "Dependency" demystified: Inscriptions of power in a keyword of the welfare state. *Social Politics*. <https://doi.org/10.1093/sp/1.1.4>
- Freng, A., & Esbensen, F. A. (2007). Race and gang affiliation: An examination of multiple marginality. *Justice Quarterly*, 24(4), 600–628. <https://doi.org/10.1080/07418820701717136>
- Fuenfschilling, L., & Truffer, B. (2014). The structuration of socio-technical regimes - Conceptual foundations from institutional theory. *Research Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.10.010>
- Funtowicz, S. O., & Ravetz, J. R. (1993). Science for the post-normal age. *Futures*, 25(7), 739–755.
- Gaetz, S. A. (2014). *Coming of Age. Reimagining the response to youth homelessness in Canada*.
- Galaz, V., Biermann, F., Crona, B., Loorbach, D. A., Folke, C., Olsson, P., Nilsson, M., Allouche, J., Persson, A., & Reischl, G. (2012). 'Planetary boundaries'-exploring the challenges for global environmental governance. In *Current Opinion in Environmental Sustainability* (Vol. 4, Issue 1, pp. 80–87). <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2012.01.006>
- Gans, H. J. (1972). The positive functions of poverty. *American Journal of Sociology*, 78(2), 275–289.
- García, M. R., & Lauro, A. (2016). Belgian History and the Making of Marginality and Subalternity. *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, 46(1), 14–39.
- Garmendia, E., & Stagl, S. (2010). Public participation for sustainability and social learning: Concepts and lessons from three case studies in Europe. *Ecological Economics*, 69(8), 1712–1722.
- Gastkemper, N., Uyterlinde, M., & Van der Velden, J. (2019). *Zeventig jaar stedelijke vernieuwing (update 2019)*. Den Haag: Platform31.
- Gatzweiler, F., Baumüller, H., Husmann, C., & Von Braun, J. (2011). *Marginality: addressing the root causes of extreme poverty*.
- Gatzweiler, F. W., & Baumüller, H. (2014). Marginality - A framework for analyzing causal complexities of poverty. In *Marginality. Addressing the Nexus of Poverty, Exclusion and Ecology* (pp. 27–40). Springer, Dordrecht.
- Geels, F. W. (2011). The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. In *Environmental Innovation and Societal Transitions*. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.02.002>
- Geels, F. W. (2014). Regime Resistance against Low-Carbon Transitions: Introducing Politics and Power into the Multi-Level Perspective. *Theory, Culture & Society*, 31(5), 21–40. <https://doi.org/10.1177/0263276414531627>
- Gemeente Rotterdam. (2007a). *Rotterdamers Vooruit! Rotterdamse Krachtwijken, Deel 1*. Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam. (2007b). *Rotterdamers Vooruit! Rotterdamse Krachtwijken, Deel 2*. Gemeente Rotterdam.

- Gemeente Rotterdam. (2011). *Zuid Werkt! Nationaal Programma Rotterdam Zuid*. Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam. (2019). *Nationaal Programma Rotterdam Zuid Uitvoeringsprogramma 2019-2022*. Gemeente Rotterdam.
- George, A. L., Bennett, A., Lynn-Jones, S. M., & Miller, S. E. (2005). *Case studies and theory development in the social sciences*. mit Press.
- Geyl, W. F. (1946). De opbloei van de wijkgedachte. *Weekblad Bouw*, 1(15), 365–371.
- Gibbons, M. (2000). Mode 2 society and the emergence of context-sensitive science. *Science and Public Policy*, 27(3), 159–163.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford University Press.
- Giddens, A. (1984). The constitution of society: Introduction of the theory of structuration. In: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration* (pp. 1–28). Berkeley.
- Giddens, A. (1979). Central Problems in Social Theory. In *Central Problems in Social Theory*. Palgrave, London. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-16161-4>
- Gieryn, T. F. (2000). A Space for Place in Sociology. *Annual Review of Sociology*. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.463>
- Gieseking, J. J., Mangold, W., Katz, C., Low, S., & Saegert, S. (2014). *The people, place, and space reader*. Routledge.
- Giltay Veth, D. (2009). *Het rendement van zalmgedrag. De projectencarrousel ontleed*. Den Haag: Nicis Institute.
- Glennie, J. (2009). The trouble with aid: why less could mean more for Africa. In *Choice Reviews Online* (Vol. 46, Issue 11). Zed Books Ltd. <https://doi.org/10.5860/choice.46-6455>
- Goudsblom, J. (1974). *Balans van de sociologie*. Het Spectrum.
- Goudsblom, J. (2007). Wat is historische sociologie? *Sociologie*, 3(4), 485–491.
- Greenwood, D. J., & Levin, M. (2006). *Introduction to action research: Social research for social change*. SAGE publications.
- Greenwood, D. J., & Levin, M. (2007). A history of action research. In *Introduction to action research* (pp. 13–35). Sage, London.
- Grin, J. (2010). Understanding Transitions from a Governance Perspective. In J. Grin, J. Rotmans, & J. Schot (Eds.), *Transitions to Sustainable Development: New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. Routledge.
- Grin, J., & Loeber, A. (2006). Theories of Policy Learning: Agency, Structure, and Change. In *Handbook of Public Policy Analysis* (pp. 227–246). Routledge.
- Grin, J., & Staveren, A. (2007). *Werken aan systeeminnovaties: Lessen uit de praktijk van InnovatieNetwerk*. Koninklijke Van Gorcum.
- Grin, J., Rotmans, J., & Schot, J. (2010). Transitions to sustainable development: New directions in the study of long term transformative change. In *Transitions to Sustainable Development: New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203856598>
- Gunderson, L. H., & Holling, C. S. (2002). *Panarchy: understanding transformations in human and natural systems*. Washington, DC: Island Press.
- Gurung, G. S., & Kollmair, M. (2005). *Marginality: Concepts and their Limitations*.
- Gusfield, J. R. (1989). Constructing the Ownership of Social Problems: Fun and Profit in the Welfare State. *Social Problems*, 36(5), 431–441. <https://doi.org/10.2307/3096810>

- Haberl, H., Fischer-Kowalski, M., Krausmann, F., Martinez-Alier, J., & Winiwarter, V. (2011). A socio-metabolic transition towards sustainability? Challenges for another Great Transformation. *Sustainable Development*, 19(1), 1–14. <https://doi.org/10.1002/sd.410>
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Boston: Beacon Press.
- Hajer, M., & Versteeg, W. (2005). A decade of discourse analysis of environmental politics: Achievements, challenges, perspectives. In *Journal of Environmental Policy and Planning*. <https://doi.org/10.1080/15239080500339646>
- Hansen, U. E., & Nygaard, I. (2013). Transnational linkages and sustainable transitions in emerging countries: Exploring the role of donor interventions in niche development. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 8, 1–19. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2013.07.001>
- Hansen, U. E., Nygaard, I., Romijn, H., Wieczorek, A., Kamp, L. M., & Klerkx, L. (2018). Sustainability transitions in developing countries: Stocktaking, new contributions and a research agenda. In *Environmental Science and Policy* (Vol. 84, pp. 198–203). <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2017.11.009>
- Harding, A., & Blokland, T. (2014). *Urban Theory. A critical introduction to power, cities and urbanism in the 21st century*. Sage, London.
- Hatcher, D. L. (2016). *The Poverty Industry: The Exploitation of America's Most Vulnerable Citizens*. NYU Press.
- Haxeltine, A., Avelino, F., Wittmayer, J. M., Kunze, I., Longhurst, N., Dumitru, A., & O'Riordan, T. (2018). Conceptualising the role of social innovation in sustainability transformations. In *Social Innovation and Sustainable Consumption* (pp. 12–25). https://doi.org/10.9774/gleaf.9781315201559_3
- Heffron, R. J., & McCauley, D. (2017). The concept of energy justice across the disciplines. *Energy Policy*. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.018>
- Hendriks, C. M., & Grin, J. (2007). Contextualizing reflexive governance: The politics of Dutch transitions to sustainability. In *Journal of Environmental Policy and Planning*. <https://doi.org/10.1080/15239080701622790>
- Hermans, K. (2012). The Dutch Strategy to Combat Homelessness. From Ambition to Window Dressing. *European Journal of Homelessness*, 6(2), 101–118.
- Hessels, L. K., & Van Lente, H. (2008). Re-thinking new knowledge production: A literature review and a research agenda. *Research Policy*, 37(4), 740–760.
- Heydendael, P. H. J. M. (1969). *Een psychologische studie over thuislozen*. Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Himmelfarb, G. (1984). The idea of poverty. *History Today*, 34(4).
- Hiteva, R. P. (2013). Fuel poverty and vulnerability in the EU low-carbon transition: The case of renewable electricity. *Local Environment*, 18(4), 487–505. <https://doi.org/10.1080/13549839.2012.752800>
- Hochstenbach, C., Uitermark, J., & Van Gent, W. (2015). *Evaluatie effecten Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek ("Rotterdamwet") in Rotterdam*. <https://rotterdamdesk.eur.nl/files/Rotterdamwet.pdf>
- Hoffman, J. (2013). Theorizing power in transition studies: The role of creativity and novel practices in structural change. *Policy Sciences*, 46(3), 257–275. <https://doi.org/10.1007/s11077-013-9173-2>
- Hofstra, S. (1946). Sociale en culturele aspecten van de wijkgedachte. *Tijdschrift Volkshuisvesting En Stedenbouw*, XXVII(8/9), 94–100.
- Hoogenboom, M. J. M. (2003). *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (ca. 1880-1940)*. Universiteit of Amsterdam.
- Hooghe, L., & Marks, G. W. (2001). *Multi-level governance and European integration*. Rowman &

Littlefield.

- hooks, b. (1989). Choosing the Margin as a Space of Radical Openness. In *Yearnings: Race, Gender and Cultural Politics*. New York: Routledge.
- hooks, b. (1990). Marginality as site of resistance. In R. Ferguson, G. Gever, T. T. Minh-ha, & C. West (Eds.), *Out there: marginalization and contemporary cultures* (pp. 341–343). MIT Press.
- Hoppe, T., & Coenen, F. (2011). Creating an analytical framework for local sustainability performance: A dutch case study. *Local Environment*, 16(3), 229–250.
<https://doi.org/10.1080/13549839.2011.565466>
- Hopwood, B., Mellor, M., & O'Brien, G. (2005). Sustainable development: Mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13(1), 38–52. <https://doi.org/10.1002/sd.244>
- Horst, R. (1962). *Thuislozen - Beschouwingen naar aanleiding van 100 gevallen van individuele onmaatschappelijkheid*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Hughes, E. C. (1949). *Social change and status protest: An essay on the marginal man*. Ardent Media.
- Hughes, S., & Hoffmann, M. (2020). Just urban transitions: Toward a research agenda. In *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. <https://doi.org/10.1002/wcc.640>
- Huizinga, J. (2018). *Herfsttij der Middeleeuwen*. Leiden University Press.
- Hutson, S., & Clapham, D. (1999). *Homelessness: Public policies and private troubles*. London: Cassell.
- Huybrechts, F., Meyer, S., & Vranken, J. (2011). *Energiearmoede in België. Finaal rapport december 2011*. CEESE (ULB) & OASeS (Universiteit Antwerpen).
- Jackson, C. (1999). Social exclusion and gender: Does one size fit all? *European Journal of Development Research*. <https://doi.org/10.1080/09578819908426730>
- Jahanbegloo, R., Bradatan, C., & Craiutu, A. (2012). On margins, marginals, and marginalities: A conversation with Ramin Jahanbegloo. In *European Legacy*.
<https://doi.org/10.1080/10848770.2012.715805>
- Jansen, B. (2005). De ideale woongemeenschap in naoorlogs Rotterdam. In *Van Pendrecht tot Ommoord. Geschiedenis van de naoorlogse wijken in Rotterdam*. Bussum: Uitgeverij THOTH.
- Jeeninga, W. (2010). *Zwerfjongeren omvang, kenmerken en zorgbehoeften*.
- Jenkins, T. H. (2005). The marginal man: evolution of a concept. In R. M. Dennis (Ed.), *Marginality, power and social structure: issues in race, class and gender analysis* (pp. 49–67). Elsevier.
- Jessop, B. (2003). Governance and meta-governance: on reflexivity, requisite variety and requisite irony. *Governance as Social and Political Communication*, 101–116.
<https://doi.org/http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Jessop-Governance-and-Metagovernance.pdf>.
- Jhagroe, S., & Van Steenbergen, F. S. (2014). *Van koploper naar koplopen. Een pleidooi voor inclusief leiderschap*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Jhagroe, S. (2016). *Urban Transition Politics: How struggles for sustainability are (re)making urban spaces*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam, Rotterdam.
- Kasemir, B., Jager, J., Jaeger, C. C., & Gardner, M. T. (2003). Public participation in sustainability science. A handbook. In *Public Participation in Sustainability Science. A Handbook*.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511490972>
- Kemp, R., Schot, J., & Hoogma, R. (1998). Regime shifts to sustainability through processes of niche formation: The approach of strategic niche management. *Technology Analysis and Strategic Management*, 10(2), 175–198. <https://doi.org/10.1080/09537329808524310>
- Kenis, A., Bono, F., & Mathijs, E. (2016). Unravelling the (post-)political in transition management:

- Interrogating pathways towards sustainable change. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 18(5), 568–584. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2016.1141672>
- Kenway, J., & McLeod, J. (2004). Bourdieu's reflexive sociology and 'spaces of points of view': whose reflexivity, which perspective? *British Journal of Sociology of Education*, 25(4), 525–544.
- Koenraadt, F. (2014). Vagebonden in woorden en daden, én in beelden. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 4(2), 1–33. <https://doi.org/10.5553/TCC/221195072014004002003>
- Köhler, J., Geels, F., Kern, F., Onsongo, E., & Wieczorek, A. (2017). *A research agenda for the Sustainability Transitions Research Network. Sustainability Transitions Research Network (STRN)*.
- Kooten, E. (2009). De 40-wijkenaanpak in uitvoering. In S. Musterd & W. Ostendorf (Eds.), *Problemen in wijken of probleemwijken* (pp. 19–22). Assen: Van Gorcum.
- Korf, D. J., Diemel, S., Riper, H., & Nabben, T. (1999). *Het volgende station; zwerfjongeren in Nederland*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Kruihof, C. L. (1990). The control over marginality. Structural integration of ambiguity. *Peadagogica Historica*, 26(2), 31–47.
- Kruihof, C. L. (1991). *Binnen en ook buiten. Overwegingen bij marginaliteit als sociologisch probleem*. Kerckebosch: Zeist.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago press.
- Laeyendecker, L. (2013). *Kritische stemmen: maatschappijkritiek van Oudheid tot heden*. Damon.
- Lancione, M. (2016). *Rethinking life at the margins: the assemblage of contexts, subjects, and politics* (Routledge (ed.)).
- Latour, B. (2004). *Politics of Nature*. Harvard University Press.
- Lauridsen, E. H., & Jørgensen, U. (2010). Sustainable transition of electronic products through waste policy. *Research Policy*, 39(4), 486–494. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.01.021>
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell: Oxford.
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd-Reichling, E., & Patsios, D. (2007). *The multi-dimensional analysis of social exclusion*.
- Li, T. M. (1999). *Transforming the Indonesian uplands: marginality, power and production*. London : Taylor & Francis.
- Lintsen, H. (2018). Quality of life: A poor and vulnerable people. In *Well-Being, Sustainability and Social Development: The Netherlands 1850-2050* (pp. 81–102). https://doi.org/10.1007/978-3-319-76696-6_4
- Lintsen, H., Veraart, F., Smits, J. P., & Grin, J. (2018). Well-being, sustainability and social development: The Netherlands 1850-2050. In *Well-Being, Sustainability and Social Development: The Netherlands 1850-2050*. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-76696-6>
- Lis, C., & Soly, H. (1980). *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity.
- Lobensteijn, S. (1987). Zwerfdrang niet verwarren metzwerfdwang. *Tijdschrift Voor de Sociale Sector*, 5, 36–37.
- Longhurst, N., Avelino, F., Wittmayer, J., Weaver, P., Dumitru, A., Hielscher, S., Cipolla, C., Afonso, R., Kunze, I., & Elle, M. (2016). Experimenting with alternative economies: four emergent counter-narratives of urban economic development. In *Current Opinion in Environmental Sustainability* (Vol. 22, pp. 69–74). <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2017.04.006>
- Looijesteijn, H., & van Leeuwen, M. H. D. (2014). Founding large charities and community building in

- the Dutch Republic, c. 1600-1800. *Scandinavian Economic History Review*.
<https://doi.org/10.1080/03585522.2013.872176>
- Loorbach, D. A. (2010). Transition management for sustainable development: A prescriptive, complexity-based governance framework. *Governance*, 23(1), 161–183.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2009.01471.x>
- Loorbach, D. A. (2007). *Transition management. New mode of governance for sustainable development*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam: Rotterdam.
- Loorbach, D. A. (2014). *To Transition! Governance panarchy in the new transformation*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam: Rotterdam.
- Loorbach, D. A., & Lijnis Huffenreuter, R. (2013). Exploring the economic crisis from a transition management perspective. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 6, 35–46.
<https://doi.org/10.1016/j.eist.2013.01.003>
- Loorbach, D. A., Van Aubel, W., & Rotmans, J. (2009). *Ontwikkelen op Zuid! Evaluatie Pact op Zuid*.
- Loorbach, D. A., Van Buuren, A., Van Steenberghe, F. S., Van Leeuwen, C., Rach, S., Bil, H., Schipper, K., Munneke, S., & Van der Steen, M. (2016). *Een kwestie van kiezen. Naar een complementaire democratie voor alle Rotterdammers*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Loorbach, D. A., Wittmayer, J., Avelino, F., von Wirth, T., & Frantzeskaki, N. (2020). Transformative innovation and translocal diffusion. *Environmental Innovation and Societal Transitions*.
<https://doi.org/10.1016/j.eist.2020.01.009>
- Loorbach, D. A., Avelino, F., Haxeltine, A., Wittmayer, J. M., O'Riordan, T., Weaver, P., & Kemp, R. (2016). The economic crisis as a game changer? Exploring the role of social construction in sustainability transitions. *Ecology and Society*, 21(4). <https://doi.org/10.5751/ES-08761-210415>
- Loorbach, D. A., Frantzeskaki, N., & Avelino, F. (2017). Sustainability Transitions Research: Transforming Science and Practice for Societal Change. *Annual Review of Environment and Resources*, 42(1), 599–626. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102014-021340>
- Loorbach, D. A., & Rotmans, J. (2010). The practice of transition management: Examples and lessons from four distinct cases. *Futures*, 42(3), 237–246.
<https://doi.org/10.1016/j.futures.2009.11.009>
- Lorey, I. (2016). *Het regeren van precair. De staat van onzekerheid*. Amsterdam: Octavo publicaties.
- Lucas, K., Mattioli, G., Verlinghieri, E., & Guzman, A. (2016). Transport poverty and its adverse social consequences. *Proceedings of the Institution of Civil Engineers: Transport*.
<https://doi.org/10.1680/jtran.15.00073>
- Luhmann, N. (2000). *Theories of Distinction. Redescribing the descriptions of modernity*. Stanford University Press.
- Luhmann, N. (2012). *Theory of society (Vol. 1)*. Stanford University Press.
- Lupton, R. (2003). *Poverty street: The dynamics of neighbourhood decline and renewal*. Policy Press.
- Lupton, R., & Power, A. (2002). Social exclusion and neighbourhoods. In J. Hills, J. Le Grand, & D. Piachaud (Eds.), *Understanding Social Exclusion* (pp. 118–140). Oxford University Press.
- Lupton, R. (2003). "Neighbourhood Effects": Can we measure them and does it matter? *CASEpaper*.
<https://doi.org/10.1080/09537320701403425>
- Macbeth, D. (2001). On "Reflexivity" in Qualitative Research: Two Readings, and a Third. *Qualitative Inquiry*, 7(1), 35–68. <https://doi.org/10.1177/107780040100700103>
- Majone, G. (1997). From the Positive to the Regulatory State: Causes and Consequences of Changes in the Mode of Governance. *Journal of Public Policy*.
<https://doi.org/10.1017/s0143814x00003524>

- Markard, J., Raven, R., & Truffer, B. (2012). Sustainability transitions: An emerging field of research and its prospects. *Research Policy*, 41(6), 955–967. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.02.013>
- Marvin, S., & Guy, S. (1997). Creating myths rather than sustainability: The transition fallacies of the new localism. *Local Environment*. <https://doi.org/10.1080/13549839708725536>
- Massey, D. S. (2013). *Space, place and gender*. John Wiley & Sons.
- Massey, D. S., & Denton, N. A. (1993). *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*. Harvard University Press.
- Massey, Douglas S. (1996). The age of extremes: Concentrated affluence and poverty in the twenty-first century. *Demography*. <https://doi.org/10.2307/2061773>
- Mauss, M. (2002). *The gift. The form and reason for exchange in archaic societies*. Routledge.
- May, R. M. (1973). Qualitative Stability in Model Ecosystems. *Ecology*. <https://doi.org/10.2307/1935352>
- Mayo, C. (1982). Training for positive marginality. In L. Bickman (Ed.), *Applied social psychology annual, volume 3* (Vol. 3, pp. 57–73). Beverly Hills, CA: Sage.
- Mazzotta, G. (2012). Frontiers of thought out of the margins. *European Legacy*. <https://doi.org/10.1080/10848770.2012.715806>
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs*. <https://doi.org/10.1086/426800>
- McGowan, K. A., Westley, F., Fraser, E. D., Loring, P. A., Weathers, K. C., Avelino, F., Sendzimir, J., Chowdhury, R. R., & Moore, M. L. (2014). The research journey: travels across the idiomatic and axiomatic toward a better understanding of complexity. *Ecology and Society*, 19(3).
- Meadowcroft, J. (2009). What about the politics? Sustainable development, transition management, and long term energy transitions. *Policy Sciences*. <https://doi.org/10.1007/s11077-009-9097-z>
- Meadowcroft, J. (2011). Engaging with the politics of sustainability transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 70–75. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.02.003>
- Mehretu, A., Pigozzi, B. W., & Sommers, L. M. (2000). Concepts in social and spatial marginality. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*. <https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2000.00076.x>
- Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672–682.
- Michielse, H. C. M. (1986). Secours van den aermen. *Tijdschrift Voor Agologie*, 5, 267–287.
- Milikowski, H. (1967). *Lof der onaangepastheid. Een studie in sociale aanpassing, niet-aanpassing en onmaatschappelijkheid*. Meppel: Boom.
- Miller, T. R. (2013). Constructing sustainability science: Emerging perspectives and research trajectories. *Sustainability Science*, 8(2), 279–293. <https://doi.org/10.1007/s11625-012-0180-6>
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2011). *Zwerfjongeren in Nederland: een heldere definitie*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport.
- Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (2019). *Actieprogramma Dak- en Thuisloze Jongeren 2019-2021*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport.
- Morin, E. (1992). From the concept of system to the paradigm of complexity. *Journal of Social and Evolutionary Systems*, 15(4), 371–385.
- Mountz, A. (2009). The Other. In *Key concepts in political geography* (pp. 328–338). Los Angeles: SAGE.
- Musterd, S., & Ostendorf, W. J. M. (2009). *Problemen in wijken of probleemwijken?* Uitgeverij Van Gorcum.
- Namkoong, Y. (1999). Dependency Theory: Concepts, Classifications, and Criticisms. *International*

- Nash, J. C. (2008). Re-thinking intersectionality. In *Feminist Review*. <https://doi.org/10.1057/fr.2008.4>
- Nevens, F., Frantzeskaki, N., Gorissen, L., & Loorbach, D. A. (2013). Urban Transition Labs: Co-creating transformative action for sustainable cities. *Journal of Cleaner Production*, 50, 111–122. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.12.001>
- Newell, P., & Mulvaney, D. (2013). The political economy of the “just transition.” *Geographical Journal*. <https://doi.org/10.1111/geoj.12008>
- Norton, B. G. (2005). *Sustainability: A philosophy of adaptive ecosystem management*. University of Chicago Press.
- Nowotny, H., Scott, P., & Gibbons, M. (2003). Introduction: 'Mode 2' revisited: The new production of knowledge. *Minerva*, 41(3), 179–194.
- O'Connor, A. (2001). *Poverty knowledge: Social science, social policy, and the poor in twentieth-century US history*. Princeton University Press.
- O'Connor, M. (1994). Complexity and coevolution: methodology for a positive treatment of indeterminacy. *Futures*, 26(6), 610–615.
- O'Grady, B., Gaetz, S., & Buccieri, K. (2011). *Can I see your ID? The policing of youth homelessness in Toronto*. Canadian Homelessness Research Network.
- OECD. (2017). *How's Life? Measuring well-being*. OECD Publishing.
- Olsson, P., Galaz, V., & Boonstra, W. J. (2014). Sustainability transformations: A resilience perspective. *Ecology and Society*, 19(4). <https://doi.org/10.5751/ES-06799-190401>
- Oosterlynck, S., Loots, I., Vandermoere, F., Raeymaeckers, P., Cools, P., Vandepitte, E., Kuyper, T., Coene, J., Morrens, B., Holemans, D., & Boost, D. (2019). Armoede en de ecologische kwestie: het maatschappelijk schuldmodel en sociaalecologische uitdagingen als collectieve dilemma's. In J. Coene, P. Raeymaeckers, B. Hubeau, S. Marchal, R. Remmen, & A. van Haarlem (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2019*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Oosterlynck, S., & Van Bouchaute, B. (2013). Een gemeenschap van gedeelde waarden en normen: doodlopende weg naar solidariteit? *Samenlevingsopbouw Brussel*, 108, 35–44.
- Ouweland, A., Van Kempen, R., Kleinhans, R., & Visscher, H. (2008). *Van wijken weten*. Delft: Onderzoeksinstituut OTB.
- Oxenaar, S., Van Steenberghe, F. S., & Loorbach, D. A. (2018). *Van kostenpost naar investering. Perspectief voor dak- en thuisloze jongeren*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Oxfam. (2018). *Reward work, not wealth*. Oxfam International.
- Øyen, E. (1997). The Contradictory Concepts of Social Exclusion and Social Inclusion. In C. Gore & G. Figueiredo (Eds.), *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy* (p. 132). Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Paredis, E. (2013). *Transition management, policy change and the search for sustainable development (doctoral thesis)*. Ghent, Belgium: Ghent University.
- Park, R. E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. <https://doi.org/10.1086/214592>
- Patterson, J. J., Thaler, T., Hoffmann, M., Hughes, S., Oels, A., Chu, E., Mert, A., Huitema, D., Burch, S., & Jordan, A. (2018). Political feasibility of 1.5°C societal transformations: the role of social justice. In *Current Opinion in Environmental Sustainability*. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2017.11.002>
- Pawson, H. (2007). Local authority homelessness prevention in England: Empowering consumers or denying rights? *Housing Studies*. <https://doi.org/10.1080/02673030701387572>
- Peeters, R. (2013). *The Preventive Gaze How Prevention Transforms. Our Understanding of the*

StateNo Title. Den Haag: Eleven International Publishing.

- Pel, B. (2016). Trojan horses in transitions: A dialectical perspective on innovation 'capture.' *Journal of Environmental Policy and Planning*, 18(5), 673–691. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2015.1090903>
- Pel, B., & Bauler, T. (2017). a Transitions Studies Perspective on the Social Economy; Exploring Institutionalization and Capture in Flemish 'Insertion' Practices. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 88(2), 279–298. <https://doi.org/10.1111/apce.12167>
- Philippa, M., Debrabandere, F., Quak, A., Schoonheim, T., & van der Sijs, N. (n.d.). *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands (4 delen)*. Amsterdam University Press.
- Piketty, T. (2013). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.
- Pillow, W. S. (2003). Confession, catharsis, or cure? Rethinking the uses of reflexivity as methodological power in qualitative research. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 16(2), 175–196. <https://doi.org/10.1080/0951839032000060635>
- Planije, M., Muusse, C., De Lange, A., & Kroon, H. (2018). *Praktijktest landelijke toegankelijkheid maatschappelijke opvang 2018*. Utrecht: Movisie.
- Powell, J. A. (2013). Deepening Our Understanding of Structural Marginalization. *Poverty & Race*, 22(5), 4, 13.
- Powell, M., Boyne, G., & Ashworth, R. (2001). Towards a geography of people poverty and place poverty. *Policy and Politics*. <https://doi.org/10.1332/0305573012501332>
- Purcell, M. (2006). Urban democracy and the local trap. *Urban Studies*. <https://doi.org/10.1080/00420980600897826>
- Ramos-Mejía, M., Franco-Garcia, M. L., & Jauregui-Becker, J. M. (2018). Sustainability transitions in the developing world: Challenges of socio-technical transformations unfolding in contexts of poverty. *Environmental Science and Policy*, 84, 217–223. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2017.03.010>
- Rasch, W., & Wolfe, C. (1995). Introduction: The politics of systems and environments. *Cultural Critique*, 30, 5–13.
- Ravallion, M., Chen, S., & Sangraula, P. (2007). New evidence on the urbanization of global poverty. *Population and Development Review*, 33(4), 667–701. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2007.00193.x>
- Raven, R., Van Den Bosch, S., & Weterings, R. (2010). Transitions and strategic niche management: Towards a competence kit for practitioners. *International Journal of Technology Management*, 51(1), 57–74. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2010.033128>
- Ravetz, J. R. (2006). Post-Normal Science and the complexity of transitions towards sustainability. *Ecological Complexity*, 3(4), 275–284. <https://doi.org/10.1016/j.ecocom.2007.02.001>
- Rawal, N. (2008). Social inclusion and exclusion: A review. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, 2, 161–180.
- Reason, P., & Bradbury, H. (2001). *Handbook of action research: Participative inquiry and practice*. Sage.
- Reason, P., & Bradbury, H. (2010). *Action Research. Participative Inquiry and Research, Introduction*. Sage, London.
- Reijndorp, A. (2002). Meer stad in de wijk; kritiek op de wijkaanpak in historisch perspectief. *Tijdschrift Voor de Sociale Sector*, 55(8), 14–19.
- Rekenkamer Rotterdam. (2017). *Hulp buiten bereik: effectiviteit van het schulddienstverleningsbeleid*.
- Richardson, A. (2016). *Dismantling the Wall: the simplification of complex socio-technological systems and the implications for urban resilience* (Issue March). Global, Urban and Social

Sciences, RMIT University.

- Rittel, H. W. J., & Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4(2), 155–169. <https://doi.org/10.1007/BF01405730>
- Roebroek, J. M., & Hertogh, M. (1998). *“De beschavende invloed des tijds”. Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland*. 's-Gravenhage: VUGA uitgeverij.
- Romijn, H., Raven, R., & de Visser, I. (2010). Biomass energy experiments in rural India: Insights from learning-based development approaches and lessons for Strategic Niche Management. *Environmental Science and Policy*, 13(4), 326–338. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2010.03.006>
- Roorda, C., Avelino, F., Wittmayer, J. M., & Van Steenberg, F. S. (2012). *Methoden in Transitie management. Een inleiding op de vijf kernmethoden*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Rotmans, J. (2003). *Transitiemanagement: Sleutel voor een duurzame samenleving*. Van Gorcum.
- Rotmans, J. (2014). *Verandering van Tijdperk*. Aeneas Media.
- Rotmans, J., & Loorbach, D. A. (2010). Towards a Better Understanding of Transitions and Their Governance. A Systemic and Reflexive Approach. In J. Grin, J. Rotmans, & J. Schot (Eds.), *Transitions to Sustainable Development: New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. Routledge.
- Rotmans, J., & Loorbach, D. A. (2009). Complexity and transition management. *Journal of Industrial Ecology*, 13(2), 184–196. <https://doi.org/10.1111/j.1530-9290.2009.00116.x>
- Sahlins, M. (2012). Stone age economics. In *Stone Age Economics*. Chicago: Aldin, Atherton. <https://doi.org/10.4324/9780203715178>
- Sap, I., Bijvoets, M., & Naber, P. (2011). Versterken van het sociale netwerk van zwerfjongeren. *SoziO*, 16(99), 20–24.
- Schäpke, N. (2018). *Linking Transitions to Sustainability: Individual Agency, Normativity and Transdisciplinary Collaborations in Transition Management* (Issue September). Faculty of Sustainability, Leuphana University, Germany.
- Scheffelaar, A. (2015). *Family mediation voor jongeren. Methodebeschrijving over herstellen van relaties tussen jongeren en hun naasten*. Utrecht: Movisie.
- Schiller, B. R. (1972). *Economics of poverty and discrimination*. Prentice Hall.
- Schinkel, W. (2008). *De gedroomde samenleving*. Klement.
- Schinkel, W. (2013). *De nieuwe democratie: naar andere vormen van politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schipper, K., & Van Steenberg, F. S. (2017). *Onderwijs op maat. Een tussentijdse evaluatie van het proefveld Groningen*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Schlosberg, D. (2013). Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse. *Environmental Politics*. <https://doi.org/10.1080/09644016.2013.755387>
- Schouten, M. J. B., & Van Tielhof, M. (2011). *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie in Nederland in de negentiende eeuw*. www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Armenzorgverenigingen
- Schuitmaker, T. J. (2012). Identifying and unravelling persistent problems. *Technological Forecasting and Social Change*, 79(6), 1021–1031.
- Schuyt, K. (2013). *Noden en wensen. De verzorgingsstaat gezien als een historisch fenomeen*. Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Schwartz-Shea, P., & Yanow, D. (2012). *Interpretive Research Design: Concepts and Processes*. Routledge.

- Scott, J. C. (1989). Everyday Forms of Resistance. *The Copenhagen Journal of Asian Studies*.
<https://doi.org/10.22439/cjas.v4i1.1765>
- SCP. (2011). *Wonen wijken en interventies*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP. (2013). *Werk aan de wijk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sen, A. (2000). Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny. *Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank, Social Development Papers*.
<https://doi.org/10.1.1.100.1010>
- Sen, A. (2007). Capability and well-being. In M. Nussbaum & A. Sen (Eds.), *The Philosophy of Economics: An Anthology* (pp. 270–294). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511819025.019>
- Seyfang, G., & Haxeltine, A. (2012). Growing grassroots innovations: Exploring the role of community-based initiatives in governing sustainable energy transitions. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 30(3), 381–400. <https://doi.org/10.1068/c10222>
- Shields, R. (1991). *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity*. Routledge.
- Shils, E. (1975). *Center and periphery*. University of Chicago Press.
- Shove, E., & Walker, G. (2007). CAUTION! Transitions ahead: Politics, practice, and sustainable transition management. In *Environment and Planning A* (Vol. 39, Issue 4, pp. 763–770).
<https://doi.org/10.1068/a39310>
- Sibley, D. (1995). *Geographies of exclusion: Society and difference in the West*. Psychology Press.
- Sibley, D. (1998). Problematizing exclusion: Reflections on space, difference and knowledge. *International Planning Studies*. <https://doi.org/10.1080/13563479808721700>
- Silveira, A. (2016). *The multiple meanings of justice in the context of the transition to a low carbon economy*.
- Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: three paradigms. *International Labour Review*.
- Silvestri, G., Wittmayer, J. M., Schipper, K., Kulabako, R., Oduro-Kwarteng, S., Nyenje, P., Komakech, H., & van Raak, R. (2018). Transition management for improving the sustainability of WASH services in informal settlements in Sub-Saharan Africa-an exploration. *Sustainability (Switzerland)*. <https://doi.org/10.3390/su10114052>
- Simmel, G. (2008). The stranger. In *The Cultural Geography Reader* (pp. 323–327). Routledge.
- Simon, T. W. (1995). *Democracy and social injustice: Law, politics, and philosophy*. Rowman & Littlefield.
- Small, M. L., & Newman, K. (2001). Urban Poverty after The Truly Disadvantaged : The Rediscovery of the Family, the Neighborhood, and Culture . *Annual Review of Sociology*.
<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.23>
- Smith, A. (2007). Translating sustainabilities between green niches and socio-technical regimes. *Technology Analysis and Strategic Management*. <https://doi.org/10.1080/09537320701403334>
- Smith, A., & Raven, R. (2012). What is protective space? Reconsidering niches in transitions to sustainability. *Research Policy*, 41(6), 1025–1036. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2011.12.012>
- Smith, A., Voß, J. P., & Grin, J. (2010). Innovation studies and sustainability transitions: The allure of the multi-level perspective and its challenges. In *Research Policy* (Vol. 39, Issue 4, pp. 435–448). <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.01.023>
- Smits, J. P., & Lintsen, H. (2018). The great transformation and the questions. In H. Lintsen, F. Veraart, J. P. Smits, & J. . Grin (Eds.), *Well-Being, Sustainability and Social Development: The Netherlands 1850-2050* (pp. 25–44). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76696-6_2
- Snoek, A., Van der Poel, A., Van de Mheen, D., Boutellier, H., Davelaar, M., Van der Klein, M., & Rijkschroeff, R. (2008). *State-of-the-art-onderzoek Prestatievelden 7-9 van de Wmo ('kwetsbare*

- burgers'). *Rapportage 1 (hoofdlijnen) en 2 (gegevens over aanbod en bereik)*.
https://www.verwey-jonker.nl/doc/participatie/3702_state_rapportage_1_2_samengevoegd_LM.pdf
- St Pierre, E., & Pillow, W. (2000). *Working the ruins: Feminist poststructural theory and methods in education*. New York: Routledge.
- Stake, R. E. (2013). *Multiple case study analysis*. Guilford press.
- Standing, G. (2014). *A precariat charter. From denizens to citizens*. A&C Black.
- Steketee, M., Vandenbroucke, M., & Rijkschroeff, R. (2009). *(Jeugd)zorg houdt niet op bij 18 jaar*.
- Steyaert, J., Bodd, J., & Linders, L. (2005). *Actief Burgerschap. Het betere trek- en duwwerk rondom publieke dienstverlening*. Eindhoven: Drukkerij Jémé.
- Stichting Zwerfjongeren Nederland. (2013). *Toolkit jongerenparticipatie*. Stichting Zwerfjongeren Nederland.
- Stichting Zwerfjongeren Nederland. (2014). *Participatiemoet je Leren: Handleiding voor het organiseren van inspraak met jongeren*. Stichting Zwerfjongeren Nederland.
- Stiglitz, J. (2007). Rich countries, poor people? *New Perspectives Quarterly*, 24(1), 7–9.
- Stirling, A. (2011). Pluralising progress: From integrative transitions to transformative diversity. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 82–88.
<https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.03.005>
- Stonequist, E. V. (1937). *The marginal man: A study in personality and culture conflict*. New York: Scribner.
- Swilling, M. (2013). Economic crisis, long waves and the sustainability transition: An African perspective. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 6, 96–115.
<https://doi.org/10.1016/j.eist.2012.11.001>
- Swilling, M., & Anneck, E. (2012). Just Transitions Explorations of sustainability in an unfair world Introduction: On Becoming Visible. In *UCT Press*. University of Cape Town Press.
- Swilling, M., Musango, J., & Wakeford, J. (2016). Developmental states and sustainability transitions: Prospects of a just Transition in South Africa. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 18(5), 650–672. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2015.1107716>
- Sylvestre, M. E. (2010). Policing the homeless in Montreal: Is this really what the population wants? *Policing and Society*. <https://doi.org/10.1080/10439463.2010.523114>
- Taanman, M. (2014). *Looking for transitions*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam: Rotterdam.
- Tainter, J. A. (2006). Social complexity and sustainability. *Ecological Complexity*, 3(2), 91–103.
- Tainter, J. A., & Taylor, T. G. (2014). Complexity, problem-solving, sustainability and resilience. *Building Research & Information*, 42(2), 168–181.
- Thomeer-Bouwens, M. A. E., Tavecchio, L. W. C., & Meeuws, W. (1996). *Zonder thuis zonder toekomst. Een empirisch onderzoek naar ontwikkelingsantecedenten van thuisloosheid bij jongeren*. Utrecht: NIZW.
- Trommel, W. (2009). *Gulzig Bestuur*. Den Haag: Boom.
- Truffer, B., Murphy, J. T., & Raven, R. (2015). The geography of sustainability transitions: Contours of an emerging theme. In *Environmental Innovation and Societal Transitions*.
<https://doi.org/10.1016/j.eist.2015.07.004>
- Tsing, A. L. (1993). *In the realm of the diamond queen: Marginality in an out-of-the-way place*. Princeton University Press.
- Tushman, M. L., & Scanlan, T. J. (1981). Boundary Spanning Individuals: Their Role in Information Transfer and Their Antecedents. *Academy of Management Journal*.

<https://doi.org/10.5465/255842>

- Tyfield, D. (2014). Putting the Power in 'Socio-Technical Regimes' – E-Mobility Transition in China as Political Process. *Mobilities*, 9(4), 585–603. <https://doi.org/10.1080/17450101.2014.961262>
- Uitermark, J. (2003). *De sociale controle van achterstandswijken*. Amsterdam: Knag.
- Uitermark, J. (2014). Integration and control: The governing of urban marginality in Western Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12069>
- Unger, R. K. (2000). Outsiders inside: Positive marginality and social change. *Journal of Social Issues*. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00158>
- Van Arum, S., & Schoorl, R. (2016). *Sociale (wijk)teams in beeld. Stand van zaken na de decentralisaties*. Utrecht: Movisie.
- Van Arum, S., & Van den Enden, T. (2018). *Sociale (wijk)teams opnieuw uitgelicht*. Utrecht: Movisie.
- Van den Bergh, J. C. J. M. (2011). Environment versus growth - A criticism of "degrowth" and a plea for "a-growth." *Ecological Economics*, 70(5), 881–890. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.09.035>
- Van Den Bergh, J. C. J. M. (2013). Economic-financial crisis and sustainability transition: Introduction to the special issue. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 6, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2013.01.004>
- Van den Bosch, S. (2010). *Transition experiments: exploring societal changes towards sustainability*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Van den Brink, G. (2004). *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*.
- Van Den Eerenbeemt, H. F. J. M. (1961). *De arme en het maatschappelijk welzijn in historisch perspectief*. Gianotten.
- Van der Lans, J. (1997). De naieve hang naar sociale cohesie. *Binnenlands Bestuur*, 19, 21–23.
- Van der Lans, J. (2012). *Eigen daklozen eerst. Het 'domicilie van onderstand' op herhaling als 'regiobinding.'* http://mobile.canonsociaalwerk.eu/nl_vrh/details_verwant.php?cps=1&verwant=223
- Van der Lans, J. (2014). *Een wijkgerichte aanpak: het fundament*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Van der Ploeg, J. D. (1981). *Jeugd (z)onder dak. Deel 1: Theorieën, voorzieningen en jeugdigen in de residentiële hulpverlening*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Van der Ploeg, J. D. (1993). Vandaag zwervend, morgen thuisloos? In: L. W. C. Tavecchio, J. D. Van der Ploeg, & J. M. T. G. Roorda-Honée (Eds.), *Visies op thuisloosheid* (pp. 53–62). Uitgeverij SWP.
- Van der Ploeg, J. D., Gaemers, J., & Hoogendam, P. H. (1991). *Zwervende jongeren*. Leiden: DSWO press.
- Van der Steen, M., Schulz, M., Chin-A-Fat, N., & Van Twist, M. (2016). *De som en de delen. In gesprek over systeemverantwoordelijkheid*. Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.
- Van der Valk, L. (1986). *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid*. Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.
- Van Der Veen, R., & Trommel, W. (1999). Managed liberalization of the Dutch welfare state: A review and analysis of the reform of the Dutch social security system, 1985-1998. *Governance*. <https://doi.org/10.1111/0952-1895.00104>
- Van Doorn, J. A. A. (1985). Over beleidstheorieën: een technologische en sociologische interpretatie. *Beleid En Maatschappij*, 5, 107–116.

- Van Doorn, J. A. A., & Lammers, C. J. (1959). *Moderne sociologie. Een systematische inleiding*. Het Spectrum, Utrecht / Antwerpen 1984 (vijftiende druk).
- Van Doorn, L. (2003). Niet van de straat. Het recente onderzoek naar daklozen op een rij. *Tijdschrift Voor de Sociale Sector*, 57(7/8), 24–29.
- van Eijk, G. (2012). Good Neighbours in Bad Neighbourhoods: Narratives of Dissociation and Practices of Neighbouring in a “Problem” Place. *Urban Studies*.
<https://doi.org/10.1177/0042098012439110>
- Van Gent, W. (2009). De noodzaak van ontrafeling van ontrafeling van problemen van stedelijk beleid: het 40-wijkenprogramma. In: S. Musterd & W. Ostendorf (Eds.), *Problemen in wijken of probleemwijken?* Assen: Van Gorcum.
- Van Gestel, N., De Beer, P., & Van der Meer, M. (2009). *Het hervormingsmoeras van de verzorgingsstaat. Veranderingen in de organisatie van de sociale zekerheid*. Amsterdam University Press.
- Van Houten, G., Tuynman, M., & Gilsing, R. (2008). *De invoering van de Wmo: gemeentelijk beleid 2007*.
- Van Leeuwen, M. H. D. (1990). Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Bijstand als beheersings- en overlevingsstrategie. In: ICS Dissertatie, Utrecht.
- Van Leeuwen, M. H. D. (1994). *Sociale zorg. Cahiers voor lokale regionale geschiedenis*. Zutphen: Walburg Press.
- Van Leeuwen, M. H. D. (1998a). Armenzorg 1800–1912: erfenis van de Republiek. In J. Van Gerwen & M. H. D. Van Leeuwen (Eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen* (pp. 276–317). Amsterdam / Den Haag: NEHA.
- Van Leeuwen, M. H. D. (1998b). Armenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie. In J. Van Gerwen & M. H. D. Van Leeuwen (Eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen* (pp. 520–568). Amsterdam / Den Haag: NEHA.
- Van Loo, F. L. (1981). “Den arme gegeven...” *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*. Meppel: Boom.
- Van Mierlo, B., & Beers, P. J. (2018). Understanding and governing learning in sustainability transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*.
- Van Mierlo, B. C., Regeer, B., Van Amstel, M., Arkesteijn, M. C. M., Beekman, V., Bunders, J. F. G., De Cock Buning, T., Elzen, B., Hoes, A. C., & Leeuwis, C. (2010). *Reflexive monitoring in action. A guide for monitoring system innovation projects*. WUR; Athena Institute, VU.
- Van Oorschot, W. (2006). Making the difference in social Europe: Deservingness perceptions among citizens of European welfare states. *Journal of European Social Policy*.
<https://doi.org/10.1177/0958928706059829>
- Van Ostaaijen, J. J. C. (2014). Klaar voor de participatiesamenleving? *Openbaar Bestuur*, 1 (januari 2014), 28–31.
- Van Raak, R. (2016). *Transition Policies - connecting system dynamics, governance, and instruments in an application to Dutch healthcare*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Van Regenmortel, T., Demeyer, B., Vandenbempt, K., & Van Damme, B. (2006). *Zonder (t) huis. Sociale biografieën van thuislozen getoetst aan de institutionele en maatschappelijke realiteit*. HIVA & Lannoo.
- Van Steenbergen, F. S. (2016). *Investeren in de mist. Duiding van het transformatieve potentieel van alternatieve verdien- en investeringsmodellen in de stad*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Van Steenbergen, F. S., Buchel, S., Schipper, K., & Loorbach, D. A. (2017). *Een maat op de wijk. Evaluatie van de pilot Wijkgestuurd werken in Rotterdam*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.

- Van Steenberghe, F. S., & Loorbach, D. A. (2013). *Dwalen op straat en in het systeem*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Van Steenberghe, F. S., & Schipper, K. (2017a). *De basis op orde. De borging van de overgangperiode 18-min/18-plus in vijf steden*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Van Steenberghe, F. S., & Schipper, K. (2017b). *Struggling with justice in transitions*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Van Steenberghe, F. S., & Wittmayer, J. M. (2012). *Carnisse in transitie? Een verkenning van het verleden, het heden en de toekomst van een Rotterdamse wijk*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Van Zanden, J. L., & De Moor, T. (2008). Mensen en economie in de Gouden Eeuw. *Leidschrift*, 23(September), 15–26.
- Vanhemelryck, F. (2004). *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*. Leuven: Davidsfonds.
- Veerkracht Carnisse. (2010). *Carnisse Centraal. De toekomst van Rotterdam ofwel de groeikroniek van een Rotterdamse wijk*. Veerkracht Carnisse.
- Veldacademie. (2012). *Financiële stromen op wijkniveau. Financiering van zorg en welzijn in Het Lage Land, Prinsenland en Vreewijk*. Veldacademie.
- Versteeg, W. (2008). *Dit is geen dakloze*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Verzelen, W. (2009). *Disciplineren en emancipatie: het DNA-profiel van het sociaal werk*. Canon Sociaal Werk.
- Vigil, J. D. (2002). *A rainbow of gangs: Street cultures in the mega-city*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Vogelaar, E. (2007). *Actieplan Krachtwijken. Van aandachtswijk naar krachtwijk*. Den Haag: Ministerie Wonen, Wijken en Integratie.
- Von Wirth, T., Fuenfschilling, L., Frantzeskaki, N., & Coenen, L. (2019). Impacts of urban living labs on sustainability transitions: mechanisms and strategies for systemic change through experimentation. *European Planning Studies*. <https://doi.org/10.1080/09654313.2018.1504895>
- Vonk, G. J. (2008). *Recht op sociale zekerheid. Van identiteitscrisis naar hernieuwd zelfvertrouwen*. Faculteit Rechtsgeleerdheid, Rijksuniversiteit Groningen.
- Vonk, G. J. (2016). Decentralisaties in het sociale domein en grondrechtelijke zorgplichten. *Tijdschrift Voor Constitutioneel Recht*, Juli 2016, 202–220.
- Voß, J. P., Bauknecht, D., & Kemp, R. (2006). Reflexive governance for sustainable development. In *Reflexive Governance for Sustainable Development*. <https://doi.org/10.4337/9781847200266>
- Vranken, J., & De Boyser, K. (2005). Het jaarboek in perspectief. In J. Vranken, K. De Boyser, & D. Dierckx (Eds.), *Jaarboek armoede en sociale uitsluiting* (pp. 25–39). Acco, Leuven / Voorburg.
- Vranken, J., De Boyser, K., & Dierckx, D. (2004). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2004*. Acco Leuven / Voorburg.
- Wacquant, L. J. D. (2009). *Punishing the poor: The neoliberal government of social insecurity*. Duke University Press.
- Wacquant, L. J. D. (1996). The rise of advanced marginality: Notes on its nature and implications. *Acta Sociologica*. <https://doi.org/10.1177/000169939603900201>
- Wacquant, L. J. D. (2010). Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity1. *Sociological Forum*. <https://doi.org/10.1111/j.1573-7861.2010.01173.x>
- Watson, J., & Sauter, R. (2011). Sustainable innovation through leapfrogging: A review of the evidence. *International Journal of Technology and Globalisation*, 5(3–4), 170–189. <https://doi.org/10.1504/IJTG.2011.039763>

- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology (Vol. 1)*. University of California Press.
- Wells, J. (2012). *Complexity and sustainability*. Routledge.
- Wewerinke, D., Al Shamma, S., & Wolf, J. (2014). *Housing First: principes en praktijken*. Impuls - Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg, Radboudumc.
- Wicks, P. G., & Reason, P. (2009). Initiating action research: Challenges and paradoxes of opening communicative space. *Action Research*, 7(3), 243–262.
- Wieczorek, A. J. (2018). Sustainability transitions in developing countries: Major insights and their implications for research and policy. *Environmental Science and Policy*, 84, 204–216. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2017.08.008>
- Williams, S., & Doyon, A. (2019). Justice in energy transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2018.12.001>
- Wilterdink, N. A., & Van Heerikhuizen, B. (2003). *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wittmayer, J. M. (2016). *Transition management, action research and actor roles: understanding local sustainability transitions*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam: Rotterdam.
- Wittmayer, J. M., Hölscher, K., Frantzeskaki, N., Loorbach, D. A., Shiroyama, H., Ohta, K., Beers, P., Bos, B., Cuppen, E., Grin, J., Hotta, S., Kajiki, S., Matsuura, M., Mizuguchi, S., Mori, A., Raven, R., Yamaguchi, Y., & Yarime, M. (2014). *Studying sustainability transitions in welfare states. A research agenda for Japan and the Netherlands*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam.
- Wittmayer, J. M., & Schöpke, N. (2014). Action, research and participation: roles of researchers in sustainability transitions. *Sustainability Science*, 9(4), 483–496.
- Wittmayer, J. M., Roorda, C., & Steenbergen, F. van. (2014). *Governing urban sustainability transitions – Inspiring examples (Vol. 15, Issue 1)*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2367.7606>
- Wittmayer, J. M., Avelino, F., van Steenbergen, F. S., & Loorbach, D. A. (2017). Actor roles in transition: Insights from sociological perspectives. *Environmental Innovation and Societal Transitions*. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2016.10.003>
- Wittmayer, J. M., & Loorbach, D. A. (2016). Governing Transitions in Cities: Fostering Alternative Ideas, Practices, and Social Relations Through Transition Management. In *Governance of Urban Sustainability Transitions* (pp. 13–32). Springer, Tokyo. https://doi.org/10.1007/978-4-431-55426-4_2
- Wittmayer, J. M., Schöpke, N., van Steenbergen, F., & Omann, I. (2014). Making sense of sustainability transitions locally: how action research contributes to addressing societal challenges. *Critical Policy Studies*, 8(4), 465–485. <https://doi.org/10.1080/19460171.2014.957336>
- Wolf, J. (2004). *De opvang verstoort*. IBO Maatschappelijke Opvang.
- Wolf, J., Jansen, C., & Christians, M. (2012). *Werkboek Houvast. Krachtgericht werken met jongeren*. Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg, UMC St Radboud.
- Wright, R. D., & Wright, S. N. (1972). A Plea for a Further Refinement of the Marginal Man Theory. *Phylon (1960-)*. <https://doi.org/10.2307/273681>
- WRR. (2005). *Vertouwen in de buurt*. Amsterdam University Press.
- WRR. (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren en verbinden*. Amsterdam University Press.
- Yin, R. K. (1981). The case study crisis: Some answers. *Administrative Science Quarterly*, 26(1), 58–65.
- Yin, R. K. (2003). *Case study research: design and methods*. Thousand Oaks.

Yin, R. K., & Davis, D. (2007). Adding new dimensions to case study evaluations: The case of evaluating comprehensive reforms. *New Directions for Evaluation*, 113, 75–93.

BIJLAGE A: OVERZICHT INTERVIEWS

Een van de primaire databronnen binnen de onderzoeksaanpak van dit proefschrift zijn de semigestructureerde interviews (zie hoofdstuk 2). In deze bijlage wordt een overzicht gegeven van de interviews die in het kader van de transitietrajecten Van De Straat en Veerkracht Carnisse zijn afgenomen.

A1. Interviewoverzicht Van De Straat

Onderstaande tabel bevat een compleet overzicht van de 41 interviews die zijn afgenomen in het kader van het transitietraject Van De Straat (2013-2018). In de tabel is de datum van de interviews opgenomen, alsmede de affiliatie van de respondent en de focus van het interview (e.g. systeemanalyse of de monitoring van een experiment). De interviews zijn in persoon afgenomen (op een locatie naar wens van de respondent) volgens een semi-gestructureerde vragenlijst. De interviews zijn – op enkele uitzonderingen na – opgenomen met een audioapparaat, waarvoor de respondent een akkoord heeft gegeven. Deze interviews zijn uitgewerkt tot een beknopte samenvatting inclusief enkele kerncitaten.

Binnen het transitietraject Van De Straat zijn drie verschillende interviewformats gebruikt: 1) de systeem- en actoranalyse uit 2013; 2) de monitoring en evaluatie van het experiment 18-min/18-plus in de periode 2016-2017; en 3) de monitoring en evaluatie van het experiment Onderwijs op Maat in 2017. In de eerste interviewronde lag de focus op experts binnen de maatschappelijke opvang en aanverwante subsystemen (huisvesting, onderwijs, gemeente, etc.) in de Leeuwarden en Groningen (en in bredere zin de provincies Friesland en Groningen). Tevens zijn enkele personen geïnterviewd met meer landelijke en historische expertise. De semigestructureerde vragenlijst bestond uit de volgende onderdelen: 1) de persoonlijke affiniteit met de thematiek van jongeren zonder (t)huis; 2) de historische ontwikkeling van de thematiek in de afgelopen +/- 25 jaar; 3) de belangrijkste uitdagingen en kansen richting de toekomst; en 4) de huidige innovatie en belangrijke acties in de regio, Nederland en daarbuiten.

In de monitoring van beide experimenten zijn voor het merendeel directbetrokkenen geïnterviewd, waarbij steeds een mix is gemaakt tussen professionals uit de maatschappelijke opvang, de jeugdhulp, het onderwijs en de gemeente. In beide experimenten zijn de jongeren niet direct geïnterviewd, met als motivatie dat zij andere prioriteiten hadden dan mee te doen aan dit onderzoek. Wel zijn hun persoonlijke visies meegenomen in de monitoring middels participatieve observaties. De semigestructureerde vragenlijst bestond uit de volgende onderdelen: 1) persoonlijke motivatie deelname aan experiment; 2) urgentie en agendering van de thematiek binnen de eigen organisatie; 3) rol en positie van gemeentelijk beleid; d) impact van het experiment; 4) rollen en samenwerkingsvormen.

	Datum	Affiliatie respondent	Interviewers en notulist	Focus interview
1	4-9-2013	Medewerker Welzijn Centraal Leeuwarden	FvS & MvdK	Systeemanalyse
2	4-9-2013	Ambtenaar Gemeente Leeuwarden	FvS & MvdK	Systeemanalyse
3	24-9-2013	Medewerkers VNN Verslavingszorg Groningen, Leeuwarden, Drenthe (duo-interview)	FvS & MvdK	Systeemanalyse
4	24-9-2013	Bestuursvoorzitter Fier Fryslan	FvS & MvdK	Systeemanalyse
5	24-9-2013	Medewerker Weem consultancy	FvS & MvdK	Systeemanalyse
6	18-9-2013	Onderzoeker Hogeschool / Friesland Jeugdhulp	MvdK	Systeemanalyse
7	1-11-2013	Medewerker Bureau Jeugdzorg Groningen	MvdK	Systeemanalyse
8	4-9-2013	Bestuursvoorzitter Friesland College	FvS & MvdK	Systeemanalyse
9	19-9-2013	Medewerker Straatwerk Amsterdam	FvS & MvdK	Systeemanalyse
10	1-10-2013	Medewerker Federatie Opvang	FvS & MvdK	Systeemanalyse
11	25-9-2013	Bestuursleden Kamers met Kansen (duo-interview)	FvS & HM	Systeemanalyse
12	26-9-2013	Medewerker ZZP Werkt met Jeugd Leeuwarden	FvS & HM	Systeemanalyse
13	26-9-2013	Medewerker straattalenteam en zzp-er Pluskwadraat Leeuwarden	FvS & HM	Systeemanalyse
14	26-9-2013	Medewerker Zap-effect & VNN	FvS & HM	Systeemanalyse
15	17-9-2013	Bestuursadviseur Noorderpoort College (MBO) Groningen	FvS & HM	Systeemanalyse
16	17-9-2013	Medewerker Campus Diep Groningen	FvS & HM	Systeemanalyse
17	17-9-2013	Medewerker CMO Groningen	FvS & HM	Systeemanalyse
18	17-9-2013	Medewerker Campus Diep Groningen	FvS & HM	Systeemanalyse
19	24-9-2013	Medewerkers Zienn Leeuwarden / Kamers met Kansen Leeuwarden (duo-interview)	FvS & MvdK	Systeemanalyse
20	24-9-2013	Burgemeester en wethouder Leeuwarden (duo-interview)	FvS & MvdK	Systeemanalyse
21	3-10-2016	Medewerker 't Kopland	FvS & KS	Monitoring OOM
22	13-9-2016	Medewerker Stichting Zwerfjongeren Nederland	KS	Monitoring OOM
23	4-10-2016	Ambtenaar Gemeente Groningen	KS	Monitoring OOM
24	4-10-2016	Casusregisseur & stagiaire Werkpro (duo-interview)	KS	Monitoring OOM
25	11-10-2016	Ambtenaar Ministerie OC&W	KS	Monitoring OOM
26	3-10-2016	Medewerkers Noorderpoort College (duo-interview)	FvS & KS	Monitoring OOM
27	5-2-2016	Ambtenaar Gemeente Leeuwarden	FvS	Monitoring 18-/18+
28	27-1-2016	Medewerker Zienn Leeuwarden	FvS	Monitoring 18-/18+
29	27-1-2016	Medewerker Jeugdhulp Friesland	FvS	Monitoring 18-/18+
30	13-1-2016	Medewerker Prokino Rotterdam	FvS	Monitoring 18-/18+
31	15-6-2016	Medewerker Timon Rotterdam	FvS	Monitoring 18-/18+
32	13-1-2016	Ambtenaren Gemeente Rotterdam (duo-interview)	FvS	Monitoring 18-/18+
33	3-2-2017	Ambtenaar Gemeente Leiden (beleidsadviseur Jeugd)	FvS	Monitoring 18-/18+
34	15-2-2017	Medewerkers Kompaan & De Bocht Tilburg (trio-interview)	KS	Monitoring 18-/18+
35	24-2-2017	Medewerker ExposeYour, Cardea Leiden	KS	Monitoring 18-/18+
36	14-3-2017	Medewerker Vitree Almere	KS	Monitoring 18-/18+
37	1-3-2017	Ambtenaren Gemeente Almere (duo-interview)	KS	Monitoring 18-/18+
38	6-3-2017	Ambtenaar Gemeente Tilburg, team Jeugd	KS	Monitoring 18-/18+
39	23-2-2017	Medewerker Prodeba Leiden	KS	Monitoring 18-/18+
40	2-3-2017	Medewerker Kwintess Almere	KS	Monitoring 18-/18+
41	28-2-2017	Medewerkers Bureau Jeugdzorg Tilburg (duo-interview)	KS	Monitoring 18-/18+

Tabel A1. Overzicht respondenten binnen Van De Straat. Interviewer FvS = Frank van Steenberg (DRIFT/EUR); KS = Karlijn Schipper (DRIFT/EUR); MvdK = Marleen van der Kolk (SZN); HM = Hella Masuger (SZN).

A2. Interviewoverzicht Veerkracht Carnisse

Onderstaande tabel bevat een compleet overzicht van de 158 interviews die zijn afgenomen in het kader van het transitietraject Veerkracht Carnisse (2011-2016). In de tabel is de datum van de interviews opgenomen, alsmede de affiliatie van de

respondent en de focus van het interview (e.g. systeemanalyse of de monitoring/evaluatie van een experiment). De insteek van de interviews is overigens in veel gevallen niet eenduidig. Zo hebben meerdere respondenten diverse rollen gehad gedurende het traject, omdat zij bijvoorbeeld betrokken waren bij een experiment, de arena en ook soms in een van de andere activiteiten binnen Veerkracht betrokken waren. De thematiek van de vragenlijsten spitste zich in enkele interviews toe op een specifieke activiteit of experiment. Veelal had de gespreksstof echter betrekking op het bredere leven en werken in Carnisse (en de omgeving daarbuiten). De interviews zijn in persoon afgenomen (op een locatie naar wens van de respondent) volgens semigestructureerde vragenlijsten waarin elk Veerkrachtjaar gebruikt werd gemaakt van vaste onderdelen (zie hieronder). De interviews zijn – op enkele uitzonderingen na – opgenomen met een audioapparaat, waarvoor de respondent een akkoord heeft gegeven. Het merendeel van de interviews is uitgewerkt tot een beknopte samenvatting inclusief enkele kerncitaten. Een aanzienlijk deel is tevens volledig getranscribeerd.

Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 is voor dit proefschrift hoofdzakelijk geput uit de data uit het afsluitende jaar van Veerkracht: de evaluatie-interviews uit 2015. Secundair is geput uit de monitoringsinterviews die betrekking hadden op de experimenten rondom de Carnissetuin en het wijkcentrum Hart voor Carnisse uit 2014. Omdat ik echter ook put uit publicaties waarin inzichten zijn verwerkt uit eerdere fases van het actieonderzoeksproces in Carnisse (zie bijvoorbeeld Wittmayer et al., 2014; Wittmayer, Roorda & Van Steenbergen, 2014), heb ik hier voor de volledigheid alle interviews in de periode 2011-2015 opgenomen.

De monitorings- en evaluatie-interviews uit 2014 en 2015 zijn afgenomen met directbetrokkenen binnen een van de experimenten vanuit Veerkracht dan wel centrale figuren uit het institutionele veld in Carnisse. De semigestructureerde vragenlijst bestond doorgaans uit de volgende onderdelen: 1) persoonlijke affiniteit in Carnisse; 2) Carnisse toen, nu en in de toekomst; 3) specifieke vragen over deelname aan activiteiten binnen een van de interactievelden (thuis, buiten of school); 4) institutionele samenwerking in de wijk; en 5) specifieke vragen over ervaringen met Veerkracht Carnisse.

	Jaar	Affiliatie respondent	Interviewers en notulist	Focus interview
1	7-7-2015	Professional Veerkracht-Thuis-operationeel	SR	Evaluatie Veerkracht Carnisse
2	6-7-2015	Professional Veerkracht-Thuis-operationeel	SR	Evaluatie Veerkracht Carnisse
3	19-6-2015	Professional Veerkracht-SCHOOL-operationeel	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
4	14-6-2015	Professional Veerkracht-SCHOOL-operationeel	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
5	8-6-2015	Professional Veerkracht-Thuis-tactisch	SR	Evaluatie Veerkracht Carnisse
6	8-6-2015	Professional Veerkracht-Thuis-operationeel	SR	Evaluatie Veerkracht Carnisse
7	4-6-2015	Professional Veerkracht-Thuis-tactisch	SR	Evaluatie Veerkracht Carnisse
8	3-6-2015	Professional Veerkracht-Thuis-strategisch	SR	Evaluatie Veerkracht Carnisse
9	3-6-2015	Wijkprofessional / Deelnemer-HvC-Bloeiend Carnisse-School	JW	Evaluatie Veerkracht Carnisse
10	3-6-2015	Deelnemer School	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
11	2-6-2015	Professional Veerkracht-Buiten-operationeel	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
12	2-6-2015	Deelnemer-HvC	JW	Evaluatie Veerkracht Carnisse
13	2-6-2015	Deelnemer Buiten	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
14	2-6-2015	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	JW	Evaluatie Veerkracht Carnisse
15	2-6-2015	Wijkprofessional Gemeente (gebied)	JW	Evaluatie Veerkracht Carnisse
16	2-6-2015	Wijkprofessional Gemeente (gebied)	JW	Evaluatie Veerkracht Carnisse
17	2-6-2015	Professional Veerkracht-SCHOOL-operationeel	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
18	29-5-2015	Deelnemer Wijkbegeleider-experiment	JW	Evaluatie Veerkracht Carnisse
19	28-5-2015	Wijkprofessional-School / Deelnemer-Bloeiend Carnisse-Tuin-School	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
20	28-5-2015	Wijkprofessional Gebiedscommissie	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
21	27-5-2015	Professional Veerkracht-Buiten-operationeel	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
22	27-5-2015	Deelnemer Buiten	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
23	26-5-2015	Wijkprofessional Jeugd	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
24	26-5-2015	Wijkprofessional Wijkteam	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
25	26-5-2015	Wijkprofessionals gemeente (gebied) (duo-interview)	SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
26	22-5-2015	Deelnemers-School (duo-interview)	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
27	21-5-2015	Professional Veerkracht-Buiten-operationeel	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
28	21-5-2015	Professional Veerkracht-Buiten-operationeel	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
29	21-5-2015	Deelnemer Buiten	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
30	21-5-2015	Professional Veerkracht-SCHOOL-operationeel	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
31	21-5-2015	Professional Veerkracht-SCHOOL-operationeel	FvS	Evaluatie Veerkracht Carnisse
32	20-5-2015	Deelnemer Buiten	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
33	19-5-2015	Professional Veerkracht-Buiten-operationeel	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
34	18-5-2015	Professional Veerkracht-Buiten-operationeel	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
35	13-5-2015	Professional Veerkracht-Buiten-tactisch	SB	Evaluatie Veerkracht Carnisse
36	2-10-2014	Professional Veerkracht-School-tactisch	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
37	28-7-2014	Overig / Wijkprofessional Gemeente (gebied) / Pendrecht	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
38	23-7-2014	Overig / Wijkprofessional-Zorg / Pendrecht	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
39	23-7-2014	Overig / Bewoner (Vitaal Pendrecht) / Pendrecht	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
40	22-7-2014	Overig / Wijkprofessional-Veiligheid / Pendrecht	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
41	22-7-2014	Overig / Bewoner / Wijkprofessional Welzijn & Participatie / Pendrecht	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
42	16-7-2014	Professional Veerkracht-Wijk-strategisch	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
43	16-7-2014	Overig / Wijkprofessional-Welzijn & Participatie / Pendrecht	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
44	15-7-2014	Professional Veerkracht-Thuis-Tactisch	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
45	7-7-2014	Professional Stedelijk-Gemeente-Maatschappelijke Ontwikkeling	FvS & SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
46	7-7-2014	Wijkprofessional Welzijn&Participatie	Rvk & SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
47	2-7-2014	Wijkprofessional Jeugd	Rvk & SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
48	2-7-2014	Professional Veerkracht-Wijk-strategisch	SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
49	1-7-2014	Professional Veerkracht-Buiten-Tactisch	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
50	30-6-2014	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
51	30-6-2014	Wijkprofessional Zorg	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
52	27-6-2014	Professional Veerkracht-Thuis-operationeel	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse

53	26-6-2014	Deelnemer HvC	SR	Monitoring experiment AZ/HvC
54	26-6-2014	Deelnemer HvC-Bloeiend Carnisse / Deelnemer School / Wijkprofessional	SR	Monitoring experiment AZ/HvC
55	19-6-2014	Wijkprofessional Wijkteam Carnisse	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
56	17-6-2014	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
57	17-6-2014	Wijkprofessional Wijkteam Carnisse	Rvk	Monitoring Veerkracht Carnisse
58	13-6-2014	Professional Stedelijk-Gemeente-Maatschappelijke Ontwikkeling	SR	Monitoring experiment AZ/HvC
59	11-6-2014	Professional Stedelijk-Gemeente-Fysiek	JW & SR	Monitoring experiment AZ/HvC
60	2-6-2014	Wijkprofessional Welzijn & Participatie / Bewoner / Deelnemer-HvC	SR	Monitoring experiment AZ/HvC
61	23-5-2014	Professional Stedelijk-Welzijn & Participatie	SR	Monitoring experiment AZ/HvC
62	25-3-2014	Deelnemers School (duo-interview)	Fvs & RvK	Monitoring Veerkracht Carnisse
63	17-3-2014	Deelnemer Bloeiend Carnisse-Wijkbegeleider / Bewoner	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
64	13-3-2014	Deelnemer Thuis	FvS & RvK	Monitoring Veerkracht Carnisse
65	28-2-2014	Deelnemer School	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
66	26-2-2014	Professional Veerkracht-Thuis-operationeel	FvS & RvK	Monitoring Veerkracht Carnisse
67	25-2-2014	Deelnemer School	JW	Monitoring Veerkracht Carnisse
68	25-2-2014	Deelnemer Buiten	JW	Monitoring Veerkracht Carnisse
69	13-2-2014	Professional Veerkracht-School-operationeel	JW	Monitoring Veerkracht Carnisse
70	13-2-2014	Deelnemer Buiten	FvS & SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
71	11-2-2014	Professional Stedelijk-Gemeente-Buiten / Deelnemer-Buiten	JW & SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
72	11-2-2014	Professional Stedelijk-gemeente-ZZP / Wijkprofessional-ZZP	FvS, JW & SR	Monitoring Veerkracht Carnisse
73	28-8-2013	Professional Veerkracht-Buiten-Operationeel	FvS	Monitoring experiment Carnissetuin
74	2-5-2013	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
75	2-5-2013	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
76	2-5-2013	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
77	18-4-2013	Bewoner Charlois (oud-betrokkene AZ & BOC)	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
78	16-4-2013	Wijkprofessional School / Deelnemer-School	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
79	10-4-2013	Wijkprofessional School / Deelnemer-School	FvS & JvH	Monitoring Veerkracht Carnisse
80	9-4-2013	Professionals Stedelijk-Gemeente-Sport & Wijkprofessional-Gemeente-Buiten (duo-interview)	FvS & JvH	Monitoring Veerkracht Carnisse
81	4-4-2013	Wijkprofessional School / Deelnemer-School	FvS & JvH	Monitoring Veerkracht Carnisse
82	3-4-2013	Wijkprofessional Zorg	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
83	27-3-2013	Wijkprofessional Sport/Fysiek	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse
84	10-3-2013	Wijkprofessional School / Deelnemer Bloeiend Carnisse & HvC/AZ	JvH	Evaluatie Arena Bloeiend Carnisse
85	3-3-2013	Wijkprofessional Religie / Bewoner / Deelnemer Bloeiend Carnisse	JvH	Evaluatie Arena Bloeiend Carnisse
86	25-2-2013	Bewoner / Deelnemer Bloeiend Carnisse	JvH	Evaluatie Arena Bloeiend Carnisse
87	19-2-2013	Wijkprofessional School / Deelnemer Bloeiend Carnisse	JvH	Evaluatie Arena Bloeiend Carnisse
88	18-2-2013	Wijkprofessional Welzijn & Participatie / Deelnemer Bloeiend Carnisse	JvH	Evaluatie Arena Bloeiend Carnisse
89	18-2-2013	Bewoner / Deelnemer Bloeiend Carnisse	JvH	Evaluatie Arena Bloeiend Carnisse
90	6-12-2012	Bewoner / Wijkprofessional Bewonersorganisatie / Deelnemer-Bloeiend Carnisse	FvS & JW	Monitoring Arena Bloeiend Carnisse
91	15-11-2012	Wijkprofessional School / Deelnemer-Bloeiend Carnisse	FvS & JW	Monitoring Arena Bloeiend Carnisse
92	15-11-2012	Bewoner / Wijkprofessional-School / Deelnemer-Bloeiend Carnisse	FvS & JW	Monitoring Arena Bloeiend Carnisse
93	14-11-2012	Wijkprofessional Bewonersorganisatie / Bewoner Charlois / Deelnemer-Bloeiend Carnisse	FvS & JW	Monitoring Arena Bloeiend Carnisse
94	14-11-2012	Bewoner / Deelnemer-Bloeiend Carnisse	FvS & JW	Monitoring Arena Bloeiend Carnisse

95	14-11-2012	Professional Stedelijk-gemeente-ZZP / Wijkprofessional-ZZP	FvS & JW	Monitoring Carnisse	Arena	Bloeiend
96	13-11-2012	Bewoner / Deelnemer-Bloeiend Carnisse	FvS & JW	Monitoring Carnisse	Arena	Bloeiend
97	13-11-2012	Wijkprofessional Welzijn & Participatie / Deelnemer-Bloeiend Carnisse	FvS & JW	Monitoring Carnisse	Arena	Bloeiend
98	19-7-2012	Professionals Stedelijk-Participatie / ZZP (duo-interview)	FvS & JW	Monitoring experiment AZ/HvC		
99	12-7-2012	Bewoner Carnisse	JW	Monitoring experiment AZ/HvC		
100	12-7-2012	Wijkprofessional Deelgemeente (duo-interview)	JW	Monitoring experiment AZ/HvC		
101	7-7-2012	Profesional Stedelijk-Welzijn & Participatie	FvS	Monitoring experiment AZ/HvC		
102	4-7-2012	Professional Stedelijk-Welzijn & Participatie	FvS	Monitoring experiment AZ/HvC		
103	23-5-2012	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	FvS	Monitoring experiment AZ/HvC		
104	23-5-2012	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS	Monitoring experiment AZ/HvC		
105	16-5-2012	Bewoner / Deelnemer Bloeiend Carnisse / Deelnemer AZ	JW	Monitoring Carnisse	Arena	Bloeiend
106	16-5-2012	Wijkprofessional Deelgemeente	DG	Monitoring experiment AZ/HvC		
107	18-4-2012	Professional Stedelijk-Gemeente (Stadsontwikkeling)	DG	Monitoring Veerkracht Carnisse		
108	18-4-2012	Professional Stedelijk-School-Gemeente (trio-interview)	FvS & JW	Monitoring experiment AZ/HvC		
109	4-4-2012	Wijkprofessional-Deelgemeente	JW	Monitoring Veerkracht Carnisse		
110	4-4-2012	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	FvS & JW	Monitoring Veerkracht Carnisse		
111	29-3-2012	Wijkprofessional-Welzijn & Participatie	JW	Monitoring Veerkracht Carnisse		
112	27-3-2012	Wijkprofessional-Religie / Bewoner / Deelnemer Bloeiend Carnisse	JW	Monitoring Carnisse	Arena	Bloeiend
113	21-3-2012	Professional Veerkracht-Thuis-Strategisch (trio-interview)	DG	Monitoring Veerkracht Carnisse		
114	19-3-2012	Professional Veerkracht-Buiten-Tactisch (duo-interview)	DG	Monitoring Veerkracht Carnisse		
115	19-3-2012	Professional Veerkracht-School-Tactisch (duo-interview)	DG	Monitoring Veerkracht Carnisse		
116	16-3-2012	Professional Stedelijk-Welzijn & Participatie	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse		
117	15-3-2012	Professional Veerkracht-Wijk-Strategisch (duo-interview)	DG	Monitoring Veerkracht Carnisse		
118	1-3-2012	Overig / Oud-betrokkene wijkcentrum AZ	JW	Monitoring experiment AZ/HvC		
119	16-2-2012	Bewoners / Wijkprofessionals Bewonersorganisatie (duo-interview)	FvS	Monitoring Veerkracht Carnisse		
120	15-2-2012	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	FvS & JW	Monitoring Carnisse	Arena	Bloeiend
121	7-2-2012	Overig / Buiten	FvS & JW	Systeemanalyse		
122	6-2-2012	Bewoner Carnisse	JW	Systeemanalyse		
123	30-1-2012	Wijkprofessionals Welzijn (duo-interview)	JW	Systeemanalyse		
124	25-1-2012	Wijkprofessional School	FvS & JW	Systeemanalyse		
125	24-1-2012	Wijkprofessional Jeugd (trio-interview)	FvS & JW	Systeemanalyse		
126	24-1-2012	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS & JW	Systeemanalyse		
127	24-1-2012	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS & JW	Systeemanalyse		
128	19-1-2012	Wijkprofessionals Participatie / Bewoners (duo-interview)	FvS & JW	Systeemanalyse		
129	12-1-2012	Professional Stedelijk-Zorg	FvS & JW	Systeemanalyse		
130	6-1-2012	Wijkprofessional-deelgemeente	FvS & JW	Systeemanalyse		
131	5-1-2012	Wijkprofessionals Fysiek (trio-interview)	FvS	Systeemanalyse		
132	5-1-2012	Bewoner Carnisse	JW	Systeemanalyse		
133	9-12-2011	Bewoner Carnisse	FvS & JW	Systeemanalyse		
134	7-12-2011	Wijkprofessional-Zorg (trio-interview)	FvS	Systeemanalyse		
135	7-12-2011	Wijkprofessional-Zorg	FvS	Systeemanalyse		
136	6-12-2011	Bewoner Carnisse	FvS & JW	Systeemanalyse		
137	1-12-2011	Bewoner Carnisse	FvS & JW	Systeemanalyse		
138	1-12-2011	Bewoner Carnisse	JW	Systeemanalyse		
139	3-11-2011	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	FvS	Systeemanalyse		
140	3-11-2011	Bewoner Carnisse	FvS	Systeemanalyse		
141	2-11-2011	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS & JW	Systeemanalyse		
142	2-11-2011	Bewoner Carnisse / Wijkprofessional Bewonersorganisatie	JW	Systeemanalyse		

143	2-11-2011	Bewoner Carnisse	FvS & JW	Systeemanalyse
144	20-10-2011	Bewoners Carnisse (trio-interview)	FvS	Systeemanalyse
145	18-10-2011	Bewoner Carnisse	JW	Systeemanalyse
146	18-10-2011	Wijkprofessional Ondernemer (duo-interview)	JW	Systeemanalyse
147	18-10-2011	Bewoner Zuidplein / Wijkprofessional Bewonersorganisatie	FvS & JW	Systeemanalyse
148	13-10-2011	Wijkprofessional Participatie (duo-interview)	FvS	Systeemanalyse
149	11-10-2011	Wijkprofessionals Kunst & Cultuur (duo-interview)	FvS	Systeemanalyse
150	6-10-2011	Wijkprofessional School	FvS & JW	Systeemanalyse
151	5-10-2011	Bewoner / Wijkprofessional School	FvS	Systeemanalyse
152	4-10-2011	Wijkprofessionals Fysiek (duo-interview)	FvS	Systeemanalyse
153	3-10-2011	Wijkprofessional Religie / Bewoner	FvS & JW	Systeemanalyse
154	28-9-2011	Wijkprofessional Welzijn & Participatie	FvS & JW	Systeemanalyse
155	23-9-2011	Professional Stedelijk Fysiek (Urbannerdam)	FvS & JW	Systeemanalyse
156	19-9-2011	Professional Stedelijk-ZZP/ondernemer	FvS & JW	Systeemanalyse
157	17-8-2011	Wijkprofessional Bewonersorganisatie / Bewoner Charlois	FvS	Systeemanalyse
158	9-8-2011	Wijkprofessional Deelgemeente	FvS & JW	Systeemanalyse

Tabel A2. Overzicht respondenten binnen Veerkracht Carnisse. Interviewer FvS = Frank van Steenberg (DRIFT/EUR); JW = Julia Wittmayer (DRIFT/EUR); SR = Sarah Rach (DRIFT/EUR); JvH = Jeanette van Hoop (DRIFT/EUR); RvK = Rob van Kaam (DRIFT/EUR scriptiestudent); DG = Diane Geldof (DRIFT/EUR scriptiestudent); SB = Sofie Bruist (DRIFT/EUR scriptiestudent).

BIJLAGE B. OVERZICHT ARENASESSIES

Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 kennen transitiearena's een vaste procesopzet. Een divers maar select gezelschap van omstreeks 15-25 mensen – zogenaamde 'koplopers' – vormt de kern van de arena. Deze 'koplopers' zijn afkomstig uit diverse domeinen en hebben verschillende perspectieven en oplossingsrichtingen voor een bepaalde transitieopgave. Wat ze gemeen hebben is dat ze op alternatieve manieren bezig zijn, intrinsiek geëngageerd zijn aan de opgave en verder willen denken dan hun eigen expertise, wereldbeeld en belangen. De deelnemers komen – op persoonlijke titel – in een beperkt aantal sessies bijeen. Het doel is om een maatschappelijke beweging op gang te brengen gericht op een fundamentele verandering van een specifiek (sub)systeem. In een beschermde omgeving en in de luwte van regimestructuren wordt als collectief een cyclus doorlopen van probleemstructurering, visievorming en agendavorming. Vervolgens wordt door middel van het daadwerkelijk experimenteren in de praktijk alsmede coalitievorming rondom een aantal transitiepaden, getracht deze beweging verder te verbreden en op te schalen. In onderstaande overzichten is het arenaproces binnen het transitietraject Van De Straat en Veerkracht Carnisse uiteengezet.

B1. Arenaproces Van De Straat

Als actieonderzoeker heb ik samen met mijn collega's Derk Loorbach en Roebin Lijnis Huffenreuter het arenaproces binnen het programma Van De Straat gefaciliteerd in Leeuwarden en Groningen. Tezamen met Stichting Zwerfjongeren Nederland hebben we 6 sessies georganiseerd en inhoudelijk en procesmatig vormgegeven. Daarin had ik naast de inhoudelijke voorbereiding van de sessies vooral een observerende en notulerende rol. Ook heb ik in enkele sessies een deelgroep gefaciliteerd. In totaal hebben omstreeks 50 verschillende mensen deelgenomen aan de arena (met uitzondering van de verbredingsbijeenkomst). De arenagroep is een mix geweest van jongeren die te kampen hebben (gehad) met dak- en/of thuisloosheid, jongerenwerkers, ambtenaren, bestuurders, en andere professionals uit bijvoorbeeld de maatschappelijke opvang, jeugdhulp, onderwijsinstellingen, verslavingszorg, gemeente en schuldhulpinstellingen. De geschatte leeftijd ligt tussen 18 tot 65 jaar en de mix tussen mannen en vrouwen was ongeveer 45%-55%.

	Datum	Type sessie	Omschrijving sessie	Aantal deelnemers ⁴⁶⁵	Doelen
1	12-12-2013	Kennismaking en probleemstructurering (deel 1)	Presentatie en discussie over eerste systeemanalyse maatschappelijke opvang met brede groep betrokkenen.	38	<ul style="list-style-type: none"> - Testen van voorlopige inzichten - Verrijken opzet van arenaproces - Creëren betrokkenheid bij kernspelers
2	10-02-2014	Probleemstructurering en visievorming (deel 2)	Presentatie van aangescherpte analyse en discussie over veranderdynamiek in maatschappelijke opvang plus deelsessies over centrale uitdagingen.	32	<ul style="list-style-type: none"> - Urgentie in kaart brengen transitie maatschappelijke opvang - Identificatie van centrale uitdagingen - Elkaar leren kennen
3	13-03-2014	Visievorming en agendavorming	Presentatie van inzichten vorige sessie en contouren van een visie voor een 'sociaal inclusieve' opvang. Bepalen actiethema's die daarbij horen in deelsessies.	33	<ul style="list-style-type: none"> - Contouren toekomstvisie bepalen - Connectie tussen abstracte visie en concrete actie bespreken - Actiethema's identificeren plus in kaart brengen hoe die te realiseren zijn
4	23-04-2014	Verbreding	Overbrengen urgentie en actieagenda. Gericht op netwerkvorming van acties. Nadruk op creëren persoonlijke betrokkenheid. Plenaire delen afgewisseld met workshops.	≈ 130	<ul style="list-style-type: none"> - Gedeeld gevoel van urgentie en perspectief creëren - Netwerkvorming rondom actiethema's - Aansluiting vinden met bestaande initiatieven in het land
5	26-06-2014	Agendavorming	Verder uitwerken actiethema's naar concrete experimenten op de korte termijn (onderwijs, 18-min/18-plus en schulden).	23	<ul style="list-style-type: none"> - Verdere uitwerking actiethema's - Portfolio van mogelijke experimenten opstellen - Jongeren certificaat uitreiken
6	28-10-2014	Coalitievorming	Hoe de actieagenda verder op te schalen en te verbinden aan lopende initiatieven?	8	<ul style="list-style-type: none"> - Acties identificeren voor opschaling netwerk, actieagenda en de experimenten - Vervolgstappen arena bepalen

Tabel B1. Overzicht arenaproces Van De Straat.

B2. Arenaproces Veerkracht Carnisse

Als actieonderzoeker heb ik samen met mijn collega Julia Wittmayer het arenaproces in Carnisse gefaciliteerd. Gezamenlijk hebben we 8 sessies georganiseerd en inhoudelijk en procesmatig vormgegeven (discussies faciliteren, presentaties geven, sessies inleiden en afsluiten, etc.). De eerste sessie was voorbereidend van aard om de procesaanpak te testen en de laatste sessie was evaluerend van aard om de impact van de arena te beoordelen. In de zes sessies daartussen is een cyclus van probleemstructurering, visievorming, agendavorming en coalitievorming doorlopen. In totaal hebben 20 verschillende mensen uit Carnisse deelgenomen aan de arena (met uitzondering van de verbredingsbijeenkomst). De arengroep bestond uit een mix van

⁴⁶⁵ Exclusief organiserend team.

ongeveer 8 vrouwen en 12 mannen tussen de 30 en 75 jaar. In onderstaande tabel zijn de 8 sessies kort toegelicht. Voor meer informatie over het arenaproces inclusief methodologische reflecties zie Wittmayer (2016).

	Datum	Type sessie	Omschrijving sessie	Aantal deelnemers ⁴⁶⁶	Doelen
1	15-11-2011	Voorbereiding	Presentatie en discussie over het procesontwerp met enkele kernspelers in Carnisse.	5	<ul style="list-style-type: none"> - Testen van voorlopige inzichten - Verrijken opzet van arena proces - Creëren betrokkenheid bij kernspelers
2	22-02-2012	Probleemstructurering	Presentatie van eerste analyse en discussie over huidige dynamiek in Carnisse.	10	<ul style="list-style-type: none"> - Dynamiek in Carnisse in bredere context plaatsen - Identificatie van kernthema's Carnisse - Elkaar leren kennen - Verbreden netwerk
3	15-03-2012	Visievorming (deel 1)	Presentatie van inzichten vorige sessie en contouren van een visie voor Carnisse. Verder uitwerkt in plenaire en deelsessies.	18	<ul style="list-style-type: none"> - Connectie tussen abstracte visie en concrete actie bespreken - Wijkcentrum AZ als symbool voor verandering positioneren - Eerste aanzet visie voor de toekomst
4	04-04-2012	Visievorming (deel 2)	Verdere uitwerking van de visie en eerste stap naar agendavorming.	8	<ul style="list-style-type: none"> - Uitwerking toekomstvisie en toekomstpaden - Gedeeld perspectief creëren
5	16-05-2012	Backcasting	De toekomstvisie in deelgroepen uitwerken in stappenplan op middellange en korte termijn.	8	<ul style="list-style-type: none"> - Verdere uitwerking gedeelde toekomstvisie en -paden - Identificeren acties op korte termijn - Ideeën ontwikkelen voor creëren meer impact
6	06-09-2012	Agendavorming	Identificeren van experimenten en acties op de korte termijn. Plus verbinding aan reeds bestaande initiatieven.	8	<ul style="list-style-type: none"> - Van abstracte naar meer concrete acties komen - Betrokkenheid en netwerk creëren rondom acties - Voorbereiding verbreding bespreken
7	22-11-2012	Verbreding	Verbreding van netwerk en aansluiting bij reeds bestaande initiatieven door open sessie.	+/- 100	<ul style="list-style-type: none"> - Presentatie toekomstvisie aan bewoners en wijkprofessionals - Aansluiting vinden visie met bestaande initiatieven - Betrokkenheid creëren rondom paden en acties
8	05-02-2013	Evaluatie	Groepsdiscussie over meerwaarde en vervolg van het arenaproces.	7	<ul style="list-style-type: none"> - Evaluatie van het arenaproces gericht op uitkomsten en impact - Identificeren toekomststappen

Tabel B2. Overzicht arenaproces in Carnisse (gebaseerd op Wittmayer, 2016).

⁴⁶⁶ Exclusief organiserend team.

BIJLAGE C. MONITORING & OBSERVATIES

Naast de interviews en de arenasessies zijn, zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, ook diverse participatieve observaties uitgevoerd alsmede monitoringsactiviteiten georganiseerd binnen Van De Straat en Veerkracht Carnisse. Hieronder is een beknopt overzicht opgenomen. Een uitgebreid overzicht van alle observaties en monitoringsactiviteiten zijn op te vragen bij de auteur.

C1. Monitoring en observaties Van De Straat

Binnen Van De Straat zijn diverse participatieve observaties uitgevoerd in het kader van de praktijkexperimenten. Hierin is sprake geweest van een meer afstandelijke rol als expert binnen sessies die doorgaans werden georganiseerd door Van De Straat (door Stichting Zwerfjongeren Nederland). De reflectie werd gegeven zonder specifieke domeinexpertise op het vlak van bijvoorbeeld de jeugdzorg, opvang, onderwijs of schulden en huisvesting, maar op basis van expertise op het vlak van (de sturing van) systeemveranderingen. Tijdens en na afloop van de sessies zijn notities gemaakt voor eigen gebruik. In totaal gaat het om de volgende participatieve observaties in de periode 2014-2017:

- 3 participatieve observaties in het kader van het experiment 18-min/18-plus;
- 5 participatieve observaties in het kader van het experiment Onderwijs op Maat;
- 4 participatieve observaties in het kader van de overige experimenten (zoals rondom schulden en huisvesting).

Binnen de monitoringsactiviteiten is veelal een meer actieve en participatieve rol als actieonderzoeker aangenomen. Vooral op praktisch niveau zijn tijdens projectoverleggen reflecties gedeeld in de vorm van coaching en advisering aan het primaire projectteam. Deze overleggen vonden op reguliere basis plaats: gemiddeld 1x per kwartaal in de periode 2014-2018. In totaal hebben 21 monitoringsoverleggen op praktisch niveau plaatsgevonden. Op strategisch niveau is veelal de rol van notulist vervuld inclusief een incidentele reflectie. De collega-onderzoeker had tijdens deze strategische overleggen een meer prominente rol. In totaal hebben 8 monitoringsoverleggen op strategisch niveau plaatsgevonden.

C2. Monitoring en observaties Veerkracht Carnisse

Binnen Veerkracht Carnisse zijn diverse participatieve observaties uitgevoerd die op te delen zijn in twee categorieën. Ten eerste zijn participatieve observaties uitgevoerd in het kader van de praktijkexperimenten zoals rondom de Carnissetuin en het wijkcentrum. Ten tweede is deelgenomen in een breed scala aan overleggen in

Carnisse, zoals netwerksessies, expertsessies en publieke bijeenkomsten. Binnen de eerste categorie is veelal actief meegewerkt om de experimenten op te zetten en is deelgenomen aan diverse activiteiten die bijvoorbeeld in het wijkcentrum of de Carnissetuin werden georganiseerd. Hierin werd de rol van actieonderzoeker veelal erg praktisch: van het opruimen van een plein tot het planten van bloemen en groenten; en van het meehelpen met het schrijven van een projectplan tot het meehelpen organiseren van een buurlunch. In de tweede categorie was de rol als actieonderzoeker ook divers: van het geven van een update over recente Veerkracht-activiteiten aan het wijknetwerk tot het delen van de Bloeiend Carnisse visie aan bewoners; en van het zijn van een vertegenwoordiger van de Carnissetuin en Veerkracht tot het zijn van een meer autonome observerende onderzoeker. Tijdens en na afloop van alle observaties zijn notities gemaakt voor eigen gebruik. In totaal gaat het om de volgende participatieve observaties in de periode 2011-2015:

- 5 participatieve workshops omtrent het wijkcentrum-experiment
- 63 participatieve observaties omtrent het Carnissetuin-experiment
- 25 participatieve observaties omtrent andere experimenten in Carnisse
- 77 participatieve observaties tijdens overleggen in Carnisse

Binnen de monitoringsactiviteiten van Veerkracht Carnisse had ik tevens een actieve en initiërende rol. Slechts sporadisch was ik notulist of observant. Voor het overgrote deel (mede)faciliteerde ik de sessies en overleggen, bereidde ik deze voor en zorgde voor de verslaglegging (veelal met een collega-onderzoeker). De georganiseerde monitoringssessies zijn onder te verdelen in vier categorieën:

- Maandelijks praktische voortgangsoverleggen met het Veerkracht-consortium over relevante ontwikkelingen in de wijk en om te kijken hoe in de praktijk meer synergie gecreëerd kon worden tussen de diverse activiteiten en partijen (in totaal 29);
- Incidentele tactische en strategische monitoringssessies met het Veerkracht-consortium waarin gereflecteerd werd over het verloop van het gehele programma en waar activiteiten aangepast konden worden om meer impact te genereren (in totaal 11);
- Reflectiesessies met deelnemers van het wijkcentrum-experiment over de voortgang van het experiment en de uitdagingen en obstakels die men in de praktijk tegenkwam (in totaal 3);
- Reflectiesessies met diverse wijkpartners en stedelijke experts over bijvoorbeeld de impact van publieke plekken in Carnisse en de algehele impact van Veerkracht Carnisse (in totaal 3).

BIJLAGE D. MEDIA-ANALYSES

Middels de database LexisNexis (<https://www.lexisnexis.nl/>) zijn twee media-analyses uitgevoerd naar het gebruik van: 1) de term 'zwerfjongeren'; en 2) termen als 'achterstandswijk', 'focuswijk' en 'krachtwijk' in Nederlandse dagbladen. LexisNexis is onderdeel van Reed Elsevier en is tegen betaling beschikbaar. Ik heb deze database kunnen raadplegen via de Erasmus Universiteit Rotterdam die de database beschikbaar stelt voor haar studenten en medewerkers. LexisNexis geeft toegang tot informatie die is gepubliceerd in ruim 212 landelijke en regionale kranten zoals het Algemeen Dagblad, Trouw, de Volkskrant, De Telegraaf en het Financieel Dagblad. De krantenarchieven gaan tot 35 jaar terug in de tijd.

Deze database kent echter een aantal tekortkomingen, zo zijn niet alle dagbladen opgenomen en is de database zeker niet compleet. Tevens kennen de lokale dagbladen een hoge mate van lokale uitgaves (en bevatten in zekere zin dubbeltellingen van hetzelfde artikel), waardoor exacte aantallen moeilijk zijn vast te stellen. Bovendien geeft de zoekmachine niet altijd eenduidige resultaten. Echter, mijn stelling is dat deze database toereikend is voor een grove verkenning en indicatie van trends waarmee voorzichtig patronen inzichtelijk gemaakt kunnen worden van het gebruik van labels als 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' in Nederlandse dagbladen. De analyses op basis van de data uit LexisNexis zijn dus vooral een indicatie van het aantal dagbladen waarin de termen zijn gebruikt, in plaats van dat ze een complete en wetenschappelijk verantwoorde analyse toelaten. In onderstaande overzichten zijn de verschillende zoekcriteria uiteengezet.

D1. Analyse 'zwerfjongeren'

Om het gebruik van de term 'zwerfjongeren' in Nederlandse dagbladen te analyseren is met behulp van onderstaande zoekcriteria de database doorzocht. Met behulp van deze zoekcriteria is de database geraadpleegd op 06-06-2019 en 07-06-2019. Waar onderstaande zoekopdracht zich richt op het totale aantal artikelen is vervolgens voor elk afzonderlijk jaar eenzelfde opdracht uitgevoerd van het jaar 1990 tot en met 2018. Op die manier is een overzicht per jaar verkregen. Vervolgens zijn dubbeltellingen uit de artikelen gefilterd, om vervolgens een totaal aantal artikelen per jaar te verkrijgen waarin de term 'zwerfjongere' ten minste eenmaal voorkomt. Deze aantallen per jaar zijn vervolgens verwerkt in een tabel. De grafiek in hoofdstuk 7 is een resultaat van die tabel.

Zoekcriteria (voor het jaar 2018):

Gezocht op: "zwerfjongeren"

Database: Nexis Uni

Filter: alleen kranten

Filter: tot en met 31 december 2018

Dubbele documenten groeperen: AAN

Aantal resultaten: 2.656

D2. Analyse 'achterstandswijken'

Om het gebruik van de term 'achterstandswijken' in Nederlandse dagbladen te analyseren is met behulp van onderstaande zoekcriteria de database doorzocht. Tevens is deze zoekopdracht uitgevoerd voor andere gerelateerde termen die uit de literatuur zijn gedistilleerd. De database is voor deze analyse geraadpleegd op 24 oktober 2019. Hieronder is een opsomming te vinden van de geanalyseerde termen met daarachter tussen haakjes het aantal artikelen uit Nederlandse dagbladen waarin de term ten minste eenmaal voorkomt in de periode 01-01-1999 t/m 31-12-2018.

- 'Volkswijk' (9.881)
- 'Achterstandswijk' (7.245)
- 'Probleemwijk' (4.634)
- 'Achterbuurt' (3.321)
- 'Arbeiderswijk' (2.879)
- 'Krottenwijk' (2.093)
- 'Vogelaarwijk' (1.674)
- 'Achterstandsbuurt' (1.030)
- 'Prachtwijk' (1.020)
- 'Krachtwijk' (988)
- 'Zwarte wijk' (770)
- 'Aandachtswijk' (516)
- 'Focuswijk' (48)

Deze termen zijn vervolgens per jaar uitgesplitst en in een tabel verwerkt. De grafiek in hoofdstuk 8 is een resultaat van die tabel.

Zoekcriteria:

Bron: Nexis Uni

Zoekdatum: 24 oktober 2019

Filter: alleen kranten

Filter: 01-01-1999 t/m 31-12-2018

Dubbele documenten groeperen: AAN

BIJLAGE E. CARNISSE IN BEELD

Onderstaande tabel bevat een uitgebreide statistische weergave van de wijk Carnisse. De cijfers voor de wijk zijn afgezet tegen de stedelijke gemiddelden van Rotterdam. Ook is in de laatste kolom de bronvermelding opgenomen.

	Carnisse	Rotterdam	Bron ⁴⁶⁷
Demografie			
Aantal inwoners (2017)	11.295	634.264	1
% personen uit 15 jaar	17%	17%	2
% personen 15 tot 65 jaar	75%	69%	2
% personen 65 jaar en ouder	9%	15%	2
% 'autochtoon'	37%	51%	2
% 'westers allochtoon'	23%	12%	2
% 'niet-westers allochtoon'	40%	37%	2
Aantal huishoudens (2017)	6.120	325.471	1
% eenpersoons huishoudens	52%	48%	2
% paar zonder kind	18%	21%	2
% paar met kind(eren)	17%	19%	2
% eenouder huishoudens	11%	11%	2
% overig	3%	1%	2
Verblijfsduur op hetzelfde adres (2017)			
< 1 jaar	13%	10%	1
1 - < 2jaar	12%	9%	1
2 t/m 4 jaar	20%	18%	1
5 t/m 9 jaar	23%	20%	1
10 t/m 14 jaar	13%	14%	1
15 jaar en langer	19%	29%	1
Inkomen			
Gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen (2016)	27.600	34.600	3
Gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen (gestandaardiseerd) (2016)	21.600	25.600	3
% huishoudinkomen laag (gestandaardiseerd) (2016)	59%	53%	3

⁴⁶⁷ Gebruikte bronnen:

- 1 = www.onderzoek010.nl (BRP-OBI).
- 2 = Gemeentelijke Basisadministratie (GBA); bewerking OBI. Peildatum 1-1-2017.
- 3 = Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam (2016 en 2017).
- 4 = Woningen-Bevolking Onderzoeksbestand (OBI). Peildatum 1-1-2017.
- 5 = www.onderzoek010.nl (BAG-OBI).
- 6 = Langer Gezond? Hoeveel jaar leven we in goede gezondheid? Onderzoek en Business Intelligence, Gemeente Rotterdam.
- 7 = Gezondheid in kaart (2014), GGD Rotterdam-Rijnmond ism afdeling Onderzoek & Business Intelligence, januari 2014.
- 8 = Feitenkaart Opleidingsniveau Rotterdam op gebieds- en buurtniveau 2018 (voorlopige cijfers), Gemeente Rotterdam.
- 9 = Feitenkaart Opleidingsniveau Rotterdam op gebieds- en buurtniveau 2018 (voorlopige cijfers), Gemeente Rotterdam.
- 10 = Basisvoorziening Handhaving (BVH). Peildatum: november 2016 t/m oktober 2017.
- 11 = Geïntegreerd Meldkamer Systeem (GMS). Peildatum: november 2016 t/m oktober 2017.
- 12 = Analyse gemeenteraadsverkiezingen 2018, Gemeente Rotterdam.
- 13 = Analyse verkiezingen gebiedscommissies 2018, Gemeente Rotterdam.
- 14 = Wijkprofiel 2018.

% huishoudinkomen midden (gestandaardiseerd) (2016)	35%	32%	3
% huishoudinkomen hoog (gestandaardiseerd) (2016)	6%	15%	3
Inkomens tot 110% van het sociaal minimum (2017)	17%	20%	3
Langdurig tot 110% van het sociaal minimum (2017)	9%	12%	3
Inkomens onder de armoedegrens (2017)	14%	15%	3
Langdurig onder de armoedegrens (2017)	6%	7%	3
Balans inwoners/werkenden	11%	33%	4
Huishoudens met inkomen naar belangrijkste bron (2016)			3
% loon of winst	69%	59%	3
% pensioen	13%	23%	3
% werkloos/bijstand of arbeidsongeschikt	16%	16%	3
% overig	2%	3%	3
Inkomensongelijkheid (gini-coëfficiënt) (2016)	0,24	0,3	3
Fysiek			
Aantal woningen (2017)	5.961		4
% bouwjaar tot 1945	49%	31%	4
% bouwjaar 1945-1968	44%	22%	4
% bouwjaar 1969-1979	0%	8%	4
% bouwjaar 1980-1999	6%	27%	4
% bouwjaar vanaf 2000	2%	12%	4
Eigendom			
% sociale huur	13%	46%	4
% particuliere huur	43%	19%	4
% koopwoning	43%	34%	4
Woningtype			
% eensgezinswoning	4%	26%	4
% meergezins met lift	2%	23%	4
% meergezins zonder lift	94%	51%	4
Gemiddelde WOZ-waarde van zelfstandige woningen (2019)	97.800	194.300	5
% WOZ-waarde laag - tot 91.000 euro	79%	20%	4
% WOZ-waarde middel - 91.000 tot 188 duizend euro	21%	60%	4
% WOZ-waarde hoog - vanaf 188.000 euro	1%	20%	4
Gezondheid			
Levensverwachting CHARLOIS (2013-2016) ⁴⁶⁸	78,3 jaar	80,1 jaar	6
Levensverwachting in goed ervaren gezondheid CHARLOIS (2013-2016) ⁴⁶⁹	53,5 jaar	58,1 jaar	6
Percentage inwoners van 17 jaar en ouder met vocht- en/of schimmelklachten in de woon- of slaapkamer (IM 2012)	20%	10%	7
Onderwijs			
Opleidingsniveau inwoners (hoogst behaalde) (2018)			
% laagopgeleid	33%	33%	8
% middelbaar opgeleid	54%	39%	8
% hoog opgeleid	14%	28%	8
Veiligheid			
Woninginbraken per 1.000 inwoners	3	4	9
Aantal misdrijven van diefstal uit / vanaf motorvoertuigen per 1.000 inwoners	7	8	10
Meldingen m.b.t. leefmilieu - overlast per 1.000 inwoners	48	30	11
Aantal misdrijven van vernieling c.q. zaakbeschadiging per 1.000 inwoners	7	7	10
Democratie			
Opkomst gemeenteraadsverkiezingen (2018)	26%	47%	12
Grootste partij gemeenteraadsverkiezingen (2018)	Leefbaar Rotterdam met 21,3%, PvdA tweede met 11,4%	Leefbaar Rotterdam met 21%, VVD tweede met 11%	12

⁴⁶⁸ Geen cijfers op wijkniveau beschikbaar.

⁴⁶⁹ Idem.

Grootste partij gebiedscommissie (2018)	Leefbaar Rotterdam met 27,3%, DENK 2e met 13%	n.v.t.	13
Wijkprofiel (2018) ⁴⁷⁰			
Veiligheid (objectief)			
Diefstal	115	107	14
Geweld	109	107	14
Inbraak	126	123	14
Vandalisme	101	119	14
Overlast	67	101	14
Veiligheidsbeleving (2018)	67	120	14
Fysiek (objectief)			
Vastgoed	62	108	14
Openbare ruimte	96	106	14
Voorzieningen	116	102	14
Milieu	131	132	14
Woonbeleving (subjectief)	21	110	14
Sociaal (objectief)			
Capaciteiten	82	90	14
Leefomgeving	87	98	14
Meedoen	96	109	14
Binding	60	95	14
Algemene beleving kwaliteit van leven (subjectief)	46	109	14

Tabel D1. Statistieken Carnisse afgezet tegen de stedelijke gemiddelden.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Het Wijkprofiel is een methodiek van de Gemeente Rotterdam om 'objectieve' en 'subjectieve' gegevens op wijkniveau inzichtelijk te maken zodat deze vergeleken kunnen worden op gebiedsniveau en het stedelijk niveau. Ook stelt het beleidsmakers in staat om wijken statistisch met elkaar te vergelijken.

⁴⁷¹ Een interessante exercitie zou zijn om deze tabel ook af te zetten tegen de cijfers uit 2011 (de start van Veerkracht Carnisse). Echter, statistieken op wijkniveau zijn uit deze periode moeilijk te vinden. Tevens wordt veel data tegenwoordig anders berekend en – vooral in recente jaren – steeds meer in kaart gebracht op wijkniveau als in 2011. Overigens heb ik wel een test gedaan met een aantal statistieken, bijvoorbeeld de WOZ-waarde voor zelfstandige woning: dit was in 2015 nog 76.300 euro en is dus met 1,28 gestegen. In heel Rotterdam is dit cijfer echter met 1,33 gestegen (van 146.200 naar 194.300). Het opkomstpercentage tijdens de gemeenteraadsverkiezingen was in 2010 nog 35,4% en in 2018 dus 25,7%, wat duidt op een significante daling in het vertrouwen in publieke instituties. Als het gaat om het aantal inkomens tot 110% van het sociaal minimum dan is dat gelijk gebleven tussen 2014 en 2017 (17%) terwijl dit in de stad is gedaald van 20,8% naar 20,2%. Mijn veronderstelling op basis van dit soort vergelijkingen luidt als volgt: het gaat statistisch beter met Carnisse sinds 2011, maar niet beter dan met Rotterdam sinds 2011.

BIJLAGE F. INSTITUTIONEEL NETWERK CARNISSE

Onderstaande tabel bevat een overzicht van alle institutionele actoren (n=107) die tijdens het onderzoek actief waren in de wijk Carnisse. In hoofdstuk 8 zijn enkele tabellen opgenomen die putten uit onderstaand overzicht. De categorie 'domein' betreft het primaire functionele domein waarin een actor onderdeel van uitmaakt. De 'actor'-categorie betreft de primaire initiatiefnemers, e.g. wijkprofessionals, vrijwilligers, leden van een vereniging, etc. Het 'type initiatief' maakt duidelijk of het een fysieke plek, programma, project of partij betreft. De 'aard van het initiatief' beschrijft of het een particulier, privaat of een publiek initiatief betreft.

	Naam	Domein	Type actor	Type initiatief	Aard initiatief
1	Advent Kerk	Religie	Leden	Plek	Particulier
2	Al Wahda moskee	Religie	Leden	Plek	Particulier
3	Basisschool Cosmicus	Educatie	Domeinprofessionals	Plek	Publiek
4	Basisschool De Kameleon	Educatie	Domeinprofessionals	Plek	Publiek
5	Basisschool De Klaver	Educatie	Domeinprofessionals	Plek	Publiek
6	Bewonersorganisatie Carnisse	Bestuur	Vrijwilligers	Partij	Particulier
7	Bibliobus	Educatie	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
8	Blowen is niet normaal	Jeugd	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
9	Bosnische moskee	Religie	Leden	Plek	Particulier
10	Bureau Frontlijn	Welzijn	Gemeente	Partij	Publiek
11	BurgerBlauw Carnisse	Schoon, heel en veilig	Vrijwilligers	Partij	Particulier
12	Buurt Bestuurt Carnisse	Bestuur	Vrijwilligers	Partij	Particulier
13	Buurtbemiddeling	Fysiek	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
14	Buurtsteiger op maat	Fysiek	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
15	Buurtvaders	Schoon, heel en veilig	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
16	Calvin Maarten Luther	Educatie	Domeinprofessionals	Plek	Publiek
17	Camping Carnisse	Ontspanning	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
18	Carnisse Got Talent	Emancipatie	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
19	Carnissetuin	Natuur	Wijkprofessionals	Plek	Publiek
20	Centro Evangelico Iglesia Di Dios	Religie	Leden	Plek	Particulier
21	Charlois Welzijn	Welzijn	Wijkprofessionals	Partij	Particulier
22	Charloisse winkeliersvereniging	Economie	Ondernemers	Partij	Privaat
23	Children's Zone	Educatie	Domeinprofessionals	Programma	n.v.t.
24	Container-acties	Schoon, heel en veilig	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
25	Creatief Beheer	Natuur	Wijkprofessionals	Partij	Privaat
26	Cultuurscout Rotterdam	Cultuur	Gemeente	Partij	Publiek
27	Dagelijks bestuur Charlois	Bestuur	Verkozen burgers	Partij	Publiek
28	Deelgemeente Charlois	Ambtelijk	Gemeente	Partij	Publiek
29	Deelgemeentekantoor Charlois	Ambtelijk	Gemeente	Plek	Publiek
30	Deelraad Charlois	Bestuur	Verkozen burgers	Partij	Publiek

31	DRIFT	Emancipatie	Domeinprofessionals	Partij	Privaat
32	Educatieve tuin	Natuur	Gemeente	Plek	Publiek
33	Eilanden van Hoop	Samenwerking	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
34	Elisabethschool (basis)	Educatie	Domeinprofessionals	Plek	Publiek
35	Fysieke aanpak Klaverbuurt	Fysiek	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
36	Fysieke aanpak Oud-Carnisse	Fysiek	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
37	Gebiedscommissie Charlois	Bestuur	Verkozen burgers	Partij	Publiek
38	Gebiedsteam Carnisse/Charlois	Ambtelijk	Gemeente	Partij	Publiek
39	Geloofsconnectie	Religie	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
40	Groene oase	Natuur	Vrijwilligers	Plek	Publiek
41	Hannie Dekhuijzen (Humanitas)	Zorg	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
42	Hart voor Zuid	Fysiek	Gemeente	Programma	n.v.t.
43	Havensteder	Fysiek	Wijkprofessionals	Partij	Privaat
44	Hertenkamp	Natuur	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
45	Hoornbeek college	Educatie	Domeinprofessionals	Plek	Publiek
46	House of Hope	Religie	Leden	Plek	Particulier
47	Huisartsen Pleinwegpraktijk	Gezondheid	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
48	Idem Rotterdam	Emancipatie	Wijkprofessionals	Partij	Particulier
49	InMovement	Emancipatie	Wijkprofessionals	Partij	Particulier
50	International Christian Fellowship	Religie	Leden	Plek	Particulier
51	Jeudhaven Het Anker	Religie	Leden	Plek	Particulier
52	Jeugdkansenzone	Jeugd	Wijkprofessionals	Project	
53	Koco Rotterdam	Welzijn	Wijkprofessionals	Partij	Particulier
54	Koffie & Ambacht	Cultuur	Ondernemers	Plek	Privaat
55	Koninkrijkszaal Jehova's getuigen	Religie	Leden	Plek	Particulier
56	Korfbalvereniging De Sperwers	Sport	Leden	Plek	Particulier
57	Laleli moskee	Religie	Leden	Plek	Particulier
58	Laurens woonlocatie Dorpsveld	Zorg	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
59	Medisch Centrum Carnissehuis	Gezondheid	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
60	Michaël en Clemenskerk	Religie	Leden	Plek	Particulier
61	Museum Rotterdam	Wijk	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
62	Muzikantencentrum Dynamo	Cultuur	Ondernemers	Plek	Privaat
63	Nancy Zeelenbergflat (Humanitas)	Zorg	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
64	Nationaal Programma Rotterdam Zuid	Wijk	Gemeente	Programma	n.v.t.
65	Nazarener kerk	Religie	Leden	Plek	Particulier
66	Opzoemer Mee	Wijk	Wijkprofessionals	Partij	Particulier
67	Pact op Zuid	Wijk	Gemeente	Programma	n.v.t.
68	Pameijer Woont	Zorg	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
69	Parnassia groep (koepel BAVO Europoort, Ipsy, etc.)	Zorg	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
70	Pleincoach / verbindingsregisseur	Wijk	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
71	Radio Carnisse	Wijk	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
72	Rotterdam Vakmanstad	Educatie	Domeinprofessionals	Partij	Particulier
73	Ruildienst	Economie	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
74	Saamhorigheidsfestival	Ontspanning	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
75	Soeda-connect (REAKT)	Zorg	Domeinprofessionals	Plek	Particulier
76	Speeltuinvereniging Charlois	Jeugd	Leden	Plek	Publiek
77	Spel op Maat	Wijk	Wijkprofessionals	Partij	Privaat
78	Sportsupport	Sport	Domeinprofessionals	Partij	Particulier
79	Stadsmarinier	Schoon, heel en veilig	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
80	Stichting DOCK	Welzijn	Wijkprofessionals	Partij	Particulier

81	Stichting Krachtwijk	Emancipatie	Vrijwilligers	Partij	Particulier
82	t Zonnetje (speelgoedcontainer Amelandseplein)	Jeugd	Vrijwilligers	Plek	Publiek
83	Tennistuin	Natuur	Wijkprofessionals	Plek	Publiek
84	Tennisvereniging Z'67	Sport	Leden	Plek	Particulier
85	TOS (Thuis op Straat)	Jeugd	Wijkprofessionals	Partij	Particulier
86	Tuinen Driemorgenstraat	Natuur	Wijkprofessionals	Project	n.v.t.
87	Van Swietenhof	Natuur	Vrijwilligers	Plek	Particulier
88	Veerkracht Carnisse	Wijk	Wijkprofessionals	Programma	n.v.t.
89	Vraagwijzer Charlois	Ambtelijk	Gemeente	Partij	Publiek
90	VVE010	Fysiek	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
91	Wartburg college	Educatie	Domeinprofessionals	Plek	Publiek
92	Werkgroep Zuiderpark	Natuur	Vrijwilligers	Partij	Particulier
93	Werkplaats Carnisse	Wijk	Vrijwilligers	Plek	Publiek
94	Wijkagenten (politie)	Schoon, heel en veilig	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
95	Wijkcentrum Arend & Zeemeeuw	Wijk	Wijkprofessionals	Plek	Publiek
96	Wijkcentrum Clemenshuis	Wijk	Wijkprofessionals	Plek	Publiek
97	Wijkcentrum Hart voor Carnisse	Wijk	Vrijwilligers	Plek	Publiek
98	Wijkcentrum Huis van de Wijk Carnisse	Wijk	Wijkprofessionals	Plek	Publiek
99	Wijkcoach	Welzijn	Vrijwilligers	Partij	Particulier
100	Wijkcomite Carnisse	Bestuur	Verkozen burgers	Partij	Publiek
101	Wijkconcierges	Schoon, heel en veilig	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
102	Wijkteam Jeugd en Gezin	Welzijn	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
103	Wijkteam Volwassenen	Welzijn	Wijkprofessionals	Partij	Publiek
104	Winkelmanager	Economie	Gemeente	Partij	Publiek
105	Winterterras	Ontspanning	Vrijwilligers	Project	n.v.t.
106	Zichtbare schakels / wijkverpleegkundigen	Zorg	Wijkprofessionals	Partij	Privaat
107	Zomerterras	Ontspanning	Vrijwilligers	Project	n.v.t.

Table F1. Overview of institutional network Carnisse.

ENGLISH SUMMARY

No margin, no center. A rationale for just transitions.

Transition studies can be characterized by a conceptual lacuna in terms of a basic understanding of poverty and socio-economic inequalities in relation to systemic change. In addition, empirical research related to such phenomena is scarcely available in this scientific field. However, transition studies are predominantly concerned with processes of in- and exclusion of socio-technical and social innovations (i.e. ‘niches’) in a certain dominant systemic order (i.e. a ‘regime’). This does offer a conceptual linkage between transition studies and other scientific disciplines concerned with processes of social in- and exclusion in terms of e.g. class, gender, race, or ethnicity. This thesis tries to build such conceptual bridges – in particular with the discipline of sociology – by drawing on insights from complex systems theory and by introducing the analytical notion of marginality as to provide building blocks for a more comprehensive and rich understanding of systemic in- and exclusion.

The central research question posed in this thesis is as follows: *how can processes of social in- and exclusion be understood from a transitions perspective, and how can transition governance address such processes?* This question is tackled in four subsequent parts: 1) an introductory part which presents the focus, design and central questions of the research and its methodological underpinnings (chapters 1-2); a conceptual part which focuses on a literature review of complex systems theory, transition theory, and marginality theory and which presents a conceptual and analytical framework (chapters 3-5); an empirical part which encompasses three case studies exploring the Dutch welfare system (chapters 6-8); and a synthesizing part which presents the main insights and conclusions of this thesis (chapters 9-10).

Conceptual and analytical framework

Within this thesis both inclusion and exclusion are perceived as two sides of the same coin, i.e. as a process of social closure of a certain systemic order. In other words, there is no inclusion without exclusion, and vice versa. This premise has far reaching implications for studying processes of social in- and exclusion, since the focus shifts from a one-sided focus on either inclusion or exclusion of certain phenomena (where the systemic order often remains hidden) to a focus on the closure of a certain systemic order or equilibrium and how this order is constructed. To study this process of the social closure of systems, this thesis draws on the notion of marginality since the margin is intrinsically related and interdependent to a center, i.e. a dominant order.

Based on a literature review, this thesis introduces the conceptual framework of *multiple marginality*, where three types of marginal situations are combined with three processes of marginalization: persons, places, and paradigms in a marginal situation vis-à-vis evident, self-imposed, and oppressive marginalization. These six ideal types are not mutually exclusive and can exist next to each other, hence the emphasis on multiplicity. It is exactly this fluidity which creates different leverages for (systemic) agency.

Within transition studies, there is a selective perception of self-imposed marginality in terms of paradigms in the margins of a systemic order (e.g. in the form of 'niches'). This focus on self-imposed marginality is combined with an emancipatory discourse of e.g. upscaling, translating, and nurturing alternative ways of doing, thinking, and organizing. The aim of this emancipation of niches is a translation or insertion of these alternatives in the dominant order and/or the transformation of this order. This selective perception within transition studies is both a strength and a weakness: it neglects other types of marginalized situations and processes of marginalization (such as evident and oppressed forms of marginalization as well as marginalized places and people), but it also connects to marginality as a space of alternative imaginaries and possible resistance. This can be considered as a conceptual contribution to scientific disciplines within e.g. anthropology, sociology, and social geography, who in their turn often have a selective focus on exposing forms of oppressive systemic marginalization or are concerned with e.g. care and support structures for evident marginal situations.

This thesis draws on relational sociology as to (also) view certain phenomena as socially constructed and constantly in the making, in the sense that the studied phenomena only exist in relation to something else. For example, the poor only exist in relation to the rich; the margin only exists in relation to the center; inclusion only exists in relation to exclusion, etc. (and vice versa). From this perspective interdependencies are the norm, and as such, mutual dependency or codependence is to be viewed as a basic and inherent feature of systems. It is a conceptual fallacy to view it as (only) something problematic, as is the case in some scientific disciplines (e.g. psychology). Hence, the governance of transitions is not about creating independence or breaking down dependency relations per se; rather it is about altering existing interdependencies with the aim of making a system more sustainable and just. Subsequently, transition governance should be about analyzing interdependencies between marginalities and centers within social systems. In analyzing such interdependencies this thesis makes a distinction between four analytical levels: 1) historizing; 2) describing; 3) orienting; and 4) influencing discursive and institutional interdependencies between marginalities and centers within a certain (sub)system.

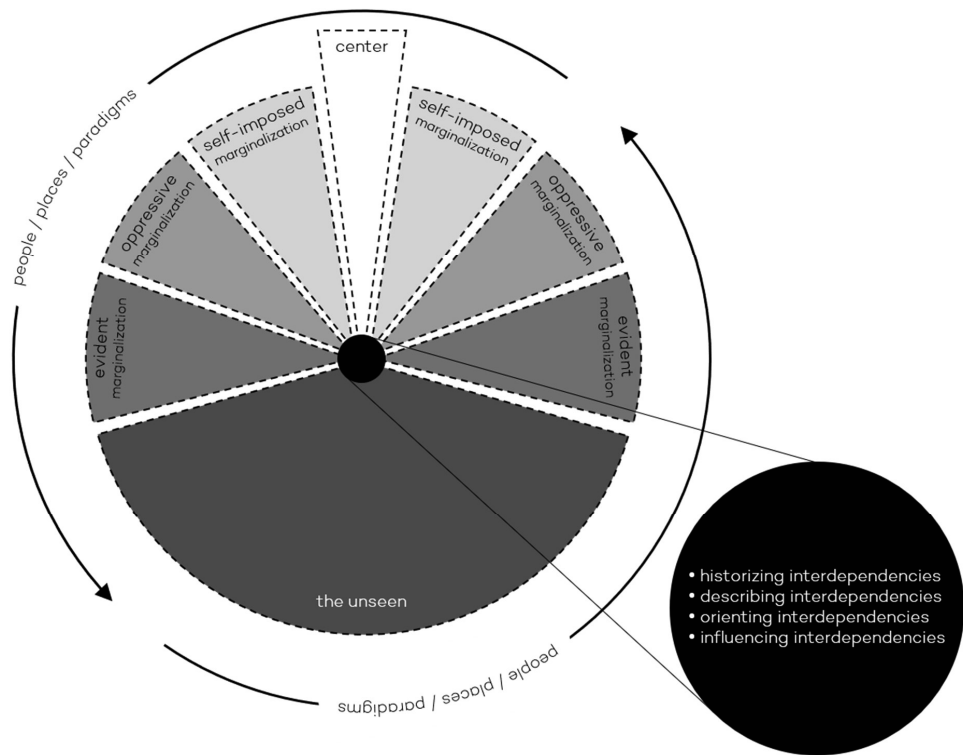

Figure 1. *The peripheral systems gaze.*

Combining the conceptual framework of multiple marginality and the analytical framework of interdependencies yields a *peripheral systems gaze* which takes into account the multiplicity of relations between different types and processes of marginalization and their relations to centers. In this peripheral systems gaze (see figure above), multiple marginalities are constructed by the central view of the observer. As a researcher, this gaze not only assists in being more reflexive about his/her own focus, but it also assists in highlighting the implications of a certain central focus and the marginalities this focus constructs. Furthermore, it also makes more explicit what is left out of the scope and what remains unseen within a certain analysis.

Multiple case study design

This peripheral systems gaze is applied in a multiple case study design which entails three case studies on a paradigm, people, and place in a marginal situation:

- a descriptive analysis of the historical perceptions, structures and practices in the system of 'poverty care';

- an inductive analysis of a transition process aimed at the inclusion of 'homeless youth'; and
- an inductive analysis of a transition process aimed at the regeneration of a 'deprived urban neighborhood'.

The first case is based on a desk study of secondary literature of mainly historical and sociological readings. The second and third case are based on a transdisciplinary and iterative approach wherein in-depth action research is carried out. This action research approach took place within two transition programs: *Van De Straat* ('Off the streets') in the period 2013-2018 and *Veerkracht Carnisse* ('Resilient Carnisse') in the period 2011-2016. Together with e.g. youths, residents, welfare workers, civil servants, and social entrepreneurs a participatory process was carried out – via the method of transition management – which consisted of a cycle of a collective problem structuring, visioning, agenda-setting, and experimenting aimed at co-creating a narrative for a desired systems change. Within these two processes, qualitative methods were applied such as participatory observations, participatory workshops, semi-structured interviews, and desk studies.

The primary functional and geographical systems demarcation is the welfare system in the Netherlands. This focus is rather novel, because transition studies have been predominantly concerned with functional (and often socio-technical) systems like the energy, mobility, food and health care systems and/or geographical systems like cities and nations. However, this demarcation also has limitations and political implications for what is and is not included in the main focus of this research. For example, it downplays the importance of the embeddedness in economic and governmental systems, but it also emphasizes poverty as the main exclusion factor while downplaying intersectional exclusionary factors like gender, class, or race.

Empirical findings

Analyzing the Dutch welfare system from a historical transition perspective proved to be fruitful in terms of distilling four transition periods which have fundamental breaks in terms of dominant structures, cultures, and practices in relation to addressing the social problem of poverty:

1. From charity to enforcement (ca. late Middle Ages to 1600);
2. From enforcement to pauper care (ca. 1600 to 1800);
3. From pauper care to social security (ca. 1800 to 1965);
4. From social security to business model (ca. 1965 to current).

Although it proves difficult to make a definite distinction between each of these periods – since they overlap and are more fluid and plural – the dominant perception and treatment of people who deviate from societal norms have changed fundamentally over time. For instance, there is an observable shift in sacralizing poverty towards criminalizing poverty, and a shift from imprisonment to re-education and re-integration.

Furthermore, the structural organization changed from a locally institutionalized field of religious and charitable initiatives to a centrally institutionalized field of public initiatives, and later, market and private initiatives. Whereas in earlier periods, people were dependent on the arbitrary whims of the givers of alms, the assistance shifted from a gift to a social right.

However, parallels can be drawn from the historical sketch, like the increasing institutionalization and specialization of the 'poverty care' system and the increased control of deviancy. Also, the transdisciplinary action research in these programs led to an enhanced and deepened problem analysis of the perception and treatment of specific forms of marginal situations in the Dutch welfare system. For instance, there is a constant invention of new subsystems due to a process of social differentiation which has led to a complex constellation of the current welfare system. In this constellation both social problems and solutions increasingly have been fragmented and shattered in numerous pieces. This has shifted the core principles of the welfare system away from addressing basic needs in the field of e.g. housing, income, and food. Instead, there is an increased focus on ostensibly apolitical and commercialized methods, practices, and solutions that only address small parts of the social problem. Such subsystems have become fully reliant on the very existence of (a piece of) the social problem in question, and thus in trying to solve it are reproducing it. For instance, the self-referential labels like 'poverty', 'homeless youth' and 'deprived neighborhoods' have created a broad web of interdependencies which are aimed at reinforcing the dominant systemic order. This order can be described as a 'social problem industry', which reproduces and cultivates precariousness via mechanisms of social closure.

In all three cases, there seems to be a current window of opportunity for systemic change. Reasons for this momentum are the backlash of the economic crisis in 2008 and large-scale policy decentralizations as part of several alterations in social laws. Also, there is a societal call for more direct democratization in policies and practices. This combination of factors leads to an increasing call for a fundamental reimagining of the welfare system (and adjacent systems like the economic and governmental system) and insight in how this system can be transformed into something more just. This momentum, however, is clouded by a political struggle wherein different ideologies and historical perceptions have been fused and amalgamated. The two transition programs *Veerkracht Carnisse* and *Van De Straat* have taken place during this window of opportunity and can be considered as quests in reimagining the neighborhood of Carnisse and reimagining the sheltering of youth who are in a nomadic state of being.

Both transition programs can be seen as quests for discovering alternative paradigms, places, and networks of people. Both programs were aimed at a certain type of resistance against the aforementioned labels and/or were aimed at addressing the perceived stigmatization and perverse effects of this industry. In retrospect, both programs tried to create so-called 'shadow systems' in which alternative narratives and practices could be tested and developed. In *Van De Straat* the emphasis of this

narrative was placed on providing basic needs for youth who were struggling to find access to appropriate housing, education, and/or an income. In the initiated experiments, it proved to be achievable and fruitful to make exceptions for these young people regarding current rules, norms, and procedures and to act and think in terms of difference. Within the program *Veerkracht Carnisse* there was a strong focus within the alternative narrative on strengthening the local autonomy of people living and working in Carnisse. This was accompanied by experiments focused on building up networks and places within e.g. a community garden and community center in which alternative interdependencies were instigated, in comparison to the dominant practices and perceptions in the urban development of the city of Rotterdam. In both programs, there was a constant renegotiation and rediscovery of collective responsibilities and roles of both existing and new actors.

However, the developed structures, cultures, and practices proved to be rather fragile since they were depended on the commitment of a small group of people who were the driving force of these experiments. Paradoxically, both programs have actively developed alternatives, while also reproducing and enhancing the current dominant order and its existing interdependencies. Both programs originated from the previous mentioned labels of 'homeless youth' and 'deprived neighborhoods' and were an inherent part of the institutionalized temporality within both subsystems of youth care and sheltering and the neighborhood of Carnisse. The precariousness of institutional networks and public places was not only challenged, but also reinforced by the experiments. This level of engagement asks for a reflexive attitude of action researchers, and researchers and scientists in general, since their engagement in any form with the object of study also leads to a reproduction of a dominant order.

Conclusions

Instead of a selective perception of marginality (in the sense of self-imposed and/or oppressed niches), transition studies should focus on addressing a multiplicity of marginalities. Such a focus requires a more integral view on marginal situations and processes of marginalization for which this thesis has presented several building blocks, such as: 1) applying justice as an orienting principle for the directionality of transitions; 2) designing transition governance as a democratic practice as to instigate pluralism, autonomy, and resilience; and 3) altering, challenging, and replacing existing systemic interdependencies. Pluralism and polycentrism proved to be essential in interpreting and analyzing the complexity within (sub)systems. A simple dichotomy and monocentric divide between the margin and the center (or between the niche and the regime) has serious limitations. For instance, the niche is always placed in a disproportionate and unequal relation to the regime, i.e. the niche is constructed on the terms and conditions of regime features and thus is predestined to assimilate itself in the dominant order (instead of transforming it). Hence, this monocentric perception can lead to a colonialization of the niche. The more monocentrism within a

(sub)system, the more hegemony and asymmetrical interdependencies exist within this (sub)system. Although a monocentric way of thinking and organizing leads to stability, it neglects and misunderstands alternatives which leads to a decrease in resilience and adaptability of systems. Transition governance should therefore – as it presupposes – be focused on decentering dominant ways of thinking, doing, and organizing by developing counter-hegemonic and long-term visions on the transformation of systems.

Transition studies have always been preoccupied with the nurturing, shielding, and scaling up of niches. However, in recent years, there also has been a more explicit focus on breaking down and phasing out of unsustainable or unjust regime-features. Transition governance can be seen as a means to build up alternative paradigms, networks and places and simultaneously as a means to break down asymmetric and parasitic interdependencies within systems. Striving for simplicity is a key feature in this building up and breaking down. An example of such simplification is focusing on basic needs instead of constantly differentiating ‘new’ social problems and subsystems, as is attempted in the case of *Van De Straat*. It can also be fruitful to see marginalities as spaces of resistance and alternative imaginations. The analogy of building up and breaking down can be productive, because it places relatively little emphasis on innovation. The constant drive to innovate and experiment proved to be part of the dominant perception and treatment of marginal situations within the case studies and which reproduces the precariousness and temporality within certain (sub)systems.

Future research

The insights from this thesis also provide building blocks for future research avenues. In particular, a further exploration of the notion of multiple marginality is required within transition studies as to make more explicit links with exclusionary factors like race, gender, and class. Such an exploration is also required as to connect the insights from this thesis to transition challenges in other societal systems (e.g. the economic system) and landscape trends (e.g. climate change). The orienting principle of justice can contribute in making such explorations more analytically rich and political within transition studies. Reciprocally, transition studies can contribute to current justice theories and practices. Other future avenues of research could be conducting more historical research into transitions within the welfare system, putting the lived experience of marginal situations to the forefront, and learning from other current examples of building up welfare alternatives in practice.

In the pursuit of such research avenues, the topics of (un)just transitions, poverty, social in- and exclusion, and marginality should be an integral part of the research agenda (and not a separate side-project). As transition research – as well as (scientific) research in general – reproduces and reaffirms current interdependencies within (sub)systems, the accompanying research practice has also become part of the

industry which cultivates precarity. We are all political actors whose actions (also) lead to a conformation of systemic orders and thus a reflexive attitude to our own societal position, the position of one's scientific discipline, and science in general are crucial in transforming current interdependencies into something more just and sustainable. The peripheral systems gaze presented in this thesis can be considered a useful tool for such a reflexive approach.

OVER DE AUTEUR

Frank van Steenbergen (1982) is geboren en getogen in Ede. Na een bachelor Communicatie aan de Hogeschool Utrecht, heeft hij een master Sociologie afgerond aan de Universiteit van Amsterdam. In 2010 begon hij zijn academische loopbaan bij DRIFT, een onderzoeksinstituut verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hier werkt hij als onderzoeker aan sociaalmaatschappelijke en lokale aspecten binnen transitiestudies. Terugkerende onderzoeksthema's zijn sociale in- en uitsluiting, stedelijke marginaliteit, lokale democratische vernieuwing en integrale wijkontwikkeling. Zijn projecten spelen zich voornamelijk af in Nederlandse wijken en steden, maar hij is ook binnen diverse EU-projecten actief in internationale contexten.

Hoe kan sociale in- en uitsluiting worden begrepen vanuit het perspectief van radicale systeemverandering? Deze vraag wordt in dit proefschrift geadresseerd door de dialectiek van in- en uitsluiting zowel theoretisch als empirisch tegen het licht te houden. Een studie naar historische en hedendaagse innovatieprocessen gericht op de 'armenzorg', 'zwerfjongeren' en 'achterstandswijken' laat zien dat deze processen rechtvaardige transities nastreven, maar tevens ongelijkheid reproduceren. Het blijkt dat alle drie de cases onlosmakelijk zijn verbonden met het tijdloze fenomeen van het marginaliseren van 'de ander' vanuit een dominante orde. Waarom? Omdat een centrum niet zonder haar marges kan.

